

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE ULUSLARARASI AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Haziran 2024

EDİTÖRLER

PROF. DR. MUSTAFA METE

DOÇ. DR. SALİH BATAL

 SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2024

ISBN • 978-625-6319-22-6

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruenyayinevi.com

e-mail: seruenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYAL VE BEŞERÎ
BİLİMLERDE
ULUSLARARASI
AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Haziran 2024

Editörler

PROF. DR. MUSTAFA METE
DOÇ. DR. SALİH BATAL

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

HEKİMİN HUKUKİ SORUMLULUĞUNA İLİŞKİN USULİ SORUNLAR

Oktay ALKAN..... 1

Bölüm 2

ERKEN DÖNEM MODERN FELSEFEDE TÖZ KAVRAMI

Övünç CENGİZ..... 9

Bölüm 3

TÜRKİYE'DE HAYAT SİGORTALARI VE GELİŞİMİ

Mahmut İNAN..... 33

Bölüm 4

TÜRKİYE'DE 2000'Lİ YILLARDA SOSYAL POLİTİKA
UYGULAMALARINA İLİŞKİN GÜNCEL SORUNLARA DAİR
TESPİTLER: İSTİHDAM, GELİR DAĞILIMI VE TOPLU PAZARLIK

N. Berna GÜLER 63

Bölüm 5

SAVANADAN BUZUL ÇAĞINA İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ İNSAN EVRİMİNİ
NASIL YÖNLENDİRDİ?

Melike BİLGİN..... 87

Bölüm 6

AFETLERDE KÖPEKLİ ARAMA KURTARMANIN ÖNEMİ

Abdurrahman OLGUN..... 99

Bölüm 7

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE NE BIS IN IDEM PRENSİBİ

Esra ÖZGÜN TEKİN..... 113

Bölüm 8

GEÇMİŞTEN 2000'Lİ YILLARA KADAR SENDİKACILIĞIN GELİŞİMİ

Fatime Gül OKTAY ATSATAN 123

Bölüm 9

ISPARTA YÖRESEL MUTFAK KÜLTÜRÜNDEN “HURMELİ PİLAV”

Nilgün H BUDAK..... 145

Bölüm 10

DIŞ KAYNAKTAN YARARLANMA VE ASKERİ GİRİŞİMCİLİK
ÇERÇEVESİNDE ÖZEL ASKERİ ŞİRKETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Savaş YILDIZ 155

Bölüm 11

SAHİPSİZ SOKAK KÖPEĞİ SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Abdurrahman OLGUN, Uğur MAZLUM 177

Bölüm 12

EĞİTİMDE 21.YÜZYIL BECERİLERİ İLE ELEŞTİREL DÜŞÜNME
EĞİLİMİ*

Yavuz Selim KARASU, Seda SAKARYA..... 207

Bölüm 13

İNSAN-BİLGİSAYAR ETKİLEŞİMİNİN EVRİMİ: GEÇMİŞİN VE
GELECEĞİN YÖNLERİNİN İNCELENMESİ

Hakan YÜKSEL 225

Bölüm 14

İNSAN EVRİMİNDE VE MODERN DİNAMİKLERDE İŞBİRLİĞİNİN
ÖNEMİ

Sena ALTINBİLEK KÖYLÜ, Melike BİLGİN..... 239

Bölüm 15

KARŞIT OLMA KARŞI GELME BOZUKLUĞU TANISI ALAN
ÇOCUKLARIN KENDİNİ DÜZENLEME BECERİLERİ VE EBEVEYN-
ÇOCUK ETKİLEŞİMİ

Esra DEMİRKAN, Neslihan YORTAN 253

Bölüm 16	
ŞİZOTÜRÜ KİŞİLİK BOZUKLUĞU; BÜYÜSEL DÜŞÜNCE ÜZERİNE DERLEME	
<i>Bekir ERBEKİR</i>	275

Bölüm 17	
BM SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI İLE MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM	
<i>Sümeyye SAYAK, Mustafa ERDEM</i>	287

Bölüm 18	
1957 SEÇİMLERİNİN GAZİANTEP'TEKİ YANSIMALARI	
<i>Firdes TEMİZGÜNEY</i>	303

Bölüm 19	
AŞİRETEN DEVLETE: KAÇARLARIN SİYASAL DÖNÜŞÜMÜ (1796-1925)	
<i>Alper YILDIRIM, Hasan Hüseyin ADALIOĞLU</i>	333

Bölüm 20	
DARBOĞAZ ÇEŞMESİ'NDEKİ FİGÜRLÜ KOMPOZİSYON ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME	
<i>Türkan ACAR</i>	351

Bölüm 21	
BİTLİS-MUTKİ'DEKİ AHŞAP BEŞİKLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	
<i>Güler YILMAZ ÇALIŞKAN, Çiller KARDAŞ</i>	367

Bölüm 1

HEKİMİN HUKUKİ SORUMLULUĞUNA İLİŞKİN USULİ SORUNLAR¹

Oktay ALKAN²

1 Hekimin Hukuki Sorumluluğuna İlişkin Usuli Sorunlar başlığı altında yazılan bu kitap bölümü Hekimin Hukuki Sorumluluğundan Doğan Davalar konulu yazara ait doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

2 Gaziantep 3. İdare Mahkemesi Üyesi Gaziantep, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Kırıkkale, E-posta: oktayalkan_0640@hotmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-2252-4908>

1. Genel Olarak

Hekimin hukuki sorumluluğu, genel kabul gören ifadesiyle de *malpraktisten kaynaklanan sorumluluk* konusu gerek ülkemizde gerekse de karşılaştırmalı hukukta son yıllarda önemli tartışmaların ve gelişmelerin yaşandığı güncel ve dinamik bir konudur.

Konunun bu denli ehemmiyet arz etmesine neden olan temel etmen ise yaşam hakkının korunması ile doğrudan ilgili olmasıdır. Zira başta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Anayasa başta olmak üzere yaşam hakkı en üst perdeden koruma altına alınmıştır¹. Belirtilen düzenlemelerin yanı sıra hekimlik mesleğinin ilk kuralının da “*önce zarar verme*” olduğu ifade edilmelidir.

Yaşam hakkının korunması noktasında çok önemli görevler icra etmekte olan hekimlerin kimi hallerde sorumluluklarına gidilebilmekte ve yaptırımlarla karşılaşabilmektedirler. Hekimlerin disiplin ve cezai sorumluluklarının yanı sıra bir diğer sorumlulukları da hukuki (tazminat) sorumluluklarıdır.

Hekimin hatalı tıbbi müdahalesi neticesinde zarar gören hasta, belli şartların mevcudiyeti halinde hekimin hukuki sorumluluğuna gidebilecektir. Tıbbi müdahalenin hukuka uygun olabilmesi için ise öncelikle müdahalenin yetkili kişi (hekim)² tarafından yapılmış olması, müdahalenin kanunen öngörülmüş amaçlara yönelik ve tıbbi standartlara uygun olması³, tıbbi zorunluluğun (endikasyon şartı) bulunması⁴ ve hastanın aydınlatılarak rızasının alınmış olması gereklidir⁵. Aksi takdirde hukuka uygun bir tıbbi müdahaleden söz edilemeyecek; sorumluluğun sözleşmeden ya da haksız fiilden kaynaklanıyor olmasına göre kusurun, zararın ve illiyet bağının mevcudiyeti halinde hekimin hukuki sorumluluğu gündeme gelebilecektir.

1 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 2: “Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur...”, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (2709) TC. **Resmî Gazete**, 17863, 9 Kasım 1982, madde 15: “...Kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaz...”, madde 17: “Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbî deneylere tâbi tutulamaz...”, madde 56: “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, iş birliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlardan yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir...”

2 Filiz Yavuz İpekyüz, **Türk Hukukunda Hekimlik Sözleşmesi**, Vedat Kitapçılık, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 23; Hakan Hakeri, **Tıp ve Sağlık Hukuku El Kitabı**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2022, s. 102.

3 Işıl Güneş Tunali, **Hekimin Tıbbi Müdahalede Bulunma Yükümlülüğünün Sınırları**, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2020, s. 345-346; Sunay Akyıldız/Nezih Kök/Murat Tuncer/ Berna Özpınar Gümrükçüoğlu/Özkan Özdemir, **Tıp Hukuku Atölyesi III**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2021, s. 103.

4 Onur Kuru, “Tıbbi Müdahalenin Hukuka Uygunluğu: Endikasyon Şartı”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (İNÜHFD)**, C. 12, S. 2, 2021, s. 491.

5 Battal Yılmaz, **Hekimin Hukuki Sorumluluğu**, Adalet Yayınevi, 4. Baskı, Ankara, 2020, s.25.

Hatalı tıbbi müdahaleler; teşhis (tanı) hataları, tedavi hataları, tıbbi organizasyon kusuru, üstlenme kusuru, konsültasyon kusuru⁶ ve aydınlatma kusuru gibi çeşitli aşamalarda ortaya çıkabilmektedir.

Hatalı tıbbi müdahale ya da kullanılagelen ifadeyle malpraktis olgusu uygulamada sıklıkla komplikasyon ile karıştırılmakta; bunun nedenini ise malpraktis ile komplikasyon arasında net bir sınırın çizilememiş olması oluşturmaktadır. Komplikasyon kavramı “*izin verilen risk*” olarak tanımlanmakla beraber komplikasyon durumunda hekimin hukuki sorumluluğunun doğmaması için; olası komplikasyonlara ilişkin hastanın aydınlatılmış ve onamının alınmış olması, tıbbi müdahalenin tıbbi standartlara uygun şekilde gerçekleştirilmesi ve komplikasyon yönetiminin en iyi şekilde icra edilmiş olması gerekmektedir⁷. Yani her komplikasyon durumunda hekimin hukuki sorumluluğundan bahsedilemeyeceği ileri sürülemeyecektir. Yüksek Mahkeme kararlarında da bu konuya bilhassa dikkat çekilmekte ve bilirkişi raporlarının komplikasyon yönetiminin doğru gerçekleştirilip gerçekleştirmediğine ilişkin değerlendirme içermesi gerekliliği vurgulanmaktadır⁸.

2. Usuli Sorunların Değerlendirilmesi

i. Görevli Mahkemenin Tespiti Noktasında Yaşanan Usuli Sorunlar

Aynı yargı kolunun görevine giren bir uyuşmazlığa o yerdeki hangi mahkemenin bakması gerektiği görev konusu olarak ifade edilmekte iken yargı kolları (adli ve idari yargı) arasındaki ilişki yargı yolu olarak belirtilmektedir⁹.

6 Yargıtay 13. Hukuk Dairesi'nin 19.09.2018 Tarih, 2016/173 Esas ve 2018/8140 Karar sayılı kararı: “...*Bu genel açıklamalardan sonra somut olaya bakılacak olursa; mahkemece Adli Tıp Kurumu'ndan alınan ilk rapor esas alınarak hüküm verilmiş ise de; aynı kurumdan alınan iki rapor arasında çelişki oluşmuştur. Ayrıca mevcut raporlarda ameliyatın tek hekimle mi yoksa birden fazla hekimin katılımı ile yapılması gerektiği, birden fazla hekimle yapılması gerekiyorsa hangi hekimlerin ameliyatta bulunması gerektiği hususları üzerinde hiç durulmamıştır. O halde mahkemece, konusunda uzman rapor düzenlemeye ehil ve donanımlı bir Üniversiteden, akademik kariyere sahip 3 kişilik bilirkişi kurulundan, özellikle konu ile ilgili branşlardan ameliyat öncesi konsültasyon istenmesinin gerekip gerekmediği, gerekiyor ise meydana gelen hasar ile bu özen eksikliği arasında illiyet bağı bulunup bulunmadığı ile ameliyatın tek hekim tarafından mı yoksa birden fazla hekimin katılımı ile yapılması gerektiği, birden fazla hekimle yapılması gerekiyorsa hangi hekimlerin ameliyatta bulunması gerektiği hususları nazara alınarak davalı doktora yüklenebilecek atfı kabil bir kusur olup olmadığı hususlarında, nedenlerini açıklayıcı, tarafların itirazlarını karşılayacak mahiyette, Mahkeme ve Yargıtay denetimine elverişli rapor alınarak, davalıların kusurlu olup olmadığı belirlenmesi, sonucuna göre karar verilmesi gerekirken, bu yön göz ardı edilerek, eksik incelemeye dayanılarak, yazılı şekilde hüküm kurulmuş olması usul ve yasaya aykırı olup, bozmayı gerektirir”, Lexpera - Hukuk Bilgi Sistemi, 20.05.2024.*

7 Akyıldız/ Kök/Tuncer/Özpinar Gümrükçüoğlu/Özdemir, s. 104-105; Hatice Nur Aktaş İncel, **Tıbbi Malpraktiste Sorumluluk ve Komplikasyon**, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2022, s. 98.

8 Yargıtay 15. Hukuk Dairesi'nin 21.06.2018 Tarih, 2018/2524 Esas ve 2018/2644 Karar sayılı kararı, Lexpera - Hukuk Bilgi Sistemi, 21.05.2024.

9 Baki Kuru, **Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı**, Legal Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2016, s. 34, 76; Murat Atalı/İbrahim Ermenek/Ersin Erdoğan, **Medeni Usul Hukuku**, Yetkin Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2020, s. 139; Ramazan Arslan/Ejder Yılmaz/Sema Taşpınar Ayvaz/Emel

Hekimin hukuki sorumluluğuna ilişkin davalarda, şayet hatalı tıbbi müdahale kamu hastanesinde gerçekleştirilmişse doğrudan hekime karşı değil Sağlık Bakanlığı'na ya da üniversiteye husumet yöneltilerek idare mahkemelerinde davanın açılması gerekmektedir¹⁰. İdarenin mahkeme kararı neticesinde tazminata mahkûm edilmesi halinde ödemiş olduğu tazminatı Anayasa ve ilgili mevzuatta belirtilen hükümler doğrultusunda sorumlu hekime rücu etmesi gerekecek olup söz konusu rücu davaları da adli yargıda görülmektedir. Fakat Sağlık Meslek Mensuplarının Tıbbî İşlem ve Uygulamaları Nedeniyle Soruşturulmasına ve İdarece Ödenen Tazminatın Rücu Edilmesine Dair Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik ile rücu konusunda önemli değişiklikler getirilerek idarece ödenen tazminatın hekime rücu edilebilmesi epey bir zorlaştırılmıştır.

Buna karşın serbest çalışan hekimin ya da özel hastanenin hatalı tıbbi müdahalesi nedeniyle açılacak davalar ise husumet doğrudan hekime ya da özel hastaneye yöneltilerek adli yargıda görülmektedir.

Konu adli yargı boyutunda çok daha karmaşık olmakla beraber Yüksek Mahkemelerin konuya yaklaşımları arasında da önemli farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki Danıştay 2015 yılına kadar idarenin sorumluluğuna gidebilmek için ağır hizmet kusurunun bulunması gerektiğine dikkat çekmekte iken; Yargıtay, hekimlik sözleşmesinin vekâlet sözleşmesi niteliğinde olmasından hareketle ve hekimin yüksek özen borcu nedeniyle hekimin en hafif kusurundan bile tam kusurlu olduğunu kabul etmektedir.

Serbest çalışan hekimin hatalı tıbbi müdahalesi nedeniyle açılacak davalarda dayanılan sorumluluk sebebine göre görevli mahkeme de değişecektir. Zira haksız fiil sorumluluğuna dayanılması halinde davanın asliye hukuk mahkemesinde açılması gerekecek iken sözleşmesel sorumluluğa dayanılması halinde davanın tüketici mahkemesinde açılması gerekecektir. Uygulama belirtilen şekilde olmakla beraber KÖK'e göre ise hekim hasta ilişkisinin tüketici mantığıyla ele alınmaması ve davaların asliye hukuk mahkemelerinde görülmesi gerekmektedir¹¹. Hatalı tıbbi müdahale nedeniyle zarar gören hastanın doğrudan hekimin sigorta şirketine karşı açacağı davalarda ise görevli mahkeme asliye ticaret mahkemesidir¹². Özel hastanelerin hatalı tıbbi müdahalelerinden kaynaklı olarak açılacak davalarda görevli mahkemenin tespiti açısından da genel itibariyle serbest çalışan hekime ilişkin belirtilenler geçerlidir.

Hanağası, *Medeni Usul Hukuku*, 7. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021, s. 197.

10 Anayasa madde 129/5: "Memurlar ve diğer kamu görevlilerinin yetkilerini kullanırken işledikleri kusurlardan doğan tazminat davaları, **kendilerine rücu edilmek kaydıyla** ve kanunun gösterdiği şekil ve şartlara uygun olarak, ancak idare aleyhine açılabilir"

11 Ahmet Nezih Kök, "Hekim - Hasta İlişkisi Tüketici Hukuku Anlayışı ile Bağdaşır mı?", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 5, 2015, s. 611.

12 Türk Ticaret Kanunu (6102) **TC. Resmi Gazete**, 27846, 14 Şubat 2011, madde 1478: "Zarar gören, uğradığı zararın sigorta bedeline kadar olan kısmının tazminini, sigorta sözleşmesi için geçerli zamanaşımı süresi içinde kalmak şartıyla, doğrudan sigortacıdan isteyebilir."

Vakıf üniversitelerine ve vakıf üniversitelerinde görev yapan hekimlere karşı açılacak davalarda görevli mahkemenin tespitine ilişkin olarak yakın zamana kadar Uyuşmazlık Mahkemesi ve Yargıtay tarafından verilen kararlar doğrultusunda idari yargının görevli olduğu belirtilmekteydi¹³. Zira vakıf üniversitesi hastaneleri kamu tüzel kişiliğine sahip olarak kurulduklarından ve kamu tüzel kişiliğinin idari yargının görev alanının belirlenmesinde temel alınan ölçütlerden birisi olduğundan yola çıkılarak davanın idari yargıda görülmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Buna karşın Yargıtay 6. Hukuk Dairesi tarafından 2022 yılında verilen kararlar vakıf üniversite hastanesine karşı açılacak davaların görüm ve çözümün adli yargının görev alanında olduğu belirtilmiştir¹⁴.

Genel hatlarını çizmekle yetindiğimiz görev hususu ile ilgili genel çerçeveye dahi oldukça karmaşık olmakla beraber uygulamada birçok sorunun ortaya çıkmasına rağmen hâlihazırda kalıcı çözümler getirilebilmiş değerlidir.

ii. Bilirkişi Görevlendirmesi ve Bilirkişi Raporları Noktasında Yaşanan Usuli Sorunlar

Malpraktisten kaynaklı olarak hekimin hukuki sorumluluğuna yönelik davalarda bir diğer sorun da bilirkişi ve bilirkişi raporları noktasında ortaya çıkmaktadır. Söz konusu davalarda ekseriyetle bilirkişi olarak Adli Tıp Kurumu'na başvuruluyor olmakla beraber son zamanlarda Yüksek Mahkeme kararları doğrultusunda üniversite öğretim üyelerinden oluşturulan kurullar bilirkişi olarak görevlendirilmektedir. Konuya ilişkin uygulamada yaşanan temel sorunlar şu şekilde sıralanabilir:

- ✓ Tıbbi bilirkişide, mevcut olması gereken özelliklerin bulunmaması,
- ✓ Tıbbi bilirkişi raporlarında asgari standartların sağlanmaması,
- ✓ Adli Tıp Kurumu'nun Adalet Bakanlığı'na bağlı olması,
- ✓ Hekimlerin meslektaşları hakkında aleyhe rapor hazırlarken çekingen davranabilme ihtimalleri,
- ✓ Sonuç odaklı (*komplikasyondur, kusuru bulunmamaktadır gibi*) raporlar sunulması¹⁵,

13 Uyuşmazlık Mahkemesi'nin 02.07.2012 Tarih, 2012/68 Esas ve 2012/145 Karar sayılı kararı, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 30.01.2013 Tarih, 2012/729 Esas ve 2013/163 Karar sayılı kararı, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 13.05.2015 Tarih, 2014/566 Esas ve 2015/1339 Karar sayılı kararı, Lexpera - Hukuk Bilgi Sistemi, 22.05.2024.

14 Yargıtay 6. Hukuk Dairesi'nin 26.01.2022 Tarih, 2022/9 Esas ve 2022/285 Karar sayılı kararı, Lexpera - Hukuk Bilgi Sistemi, 22.05.2024.

15 Yargıtay 15. Hukuk Dairesi'nin 03.07.2018 Tarih, 2018/3043 Esas ve 2018/2820 Karar sayılı kararı; "Somut olay değerlendirildiğinde, davacıya yapılan estetik müdahalenin sonucu itibarıyla iş sahibi yararına sonuç vermediği gibi, 1. operasyon öncesi onamda aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmediği ve kayıtların tam olarak tutulmadığı, eser sözleşmesi niteliği gereğince yüklenicinin edimini tam olarak yerine getirdiğinden söz edilemeyeceği ve kusurlu bulunduğu,

- ✓ Hukuki konularda bilirkişiye başvurulması, bilirkişilerin raporlarında hukuki değerlendirmelerde bulunmaları ve alanında uzman olmayan bilirkişilerin görevlendirilmesi.

iii. Diğer Usuli Sorunlar

Görevli mahkemenin tespiti noktasında yaşanan usuli sorunlar ile bilirkişi görevlendirmesi ve bilirkişi raporları noktasında yaşanan usuli sorunlar konuya ilişkin temel problemliler alanlar olmakla beraber sorunların sayılarıyla sınırlı olmadığı ifade edilmelidir.

Belirtilen temel problemler dışında usuli noktada; kısmi dava açılması ve ıslah yapılması, belirsiz alacak dava açılması ve artırım yapılması, geçici hukuki koruma tedbirlerinin uygulanabilirliği, yetkili mahkemenin belirlenmesi ve dava açma sürelerinin farklılık göstermesi gibi pek çok alanda değişik sorunlarla karşılaşılabilen ve uygulamada yeknesaklık sağlanamamaktadır.

Ayrıca yakın tarihte yürürlüğe giren Sağlık Meslek Mensuplarının Tıbbî İşlem ve Uygulamaları Nedeniyle Soruşturulmasına ve İdarece Ödenen Tazminatın Rücu Edilmesine Dair Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik kapsamındaki değişiklikler, bilhassa serbest çalışan hekimler açısından da cezai sorumluluk noktasında soruşturma izninin aranması hususu olmak üzere umut verici olmakla birlikte birçok sorunu ve tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Yönetmelik ile getirilen düzenlemelere paralel olarak yapılan ve normlar hiyerarşisinde Yönetmelikten önce gelen bazı kanuni düzenlemeler Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir¹⁶.

3. Sonuç ve Öneriler

Görevli mahkemenin tespiti noktasında yaşanan usuli sorunlara ilişkin çözüm önerimiz Tıp İhtisas Mahkemelerinin kurulması ve faaliyete geçirilmesi ile sorunların çözümüne katkı sağlanabilmesi şeklinde belirtilmelidir¹⁷.

Bilirkişi görevlendirmesi ve bilirkişi raporları noktasında yaşanan usuli sorunlara ilişkin olarak ise; bilirkişiye sorulacak soruların belirlenmesi ve bilirkişinin de belirtilen sorular doğrultusunda raporunu mahkemeye sunması¹⁸, tıp fakültelerinin bulunduğu illerde Sağlık Bakanlığı ile hastane merkezli entegre bir sistem kurularak Adli Tıp Kurumu'nun bu sisteme dahil edilme-

komplikasyon konusunda aydınlatılmanın yetersiz olduğu gibi, komplikasyon yönetiminin de yeterli olmadığı dosya kapsamı ile anlaşıldığından, Adli Tıp Kurumu'nun yeterli gerekçe içermeyen raporuna dayanılması ve bu raporun tekrarı mahiyetindeki 2. rapor da gözetilerek karar verilmesi hatalı olmuştur, <https://karararama.yargitay.gov.tr/>, 23.05.2024.

¹⁶ Anayasa Mahkemesi'nin 30.11.2023 Tarih, 2022/90 Esas ve 2023/201 Karar sayılı kararı, Yayımlandığı Resmî Gazete Tarih: 02.02.2024, Sayı:32448, <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>, 24.05.2024.

¹⁷ Kök, s. 615.

¹⁸ Hakan Pekcanitez/Muhammet Özkes/Mine Akkan/Hülya Taş Korkmaz, *Medeni Usul Hukuku* Cilt:3, On İki Levha Yayıncılık, 15. Baskı, İstanbul, 2017, s. 1936; Oktay Alkan, *Bilirkişinin Disiplin Sorumluluğu*, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2022, s. 7.

si¹⁹, kurulacak yeni bir sistemle bilirkişi heyetlerinin farklı üniversitelerden alanında uzman kişilerden oluşturulması gibi çözüm önerileri sıralanabilir.

Son olarak hekim hasta ilişkisinden kaynaklı uyuşmazlıklarda yaşanan sorunlara çözüm üretme noktasında; hekimleri defansif tıp uygulamalarına yönlendirebilecek katı düzenlemeler yapılmaması gerektiği gibi yaşam hakkı söz konusu olan hastayı zayıf kılacak düzenlemelerden de kaçınılmalı ve adil bir denge kurulmalıdır. Ayrıca malpraktis (kötü uygulama) kelimesinin sözlük anlamından hareketle sorunun çözümü de sorunun kendi içerisinde aranmalı; bilirkişinin, hukukçunun ve diğer uygulayıcıların üzerine düşeni en iyi şekilde yapması ile sorunların çözümüne katkı sağlanabilmelidir.

19 Fatma Aba Harmancı, *Tıbbi Bilirkişi*, Akademisyen Kitabevi, 1 Baskı, Ankara, 2020, s. 56; Ümit Biçer/Sermet Koç, “Adli Tıbbın Tarihsel Gelişimi, Türkiye’deki Yapılanması ve Sorunları”, *Klinik Gelişim*, C. 22, 2009, s. 4-5.

KAYNAKÇA

1. Ahmet Nezh Kök, “Hekim - Hasta İlişkisi Tüketici Hukuku Anlayışı ile Bağdaşır mı?”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 5, 2015.
2. Baki Kuru, *Medeni Usul Hukuku Ders Kitabı*, Legal Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 2016.
3. Battal Yılmaz, *Hekimin Hukuki Sorumluluğu*, Adalet Yayınevi, 4. Baskı, Ankara, 2020.
4. Fatma Aba Harmancı, *Tıbbi Bilirkişi*, Akademisyen Kitabevi, 1 Baskı, Ankara, 2020.
5. Filiz Yavuz İpekyüz, *Türk Hukukunda Hekimlik Sözleşmesi*, Vedat Kitapçılık, 1. Baskı, İstanbul, 2006.
6. Hakan Hakeri, *Tip ve Sağlık Hukuku El Kitabı*, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2022.
7. Hakan Pekcanitez/Muhammet Özkes/Mine Akkan/Hülya Taş Korkmaz, *Medeni Usul Hukuku* Cilt:3, On İki Levha Yayıncılık, 15. Baskı, İstanbul, 2017.
8. Hatice Nur Aktaş İncel, *Tıbbi Malpraktiste Sorumluluk ve Komplikasyon*, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2022.
9. Işıl Güney Tunalı, *Hekimin Tıbbi Müdahalede Bulunma Yükümlülüğünün Sınırları*, Seçkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2020.
10. Murat Atalı/İbrahim Ermenek/Ersin Erdoğan, *Medeni Usul Hukuku*, Yetkin Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2020.
11. Oktay Alkan, Bilirkişinin Disiplin Sorumluluğu, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2022.
12. Onur Kuru, “Tıbbi Müdahalenin Hukuka Uygunluğu: Endikasyon Şartı”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (İNÜHFD)*, C. 12, S. 2, 2021.
13. Ramazan Arslan/Ejder Yılmaz/Sema Taşpınar Ayvaz/Emel Hanağası, *Medeni Usul Hukuku*, 7. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021.
14. Ümit Biçer/Sermet Koç, “Adli Tıbbın Tarihsel Gelişimi, Türkiye’deki Yapılanması ve Sorunları”, *Klinik Gelişim*, C. 22, 2009.
15. Sunay Akyıldız/Nezh Kök/Murat Tuncer/ Berna Özpınar Gümrükçüoğlu/Özkan Özdemir, *Tip Hukuku Atölyesi III*, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2021.
16. <https://karararama.yargitay.gov.tr/>
17. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/>
18. <https://www.mevzuat.gov.tr>
19. Lexpera - Hukuk Bilgi Sistemi

Bölüm 2

ERKEN DÖNEM MODERN FELSEFEDE TÖZ KAVRAMI

*Övünç CENGİZ**

1 *Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-3889-5300.
ovuncengiz@gmail.com

GİRİŞ

Töz kavramı uzun zamandır felsefi literatürde kendisine yer bulamayan bir kavramdır. Bu geri planda kalmışlığın sebebi ise bu kavramı ilk olarak sistematik biçimde ele alan filozofun kavramı tanımlayışında saklıdır. Aristo'ya göre töz sorusu aslında varlığın ne olduğu sorusudur; yani, bir diğer deyişle, hakikatin ne olduğu sorusudur (Aristotle, 1984, *Metaphysics*, 1028b3). Ancak hakikatin kendinde ne olduğu sorusu nicedir çağdaş felsefedeki talep gören konu başlıklarından birisi değildir. Aklın hakikati bilme talepleri nicedir sadece “dışarının” bize “beliren” kısmı ile yani ampirik alanla kısıtlı. Üstelik burası bile aranılan güvenli liman olmaktan oldukça uzak. Şüphecilik ve görecelilik ortak bilginin kamusal gerekçelendirme imkanının karşısında durmayı, ironik bir biçimde, ahlaki bir görev olarak bellemiş durumda. Bu tür bir entelektüel iklimde, deneyimde beliren duyusal dünyanın mantıksal/metafizik koşullarına yönelik bir söylem fazlasıyla cüretkâr olmanın ötesinde bir patoloji olarak tanımlanma riski ile karşı karşıya.

Elbette ki bu çalışmanın bu soruyu tekrar canlandırmak gibi bir amacı yok. Ancak bu soruyu artık sadece belli bir zanaat grubunu, yani felsefe tarihçiliğini, ilgilendiren teknik bir ayrıntı olarak değerlendirmek de fazla acımasız olacaktır. Töz probleminin tarihsel anlamı “felsefe tarihinde hangi konu başlıkları vardır” sorusunun çok ötesine geçer. Töz problemine eğilmek, aklın çok özel bir kategoriye, hakikat nedir sorusunu ve dolayısıyla mutlağı, kendisine nesne alırken geçmesi gereken aşamaları, karşısına çıkan engelleri ve yüzleşmesi gereken dilemmaları örnekleme açısından da eğitici. Mutlak günümüzde el çabukluğu ile otoriter despotizmin kavramsal bir belirlenimine indirgenmiş olabilir. Ancak mutlak hala daha “hakikatin tamamı”nı (“*omnitude realitatis*”) imler ve eğer akıl hakikatin tamamına yönelmeyecekse, yöneldiği herhangi “küçük” hakikatlerin bir önemi ya da anlamı var mıdır sorusuna olumlu bir cevap sağlayabilecek bir ufuk da gözükmemektedir. Sonuç olarak töz kavramı, aklın bir zamanlar neye talip olduğunu anımsatması açısından bile önemlidir.

Bu çalışma töz kavramının 17 ve 18'inci yüzyıl kıta filozofları tarafından nasıl tartışıldığını ele alacaktır. İnceleme konusu olarak özellikle bu isimlerin seçilmesinin belli başlı sebepleri şunlardır: Bu isimler arasındaki töz tartışması, modern düşüncenin hakikati nasıl anlamlandırmaya çalıştığını göstermesi açısından önemlidir. Bu anlamda erken modern dönemdeki töz tartışmaları, bu tartışma topyekûn rafa kaldırılmazdan evvel, modern aklın ilk gelişim evrelerinde gerçekliği nasıl kavramaya çalıştığını göstermesi açısından değerlidir.

ARİSTO'DA TÖZ KAVRAMI

17 ve 18'inci yüzyıl düşüncesi Aristo ile derinden bağlantılıdır. Bu dönem diğer birçok alanda olduğu gibi felsefede de Aristo'nun artık açılıp yeni

bir düşünme paradigmasının biçimlenmeye başladığı bir dönemdir. Ancak Aristo'nun aşılması onun ortaya koyduğu kavramsal belirlenimlerin tekrar düşünülmesi ile mümkündür. Bu durum töz düşüncesinde daha da aşikâr bir haldedir çünkü bu kategoriye bağımsız bir tartışma konusu haline getiren düşünür Aristo'dur. Yukarıda da değinildiği üzere Aristo için töz problemi hakikatin ne olduğu sorusu ile ilişkilidir: [Töz sorusu] “eskiden sorulmuş, şimdi sorulmakta ve her zaman sorulacak olan ve her zaman şüphe konusu olan bir sorudur” (Aristotle, 1984, *Met.* 1028). Dahası Aristo'ya göre töz ya da hakikat problemi aslında varlık sorusudur. Yani töz nedir diye sorarken sorduğumuz soru “varlığın hakikati nedir?” sorusudur (A.g.e.). Töz kavramı bu merkezi önemini erken dönem modern düşüncede de sürdürür. Bu dönem düşünürleri için de felsefenin en önemli ve birincil konusu en temel hakikatin ne olduğu sorusudur ve bu sorunun cevabı yine töz kavramının içeriğinde saklıdır. Descartes, insanın tüm bilgi bedenini bir ağaca benzetirken, bu ağacın köklerini metafizik oluşturmaktadır (Descartes, 1985, *CSM 1*, s. 186).¹ Spinoza *Etik'e* (Spinoza, 2002)² tözün tanımı ile başlarken Leibniz için de töz konusu felsefenin en önemli ve en üretken konusudur (Leibniz, 1996, s. 151).

Töz problemini “hakikatte ne var” sorusu olarak formüle ettiğimizde bu sorunun en doğal cevabı, Aristo'nun da belirttiği gibi, bedenlerdir:

Töz [olmanın-y.n.], en belirgin şekilde cisimlere ait olduğu düşünülür; ve bu yüzden hem hayvanların hem de bitkilerin ve bunların parçalarının tözler olduğunu söyleriz; ve ateş, su ve toprak ve bu türden olan her şeyin, ve bu şeylerin parçası olan veya bu türden şeylerden oluşmuş her şeyin, örn. Sema ve parçaları, yıldızlar ve ay ve güneş, tözler olduklarını söyleriz. Ancak, sadece bunların tözler olup olmadıkları, başka tözlerin de olup olmadığı, yalnızca bunların bazılarının ya da bunların ve başka şeylerin bazılarının töz olup olmadıkları ya da bunların hiçbirinin töz olmadığı ama başka şeylerin töz olduğu düşüncesi incelenmelidir. (Aristotle, 1985: *Met.* 1028b9).

“Töz nedir” ya da “hakikatte ne var/hakikat neyden oluşur” sorusunun cevabı ilk bakışta, yani sağ duyuşsal olarak, etrafımızda gördüğümüz bedenlerdir. Ancak bu bedenlerin gerçekten tözler olup olmadıkları tartışmalıdır. Nitekim Aristo'dan önce hakikatin su, hava ya da ateş gibi bir tek bedenden oluştuğunu, tüm bedenlerin belirli en temel ilksel elementlerden meydana geldiğini ve tözlerin de bu ilksel elementler olduğunu (atomlar ya da dört temel unsur) ya da gerçek tözün beden olmayan bir entite olduğunu (*nous*) ileri süren düşünceler mevcuttur. Bu durumda hangi bedenlerin töz olduğunu anlamak için töz kavramının ayırt edici içeriğini vererek bize kılavuz olacak mantıksal bir ayraç gereklidir.

1 Descartes'e verilen referanslar toplu eserlerinden verilecektir. CSM 1 ilk cildi CSM 2 ise ikinci cildi ifade etmektedir.

2 *Etik'e* verilen referanslarda uluslararası notasyon kullanılacaktır. Roma rakamları kitabın bölümleri, 'P' önerme, 'L' lemma, 'A' aksiyom, 'D' tanım, 'C' corollary, 'S' scholium, Arap rakamları ise önerme numarasını gösterir.

Aristo için bu ayraç özellikler ve özelliklerin taşıyıcısı olan “şey” arasındaki ilişkide bulunmaktadır. Aristo töz kavramını yüklemelerin öznesi olarak tanımlar. Yani kendisine çeşitli özelliklerin yüklenebildiği/atfedilebildiği ancak kendisi bir başka şeye yüklenemeyen/atfedilemeyen şey (Aristotle, 1985: *Met.* 1017b14-3457 ve *Categories* 2all). Yine Aristo’ya göre töz kavramının üstlenmesi gereken bir diğer işlev ise değişimin altında yatan şey olarak değişime imkân sağlamasıdır (A.g.e., *Cat.* 4a10). Yani farklı zamanlarda farklı özelliklere (örneğin sıcak ve soğuk gibi) sahip olabilse de zamanda özdeşliğini sürdürebilen şey.

Tözü özelliklerin ve değişimin öznesi olarak nitelendirdiğimizde yine ilk olarak duysal tekil bedenler (örneğin, “toprak, ateş ve su gibi elementler ve bu elementlerin birleşiminden meydana gelen bedenler, hayvanlar ve kutsal varlıklar” [A.g.e., *Met.* 3457]) tözün örnekleri olarak ön plana çıkar. Bu anlamda tözler, şeyler ve özellikler arasındaki ayırmada şeyler kısmına düşer. Bu ayırmada şeyler ve özellikler arasında bir bağımsızlık hiyerarşisi bulunmaktadır. Şeyler, özelliklerinden ve diğer şeylerden bağımsız biçimde var oluyor olarak kavranabilirken, özellikler ancak şeyler vasıtasıyla (şeyin içinde) var oluyor olarak kavranabilir. Bu anlamda töz kategorisi bir bağımsızlık imler. Yüklemelerin taşıyıcısı olmak ile değişime imkan sağlayan şey olmak birbiri ile ilişkilidir. Çünkü değişim, yüklemeler arasında gerçekleşen bir ilişkidir (A.g.e., *Cat.* 4a 19-21). Töz, yüklemelerin taşıyıcısı olarak bu değişime imkân verirken, bu değişimde değişmeden kalan hakikat momenti olmaktadır.

Ancak tözü, yüklemelerin taşıyıcısı olarak tanımlamak ilginç mantıksal sonuçlara da gebedir. Sonuç olarak belirli bir şey olmak, yani şu ya da bu *türden* (bir ağaç ya da bir kedi gibi) bir şey olmak da bir yüklem olarak düşünülebilir. Bu durumda ise tüm belirlenimlerin altında yatan ama kendisi mutlak olarak hiçbir şekilde bir nitelik olarak atfedilemeyen ve dolayısıyla tamamen belirlenimsiz bir en *nihai* töz (*ultimate substratum*) düşüncesi öne çıkar. Nitekim Aristo da *Metafizik*’in çeşitli pasajlarında bu düşünceye yakınsar (A.g.e., *Met.* 1017b23).

Buraya kadar yazılanlara baktığımızda töz kavramının belli başlı izleklere işaret ettiğini görebiliriz. Töz kavramı öncelikle bir bağımsızlığa işaret eder. Yani, herhangi bir şeye atfedilmeyen ancak kendisine bir şeylerin atfedildiği şey. İkinci olarak bu kavram ayrıklığa, yani var olan şeylerden bağımsız olarak var oluyor olarak kavranabiliyor olmaya işaret eder: “Bu durumda, töz iki anlama sahiptir: (a) artık başka hiçbir şeye yüklenmeyen en nihai zemin (*ultimate substratum*) ve (b) bir ‘bu’ olan ve ayrılabilir olan şey— ve her bir şeyin şekli veya formu bu tarzdadır” (A.g.e., *Met.* 3458).

Yani töz hem ayrı tekil şeyleri (tikelleri) hem de bu şeylerin her birisinin hammaddesini oluşturan (ve bu nedenle bir anlamda hepsinin zemininde yatan) niteliksiz bir tekilliği imlemektedir. Yukarıdaki alıntının hemen sonunda

Aristo bize tikelliği neyin kurduğunu, yani bir şeyi ‘bu’ şey yapanın ne olduğunu işaret etmektedir: şeyin şekli ve formu. Bu anlamda, form, bu nitelsiz bütünden bireyselleşmeyi sağlayan faktördür. Bu durumda töz kavramının içeriği üçlü bir yapı arz eder:

“Ve bir anlamda madde, tözün doğasına aittir; başka bir anlamda, şekil; ve üçüncü bir anlamda, bunların bileşimi. Madde ile, örneğin, bronz, şekil ile formunun planını ve bu ikisinin bileşimi (somut şey) ile heykeli ifade ediyorum. Dolayısıyla, eğer form maddeye önsel ise ve daha gerçekse, aynı nedenden bileşime de önseldir.” (A.g.e., *Met.* 3495).

Bronz bir heykeli ele alıp bu nedir diye sorduğumuzda, ya da bu şeyin tözü nedir diye sorduğumuzda üçlü bir cevap veririz. Öncelikle bu şeyin tözü bronzdur. Ama bronz da nihai madde (töz) değil, bu nihai maddenin belirli bir organizasyonu (biçimi) olarak düşünülebilir. Aynen gümüş ve altın gibi en altta yatan o “nitelsiz malzemenin” aldığı bir biçim. Yine bu heykel, kendisini belirli bir şey yapan, yani diğer bronz kütlelerinden (ya da madde yığınlarından) ayrılıp “bu” heykel olmasını sağlayan bir organizasyona da sahiptir. Bu organizasyon da, yani bir şeyin formu da, o şeyin bir diğer tözüdür. Ve son olarak bir şey, bu iki tözün bileşimi olan bir tözdür. Burada formun önemi bir şeye ayrık birliğini (diğer şeyler arasında bu şey olmasını sağlayan şeyi) veren özellik olmasıdır.

Formun (daha doğrusu tözsel formun, yani şu ya da bu türden bir şey olmanın) bir diğer önemli işlevi ise bireysel bir varlığın (yani tözün) “açıklamasını” da vermesidir. Bu nedenle bu form “ikincil töz” olarak da adlandırılır (*Cat.* 2a12- 2a17). Bu açıklama, o şeyin kendi ayrıklığına nasıl sahip olduğunu ve bu ayrıklığı nasıl ürettiğini de açıklar. Örneğin, bir ağacın vejetatif etkinliğini ve o ağacın parçalarının (ya da organlarının) bu vejetatif etkinliğindeki rollerini açıklayan ilke o ağacın formudur. Burada öne çıkan bir diğer önemli husus da “birlik” meselesidir. Töz, rastlantısal değil kendinde bir birliğine sahiptir. Ağaç örneğinde, çeşitli bedensel parçaları bir tek ağacı oluşturacak biçimde organize eden şey tözsel formdur. Ağaç bu birliği kendisi ürettiği için bu birlik onun doğasına aittir. Örneğin bir kum tepciğini düşünecek olursak burada da bir birlikten bahsedebiliriz (bir tepcik oluşturacak şekilde bir araya gelen kum taneleri). Ancak buradaki birlik rastlantısal bir birliktir. Kum taneleri doğal süreçlerle tesadüfen bu şekli almıştır ve yine tesadüfler sonucu dağılacaklardır (yani bu birliği korumak için doğal süreçlere direnmezler). Ancak bir ağacın tohumuna baktığımızda, alacağı şekil tesadüfi değil kendi doğası ötürüdür ve bu şekli kendisi ürettiği gibi (dışsal etkiler karşısında) korumaya da çabalar. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bir bedene ayrık tikelliğini veren, yani bir bedeni “belirli bir beden” yapan unsurun kendisi materyal değildir.

Görülebileceği üzere, Aristo için töz kavramı çeşitli doğal bedenlerden (canlı şeyler ve cansız elementler) bu bedenlerin ortak materyaline kadar (ni-

hai töz) bir yelpaze içerir. Yine de burada esas vurgunun bireysel bedenlere yapılmış olduğu göz önüne alınmalıdır (Melamed, 2018, s. 86). Yani, Aristo açısından töz en nihayetinde bireysel bir entite olarak kavranmalıdır. Kısacası, yukarıda da kısaca değinildiği üzere bu yelpazede öne çıkan izlekler şu şekilde özetlenebilir: özdeşlik, ayrıklaşma-tikelleşme (bireyleşim) ve açıklama (şeyin içsel organizasyonunun ve ediminin açıklaması). Bu izleklerde ortak olan tema ise “bağımsızlık” temasıdır. Töz, kendi ayrı özdeşliğine sahip bireysel bir entitedir. Töz herhangi bir şeye atfedilemez (bir özellik olarak düşünülemez) ancak kendisine bir şeyler atfedilebilir. Yine töz kendi birliğinin ve ediminin açıklayıcı ilkesidir. Tözün birliğinin ve organizasyonunun açıklaması tözün dışında değildir. Bu izlekler ve “bağımsızlık” teması 17-18. Yüzyıl düşüncesi için de belirleyici unsurlar olarak karşımıza çıkar.

DESCARTES'DE TÖZ KAVRAMI

Descartes de Aristo'yu takip ederek tözü bağımsızlık üzerinden açıklar: “Töz kavramından, kendisinden başka hiçbir şeye bağımlı olmayacak şekilde var olan bir şey dışında hiçbir şeyi anlayamayız” (Descartes, 1985, *CSM I*, s. 210). Burada, Aristo'da daha çok mantıksal olarak ele alınan bağımsızlık ilişkisi (yüklenme/yüklenmeme) ontolojik bir şekilde ele alınmaktadır (var olma). Ancak Descartes'e göre bu açıdan bakıldığında sadece bir tek şey, yani Tanrı, töz olarak kavranabilir. Çünkü var olmak için kendisi dışında hiçbir şeye ihtiyaç duymamak anlamında bir mutlaklığa sadece Tanrı sahiptir. Bu nedenle, Descartes ile birlikte töz kavramı ile mutlaklık kavramı arasında bir ilişki kurulmuş olur. Her ne kadar kavramın tam anlamıyla töz olmasalar da tekil bedenler de Descartes açısından tözler olarak kavranır. Ancak bu tözler “yaratılmış” tözlerdir (A.g.e.). Bu durumda, iki “tür” tözden bahsedilebilir. Kavramın gerçek anlamıyla tek töz, Tanrı, ve daha zayıf anlamıyla “yaratılmış” olan diğer tözler (deneyimimizde bize verili olan canlı ve cansız tekil bedenler ve zihinler). Tanrı, töz kavramının imlediği bağımsızlığa mutlak olarak sahipken, diğer tözlerde bu ilişki daha zayıf bir şekilde kurulmaktadır. Bu anlamda, bir entiteyi töz olarak kavramamızı sağlayan ayraç, varolmak için Tanrı dışında hiçbir şeye ihtiyaç duymuyor olmasıdır:

Yaratılmış şeylerin durumunda, bazıları diğer şeyler olmadan var olmayacak bir doğaya sahiptir, bazıları ise var olabilmek için yalnızca Tanrının mevcudiyetine ihtiyaç duyar. Bu ayrımı ikincileri ‘tözler’ olarak, birincileri ise bu tözlerin ‘nitelikleri’ veya ‘sıfatları olarak adlandırarak yaparız (A.g.e).

Görülebileceği üzere burada da özellikler (mod) ve şeyler (töz) arasındaki ayrım korunur. Şey (töz) varolmak için sadece Tanrıya ihtiyaç duyarken, özellik (mod) hem Tanrıya hem de şeye ihtiyaç duymaktadır.

Tözler arasında bu türden bir hiyerarşiye gidilmesi ilginç bir tartışmayı da beraberinde getirir. Bir şeyin daha az ya da daha çok töz olarak kavranması, eğer

töz sorusu bir hakikat ve varlık sorusu olarak ele alınacaksa, bir şeyin daha az ya da daha çok var olarak kavranabileceği anlamına gelir mi?³ Bu itiraz Hobbes tarafından Descartes'e yönlendirilir (Descartes, 1985, CSM 2 s. 130). Descartes'e göre bu sorunun cevabı olumludur. Yaratılmış tözler özelliklerine göre daha hakiki iken, Tanrı yaratılmış tözlere göre daha hakikidir (A.g.e.). Buradaki "var olma" hiyerarşisini şeyler ve özellikleri (tözler ve modlar) üzerinden düşünmek görece daha kolaydır. Özellikleri şeylerde var oluyor olarak kavrarız. Örneğin kırmızılığı ancak bir şeyin kırmızılığı olarak düşünürüz. Tek başına, bir şeye atfedilmeden kırmızılık diye bir tahayyülümüz yoktur (kavramımız olması bir soyutlama sürecinin sonucunda mümkün olabilir). Şey kırmızılığın taşıyıcısı iken, kırmızılık şeyin içinde bir varlığa sahiptir. Şey ve özellik arasındaki ayrım da işte bu var olmak için kendisi dışında bir şeye ihtiyaç duyma ve duymama arasında çizilir. Nitekim Aristo tözü kendisine bir şeyler atfedilebilen (yani çeşitli özelliklerin yüklenebildiği bir şey) ancak kendisi bir başka şeye atfedilemeyen (yani sadece bir özellik olarak düşünülemeyen) bir şey olarak tanımlarken yaptığı ayrım şeyler ve özellikleri arasındaki ayrımdır. Yine yukarıda da değinildiği üzere buradaki mantıksal ayrım Descartes'te ontolojik ayrıma tercüme edilir. Ancak aynı ayrımı şeyler arasında bir hiyerarşiye tercüme etmek, "daha az var" ya da "daha çok var" gibi bir sonuca götürür. Bu hiyerarşi Hobbes açısından bu problematik bir sonuçken Descartes için değildir. Bu gerilimin temel nedeni ise, gördüğümüz üzere, Descartes'in töz kavramına yüklediği ontolojik bağımsızlığın istisnasız olarak ancak Tanrı kavramında mümkün olabilmesidir. Bu durumda tekil bedenler (canlı ve cansız) tözler olarak anlaşılacaksa, ki Descartes için böyle anlaşılmalıdır, daha az veya daha çok var olmak gibi bir ilişki de kabul edilmelidir. Sonuç olarak Tanrı, mutlak bir varlık olarak, var olmak için kendisi dışında hiçbir şeye ihtiyaç duymadığı için kavramın gerçek anlamıyla tek tözdür. Bedenler ve zihinler (şeyler) varlıkları için sadece Tanrıya ihtiyaç duyan (ama diğer bedenlere ve zihinlere ihtiyaç duymayan) yaratılmış tözler olarak bir basamak aşağıda konumlanır. Özellikler ise var olmak için hem Tanrıya hem de şeylere (yaratılmış tözlere) ihtiyaç duydıklarından varlık hiyerarşisinin en altında bulunurlar. Bu hiyerarşi daha az ya da daha fazla var olmak gibi bir ilişkiyi gerektirdiği için sağ duyuyu zorlayabilir. Töz/hakikat/varlık kavramlarının geçişli oldukları göz önüne alındığında varlığa dair sağ duysal ontolojik yaklaşımların o kadar da güvenilir olmayabileceği sonucu ortaya çıkar. Nitekim hem Spinoza hem de Leibniz töz kavramının ihtiva ettiği izlekleri mantıksal sonuçlarına doğru götürerek sağ duysal yaklaşımları oldukça zorlayabilecek sonuçlara varmışlardır.

Töz kavramı Descartes'te edindiği ontolojik anlamın yanında Aristo'daki mantıksal anlamını da korur:

Bu terim [töz-y.n], tüm algıladıklarımızın [yani niteliklerin, modların-y.n.] içinde doğrudan buldukları her şey için geçerlidir, bir öz-nede olduğu gibi; veya tüm algıladıklarımızın var olmasını sağlayan

3 Varlık sorusu bir derece sorusu olmaktan ziyade daha çok bir evet ya da hayır sorusu olarak kavranır. Bir şey ya vardır ya da yoktur.

her şey için geçerlidir. ‘Tüm algıladıklarımız’ ifadesiyle, gerçek bir ideamızın olduğu herhangi bir özellik, nitelik veya sıfat kastedilir. Tözün kendisi hakkında sahip olduğumuz tek fikir, katı anlamda, algıladığımız her şeyin (veya idealarımızın birinde nesnel bir varlığa sahip her şeyin) içinde var olduğu şey olduğudur... Çünkü doğal ışık sayesinde gerçek bir özelliğin bir hiçe ait olamayacağını biliyoruz. (Descartes, 1985, CSM 2 s. 114).

Kısaca deneyimde bizde çeşitli izlenimler oluşur (idealar). Ancak bu izlenimlerin nedenleri ve içeriği özelliklerdir. Bu durumda eğer bizde izlenim varsa o izlenimi oluşturan bir şeyin olması gerektiği sonucuna varırız. Bir diğer deyişle, şeyle zihnin ilişkisi, zihinde izlenimler oluşturan özellikler vasıtasıyla kurulur. Şey, bu özelliklerden yapılan bir çıkarımdır.⁴ Bu nedenle katı anlamıyla, yani kesin olarak, töz hakkında “sahip olabileceğimiz tek fikir” özellikleri içinde taşıyan bir şey olduğu fikridir. Descartes yine *İlkeler*'de de “bir sıfatın mevcudiyetini algıladığımızda, bu sıfatın yüklenebileceği bir tözün varlığını buradan” çıkardığımızı belirtir (Descartes, 1985: CSM 1, s. 210). Burada önemli olan nokta, hakikatin ve varlığın ne olduğu sorusunun bir doğrudan duyumsama sorusu değil mantıksal/rasyonel bir çıkarım sorusu olmasıdır.

Demek ki Descartes açısından töz kavramı iki şekilde betimlenebilir. Varolmak için (Tanrı ve) kendisi dışında hiçbir şeye ihtiyaç duymamak anlamında ontolojik bağımsızlık açısından ve özellikleri taşıyan ancak kendisi bir özellik olarak bir başka şeye yüklenemeyen şey olma anlamında mantıksal bağımsızlık açısından. Ancak Descartes ile Aristo arasındaki önemli bir fark, Descartes'e göre tözün tüm özelliklerden soyutlanamayacağı düşüncesidir. Aristo'da, gördüğümüz üzere, özne tüm yüklemelerden soyutlandığında geride kalan özne olarak özne (nihai töz) belirlenimsiz bir madde olarak kavranabilir. Ancak Descartes için olası tüm niteliklerden soyutlanmış belirlenimsiz töz tahayyül edilebilir bir durum değildir. Bu nedenle töz çeşitli özelliklerden bağımsız olarak düşünülebilse bile *tüm* özelliklerden bağımsız olarak düşünülemez. Bu durumda kimi özelliklerin, tözden ayrı düşünülemez anlamında, diğer özelliklerden ayrılması gereklidir.

Descartes töz ve özellikleri (ve farklı tözler) arasındaki ayrımları üç başlıkta sınıflandırır: gerçek, modal ve kavramsal ayırım. Gerçek ayırım tözler arasındadır (A.g.e., s. 213). Bir tözü başka bir tözden bağımsız olarak (yani ayrı olarak) duyumsar ve kavrarız. Bu nedenle tözler birbirinden gerçekten ayrı şeylerdir. Töz ve özellikleri arasında ise modal bir ayırım vardır (A.g.e. 214). Bir tözü şu ya da bu özelliğinden bağımsız olarak da düşünebiliriz. Örneğin bedensel bir tözü şekli ya da hareketinden bağımsız olarak tahayyül edebiliriz. Bu töz farklı bir şekle ya da harekete de sahip olabilir. Ancak hareket ya da şekil tözden bağımsız olarak (yani tözden ayrı olarak) var olamaz. Bu nedenle töz ve özellikleri arasında modal bir ayırım bulunur. Ancak bir tözü

⁴ Hobbes da töz kategorisinin ancak mantıksal bir çıkarım olabileceği konusuna işaret eder. Bkz CSM 2, s. 130.

tüm özelliklerden ayrı olarak düşünemeyiz çünkü bu durumda töz bizim için anlaşılabilir bir hale gelir (A.g.e. 214). Bu durumda tözün anlaşılabilir/bilinebilir bir kategori olması için en azından bir özellik üzerinden düşünülüyor olması gerekmektedir. Yani, töz çeşitli özelliklerden (modlar) bağımsız olarak kavranabilse de belirli bir tür özellikten bağımsız olarak kavranamaz. Bu tür özellik ise sıfat olarak adlandırılır. Descartes'e göre tözü sıfattan ayrı olarak düşünemeyiz; yani bir anlamda sıfat tözün doğasını oluşturur. Böylelikle töz ve sıfatı arasındaki fark kavramsal bir fark olarak kurulur. Töz ve sıfatı arasında bir ayrıma giderken aslında gerçek ya da modal olarak iki farklı şeyden değil sadece kavramsal bir farktan, yani bir ve aynı şeyi iki farklı biçimde anlamaktan, bahsediyor olmaktadır (A.g.e. 215). Descartes'e göre uzamlılık (yani üç boyutlu olmak) birçok töz için bu türden bir özelliktir. Yani bedensel/maddi tözün sıfatı uzamlılıktır. Bir bedenden tüm diğer özellikleri soyutlayabiliriz ancak üç boyutlu olmayı soyutlayamayız. Bu durumda, üç boyutluluk, yani uzamsallık, bedensel olmanın doğasını oluşturmaktadır. Burada bir tözden belli bir özelliği soyutlamanın ne demek olduğunu biraz daha açık etmek gerekir. Yukarıda bu tür özelliklere örnek olarak şekil verilmişti. Buna göre bir töz (örneğin bir çakıl taşı) şu ya da bu şekle sahip olmak zorunda değildir. Örneğin aynı taşı yuvarlak, kare ya da dikdörtgen olarak düşünebiliriz. Yani çakıl taşı yuvarlaklıktan, karelikten vb. ayrı olarak düşünebilir yani soyutlayabiliriz. Bu durumda şekil çakıl taşının doğasına ait değildir deriz. Ancak aynı çakıl taşı üç boyutlu olmak dışında, yani bir ya da iki boyutlu olarak düşünemeyiz. Bu nedenle üç boyutluluk taşın doğasına aittir. Elbette çakıl taşı şu ya da bu şekle sahip olmak zorunda olmasa da bir şekle sahip olmak zorundadır. Ancak bu zorunluluk çakıl taşının doğasını oluşturan değil, doğasından türeyen bir zorunluluktur. Yani taşın doğası uzamlı olmak olduğu için taş bir şekle sahip olmak zorundadır. Çünkü şekil uzamlılıktan zorunlu olarak türeyen bir özelliktir. Uzamlı olan her şeyin bir şekli de olmak zorundadır. Bu ilişki aynı zamanda modlar ve sıfatlar arasındaki ayrımı yapmamıza olanak sağlayan ilişkidir. Descartes'e göre sıfatlar (yani tözlerin doğasını oluşturan birincil özellikler) ile modlar (yani tözün doğasını oluşturmamaya ama o doğadan zorunlu olarak zuhur eden özellikler) arasındaki temel fark sıfat sadece kendisi üzerinden anlaşılabilen birincil/ilksel özellikken, mod kendisi üzerinden anlaşılabilen, anlaşılması için bir başka kavramı çağırır ve bu kavramdan türetilen ikincil özelliktir (A.g.e., s. 210). Uzamlılık anlaşılması için kendisi dışında bir özelliğe ihtiyaç duymaz, bu anlamda ilksel bir özelliktir. Ancak şekil sahibi olmak ancak uzamlı olmakla mümkündür. Bu nedenle şekil uzamlılığı gerektiren, uzamlılık üzerinden anlaşılabilir bir özelliktir.

Descartes'e göre toplam iki tane sıfat vardır: uzamlılık ve düşünce. Bu nedenle sadece iki tür töz bulunur. Doğası uzamlılık olan türdeki tözler ve doğası düşünce olan türdeki tözler. Demek ki Descartes felsefesinde töz bakımından çeşitli sınıflamalara gitmek mümkündür. Töz kavramının gerektirdiği bağımsızlık açısından iki

tür töz bulunmaktadır: kavramın gerçek anlamıyla tek töz olan Tanrı ve kavramın daha zayıf anlamıyla töz olan yaratılmış tözler. Tözler yine doğaları gereği de ikiye ayrılır: doğası uzamlılık olan tözler ve doğası düşünce olan tözler.

Bu durumda Descartes bize varlığın iki farklı türden oluştuğunu yani birbirinden ayrık (ama bir şekilde ilişkili) iki varlık alanı olduğunu söylemektedir. İlk bakışta bu ayırım sağ duyuşsal olarak belirlemektedir. Gerçekten de günlük deneyimimiz bize iki farklı türmüş gibi görünen olguları sunmaktadır: fiziksel cisimler, ve fiziksel değilmiş gibi duran duygular, düşünceler vb. Peki daha fazla ya da daha az varlık türünden bahsedilebilir mi? Ya da, Descartes açısından hakikatin bir tek ya da ikiden fazla varlık tarzı üzerinden açıklanamıyor olmasının felsefi/mantıksal bir gerekçesinden bahsedilebilir mi? Görünen o ki, Descartes ikiden fazla sıfatın bulunabileceği ihtimalini pek ele almamış gibi duruyor (Woolhouse, 2002, s. 21). Bu durumun yine sağ duyuya uygun olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü, yine yukarıda da işaret edildiği üzere, deneyim bize örneğin üçüncü bir sıfatın mevcudiyetine dair bir veri sunmamaktadır.

Ancak daha az sıfat olduğu savı, yani mevcudiyetin sadece bir tek varoluş tarzı üzerinden anlaşılması gerektiği düşüncesi sağ duyuya o kadar da aykırı bir düşünce değildir. Bilindiği üzere varlığın sadece maddi/bedensel bir niteliğe sahip olduğu savı, yani materyalizm, antik dönem felsefesinden beridir felsefe tarihindeki başat pozisyonlardan bir tanesidir. Yine, varlığın sadece düşünsel/tinsel bir nitelik üzerinden anlaşılması gerektiği düşüncesi, yani İdealizm, Berkeley, ve aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz üzere, Leibniz'de ifade edilmiştir. Nitekim, tözün (ya da tözlerin) sadece bir tek sığata, yani doğaya, sahip olmaları gerektiği eleştirisi Descartes'e yöneltilen bir eleştiridir. Örneğin Hobbes öncelikle düşüncelerin öznesinin pek ala cismani bir varlık olarak da kavranabileceğini, ancak Descartes'in alternatif düşüncesini (yani düşüncelerin öznesinin tinsel bir varlık olduğu düşüncesini) kanıtlamadan sadece varsaydığını öne sürer (CSM 2, s. 122).⁵

İkiden fazla sıfat olması savının aksine sadece bir tek sıfat olması gerektiği savı Descartes tarafından ele alınıp incelenmiş bir savdır. Descartes'in bu konudaki düşüncesinin ana argümanlarından bir tanesi bahse konu iki sıfat arasında gerçek bir ayırım olduğu, yani birisi olmadan diğersinin ayrık bir şekilde kavranabileceği savıdır. Bu savın temel dayanağı ise bu iki sıfatın birbiri ile bağdaşmıyor olmasıdır. Descartes, *Meditasyonlar*'ın *Sinopsis*'inde iki sıfat arasındaki gerçek ayırımı şu şekilde savunur:

Bir bedeni bölünebilir olmak dışında kavrayamayız, aksine bir zihni ancak bölünemez olarak kavrayabiliriz. Çünkü bir zihnin yarısını düşünmezken her zaman bir bedeninin yarısını düşünebiliriz, ne kadar küçük olursa olsun; ve bu durum bizim zihin ve bedeninin doğalarının sadece farklı değil, aynı zamanda bir şekilde zıt olduğunu fark etmemize yol açar (CSM 2, ss. 9-10).

⁵ Farklı isimlerden benzer eleştiriler için bkz., CSM 2.88, CSM 2.183.

Descartes burada beden ve düşünce arasında çok radikal bir ayrıma işaret etmektedir. Herhangi bir beden ancak bölünme ilişkisi üzerinden düşünülebilirken, herhangi bir zihin hiçbir şekilde bu ilişki üzerinden düşünülemez. Bu tezat bu iki entite arasında gerçek bir ayrımın olduğu anlamına gelir. Yani iki entite birbirlerinden ancak ayrıık şekilde kavranabildiği için aralarında yukarıda açıklanan gerçek bir ayrım olduğu söylenebilir.

Descartes'in sıfat düalizmi için sunduğu bir başka argüman ise iki sıfat arasındaki gerçek zıtlığa değil, bir tözün (ya da genel olarak, bir entitenin) birden fazla doğaya sahip olamayacağı düşüncesine dayanır. Bu düşünceye göre her şey ancak belirli bir türden bir şeydir. Yani kabaca her entite belirli bir doğayı yansıtır ya da belirli bir tür doğanın tezahürüdür. Bu durumda Descartes'e göre düşünce ve bedenin aynı öznde var olması demek bir ve aynı öznenin birden fazla doğaya yani birden fazla öze sahip olması demektir ki bu düşünce absürttür (CSM 1, s. 298). Elbette beden ve düşüncenin iki farklı doğaya tekabül edip etmediği ve bölünme ilişkisinin bu iki belirlenimi özsel olarak ayırmak için tek başına yeterli olup olmadığı ayrı bir tartışma alanıdır. Nitekim hem Spinoza hem de Leibniz sadece iki tür töz bulunduğu fikrine ikna olmamışlardır. Dahası bu düalist yapı Descartes'te dahi belirli bir muğlaklığa sahiptir. Buradaki muğlaklığın sebebi ise cisimsel entitelerin (ayrıık bedenlerin) sergilediği tözsellik ile düşünsel entitelerin (ayrıık zihinlerin) sergilediği tözsellik farklı derecelere sahip olmasıdır.

Bu ayrımın nedeni bir bedenin bedenselliğe indirgenebilmesi ile bir zihnin düşünselliğe indirgenebilmesi arasındaki ayrıımdır. Descartes'in sözleriyle:

Beden genel olarak bir tözdür... Ancak insan bedeni, diğer bedenlerden farklı olduğu sürece, basitçe organların ve bu türden diğer ilineklerin belirli bir konfigürasyonu ile ortaya çıkar. Ancak insan zihni, bu şekilde ilineklerden meydana gelmiş değildir, aksine saf bir tözdür. Çünkü zihnin tüm ilinekleri değişse bile ve böylelikle farklı arzulara ve duyumsamalara sahip olsa bile farklı bir zihin olmaz; ancak insan bedeni, parçalarının şeklindeki bir değişiklik sonucu özdeşliğini yitirir (CSM 2, s. 10).

İnsan bedeni ayrıık cisimsel bir tözdür. Ancak bu ayrııklık ilineksel bir ayrııklıktır. İnsan bedenini meydana getiren cisimsel parçalar farklı bir şekilde örgütlendiklerinde ortaya bir başka ayrıık beden ortaya çıkabilir. Ancak bir zihnin ilinekleri farklı bir şekilde organize edilse dahi başka bir zihin ortaya çıkmaz. Bu sav bize düşünce sıfatında düşünceler ve bu düşüncelere sahip olan (ego, kişi, ruh ya da ileride alacağı biçimle öz-bilinç) arasında bir ayrıma işaret etmektedir. Bu ayrıımda, düşüncelerinin farkında olan ben (özbilinç), düşüncenin düşüncesi olarak meta düzey bir nitelik kazanır. Ben, sahip olduğu düşünce ve duygulanımlardan bağımsız olarak düşünsel bir tözdür. Ancak bedenin bedeni (ya da öz-beden) diye bir şey kavranılabilir bir düşünce olmadığı için uzam tözünde benzer bir meta olma niteliğinden bahsedilemez. Tüm be-

denler, üç boyutluluğa indirgenebilir ancak benlik (özbilinç) sahip olduğu özel konumundan dolayı (Tanrının bahşettiği tekil bir ruh) düşünömselliğe indirgenemez. Bu anlamda Descartes'te tekil bedenlerin bireyleşimi meselesi iki alt gruba ayrılır. İnsan bedeni gibi ruh sahibi bedenler tekil bir ruh etrafında bir araya gelen organik birer bütün oldukları için bu bedenlerin bireyleşiminin ilkesi tekil bir zihindir. Nitekim meditasyonlarda ilk ulaşılan hakikat momenti, diğer tüm her şeyden (cisimlere ve düşöncelere dair izlenimlerden) soyutlanıp ayrık özdeşliği içinde kavranabilen egodur. Bu anlamda insan zihni, insan bedeninin aksine, "saf bir tözdür". İnsan bedeni ayrık tekilliğinin nedeni, yani bireyleşiminin ilkesi, insan zihnidir. Diğer bedenlerin bireyleşimleri ise çeşitli tartışmalara gebe dir.⁶ Descartes hem bedeni uzam olarak tanımladığı ve uzamı da homojen bir yayılım olarak tanımlayarak Aristo'nun *ultimate substratum* düşöncesine yakınsadığı da savunulabilir.⁷

Burada Descartes'in töz anlayışının, yani Descartes'in hakikat nedir sorusuna verdiği cevabın, ana hatlarını tekrar vurgulayabiliriz. Descartes'e göre iki tür hakikat alanı vardır. Uzamsal tözlerin oluşturduğu bedensel alan ile düşönel tözlerin oluşturduğu tinsel alan. Bu iki alanda farklı türde sayısız töz bulunmaktadır: bedenler, zihinler ve Tanrı. Ancak burada düşönel tözler daha saf tözler olarak kavranırlar çünkü uzamsal tözlerin aksine düşönel tözler (yani farklı zihinler) ayrık özdeşliklerine daha katı ve açık bir biçimde sahiptir. Yukarıda da tartışıldığı üzere Aristo'nun töz kavramında, özdeşlik/ayrıklık, birlik ve bağımsızlık gibi kimi temalar öne çıkar. Bu temaların Descartes'in töz kavrayışında da çeşitli derecelerde etkin oldukları görölmektedir. Tartışıldığı üzere bağımsızlık teması tözün tanımında en öne çıkan temadır. Yine, ayrıklık/özdeşlik-bireyleşim teması da, zihnin bedenden daha saf bir töz olması tartışmasında da göröleceği üzere, belirleyici bir temadır. Kendi birliklerini kendileri sağlayabilen ve hareketlerinin kaynağı kendileri olan düşönel tözler daha saf tözler olarak öne çıkarlar. Hatta insan bedeni gibi bedenlerin bireyleşimlerinin de ilkesi bu düşönel tözlerdir. Cansız tekil bedenlerde ise bireyleşim daha arızı bir hal almaktadır.

SPİNOZA'DA TÖZ KAVRAMI

Spinoza'nın töz kavramsallaştırması Aristo ve Descartes'in düşöncelerini takip eder. Ancak Spinoza'nın özgün katkısı, kartezyen düşöncede betimlendiği şekliyle töz kavramı mantıksal sonuçlarına götüröldüğünde anti-kartezyen bir töz anlayışına ve ontolojiye vardığını göstermektedir. Yine aşağıda tartışılacağı üzere Leibniz'in monad kavramlaştırması da sağ duyuya ne denli aykırı olursa olsun yine Aristo-Descartes çizgisinin töz anlayışının mantıksal bir sonucudur. Bu anlamda hem Spinoza hem de Leibniz kartezyen felsefede gizil olanı görünür hale getirip bu düşönceyi mantıksal sınırlarına esnetmektedirler.

6 Descartes bireyleşimin formülü olarak lokomasyonu önerir. Ancak bu formül çeşitli problemler içermektedir. Bu konuya dair literatürün genel bir okuması için bkz (Reid 2014).

7 Yine Descartes için evren bir plenumdur (CSM I, s. 228) çünkü hiçlik mümkün değildir (CSM I, s. 229)

Spinoza'nın düalizm eğilimi ile belirlenen modern düşünceye özgün katkısı töz monizmi düşüncesidir. Yani sadece bir tek tür ve bir tek tane töz bulunmaktadır. Aristoteles'te kavramın tam anlamıyla töz olarak nitelendirilmeyi en çok hak eden entiteler bireysel, ve özellikle canlı bedenlerdir. Bunların sayısı belirsiz olduğu gibi türlerinin sayısı de (yani bir tözün ne'liğini oluşturan ilksel sıfatı ya da ikincil tözü) belirsizdir. Descartes'ta da tözler ayrı bedenler ve zihinlerdir ve bunların sayısı belirsizdir. Ancak tür olarak iki farklı sınıflandırmada iki tür töz bulunmaktadır. Ontolojik bağımsızlık açısından kavramın gerçek anlamıyla töz olan Tanrı ve daha zayıf anlamıyla tözler olan yaratılmış tözler. Yine sıfatları (yani ilksel nitelikleri ya da doğaları) açısından da iki tür töz bulunmaktadır: uzamsal ve düşünsel tözler. Ancak Spinoza açısından bu iki sınıflandırma da hatalıdır. En büyük hata ise "yaratılmış töz" diye bir entite grubunun töz olarak kabul ediliyor olmasıdır. Töz kavramının ihtiva ettiği bağımsızlık (hem ontolojik hem de mantıksal) açısından yaratılmış töz düşüncesi kavranabilir tutarlı bir düşünce değildir. Spinoza açısından töz kavramının ihtiva ettiği bağımsızlık ister istemez töz monizmi düşüncesini dayatır. Yani, kabaca, eğer kavramın gerçek anlamıyla, yani var olmak için kati şekilde kendisi dışında hiçbir varlığa ihtiyaç duymayan tek varlık Tanrı ise, tek töz de Tanrıdır. Buna göre sadece bir türden sadece tek töz bulunmaktadır. Ancak bu açıdan bakıldığında duyuşal dünyamızı oluşturan Aristo ve Descartes tarafından tözler olarak kavranan tekil bedenler artık tözler olmaktan çıkarlar. Bu tekil şeyler modlar olarak sınıflandırılır. Bu durumda dış dünyayı oluşturan tekil bedenler şeyler ve özellikler ayrımında özellikler kümesine düşerler. Bu oldukça radikal ve meydan okuyucu bir ontolojidir çünkü kimi yorumcuların da haklı olarak sorguladığı gibi fiziksel nesnelere özellik olarak kurgulamak pek akla (daha doğrusu sağ duyuya) uygun durmamaktadır (Curley, 1988). Yukarıda da değinildiği üzere, modlar, yani özellikler, bir tözün içinde varolur ve o töze yüklenirler. Bu anlamda töz özelliğın taşıyıcısıdır. Taş yuvarlaktır dediğimizde, töz olan taş yuvarlaklık olan özelliğın taşıyıcısı olarak kavranır. Ancak töz Sokrates'tir dediğimizde sağ duyumuzu tırmalayan bir durumla karşı karşıyayız demektir. Çünkü sağ duyuşal olarak bizzat Sokrates'in kendisi çeşitli özellikleri taşıyan bir 'şey' olarak belirir. Geleneksel düşüncede 'şey' olarak ele alınan tekil entitelerin (Sokrat, ağaç, kedi, vb.) özellik (yuvarlak, sarı, yumuşak, vb.) olarak kavranmalarını gerektiren Spinoza'nın töz monizminin bizzat gelenekteki töz kavramından yola çıkarak nasıl inşa edildiğı ve bu kurgudaki belli başlı tartışmalı momentler ise aşağıda ele alınacaktır.

Literatürdeki başat okumaya göre Spinoza'nın töz monizmine yönelik resmi argümanı üç aşamadan oluşur:⁸

- İki töz ortak bir sığata sahip olamaz (E1p5).
- Olası tüm sıfatlara sahip bir töz vardır (E1p11).

8 Della Rocca, 2008, ss. 46 ff; Bennett, 1984, ss. 66 ff.

- Birden fazla töz olamaz (E1p14).

Kısaca, eğer olası tüm sıfatlara sahip bir töz varsa ve eğer iki töz ortak bir sığata sahip olamazsa o zaman sadece bir tek töz vardır. Ancak bu resmi argümantasyon iki farklı tartışmayı da beraberinde getirir: a) tözler neden ortak sığata sahip olamazlar? b) Tanrı neden tüm sıfatları haizdir?

a) Ortak sıfat sorunu

Spinoza tözü Aristo-Descartes çizgisine paralel olarak tanımlar (E1d3): “Töz ile kendinde olan ve kendisi üzerinden anlaşılan şeyi ifade ediyorum; yani kavranışı [*conception*], kendisinin biçimlendirilmek zorunda olduğu başka bir şeyin kavranışını gerektirmeyen şeyi”. Bu tanım öncelikle tözün sahip olduğu nedensel ve kavramsal bağımsızlığa işaret etmektedir. Töz kendindedir, yani tözü meydana getiren neden tözün kendisi dışında bir şey olamaz. Bu nedenle töz kendisi üzerinden kavranır, tözün mevcudiyetini açıklamak için kendisi dışında herhangi bir şey hesaba katılmaz. Hatta, aksine, eğer bir şeyin açıklaması kendisi dışında bir başka şeyin kavranışını gerektiriyorsa o şey kendinde değildir. Bu anlamda Spinoza için nedensel ve kavramsal bağımsızlık bir arada varolur (E1a4). İki tözün ortak bir sıfatı paylaşamayacakları argümanı da bu bağımsızlık düşüncesi üzerine kurulur.

E1p4'e göre iki töz ya sıfatları ya da ikincil nitelikleri (*affections*, yani modları) üzerinden ayrılırlar. Yine E1p5'e göre ise, ikincil nitelikler bir tarafa bıraktığında, iki töz ancak sıfatları üzerinden ayrılabilir. Bu durumda aynı sığata sahip nümerik olarak iki ayrı tözden bahsedilemez. Yani sıfatı uzamsallık olan iki ayrı tözden bahsedilemeyeceği gibi sıfatı düşünce olan iki ayrı tözden de bahsedilemez. Uzamsal olan sadece bir tek töz olabilir. Spinoza'nın bu sonuca varmasını sağlayan kilit öge tözlerin ikincil niteliklerinin bir tarafa bırakılabileceği düşüncesidir. Örneğin parçacık fiziğini ele alalım. İki tane nötron ya da proton aynı ilksel sıfatı taşısalar dahi (kabaca uzamsallık) mekânda farklı koordinatlara sahip olduklarından dolayı iki farklı şey olarak kavranır. Bu durumda bu nesneleri nümerik açıdan bir değil de iki yapan şey mekandaki konumları gibi ikincil bir belirlenimdir (bir *affection*'dir). Spinoza ise mekandaki konum üzerinden yapılan nümerik ayrımı reddetmektedir. Bu reddedişin görünürdeki sebebi tözün ikincil belirlenimlerine önsel olmasıdır (E1p1). Bunun anlamı tözün, en azından mantıksal olarak, ikincil niteliklerinden bağımsız olmasıdır. Yani bir töz, ikincil nitelikleri hesaba katılmaksızın, sadece zorunlu nitelikleri üzerinden, yani sıfatı (ya da sıfatları) üzerinden ayrışabiliyor olmalıdır. Dahası, bir tözün, bir başka tözden mekandaki konumu itibarı ile ayrıştığını söylemek, tözü ikincil niteliği yani modu üzerinden açıklamaktır. Ancak bu durumda önsel olan, ve dolayısıyla kendinde olan ve kendisi üzerinden açıklanan, töz değil mod olacaktır.⁹

Ortak sıfat paylaşmama argümanı tözün nedensel bağımsızlığı üzerinden

9 Bennet'a göre E1P5'in argümanında bir boşluk bulunmaktadır. Ancak argüman bu şekilde bakıldığında daha bütünlüklü bir hal almaktadır.

de kurulabilir. Buna göre tözün nedensel ve kavramsal bağımsızlığı sadece kendisi üzerinden anlaşılmasını yani bir başka töz ile nedensel bir ilişkiye girmemesini gerektirir. Şeyler ancak ortak sıfatları üzerinden nedensel ilişki kurabilirler (E1p3). Bu durumda iki töz arasında nedensel bir ilişki olamayacağı için ortak bir sığata da sahip olamazlar.¹⁰ Nedensellik üzerinden kurulan bu argümantasyonun adımları aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1) Eğer bir entite bir başka entite tarafından nedensel olarak belirleniyorsa o entite kendinde değil bir başka şeydedir (E1a1).

2) Töz ise, tanımını gereği, kendindedir (E1d3).

3) Töz bir başka töz tarafından nedensel olarak belirlenemez (2).

4) Şeyler birbirlerini ancak ortak sıfatları üzerinden nedensel olarak belirleyebilir (E1p3)

5) Demek ki iki töz ortak bir sığata sahip olamaz (3 ve 4).

Spinoza “yaratılmış töz” düşüncesinin, yani kısaca kendi mevcudiyeti için kendisi dışında bir başka şey ihtiyaç duyan bir entitenin töz olarak kavranmasının, içerdiği mantıksal tutarsızlığa işaret etmektedir. Bir töz bir başka töz tarafından mevcudiyete getirilmiş olamaz (E1p6).

b) Tanrı Tüm sıfatları haiz midir?

Spinoza öncelikle her tözün, yine kavramı gereği, sonsuz olması gerektiğini öne sürer (E1p8). Buna göre, bir tözün sonlu olması için kendisi dışından bir şeyle sınırlandırılmış olması gerekir. Ancak bir tözün bir başka töz ile bu türden bir belirleme ilişkisi içinde olabilmesi için bu iki tözün ortak bir sığata sahip olmaları gerekir ki bu durum E1p5'e göre mümkün değildir. Bu durumda her bir töz zorunlu olarak sonsuzdur. Bu durumda iki seçenek kalmaktadır: ya farklı sıfatlara sahip farklı sayıda töz vardır; ya da tüm sıfatlara sahip bir tek töz vardır.

Sıfatlar, Descartes için olduğu gibi Spinoza için de, kendileri üzerinden anlaşılması gereken kategorilerdir. Yukarıda tartışıldığı üzere Descartes'in sıfat monizmini reddetmesinin başlıca sebebi uzamlılığın düşünceden, düşüncenin de uzamlılıktan bağımsız bir şekilde kavranabiliyor olmasıdır. Ancak bu, Spinoza açısından, bağımsız olarak kavranabilen iki sıfatın iki ayrı tözü imledikleri anlamına gelmez. Bunlar pek ala bir tek tözün özünü ifade ediyor olabilirler (E1p10s). Hatta ikinci olasılık, Spinoza açısından bir olasılıktan ziyade bir zorunluluk olarak kavranmalıdır. Spinoza bunun için iki farklı argüman önerir.

İlk olarak, Spinoza'ya göre bir entitenin kavramı o entitenin doğasını tanımlar. Ancak bu türden bir kavram herhangi bir entitenin doğada kaç adet

10 Tözler arası nedensellik meselesi farklı sıfatlara sahip tözler açısından Descartes için de bir problemdir. Özellikle nedensellik bir benzerlik ilişkisi olarak kavrandığında düşünce ve beden arasındaki ilişki çok problematik bir zemine düşmektedir. Bkz. Raffaella De Rosa, 2013.

bulunması gerektiğine dair bir gerekçe veremez. Eğer doğada, örneğini 20 adet insan olsaydı ve insan kavramı da 20 sayısını içermediği için neden daha az ya da daha çok değil de 20 adet insan olduğunu açıklayacak bir neden bulunmak zorundadır (E1p8s2). Ancak töz bahsinde, tözlerin kaç adet olacağını belirleyecek dışsal bir nedenden bahsedemeyiz. Tözün varlığı ancak kendisi üzerinden kavranabilir ve tözün kavramında birden fazla tözden bahsetmemizi gerektiren herhangi bir izlek söz konusu değildir. Bu durumda, yani tözün kavramı zorunlu olarak varoluşu içerdiği ama herhangi bir sayı içermediği için, ancak bir tek tözden bahsedebiliriz.

Spinoza ikinci olarak E1p11 *Third Proof*'da kompakt şekilde verilen modal bir argüman önermektedir:

Var olmamak zayıftır; öte yandan var olabilmek güçtür, bu da kendiliğinden aşıkardır. Dolayısıyla şimdi zorunlu olarak var olan şey sonlu entitelerden başka bir şey değilse, o zaman sonlu entiteler mutlak olarak sonsuz Entiteden daha kudretlidir - ki bu absürttür. Bu nedenle, ya hiçbir şey yoktur, ya da mutlak olarak sonsuz Entite de zorunlu olarak vardır. Ama biz varız, ya kendimizde ya da zorunlu olarak var olan bir başka şeyde (Aksiom I ve Önerme 7). Dolayısıyla, mutlak olarak son-suz Entite - yani (Tanım 6), Tanrı - zorunlu olarak vardır.

Bu modal argümana göre, kısaca, sonlu şeylerin mevcudiyeti, bu mevcudiyeti mümkün kılan zorunlu ve tekil bir zemine işaret eder. Sonlu şeylerin mevcudiyeti bir olanaklılıktır çünkü bu tür entitelerin kavramları varlığı içermez (ancak sadece kendisi üzerinden anlaşılabilen bir entitenin kavramı varlığı içerir). Dahası bu zeminin kendisi olanaklılık üzerinden düşünülemez. Çünkü bu durumda bu olanaklılığı mümkün kılan bir başka zemin gereklidir. Demek ki bu zemin zorunlu bir varlığa sahip olmalıdır. Yani, olanaklılık zorunluluğu işaret eder. Dahası bu zemin ancak mutlak bir yetkinlik içinde düşünülebilir. Çünkü, eğer bu zemin sonlu şeylerin mevcudiyetlerinin koşulu olacaksa, mevcudiyette var olan tüm sıfatları haiz olarak tasavvur edilmelidir. Bir diğer deyişle, bir entite ne kadar hakikate sahipse, o hakikati ifade edecek denli fazla sığata sahip olur (E1p9). Tüm hakikati temellendiren zorunlu zemin ise tüm sıfatları haiz olmalıdır. Bu durumda ise, iki töz ortak bir sığata sahip olamayacağı için olanaklılığı mümkün kılan zorunlu zemin ancak tekil bir entite olarak kavranabilir. Kısacası, Spinoza açısından tüm yollar aynı sonuca varmaktadır: eğer töz kavramı şeylerin mevcudiyetini (yani hakikati ve varlığı) açıklayacak bir entite ise, bu türden bir kavrayışın gerektirdiği mutlaklıktan ötürü ancak tekil bir şekilde kavranabilir.

Kısacası, Spinoza'ya göre eğer töz kavramına sadık kalıp bu kavramın mantıksal açılımını takip edersek, zorunlu olarak karşılaşacağımız sonuç sadece bir tek tözün olduğu ve her bir kendisi üzerinden anlaşılması gereken farklı sıfatların hepsinin bir tek töze ait olduğu sonucudur. Ancak tek tözün birden fazla (hatta Spinoza'ya göre sonsuz) sığata sahip olduğu savı beraberinde zor-

lu problemleri de getirmektedir. Öncelikle, klasik metafizik düşünceye göre uzamsallık en yetkin varlığa, yani Tanrıya atfedilemez. Nitekim Descartes'te de gördüğümüz üzere Tanrı'nın sıfatı düşüncedir. İkinci ve daha girift olan probleme göre ise eğer sıfat bir tözün özünü veya doğasını oluşturan şeyse, nasıl olur da bir ve aynı şey birden fazla sığata sahip olabilir?

a) Tanrı uzamsal olabilir mi?

Klasik metafizikte Tanrıya uzamlılık atfedilmemesinin temel nedeni uzamın bölünebilir olmasıdır. Bu durumda tek gerçek töz olan Tanrıya uzamlılık atfetmek iki açıdan sorunludur. Öncelikle, töze uzamlılık atfetmek töz üzerinde dışsal bir etkinin (bölme ediminin) mümkün olması anlamına gelir ki bu da tözün dışını ima eder. Ancak töz tanımını gereği dışsal bir nedenselliği kabul edemez. Dahası tözün bölünebilir olması demek onun parçalardan oluştuğu anlamına gelir. Bu durumda, parça bütüne önsel olduğu için (bütünü oluşturan şey parçaların bir araya gelmesidir) töz kendisi dışından kavranmalıdır, ancak bu ise tözün kavramına aykırıdır. Spinoza ise töze hem sonsuz uzamlılık atfedip hem de bölünebilir olduğunu reddeder. Spinoza için uzamlı töz sonsuz ve bölünmezdir (EIp13); bizim günlük deneyimimizde uzamda bölünme olarak kavradığımız olgu gerçek bir bölünme değil ancak modal bir bölünmedir:

Bu durum [töz sonsuzdur ve bölünmezdir, y.n.] entelekt ve imgelem arasında nasıl ayırım yapacağını bilen herkes için yeterince açıktır—özellikle de maddenin her yerde aynı olduğu ve içindeki parçaların sadece madde farklı şekillerde belirlendiği zaman ayrılaştığı ki böylelikle maddenin parçalarının hakikatte değil sadece modal olarak ayrılaştığı kavranırsa. Örneğin, suyun bölünebildiğini ve parçalarının birbirinden ayrıldığını tasavvur edebiliriz- ancak burada madde bedensel töz olduğu sürece değil su olduğu sürece [su olarak belirlendiği sürece, y.n.] bölünebilir. Madde töz olduğu sürece ne ayrılabilir ne bölünebilir. Yine, madde su olarak belirlendiği sürece oluşturulabilir ya da bozulabilir, ancak töz olduğu sürece ne oluşturulabilir ne de bozulabilir. (EIp15n).

Madde yani uzamlı töz homojen ve birleşik bir alan olarak tasavvur edilmelidir. Deneyimde farklı/ayrık nesnelere olarak beliren entiteler metafizik düzeyde bu alanın farklı bölgelerinin farklı nitelikleri/özellikleri haiz olmasıdır. Bu durumda ampirik düzeydeki nesnel çeşitlilik, metafizik düzeydeki niteliksel çeşitliliğin bir ifadesidir. Ancak birleşik alan niteliksel değişimler gösterse de homojenitesini kaybetmez. Bu nedenle, deneyimin bize ampirik düzeyde suyun bölünmesi olarak gösterdiği olay, metafizik düzeyde su olarak tanımlanan niteliklere sahip olan bölgedeki niteliksel bir değişimdir. Bölünme ilişkisi yalnızca bu homojen alanın belirli bir bölgesinin sahip olduğu niteliklerin maruz kaldığı bir farklılaşmalardır, alanın kendisinde bir bölünme gerçekleşmez. Kısacası, tözün özsel niteliği olan uzamsallıkta bir bölünme söz konusu değildir. Fiziksel nesnelere bir tek şeyin (uzamlı tözün) zaman-mekân silsilesi içinde gösterdiği çeşitli özelliklere denk düşerler.

Aslında dikkat edilirse, uzamlılığın içerdiği bölünebilme ilişkisi, Tanrının uzamsal olup olamayacağı sorunundan evvel bizzat uzamsallığın kendisine tözsellik atfetme konusunda önemli bir problem oluşturmaktadır. Uzamsallık bölünebilir olmayı, bölünebilir olmaksızın parçalardan oluşmayı gerektirir. Ancak töz kavramı, yukarıda da geniş şekilde değinildiği üzere, nedensel bir bağımsızlığı gerektirir. Nitekim uzamsal entitelerin nesnelliği, düşünsel entitelere nazaran, problematiktir. Spinoza uzamsallığın kendisinin bölünebilir olmadığını, parçalarına ayrılan uzamsal şeylerin ancak modlar olduğunu savlayarak hem uzamsallığa tözsellik atfetmenin hem de Tanrıya uzamsallık atfetmenin yolunu açar.

b) Tözün birden fazla doğası olabilir mi?

Yukarıda tartışıldığı üzere Descartes için sıfat tözün doğasını belirleyen ilksel özelliktir. Yine bu anlamda sayısı belirsiz olan tözler doğaları açısından iki türe ayrılırlar, doğaları uzamsallık olan tözler ve doğaları düşünce olan tözler. Yine Spinoza için de sıfat tözün özünü ifade eder (E1d4). Bu durumda, nasıl olur da bir ve aynı töze birden fazla sıfat (yani doğa) atfedilebilir? Descartes'e göre bu durum mümkün değildir. Çünkü uzamın ve düşüncenin bir ve aynı tözde bulunduğunu söylemek, bir ve aynı tözün iki ayrı doğaya sahip olduğunu söylemek anlamına gelir ki bu durum bir çelişkiyi ifade eder (CSM 1, s. 298). Bu durumda, bir tözün birden fazla sığata sahip olmasının nasıl anlaşılması gerektiği üç ihtimal dahilinde tartışılabilir:¹¹ sıfatlar (biri parça gibi) bir araya gelip bir tek öz oluştururlar; tözün birden fazla doğası/özü olabilir; tözün özü birdir, farklı sıfatlar bir ve aynı özün farklı ifade ediş tarzlarına denk gelmektedir.

Öncelikle, yukarıda da tartışıldığı üzere, ne töz ne de sıfatlar bölünme ilişkisi üzerinden anlaşılabilir. Hatta aşağıda Leibniz'de de görüleceği üzere parçalardan meydana gelen herhangi bir şey bu parçalar üzerinden anlaşılabilirliği için töz olarak kavranamaz. İkinci olarak ise tözün farklı doğalara sahip olabileceğini öne sürmek Spinoza için de absürttür. Çünkü, tözün doğasının farklı olabileceğini söylemek birden fazla doğanın mevcut olabileceğini öne sürmek demek, bu ise birden fazla tözün mevcut olabileceğini savlamak demektir ki Spinoza açısından bu sav, imkansızlığı mantıksal olarak gösterilmiş bir savdır (E1p33). Bu durumda, olası tek cevap farklı sıfatların bir ve aynı doğanın farklı tezahürleri olduğu seçeneğidir:

Bu önermelerden açıktır ki, iki sıfatın gerçekten birbirinden farklı olarak kavranabilmelerine rağmen (yani, biri diğerinin yardımı olmadan kavranabilir), yine de, buradan bunların iki farklı varlık ya da iki farklı töz oluşturdukları düşüncesine varamayız. Sahip olduğu tüm sıfatların kendileri üzerinden anlaşılabilirliği gerektiği tözün doğası gereğidir çünkü tüm bu sıfatlar her daim tözde bir arada var olduklarından ve biri bir

11 Töz ve sıfatlar arasındaki ilişkinin mahiyetine dair ikincil literatürdeki belli başlı konu başlıkları için bkz: (Curley, 1988); (Bennett, 1984); (Della Rocca, 1996); (Wolfson, 1934).

diğeri tarafından üretilemeyecek olduğundan dolayı her bir sıfat tözün hakikatini, ya da mevcudiyetini, ifade eder. (E1p10s).

Bir anlamda, nasıl ki Descartes'te de görüldüğü üzere töz ve sıfatı arasında kavramsal bir fark varsa, Spinoza açısından da farklı sıfatlar arasında kavramsal bir fark vardır. Her ne kadar bu fark kavramsal bir fark olsa da (bir ve aynı şeyi farklı kavramlarla düşünmenin farkıdır) (Melamed, 2018, s. 102) yine de nesnel bir karşılığı vardır: sıfatlar birbirine indirgenemez ve her biri kendi üzerinden anlaşılmalı/açıklanmalıdır. Yani, her biri bir ve aynı hakikati ifade eden sıfatlar tek tözün özünü farklı ifade ediş tarzlarına denk düşerler. Yine Spinoza'nın paralelizm doktrinini de bu minvalde düşünmek gerekir: "Düşüncelerin düzeni ve ilişkisi ile şeylerin [bedensel modların-y.n] düzeni ve ilişkisi aynıdır" (E2p7) çünkü farklı sıfatların ifade ettiği şey aslında "farklı nitelikler altında anlaşılabilir bir ve aynı şeydir" (E2p7s).

Peki tüm bu sıfatların farklı şekilde ifade ettiği o öz nedir? Bu sorunun cevabı aslında yukarıdaki tartışmalarda verilmiştir. Tözün özü "kuvvet/güç"tür (E1p34) ve güç ile öz arasındaki tek fark isimlendirme farkıdır: "tözün kendisini muhafaza ettiği kuvvet onun özünden başka bir şey değildir ve [kuvvet, y.n] özden sadece isim olarak farklıdır" (Spinoza, 2002, s. 139). Bu anlamda Spinoza için töz ne uzamlılık ne de düşüncedir. Töz hem uzamlılık hem de düşünce (ve hem de sonsuz sayıda diğer var olma tarzları ile ifade edilen) bir var olma ve mevcudiyete getirme kudretidir. Bir diğer deyişle, Spinoza metafiziğinde, hakikat güç havramı üzerinden anlaşılır (Viljanen, 2013, s. 395). Töz sonsuz var olma gücüne sahiptir ve bu kudret sonsuz tarzda sonsuz sayıda varoluş ile ifade edilir.

Hakikatte ne(ler) var sorusuna Spinozacı bir çerçeveden verilecek bir cevap Aristo ve Descartes'in vereceği cevaplardan oldukça farklılaşacaktır. Kısaca hatırlamak gerekirse hem Aristo hem de Descartes açısından günlük deneyimde bize verili olan tekil nesnel tözlerdir. Yani kendi hesaplarına var olan ve çeşitli özellikleri taşıyan bu entiteler hakikati oluştururlar. Ancak Spinoza açısından bu tekil nesnel töz değil modlardır. Yani hakikati mümkün kılan güç alanının (tözün) tezahürleridir. Bu anlamda günlük deneyimimiz bize hakikati değil, hakikatin (bizim perspektifimizle belirlenen) görünümünü vermektedir. Yani metafizik hakikat ile (tözün kendisi-*natura naturata*) fizik hakikat (bu hakikatin bize belirişi olarak deneyimimizin dünyası, yani *natura naturans*) arasında bir ayrım bulunmaktadır. Yine Descartes açısından iki farklı varoluş tarzı vardır: düşünce ve beden. Spinoza açısından ise hakikat sonsuz sayıda varoluş tarzına sahiptir (biz sadece ikisi hakkında bilgi sahibi olabilesek de).

LEIBNİZ

Hakikatte ne var sorusuna verilebilecek anlamlı bir cevap şu ya da bu şekilde uzamsallığı da içermelidir. Çünkü dünyaya dair izlenimlerimiz cisimleri

istikrarlı bir şekilde uzamsal ilişkiler içinde vermektedir. Bu anlamda uzamsallık dışsallığın kurucu niteliği olarak da düşünülebilir. Nitekim Kant için de uzamsallık deneyimin ayrılmaz bir bileşeni olmanın ötesinde deneyimi biçimlendiren formudur. Ancak yukarıdaki tartışmalarda da görülebileceği üzere uzamsallık kavramsallaştırma açısından, özellikle töz kavramı üzerinden düşünme açısından, temel bir problemi beraberinde getirmektedir: kesintisiz olarak bölünebilme ilişkisi. Töz kavramının “hakikat nedir” ya da “gerçekte var” sorusunun cevabı olarak sunulan bir kavram olduğunu hatırladığımızda bu kavramın kurucu işlevi ön plana çıkar. Yani, töz deneyimde verili olan dış dünyayı bu şekliyle mümkün kılan entite olarak kavranmalıdır. Bu durumda uzamsallığın imlediği sürekli bölünebilme ilişkisinin töz kavramının bu kurucu mahiyeti ile neden uyumsuz olduğu rahat bir şekilde görülebilir. Parçalarına ayrılabilir olan bir entite, kendisini meydana getiren parçalar üzerinden anlaşılabilir. Ancak kendisi dışından anlaşılabilir (yani daha ilksel, daha temel şeylerin bir sonucu olarak anlaşılabilen) bir entite ise töz olarak kavranamaz. Bu nedenle sürekli olarak daha da küçük parçalarına ayrılabilen bir entite gerçekliğin kurucu unsuru olamaz. Bu anlamda yukarıda da gördüğümüz üzere Descartes için uzamsal tözler, kendi ayrımlarına ve birliğine kati bir şekilde sahip olan zihinlere (düşünsel tözler) nazaran daha az gerçek tözlerdir. Hatta yine Descartes'e göre tüm uzamsal şeyler nihai olarak uzamsallığın kendisine indirgenebilir. Kısaca Descartes için uzam bir sıfat olmasına rağmen uzamsal tözlerin konumu ikirciklidir. Spinoza açısından ise farklı uzamsal şeyler yoktur, aksine bir tek uzam vardır. Deneyimin bize sunduğu ayrık cisimler farklı ve ayrık tözler değil tek ve sürekli uzamın farklı modlarıdır. Bir diğer deyişle, bizim deneyimimizde farklı şeyler olarak beliren cisimler hakikatte bir tek şeyin (uzamı töz) kazandığı farklı niteliklerdir. Yine Spinoza açısından uzam bölünebilir değildir. Bölünebilir olan töz değil tözün modlarıdır. Görülebileceği üzere uzamı bir sıfat olarak konumlandırmanın koşulu uzamın bölünebildiğini reddetmektir. Leibniz'in töz anlayışı da yine bu tartışma odağında belirlenir.

Leibniz'e göre eğer hakikatte bileşik şeyler varsa bu şeyleri, meydana getiren basit (yani parçası olmayan, bir diğer deyişle ayrık ve kendi birliğine sahip) tözler de bulunmalıdır (Leibniz, 1989, s. 643). Aksi takdirde hakikati meydana getiren bir “şey” (ya da “şeyler”) olmaksızın hakikatin kendisinden bahsediyor oluruz ki bu durum absürttür. Ancak bu “şeyler” uzamsal olamazlar. Çünkü Leibniz'e göre, Spinoza'nın aksine, uzamsallık ancak bölünebilme ilişkisi üzerinden kavranabilir. Yani bir şeyin uzamsal olması ve bölünebilir olmaması mümkün değildir. Bu nedenle Leibniz'e göre töz ancak düşünsel bir entite olarak kavranabilir: “monadlar doğanın gerçek atomlarıdır; kısaca şeylerin elementleridir (a.g.e.). Burada monad kavramını geometrideki nokta kavramı ile analogi içinde düşünülebilir. Geometride nokta parçası olmayan en küçük birimdir. Ancak bir birim olarak noktanın niceliği bulunmaz. Yani bir

nicelikler sistemi olan geometrinin kurucu ögesi nicelik sahibi olmayan noktalardır. Tüm geometrik cisimler noktalardan oluşmak anlamında bir süreklilik arz ederler. Niceliksel sürekliliği burada mümkün kılan şey niceliksel olmayan kurucu elementlerdir. Ancak kurucu elementler de nicelik sahibi olursa o zaman süreklilik açısından bir problem arz ederler. Çünkü ya bölünme işi hiçbir nicelikte sonuçlanmaksızın devam etmelidir, ki bu durumda daha ötesine gidilemeyen kurucu bir öğeden bahsedilemez, ya da süreklilik yoktur. İşte Leibniz'e göre uzamsal bir töz (kurucu öge) olamayacak olmasının temel nedeni bu süreklilik problemidir. Bu problemi aşmanın imkanı da kurucu öğeyi süreklilik labirentinden kurtarmaktır. Yani hakikat, daha doğrusu hakikati oluşturan kurucu/temel öge, sürekliliği içeremez (Bennet, 2003, s. 228). Bu durumda, töz kendi ayrık birliğine sahip bir entite olarak kavranabiliyor olmalıdır. Kendi ayrık birliğine sahip olan tek şey ise, Descartes'in de gösterdiği gibi, tekil zihinler olabilir. Yani monadlar uzamsal değil düşünsel/mental atomlardır. Nasıl ki niceliksel geometrik biçimlerin kurucu ögesi niceliksiz nokta ise, uzamsal şeylerin kurucu ögesi de uzamsal olmayan monadlardır. Peki uzamsallık bu sistem içinde nasıl açıklanmış olur? Uzamsal şeyler, hakikatin kurucu öğeleri değil, bu öğelerin bize belirli tarzıdır. Hakikat en temelde mental birimlerden oluşsa da bizim perspektifimizde hakikat uzamsal olarak belirir. Yani uzamsallık (cismanilik/fiziksellik) hakikatin kendisi değil bize belirşidir. Bu durumda bizim dış dünya olarak kavradığımız olgu ancak bir görüngü/fenomen olarak anlaşılabilir.

SONUÇ

Töz kavramı filozofların bize verili olan dünyanın hakikatini kavramak için kullandıkları bir kavramdır. Gördüğümüz üzere incelenen filozoflarda bu kavram (ontolojik ve mantıksal) bağımsızlık, ayrıklık, birlik gibi belirli izlekler ile düşünülür. Çünkü bu filozoflara göre bu izlekler hakikatin kurucu nitelikleridir. Hakikat şeyler ve bu şeylerin taşıdığı özellikler üzerinden düşünülebilir. Şey ise ancak kendi ayrık birliği üzerinden düşünülebilen birer entite olarak kavranabilir. Kendi ayrık birliğine sahip bir entite ise bağımsızlık kavramı altında düşünülebilir. Bu anlamda incelenen filozoflar tözün bir "şey" olması gerektiği konusunda hem fikirdir. Ancak bu "şey" in ne ya da neler olması gerektiği hakkında veya günlük deneyimimizi oluşturan nesnel dünyasında nelerin "şey" olarak kavranabileceği konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Descartes için en gerçek "şey" Tanrı olmasına rağmen Tanrının dışındaki sonlu cismani ve düşünsel entiteler de şey olarak kavranmalı iken Spinoza'da tek şey Tanrıdır ve günlük deneyimimizi oluşturan entiteler bu "şey" in özellikleri olarak anlaşılmalıdır. Yine Leibniz için de günlük deneyimimizin nesnelere gerçek anlamda tözler olarak değil tözlerin bize belirli tarzı olarak kavranır. Ancak üç filozof için de hakikat deneyimin bize sunduğu dünya değil aklın bu dünyadan yaptığı çıkarımlarla ulaşabileceği bir şeydir. Bu, deneyimin bize

sunduğu dünyanın bir illüzyon olduğu anlamına gelmese de varlığın ve dolayısıyla hakikatin tekil belirlenimlere indirgenemeyeceği anlamına gelmektedir.

Yukarıda da özetlendiği üzere töz kavramının aldığı ontolojik belirlenimler beraberinde tartışmalı teolojik sonuçlarla gelirler. Töz kavramının gerektirdiği bağımsızlık ve ayrıklık mutlaklık düşüncesine, mutlaklık düşüncesi ise Spinozada gördüğümüz şekliyle varlığın tekilliği düşüncesine yani monizmi dayatmaktadır. Descartes'te bu gerilim bir varlık hiyerarşisi ile çözülmeye çalışılırken Leibniz son derece spekülative bir kurguyla bu gerilimden kurtulmaya çalışmaktadır. Monizm düşüncesi ise, yine gördüğümüz üzere, insan zihninin ayrık tekilliğinin ikna edici bir hesabını vermekte zorlanmaktadır. Kısacası, modern düşüncede insanın kendi tekil zihninde duyumsadığı indirgenemez ayrıklığı ve bağımsızlığı ile varlık düşüncesinin dayattığı mutlaklık arasındaki gerilim töz tartışmalarında belirgin bir biçime kavuşmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aristotle (1984). *The Complete Works Volume One and Two*, Jonathan Barnes (editör). New Jersey: Princeton University Press.
- Bennett, J. (1984). *A Study of Spinoza's Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, J. (2003). *Learning from Six Philosophers Volume 1*. Oxford: Oxford University Press.
- Curley, E. (1988). *Behind the Geometrical Method: A Reading of Spinoza's Ethics*. New Jersey: Princeton University Press.
- De Rosa, R. (2013). Descartes' Causal Principle and the Case of Body-to-Mind Causation. *Canadian Journal of Philosophy*, 43(4): 438-459.
- Della Roca, M. (2008). *Spinoza*. London: Routledge.
- Descartes, R. (1985). *The Philosophical Writings of Descartes Vol 1-2*. (çev. J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch). Cambridge: Cambridge University Press.
- Leibniz, G. W. (1996). *New Essays on Human Understanding*. (çev. ve ed. P. Remnant ve J. Benneth). Cambridge: Cambridge University Press.
- Leibniz, G. W. (1989). *Philosophical Papers And Letters*. (çev. ve ed. L. Loemker). London: Kluwer Academic Publishers.
- Melamed, Y. (2018). The Building Blocks of Spinoza's Metaphysics: Substance, Attributes, and Modes. İçinde Michael DELLA ROCA (editör), *The Oxford Handbook of Spinoza* (84-114). New York: Oxford University Press.
- Reid, J. (2014). Descartes and the Individuation of Bodies. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 96(1): 38-70.
- Spinoza, B. (2002). *Complete Works*, (çev. S. Shirley). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Viljanen, V. (2007). Field Metaphysic, Power, and Individuation in Spinoza. *Canadian Journal of Philosophy* 37 (3): 393-418.
- Woolhouse, R. S. (1993). *Descartes, Spinoza, Leibniz: The Concept of Substance in Seventeenth-century Metaphysics*. London: Routledge.

Bölüm 3

TÜRKİYE'DE HAYAT SİGORTALARI VE GELİŞİMİ

Mahmut İNAN¹

¹ Doç. Dr. Mahmut İNAN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Bafra İşletme Fakültesi Sigortacılık ve Aktüerya Bilimleri, mahmut.inan6@omu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5463-5488>

GİRİŞ

İnsanlar varoluşlarından itibaren sürekli tehlikelerle karşı karşıya bulunmuşlardır. Hastalıklar, doğal afetler, savaşlar, ölüm ve yangınlar gibi nedenlerle canlarını ve mallarını kaybetme riskleri ile karşı karşıya kalmışlardır. Dolayısıyla zamanla bu tür riskler insanların can ve mallarını sigortalamaya güvence altına almaya zorlamıştır. Bu yüzden sigortalar insanları ve kurumları hayatta karşılaşılabilecekleri risklere karşı korumayı ya da zararlarını en aza indirmeyi sağlayan bir güven unsurudur. Diğer bir ifade ile sigorta, çeşitli tehlikeler karşısında bireylerin, belirli bir prim ödemelerine karşılık tehlikelerin ya da risklerin sebep olduğu zararların karşılandığı bir transfer sistemidir.

Günümüz Dünyasında ve Türkiye’de bu türden risk ve zararlara karşı hayat dışı ve hayat grubu sigortaları olmak üzere iki tür özel sigorta sözleşmeleri yapılmaktadır. Dünyada sigortacılık anlamındaki gelişmeler MÖ yıllara dayanmasına rağmen hayat sigortalarına ilişkin gelişmeler 17. Yüzyıllarda başlamıştır. Türkiye’de hayat sigortalarının gelişimi, genel olarak sigorta sektörünün dünyadaki gelişimine paralel olarak ilerlemiştir. İlk olarak 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Fransız etkisiyle hayat sigortası kavramı Türkiye’de görülmeye başlanmıştır. Ancak modern anlamda hayat sigortacılığı Cumhuriyet dönemiyle birlikte daha fazla önem kazanmıştır. Hayat sigortalarına öncülük ya da esas kaynak teşkil edecek diyebileceğimiz ilk yasal düzenleme 7397 sayılı Sigorta Murakabe Kanunu ise 1959 yılında yürürlüğe girmesiyle başlamış ve 1987 yılında 7397 sayılı Yasayla önemli düzenlemeler yapılmıştır. Sonrasında ise bugünkü hayat sigortalarının temeli olarak kabul edilen 2007 tarih 26552 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan **5684 sayılı Sigortacılık Kanunu** yürürlüğe girmiştir.

Çalışmada bu maksatla hayat sigortalarının tanım, amacı, konusu, unsurları ve öneminden bahsedilmiştir. Ayrıca çalışmada hayat sigortalarının özellikle primlerinin tespitinde önemli işleve sahip olan hayat tablolarına yer verilmiştir. Yine hayat sigortalarında teminatlar ile sigortanın önemli unsurlarından olan tarafları ve tarafların yükümlülükleri çalışma içerisinde açıklanmıştır. Son olarak ise hayat sigortalarının Dünyada ve Türkiye’deki gelişmelerinden kısaca bahsedilmiştir.

1. SİGORTA VE SİGORTACILIK

1.1. Sigortanın Tanımı

Sigorta, belirli bir riskin gerçekleşmesi durumunda finansal zararları karşılamak amacıyla yapılan bir sözleşmedir. Bu sözleşme, sigorta şirketi ile sigortalı arasında yapılan bir anlaşmayı ifade eder. Sigorta, sigortalının prim ödemesi karşılığında, belirli bir riskin meydana gelmesi durumunda tazminat alma hakkını elde etmesini sağlar. Bu riskler arasında hastalık, kaza, doğal afetler, hırsızlık gibi durumlar bulunabilir. Sigorta, kişilerin veya kurumların

beklenmedik maliyetlere karşı korunmasını sağlar. Başka bir tanımlamaya göre sigorta; beklenmedik riskler karşısında ortaya çıkan kayıpların belirli bir anlaşma kapsamında bireyler (sigortalı ve sigortacı) arasındaki paylaşımı sağlamak için gerçekleştirilen bir önelemdir. Diğer bir ifade sigorta ile ölçülebilir tehlikeler karşısında veya belirsizlikler durumunda doğacak kayıpların bir havuzda toplanması, beklenmedik kayıplar karşısında ödemelerin yapıldığı, risk transferleri ve zararların tazmin edildiği ya da bir tarafta belirli bir kuşağın çalıştığı dönemlerde prim ödeyip emekli kuşağın faydalandığı bir dağıtım sistemidir (Çiftçi, 2004:123).

Sigorta toplumla birlikte gelişen ve dönüşen bir sistemdir. Bireylerin, toplumların yaşam şartları, ihtiyaçları, beklentileri ve riskleri değiştikçe var olan sigorta çeşitlerine yenileri eklenir. Sigorta türleri Devlet Bakanlığının 2007/1 sayılı “Sigorta Branşlarına İlişkin Tebliğ”inde genel olarak; “**hayat dışı sigortalar**” ve “**hayat sigortaları**” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Tebliğ, 1).

Hayat dışı sigortalar; Hayat dışı sigortalar aynı zamanda beklenmedik olaylar karşısında maddi değeri olan varlıklarda meydana gelen zararların tazmin ve telafi edilmesini sağlamaktadır. Bu anlamda hayat dışı sigortalar, “**Tazminat Sigortaları**” olarak da adlandırılabilir. Konut sigortası, zorunlu deprem sigortası, kasko ve trafik sigortası, özel sağlık sigortaları, eşya sigortaları, sorumluluk sigortaları, ferdi kaza ve özel sağlık sigortaları gibi sigortalar hayat dışı sigortalar içerisinde yer almaktadır (Canol, 23018: 40; Türkiye Finans, 2024).

Hayat sigortaları; Hayatın beklenmedik olaylar karşısında yaşam standartlarımızı korumayı, oluşabilecek maddi yükü hafifletmeyi hedefleyen hayat sigortaları, sigortalının vefat etmesi durumunda mirasçılara, kanuni varislerine ve bakmakla yükümlü olduğu kişilere tazminat ödenmesini sağlamaktadır. Bu anlamda hayat sigortasının kapsamını; kaza ve hastalık sonucu maluliyet, kaza sonucunda oluşabilecek tedavi masrafları, işsiz kalma, kritik hastalık gibi ek teminatları içerecek şekilde genişletebiliriz (Paçacı, 2017: 315-316; Canol, 2018: 40; Türkiye Finans, 2024).

1.2. Sigortacılık

Sigortacılık, sigorta işlemlerinin yapılması, yönetilmesi ve bu alanda hizmet sunulmasıyla ilgili bir sektördür. Bu sektör, sigorta şirketlerini, brokerleri, acenteleri ve diğer sigorta hizmet sağlayıcılarını içerir. Sigortacılık faaliyetleri, risklerin değerlendirilmesi, prim belirlenmesi, poliçe düzenlenmesi, tazminat işlemlerinin yürütülmesi gibi süreçleri kapsar. Sigortacılık, bireylerin ve kurumların finansal güvenliklerini korumak ve beklenmedik durumlar karşısında mali kayıplarını minimize etmek için önemli bir araçtır. Bu sektör, çeşitli alanlarda (sağlık, araç, konut, iş, seyahat vb.) sigorta ürünleri sunarak müşterilerin ihtiyaçlarına yönelik çözümler sunar (Akyüz, 2016: 7).

2. HAYAT SİGORTALARI

2.1. Hayat Sigortasının Tanımı, Konusu ve Amacı

Hayat sigortaları, sigortalı olan şahsın ölüm, hastalık ve yaralanma gibi durumlarda, bakmakla sorumlu olduğu kişilerin geçimlerinin sağlanması veya herhangi bir şekilde kendisinin sakatlanması durumunda çalışma gücünü sürekli veya geçici olarak kaybetmesi nedeniyle yaşamını devam ettirebilmesi amacıyla yapılan sigorta şeklidir. **Ticaret Kanunu'nda hayat sigortası:** “Hayat sigortası ile sigortacı, belli bir prim karşılığında, sigorta ettirene veya onun belirlediği kişiye, sigortalının ölümü veya hayatta kalması hâlinde, sigorta bedelini ödemeyi üstlenir” (TTK, md. 1487) şeklinde tanımlanmıştır.

Hayat sigortası, kişinin hayatı boyunca veya belirli bir süre boyunca prim ödeyerek bir sigorta şirketi tarafından sağlanan bir tür sigortadır. Bu sigorta, sigortalının vefat etmesi durumunda belirlenen bir tutarda ödeme yapmayı taahhüt eder. Hayat sigortası genellikle sigortalının ailesini veya bağlı olduğu kişileri maddi olarak korumak için kullanılır. Ölüm dışı kazalar, hastalıklar veya sakatlık gibi ek kapsamlar da hayat sigortası poliçelerine eklenebilir. Sigorta şirketleri, kişinin yaşına, sağlık durumuna, yaşam tarzına ve diğer faktörlere göre prim miktarını belirlerler. Hayat sigortası, birçok kişi için mali güvenlik sağlayan önemli bir finansal araçtır.

Hayat Sigortasının Konusu. Hayat Sigortası Genel Şartlarında (HSGŞ), sigortanın konusu sigortacının, belirlenen prim karşılığında, sigortalının sözleşmede belirlenen süre içinde teminat kapsamında olmayan hâller dışında bir sebeple ölümü veya süre sonunda hayatta olması durumunda, sigorta ettirene veya hak sahiplerine sözleşmede öngörülen sigorta bedelini ve varsa başka bir tutarı ödemeyi” üstlenmesini içermektedir. Ayrıca “hayat sigortası genel şartların belirtilen; vefat teminatı, yaşam teminatı ve poliçeye yazılması kaydıyla, sözleşme ile verilen ek teminatlar da hayat sigortalarının konusu içerisinde bulunmaktadır (HSGŞ, md. 4).

Hayat Sigortasının Amacı. Hayat sigortasının temel amacı, sigortalının vefatı durumunda belirlenen bir tutarda ödeme yaparak sigortalının ailesini veya bağlı olduğu kişileri maddi olarak korumaktır. Bu ödeme, sigortalının gelirinin kaybını telafi etmek, kredi veya borçları ödemek, çocukların eğitim masraflarını karşılamak veya aileye genel bir finansal güvenlik sağlamak gibi amaçlarla kullanılabilir. Bunun yanı sıra, hayat sigortası aynı zamanda birikim veya yatırım amacıyla da kullanılabilir. Genel olarak, hayat sigortasının amacı, sigortalının ve ailesinin mali geleceğini güvence altına almak, beklenmedik durumlara karşı koruma sağlamak ve finansal planlamada bir araç olarak kullanmaktır.

Kısaca hayat sigortasının temel amacı, sigortalının vefatı durumunda belirli bir maddi koruma ve destek sağlamaktır. Bu amacı yerine getirirken, ha-

yat sigortası bir dizi farklı hedefi de gerçekleştirebilir. Bunları; maddi koruma sağlamak, borçları ödemek, eğitim ve gelecek planları için destek sağlamak, miras bırakmak ve vergi avantajları sağlama şeklinde sıralamak mümkündür.

2.2. Hayat Sigortası Sözleşmesinin Kurulması ve Sona Ermesi

Hayat sigortaları sözleşmesi, sigortalı veya sigortacı taraflardan birisi tarafından yapılan sigorta önerisinin diğer tarafın bu öneriyi kabulü ile kurulur. Hayat sigortası sözleşmesi yapmak isteyen kişinin sözleşme yapılması amacıyla vermiş olduğu teklifname, teklifnamenin verildiği tarihten sonra 30 gün içerisinde reddedilmemişse sigorta sözleşmesi kurulmuş sayılmaktadır. Bu hâlde sigortacının poliçe düzenleyip verme yükümlülüğü, sözleşmenin kurulmuş sayıldığı tarihten itibaren başlar. Sözleşmenin yapılması veya kurulmuş sayılmasından önce sigorta ettiren tarafından ödenen tutarlar, sözleşmenin yapılması veya kurulmuş sayılması üzerine prim olarak kabul edilir veya ilk prime sayılır. Bu ödemeler, sözleşme kurulmadığı takdirde, kesinti yapılmadan faiziyle birlikte geri verilir (HSGŞ, md. 5).

Sigortanın coğrafi sınırı gayet geniş olup dünyanın her yerinde geçerlidir (HSGŞ, md. 6). Sigortanın başlangıcı ve sona ermesi de Hayat Sigortası Genel Şartlarında belirtilmiştir. Buna göre; hayat sigortası, hayatta olma, ölüm ya da her iki ihtimal için poliçede belirlenen sigorta süresi, aksi kararlaştırılmadıkça başlangıç ve sona erme tarihlerinde, Türkiye Cumhuriyeti saati ile öğleyn 12.00’de başlar ve öğleyn saat 12.00’de sona ermektedir (HSGŞ, md. 7).

2.3. Hayat Sigortalarının Unsurları

Hayat sigortalarının unsurlarını; sigorta sözleşmesinin tarafları, sigortalanan menfaat, risk, prim ve sigorta bedeli/tazminat şeklinde sıralamak mümkündür.

2.3.1. Sigorta Sözleşmesinin Tarafları

Hayat sigortaları sözleşmesinin tarafları; sigortacı, sigorta ettiren, sigortalı ve lehtardan oluşmaktadır.

i. Sigortacı: Sigortacı, sigorta poliçeleri satan veya sigorta şirketlerinde sigorta poliçelerinin düzenlenmesi, yönetilmesi ve idaresiyle ilgili işlemleri yapan kişilere veya kurumlara verilen genel bir addır ve belli bir prim karşılığında, sigortalının hayatında meydana gelen bazı olaylar nedeniyle bir meblağ ödemeyi veya çeşitli edimlerde bulunmayı üstlenen ticari işletmedir” (Sigortacılık Kanunu, md. 2/p). Diğer bir ifade ile “**sigortacı**, hayat branşında faaliyet gösteren Türkiye’de kurulmuş sigorta ve emeklilik şirketleri ile yabancı sigorta şirketlerinin Türkiye’deki teşkilatını ifade etmektedir (HSGŞ, md. 3/h).

ii. Sigorta Ettiren: Sigorta ettiren, sigortacıyla sigorta sözleşmesi yaparak sigorta priminin borçlusu olan kişidir. Diğer bir ifade ile prim ödemek sure-

tiyle sigortalı kişinin menfaatini sigorta şirketi nezdinde sigortalayan kişiye denir. Aynı zamanda sigorta ettiren, kendi hayatını veya başka birinin hayatını, ölüme veya hayatta kalma ihtimaline karşı sigorta ettirebilir (HSGŞ, md. 3/g).

iii. Sigortalı: Sigortalı, teminat kapsamındaki rizikonun şahsında gerçekleşme ihtimali olan kişi veya kişilerdir (HSGŞ, md. 3/1). Diğer bir ifade ile hayat sigortası sözleşmelerinde sigortalı, hayatı üzerine sigorta sözleşmesi yapılan ve sigorta sözleşmesine konu olan veya rizikonun üzerinde gerçekleştiği kişiyi ifade etmektedir. Sigortalı, sigorta ettiren olabileceği gibi üçüncü bir şahıs da olabilir (Paçacı, 2017: 320).

iv. Lehtar: Lehtar, lehine sigorta sözleşmesi yapılan ve rizikonun gerçekleşmesi hâlinde sigorta sözleşmesinde kararlaştırılan sigorta bedelini talep etme hakkına sahip olan gerçek veya tüzel kişidir (HSGŞ, md. 3/d). Diğer bir ifade ile **lehtar**, sigorta sözleşmesinde taraflardan olmamasına rağmen lehine sigorta sözleşmesi düzenlenen ve rizikonun meydana gelmesi durumunda sigorta bedelini talep etme hakkına sahip olan gerçek ya da tüzel kişiyi ifade etmektedir. Lehtar bir kişi olabileceği gibi, birden fazla kişi de lehtar olarak gösterilebilir (Paçacı, 2017: 320; Toğrul, 2022: 420).

2.3.2. Sigortalanan Menfaat

Sigortacılık Kanunu'nun amaç ve kapsam başlıklı 1. Maddesinde; “ülkemiz sigortacılığının geliştirilmesini sağlamak, sigorta sözleşmesinde yer alan kişilerin hak ve menfaatlerini korumak...” şeklinde kanunun amacının aynı zamanda sigortalanan menfaat olduğundan bahsedilmektedir. Hayat sigortası sözleşmesinde “Sigortalanan Menfaat” terimi, poliçede hayat sigortası korumasından faydalanacak olan kişiyi ifade etmektedir. Bu kişi, sigortalının vefatı durumunda poliçeden ödeme alacak olan kişidir. Sigortalanan menfaati genellikle sigorta sözleşmesinin başlangıcında belirlenir ve poliçede belirtilir. Sigortalanan menfaati genellikle; eş, çocuklar, diğer aile üyeleri ve iş ortağı veya iş arkadaşı şeklindeki kişileri içermektedir.

Sigortalananabilir menfaat ilkesi konusu, İngiltere’de doğmuş ve modern anlamda sigorta hukukunun da karakterini şekillendirmiştir. Öyle ki sigorta sözleşmelerinin geçerliliği sigortalananabilir menfaatin varlığı şartına bağlı bulunmakta ve bu koşulu karşılamayan sözleşmeler ise geçersiz kabul edilmektedir. Ayrıca sigorta sektörünün daralması veya çeşitlenip derinleşerek gelişebilmesi sigortalananabilir menfaat ilkesi ile yakın ilişkisi bulunmaktadır (Hukuk Market, 2024).

2.4.3. Risk

Sigorta, ülke riskini yönetmenin omurgasıdır. Sigorta sağlayıcılar, işletmelere ürün çeşitliliği sunarak risklerden koruma sağlayarak finansal güvenliği sağlar. Sigorta sektörünün büyümesine ve gelişmesine önemli bir

neden olan riskin sonuçlarını en aza indirmeye birey ve kuruluşa yardımcı olur (Bawa ve Chattha, 2013: 44). Hayat sigortaları sözleşmesindeki temel risk unsuru, sigortalının ölüm riskidir. Sigorta şirketi, sigortalının ölümü durumunda ödeme yapmayı taahhüt eder. Bu nedenle, sigortalının ne zaman ve ne şekilde öleceği belirsiz olduğundan, sigorta şirketi için bir risk oluşturur. Bu yüzden sigorta şirketleri, sigortalının ölüm riskini değerlendirirken; yaş, sağlık durumu, sigorta tutarı ve poliçe süresi ile yaşam tarzı ve meslek gibi faktörleri göz önünde bulundururlar (Toğrul, 2022: 418).

Kısaca sigorta şirketleri, bu ve benzeri faktörleri değerlendirerek sigortalıların ölüm riskini belirler ve buna göre primleri belirler. Bu nedenle, hayat sigortası sözleşmesindeki ana risk unsuru, sigortalının ölüm riskidir.

2.4.4. Prim

Hayat sigortalarında prim, sigortalının belirli bir dönem boyunca sigorta şirketine ödediği miktarı ifade eder. Bu primler, sigortalının yaşına, sağlık durumuna, sigorta poliçesinin türüne ve sağlanan kapsama miktarına göre belirlenir. Hayat grubu sigortalarda; risk primi, birikim primi ve tarife primi olmak üzere üç tür primden söz edilmektedir. **Risk primleri;** sigortalının vefat riskine karşı korunmasını sağlayan temel primlerdir. Bu primler, sigortalının vefatı durumunda poliçede belirtilen tutarda ödeme yapılmasını sağlar. Sigortalının yaşına, sağlık durumuna ve sigorta kapsamına bağlı olarak belirlenir. **Tarife primleri;** sigorta şirketi tarafından belirlenen standart primlerdir. Bu primler, poliçenin sağlanan kapsamına ve sigortalının risk profiline bağlı olarak belirlenir. Sigorta şirketi tarafından belirlenen bir tarife kullanılarak hesaplanır ve genellikle poliçenin belirli bir dönemi boyunca sabittir. **Birikim primleri ise;** bazı hayat sigortası poliçelerinde, primler birikim hesabına yönlendirilerek bir tasarruf veya yatırım fonu oluşturulur. Bu birikimler, sigorta süresi boyunca birikir ve poliçenin belirli bir süre sonunda veya belirli bir yaşa ulaşıldığında geri alınabilir veya belirli bir nakit değeri temsil edebilir.

Hayat sigortası primleri genellikle düzenli aralıklarla ödenir, genellikle aylık, üç aylık veya yıllık olarak ödenir. Sigorta şirketi, sigortalının yaşam riskini değerlendirmek ve poliçeyi sağlamak için prim ödemelerini alır.

2.4.5. Sigorta Bedeli

Hayat sigortalarında sigorta bedeli, sigortalının vefat etmesi durumunda sigorta şirketi tarafından ödenecek olan tutarı ifade eder. Bu tutar, poliçede belirtilen bir miktar olabilir veya sigortalının vefatıyla ilgili ek bir değerlendirme sonucunda belirlenebilir. Sigorta bedeli, sigortalının yaşına, sağlık durumuna, poliçenin türüne ve sağlanan kapsam miktarına bağlı olarak belirlenir. Sigorta şirketi, bu faktörleri değerlendirerek ve sigorta poliçesi üzerinde yapılan anlaşmaya göre, sigorta bedelini belirler. Sigorta bedeli genellikle po-

liçenin temel unsurlarından biridir ve sigortalının ailesinin veya bağlı olduğu kişilerin mali geleceğini güvence altına almak için önemlidir. Bu bedel, sigortalının gelirinin kaybını telafi etmek, borçları ödemek, çocukların eğitim masraflarını karşılamak ve genel olarak ailenin finansal güvenliğini sağlamak amacıyla kullanılabilir. Sigorta bedeli, sigortalının vefatı durumunda ödenecek olan temel tutarı temsil ederken, ek kapsam veya opsiyonlar poliçeye dahil edilmişse, bu ek kapsamların sağladığı ek faydalar da dikkate alınarak belirlenebilir (HSGŞ, md. 9/2). Diğer bir ifade ile bireyle hayat sigortalarında; eksik sigorta, aşkın sigorta ve çifte sigorta uygulamasına tabi değildir. Kişi birden fazla sigorta şirketi ile hayat sigortası sözleşmesi yapabilir (Paçacı, 2017: 321; Toğrul, 2022: 419).

2.4. Hayat Sigortalarının Önemi

Hayatın akışı içerisinde bireyleri sürekli tehdit eden veya bireylerin karşılaşılabilecekleri tehlike ve riskler vardır. Bu riskler karşısında dikkatli veya risklere karşı önlem alanlar, dikkatsiz veya önlem almayanlardan risklerin ortaya çıkaracağı olumsuzlukları daha az bir zararla atlatabilirler. Ancak tehlike ve risk ihtimallerinden tamamen kaçabilmek ya da kurtulabilmek imkanı her zaman olmayabilir. Ayrıca alınan önlemlerin fazlalığı hayata kısıtlama getireceğinden; bireylerin geleceğe yönelik cesaretini kırmakla birlikte yeni yatırımları ve girişimleri de olumsuz etkileyecektir. Dolayısıyla bu tür olumsuzluklar hayat sigortaları ya da diğer sigorta türleri ile önlenmeye çalışılmaktadır. Bu açıdan diğer sigorta türleri ile birlikte hayat sigortalarının ekonomik ve sosyal açıdan önemi büyüktür. (Çiftçi, 2004: 124). Çünkü hayat sigortası, sigortalının hayatını kaybetmesi durumunda hak sahiplerini korumak, yararlanıcılara koruma sağlanması, uzun vadeli yatırımlar olması, vergi korumalı bir yatırım olması, miras konusunda bir planlama aracı olarak kullanılması nedeniyle oldukça önemlidir (Işıkçelik vd., 2023: 400).

Sigorta sektörü bir ülkenin finans sektörünün ayrılmaz bir parçasını oluşturur ve faydaları göz ardı edilemez. Sigorta şirketleri, zararları tazmin etmeleri ve onları zarar oluşmadan önceki durumlarına getirmeleri nedeniyle hem işletmeler hem de bireyler için önemlidir. Ayrıca sigortacılar, kayıpların etkisinin hafifletilmesi, korku ve belirsizliğin azaltılması ve istihdam yaratılması gibi topluma ekonomik ve sosyal faydalar sağlamaktadır. Sigorta sektörünün bir ülkenin ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynadığını ve bireylere veya firmalara öngörülemeyen durumlardan kaynaklanan parasal kayıplara karşı finansal koruma sağladığını bir gerçektir. Sigorta kapsamının olmaması, bireyleri ve aileleri günlük yaşamın belirsizliklerine ve acil durumlara karşı savunmasız bırakabilir (Mazviona, Dube ve Sakahuhwa, 2017: 12).

Hayat sigortaları ile artan tasarrufların yatırımları arttırıcı etkisi ile birlikte istihdamı ve kişi başına düşen geliri de arttır maya katkıda bulunmaktadır. Kişiler açısından ise özellikle hayat sigortaları; ölüm, yaşlılık, has-

talık, sakatlık gibi rizikoların gerçekleşmesinden doğacak sosyo-ekonomik sorunların, kayıpların ve yıkımların önüne geçtiğinden aile dağılmalarının, huzursuzlukların, intiharların çoğalmasını engeller (Akpınar, 2018: 44-45). Bütün bunlarla birlikte sigorta faaliyetleri, geniş halk kitlelerine yayılabilme özelliğine sahip olduğundan gerek ülke ve gerekse ülke dışındaki bireylerin gelirlerinin belirli bir kısmını sistem içerisinde toplama imkanına sahiptir. Toplanan bu birikimler/tasarruflar yatırımlara dönüştürüldüğünde ise milli gelirden artışlar olacaktır. Bu şekilde artan milli gelirle birlikte geliri artan bireyler daha fazla tasarruf yapma imkanına kavuşacaklarından, daha fazla yatırım ve daha fazla milli gelir artışı ile birlikte kişi başına gelirden de artışlar olacaktır. İşte hayat sigortalarının bu şekildeki ekonomiye olumlu katkıları sonucunda toplumda sosyal alanda da iyileşmeler oluşacaktır.

2.5. Hayat Tablosu

Her sigorta sözleşmesinde olduğu gibi hayat sigortasında da iki taraf bulunmaktadır. Bir tarafta sigorta poliçesine sahip olan sigortalılar, diğer tarafta sigorta işletmesi bulunmaktadır. Bu iki taraftan her biri kuramsal olarak riski ve sorumluluğu dengeli bir biçimde paylaşmaktadır. Sigortanın yapılabilmesi için gerekli koşullar ölçülebilir bir riskin olması ve bu riski doğuran olayın ne zaman gerçekleşeceğinin veya gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin kesin olarak bilinmemesidir. Hayat sigortasında ise temel risk, ölüm olayının gerçekleşmesi olup hayat tabloları bu riskin hesaplanmasında yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda hayat tabloları, sigorta ve finansal planlama süreçlerinde bilgiyi düzenlemek ve görselleştirmek için kullanılan önemli araçlardır. Bu tablolar, karar verme sürecini kolaylaştırır ve bireylerin daha bilinçli ve bilgili finansal kararlar almasına yardımcı olur.

Bu açıdan hayat sigortalıları işlemlerinde kullanılmak üzere hayat tabloları düzenlenir. Hayat tablosu göçlere kapalı bir gurubun ölümler nedeniyle azalışını göstermektedir. Bu anlamda hayat tablosunu; «hayat tablosu doğuşları aynı zamana rastlayan bir gurubun yaşlar ilerlerken ölümler nedeniyle azalışını gösteren bir tablodur» şeklinde tanımlayabiliriz. Hayat tablosu düzenlemelerinde ise genellikle iki yöntem izlenmektedir. Bunlardan birincisi; nüfus istatistiklerinden elde edilen bilgilere dayanılarak tablo düzenlenebilir. İkinci yöntem olarak ise; sigorta şirketleri veya bu işle ilgili kuruluşlar kendi gereksinmelerine uygun olarak hayat tabloları düzenlerler (Akmüt, 1980: 62).

Türkiye’de ilk hayat tablosu çalışmaları, bazı özel çalışmalar kapsamında 1950’li yıllarda başlamıştır. Bu çalışmaların sonraki yıllarda da devam etmesiyle birlikte 2010 yılında ilk defa Hacettepe Aktüerya Bölümü yöneticiliğinde hayat tablosu çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmaların yanısıra, TÜİK tarafından 2014-2016, 2015-2017 ve 2016-2018 yılları için nüfus ve ölüm kayıtları kullanılarak Türkiye geneli ve iller bazında cinsiyet ayrımında hayat tabloları oluşturulmuştur (Enfiyeci ve Koç, 2019: 71). Bu anlamda ülkemizde

TÜİK tarafından Türkiye için tek yaş hayat tabloları her yıl, iller için doğuştan beklenen yaşam süreleri ise cinsiyete göre üç yılda bir üretilmektedir. Hayat tabloları 81 il düzeyinde idari kayıtlara dayalı olarak üretilmekte olup resmi anlamda sadece TÜİK tarafından yapılan bir çalışmadır. Aynı zamanda TÜİK hayat tabloları hakkında; hayat tabloları, dönem hayat tabloları, doğuştan beklenen yaşam süresi ve sağlıklı yaşam süresi şeklinde çeşitli tanımlamalarda bulunmaktadır (TÜİK, 2024b).

Diğer bir ifadeyle TÜİK hayat tablosunu; “*doğuştan beklenen yaşam süresi*” olarak yeni doğmuş bir bireyin mevcut ölümlülük risklerine maruz kalması durumunda yaşaması beklenen ortalama yıl sayısı olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamaya göre de hayat tabloları düzenlenmektedir. Bu anlamda Türkiye’de 2020-2022 dönemi hayat tabloları verilerine göre ise, 65 yaşında olan bir kişinin kalan yaşam süresi ortalama 17,1 yıl olarak hesaplanmıştır. Erkekler için bu süre 15,3 yıl iken kadınlarda 18,8 yıl olmuştur. Diğer bir ifade ile 65 yaşındaki kadınların erkeklerden ortalama 3,5 yıl daha uzun yaşaması beklenmektedir. Bu durumu gösteren ülkemize ait hesaplanan hayat tablosu Tablo 1’de gösterilmiştir. Tablo 1, Türkiye’de demografik ve sosyal istatistiklerin iyileştirilmesi hedefi çerçevesinde Türkiye toplam nüfusu ve tüm iller (81) için güvenilir, güncel ve sürdürülebilir hayat tablolarının oluşturulması amaçlanarak 2020-2022 dönemindeki yıllık nüfuslar ve ölüm verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Ülke sınırları içerisinde ikamet eden yabancı uyruklu nüfus kapsam dışı bırakılmıştır. Bununla birlikte, uluslararası göç etkisinden arındırılmış bir nüfus yapısı da oluşturulmuştur.

Tablo 1. Türkiye’de Cinsiyete ve Yaşa Göre Beklenen Yaşam Süresi (2019-2021, 2020-2022)

Yaş	2019-2021			2020-2022		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
0	77,7	75,0	80,5	77,5	74,8	80,3
15	63,6	61,0	66,4	63,5	60,8	66,2
30	49,0	46,5	51,6	48,9	46,3	51,5
50	29,9	27,6	32,3	29,8	27,4	32,2
65	17,3	15,4	18,9	17,1	15,3	18,8

Kaynak: TÜİK. (2024b). Haber Bülteni, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hayat-Tabloları-2020-2022-49726>, (Erişim Tarihi: 08.05.2024).

Türkiye’de 2019-2021 döneminde erkeklerde 75 yıl olan doğuştan beklenen yaşam süresi, 2020-2022 döneminde 74,8 yıl, kadınlarda ise 80,5 yıl iken 80,3 yıl olmuştur. Genel olarak kadınlar erkeklerden daha uzun süre yaşamakta olup, erkekler ve kadınlar arasındaki doğuştan beklenen yaşam süresi farkı 5,5 yıldır. Çalışma çağının başlangıcı olan 15 yaşındaki kişilerin ortalama kalan yaşam süresi 63,5 yıl olarak hesaplanmıştır. Erkekler için bu süre

60,8 yıl iken kadınlarda ortalama 66,2 yıldır. Yine, 30 yaşında olan bir kişinin kalan yaşam süresi ortalama 48,9 yıl olurken; erkekler için bu süre 46,3 yıl ve kadınlarda 51,5 yıl olmuştur. Bu yaş için kadın ve erkek arasındaki beklenen yaşam süresi farkı 5,2 yıldır. 50 yaşında olan bir kişinin ise kalan yaşam süresi ortalama 29,8 yıl ve erkekler için bu süre 27,4 yıl iken kadınlarda 32,2 yıl olmuştur.

Hayat sigortaları işletmeleri bu tablolara dayanarak sözleşme süresi içerisinde kimlerin öleceğini değil fakat yaklaşık olarak kaç kişinin öleceğini tahmin etmekte, sigortalılardan alacakları ödentiği ve kendilerinin ödeyecekleri tutarı ona göre hesaplamaktadırlar. Gerçekten hayat tabloları sigorta alanında çok önemli işlevleri yüklenmiştir (Akmüt, 1980: 60).

2.6. Türkiye’de Uygulanmakta Olan Hayat Sigortaları

Yukarıda ifade edildiği üzere hayat sigortaları ülkelere göre konusu ve uygulaması bakımından değişiklik gösterebilmektedir. Türkiye’de hayat sigortası altında yer alan sigortalar ise aşağıda belirtildiği üzeredir (Canol, 2018: 41; Gürsoy, 2024).

Ölüm Hali Sigortası: Sigortalının ölümü durumunda mirasçılara veya sigorta sözleşmesinde belirlediği bireylere birikmiş tazminat ödemesi yapılmasıdır.

Grup Hayat Sigortası: Aynı tüzel kişiliğe bağlı şekilde çalışan en az 10 kişiyi kapsayacak şekilde yapılan hayat sigortasıdır. Ölüm, kazaya bağlı ölüm, sürekli sakatlık hali gibi durumlarda sigorta bedeli üzerinden tazminat ödemesini içermektedir.

Maluliyet Sigortası: Sigorta poliçesine dahil olan bir kaza durumu sonrasında kişinin sürekli sakatlığa maruz kalması halinde tazminat ödemesini gerektiren sigorta türüdür.

Ferdi Kaza Sigortası: Ani ve beklenmedik şekildeki kazalara karşı güvence sağlar. Ölüm, kaza, sağlıkla ilgili durumlarda poliçede belirlenen oranlarda tazminat ödemesi yapılan hayat sigortalarıdır.

Sağlık Sigortası: Kişilerin hastalık risklerini kapsayan sigorta türü olup sigorta şirketinin anlaşmalı olduğu sağlık kuruluşlarında geçerlidir. Yatarak ve ayaktan tedaviyi kapsayabilmektedir.

Özel Durum Sigortası: Diğer sigortaların kapsamına girmeyen özel durumlar için kişilerin isteklerine bağlı olarak yapılan hayat sigortalarıdır.

Hayat Grubu Sigortaları Yönetmeliği’ne göre ise hayat grubu sigortaları; hayat sigortası, evlilik/doğum sigortası, sermaye itfa sigortası ve yatırım fonlu sigortalarını ifade etmektedir.

Evlilik/doğum sigortası: “Police sahibinin tek ya da taksitli prim ödemesi karşılığında, sigortalılara evlilik, doğum ve insan hayatı ile ilişkili benzeri olayları esas alarak yapılan ödemedir” (Yönetmelik 1, md. 5).

Sermaye itfa sigortası: “Police sahibinin tek ya da taksitli prim ödemesi karşılığında, süresi ve miktarı açısından belirli olan taahhütleri kapsayan aktüeryal tekniğe dayanan, risk unsuru içermeyen ve birikim işlemlerine bağlı ödeme yapmasıdır” (Yönetmelik 2, md. 6).

Yatırım fonlu sigortalar: “Hayat grubu sigortaları ürünlerinin bir varlığa veya varlık grubuna endekslediği ve yatırımların fon esasına göre yapıldığı hayat grubu sigorta branşıdır” (Yönetmelik 2, md. 7).

3. HAYAT SİGORTALARININ KAYNAKLARI

Ülkemizde özellikle özel sigortacılık sektörü; sigorta şirketleri, sigorta şirketlerinin acenteleri ve brokerler tarafından yerine getirilmektedir. Sigorta faaliyetlerini yerine getiren bu şirketlerin ve kuruluşlarının şartları ve bağlı oldukları hükümler 5684 sayılı Sigortacılık Kanunu kapsamındadır. Bununla birlikte 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu, sigorta hukukunun genel hükümlerinin yanında zarar sigortaları (mal ve sorumluluk sigortaları) ile can sigortaları (hayat, kaza, hastalık ve sağlık sigortaları) konusunda düzenlemeler getirmiştir. Dolayısıyla sigorta sektörünün temel kaynaklarını “Sigortacılık Kanunu” ve “Türk Ticaret Kanunu” oluşturmaktadır. Bunlara ilave olarak Yönetmelikler ve her sigorta dalı için ayrı hazırlanan Hazine ve Maliye Bakanlığının onayıyla yürürlüğe giren Sigorta Genel Şartları da sigorta hukukunun diğer kaynaklarıdır.

Sigortacılıkla uğraşan sektörlerin çalışmalarını ve sigorta sözleşmesi ile ilgili tarafların ilişkilerini düzenleyen hukuk kurallarına ve bu kuralları bir sistem içinde inceleyen hukuk dalına Sigorta Hukuku denilmektedir. Sigorta hukuku ise; sosyal sigorta hukuku ve özel sigorta hukuku şeklinde iki esas bölümden oluşmaktadır. Sigorta Hukuku içinde Özel Sigorta Hukuku alt grubunda yer alan Can Sigortalarının bir türü olan Hayat Sigortaları uygulamalarında esas alınacak kaynaklar ise esas itibarıyla aşağıdaki şekildedir.

- *Sigortacılık Kanunu*
- *Türk Ticaret Kanunu*
- *Hayat Sigortaları Yönetmeliği*
- *Hayat Sigortası Genel Şartları*

Ancak burada hayat sigortaları ile genel hükümler Sigortacılık Kanunu, Türk Ticaret Kanunu ve Borçlar Kanunu ile düzenlenmektedir. Bunun karşılık; sigorta ettirenlerin, sigortalıların ve lehtarların hak ve menfaatlerinin korunması ile hayat grubu sigortalarına ilişkin faaliyetlerin düzenlenmesi, denetlenmesi ve gözetimine ilişkin usul ve esaslar gibi hayat sigortalarının

işleyişine dair diğer düzenlemeler, Hayat Sigortaları Yönetmeliği ve Hayat Sigortalar Genel Şartları ile düzenlenmektedir.

4. HAYAT SİGORTALARINDA TEMİNATLAR VE LEHDAR

4.1. Teminatlar

Hayat sigortaları temel olarak vefat ve/veya hayatta kalma gibi insan hayatına ilişkin riskleri kapsayan teminatlar sunmaktadır. Ürünün özelliğine göre birikim primi de alınarak, tazminat ve/veya birikimlerin ödendiği hayat sigortalarında vefat ve/veya hayatta kalma ana teminatlarının yanı sıra işsizlik, tehlikeli hastalık, maluliyet gibi ek teminatlar da sunulabilmektedir (TSB, 2021: 56).

Hayat sigortalarında genel şartlara tâbi olarak vefat, yaşam ya da her iki ihtimale bağlı teminatlar ve bunlarla birlikte poliçeye yazılmış olması kaydıyla, sözleşme ile verilen ek teminatların kapsam ve koşulları özel şartlarda belirtilir. Verilen teminat, içeriğine göre birikim özelliği de taşıyabilir. Hayat Sigortası Genel Şartlarına tâbi olarak verilebilen teminatların esas vefat ve yaşam teminatlarından oluşmaktadır.

Vefat teminatı: “Sigortalının sözleşmede belirlenen süre içinde teminat kapsamında olmayan hâller dışında bir sebeple ölümü durumunda sigortacının poliçede belirtilen bedeli ödemeyi üstlendiği teminatı” ifade eder (HSGŞ, md. 9).

Yaşam teminatı: “Sigortalının sözleşmede belirlenen süre sonunda hayatta olması durumunda sigortacının, poliçede belirtilen sigorta bedelini ödemeyi üstlendiği teminatı” ifade eder (HSGŞ, md. 9).

4.2. Teminat Dışı Kalan Haller

Hayat Sigortası Genel Şartları'nda ölüm rizikosunun aşağıda belirtilen hallerde gerçekleşmesi halinde bu tür rizikoların sigorta teminatı dışında kalacağı hükme bağlanmıştır (HSGŞ, md. 9/1-4).

Sigortalının, intihar veya intihara teşebbüs sonucunda ölmesi teminat dışındadır. Bu durumda sigortacı, sigortalının intihar veya intihara teşebbüs sonucu öldüğü tarihte sigortanın kazanılmamış primler karşılığını veya aktüeryal matematik karşılığını ve varsa kâr payını öder.

Sigorta ettiren, sigorta bedelini ödeme borcunun doğmasını sağlamak amacıyla sigortalıyı öldürür veya öldürülmesinde herhangi bir şekilde suç ortaklığı ederse, sigortacı, sigorta bedeli ödeme borcundan kurtulur. Lehtar, sigortalıyı öldürmüş veya onun öldürülmesinde herhangi bir şekilde suç ortaklığı etmişse, sigorta bedelini talep hakkını kaybeder. Bu durumda sigorta bedeli ölen sigortalının mirasçısına ödenir.

Sigortalının münhasıran uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanımı ya da suç işlemek veya suça teşebbüs eylemleri sebebiyle ölümü hâlinde sigorta bedeli ödenmez. Ancak sigortacı, kazanılmamış primler karşılığını veya aktüeryal matematik karşılığını ve varsa kâr payını ödemekle yükümlüdür.

Sigorta sözleşmesinin yapılması esnasında sigorta ettirenin veya sigortalının beyanına ya da sigortacının erişimine izin verdiği tıbbi kayıtlarına göre sigortalının sözleşmenin yapılması esnasında veya öncesinde mevcut rahatsızlıkları ve tıbbi değerlendirmeye göre bunlara bağlı olarak ortaya çıkabilecek rahatsızlıklar sebebiyle ölüm rizikosu, açıkça poliçede belirtilmiş olmak kaydıyla teminat kapsamı dışında bırakılabilir.

4.3. Sözleşmede Aksi Kararlaştırılmadığı Takdirde Teminat Dışında Kalan Haller

Hayat Sigortası Genel Sartlarında “ölüm rizikosunun aşağıda belirtilen hallerde gerçekleşmesi halinde aksi kararlaştırılmış olmadıkça sigorta teminatı dışındadır. Sigortalının belirtilen bu sebepler yüzünden ölümü” hâlinde ölüm teminatı ödenmez.

- İlan edilmiş olsun olmasın savaş, her türlü savaş olayları, istila, yabancı düşman hareketleri, çarpışma,

- İhtilal, isyan, ayaklanma ya da nükleer, biyolojik, kimyasal terör veya 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu uyarınca terör eylemi olarak nitelenen eylemlere bizzat iştirak,

- Nükleer, biyolojik veya kimyasal silah kullanımı ya da nükleer, radyoaktif, biyolojik veya kimyasal maddelerin açığa çıkmasına neden olacak her türlü saldırı veya sabotaj; tedavi amaçlı olanlar hariç nükleer reaksiyon, radyasyon, kirlenme gibi nükleer rizikolar.

Ancak sigortacı kazanılmamış primler karşılığını veya aktüeryal matematik karşılığını ve varsa kâr payını ödemekle yükümlüdür (HSGŞ, md. 10).

Hayat sigorta şirketlerinin, matematiksel yöntemlerle hesapladığı ihtiyat değerleri için, yasaların belirlediği yöntem ve sınırlara bağlı kalmak koşuluyla karşılık ayırma zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrılan bu karşılığa ise Aktüeryal Matematik Karşılık denmektedir (Yönetmelik 12, md. 8). Diğer bir ifade ile aktüeryal matematik karşılıklar, sigortacının ileride yerine getireceği yükümlülüklerinin peşin değeri ile sigorta ettiren tarafından ileride ödenecek primlerin bugünkü değeri arasındaki farkın bulunması şeklinde hesaplanır.

4.4. Lehdar Atanması

Sigorta ettiren, sigorta sözleşmesi yapılırken veya yapıldıktan sonra bir veya birden fazla gerçek veya tüzel kişiyi lehtar olarak atayabilir. Birden fazla lehtar atanmış ise sigorta ettiren bunların paylarını belirleyebilir. Sigorta ettiren ve sigortalı farklı kişiler olduğu durumda sigorta ettiren kendisini lehtar

olarak belirleyebilir (HSGŞ, md. 11/1).

Gerçek veya tüzel kişinin lehtar olarak atanması için sigortalının hayatının devamında lehtarın menfaatinin bulunması şarttır. Ölüm ihtimaline karşı yapılmış sigortada sigorta bedelinin mutat cenaze giderlerini aşması hâlinde sigortalının veya varsa kanuni temsilcisinin yazılı izni de alınmış olmalıdır. Gerçek veya tüzel kişinin lehtar olarak atanmasına ilişkin beyanın yorumlanmasında rizikonun gerçekleştiği andaki hâl ve şartlar dikkate alınır (HSGŞ, md. 11/2).

Sigorta ettiren, teminat kapsamındaki rizikonun gerçekleşmesinden önce istediği zaman lehtarını değiştirme ve lehtar atama işlemini geri alma hakkına sahiptir. Sigorta ettirenin lehtarını değiştirme hakkından vazgeçtiğini sigorta poliçesine yazdırmış ve sigorta poliçesini de lehtara teslim etmiş olması durumunda sigorta ettiren lehtarını değiştiremez. Ancak; mirasçılıktan çıkarma veya bağışlamanın geri alınması hâllerinin gerçekleştiği veya ilgililer arasında o kişinin lehtar olarak atanmasına ilişkin sebebin ortadan kalktığı hâllerde, sigorta ettirenin lehtarını değiştirme hakkından açıkça vazgeçtiği ve sigorta poliçesinin lehtara verildiği hâllerde bile sigorta ettiren lehtarını değiştirebilir (HSGŞ, md. 11/3).

5. HAYAT SİGORTALARINDA HAK VE YÜKÜMLÜLÜKLER

Bir hizmet sektörü olarak sigorta sektörü (Soekarno ve Azhari, 2009: 100), doğal afetler ve çevresel tehlikelerden yaşam ve maluliyete ve standart mülkiyet risklerine, haksız fiil ve medeni kanunlar kapsamındaki çeşitli sorumluluk türlerine ve kredi veren kurumların bilançolarının korunmasına kadar uzanan çok geniş bir risk yelpazesini kapsayan büyük bir küresel endüstridir. Sektör, aynı zamanda önemli bir yatırım fonu kaynağıdır (Işıkçelik vd., 2023: 400). Aynı zamanda sigorta sektörünün; risklere karşı güvence sağlaması ve ödenmesi ile şirket bünyesinde biriken fonların yönetilmesi fonksiyonları da bulunmaktadır. Dolayısıyla hayat sigortaları bu fonksiyonları yerine getirebilmesi açısından sigortalı ile sigortacının bazı haklarının yanında çeşitli yükümlülükleri de yerine getirmeleri gerekmektedir.

5.1. Sigortalının Hak ve Yükümlülükleri

5.1.1. Cayma Hakkı

Sigorta ettiren, sigortacının kendisine cayma hakkını kullanabileceğini bildirmesinden itibaren on beş gün içinde sözleşmeden cayabilir. Bu bildirmenin yapıldığına ilişkin ispat yükü sigortacının üzerindedir. Cayma hakkına ilişkin bilgilendirme yapılmamışsa, sigorta ettirenin bu hakkı, ilk primin ödenmesinden itibaren bir aylık sürenin geçmesiyle düşer. Bununla birlikte tüketici hukukuna ilişkin mevzuat uyarınca sigorta ettirenin daha uzun bir cayma süresinden yararlanması söz konusu ise bu süre uygulanır (HSGŞ, md. 12).

5.1.2. Prim Ödeme Borcu

Sigorta ettiren, sözleşmeyle kararlaştırılan primi ödemekle yükümlüdür. Aksine sözleşme yoksa sigorta primi peşin ve nakden ödenir. Sigorta priminin tamamının, taksitle ödenmesi kararlaştırılmışsa ilk taksidin, sözleşme yapılı yapılmaz ve poliçenin teslimi karşılığında ödenmesi gerekir. Sigorta priminin taksitle ödenmesinin kararlaştırıldığı hâllerde, teminat altına alınan rizikonun gerçekleşmesi durumunda, ödenecek sigorta bedeline ilişkin primlerin tümü muaccel hâle gelir. Sigortalı primin veya ilk taksidinin ödenmesinden önce ölmüş ise sigorta sözleşmesi geçersizdir (HSGŞ, md. 13/1-3).

5.1.3. Sigorta Ettirenin Temerrüdü

İlk taksidi veya tamamı bir defada ödenmesi gereken prim, zamanında ödenmemişse, sigortacı, ödeme yapılmadığı sürece, sözleşmeden üç ay içinde cayabilir. Bu süre, primin veya ilk taksidinin ödenmesi gereken tarihten başlar. Prim alacağının, muacceliyet (borcun vadesinin gelmiş olması) gününden itibaren üç ay içinde dava veya takip yoluyla istenmemiş olması hâlinde, sözleşmeden cayılmış olunur. En az bir yıldan beri yürürlükte bulunan ve bir yıllık primi ödenmiş olan sigorta sözleşmeleri hariç olmak üzere; ilk primi izleyen primlerden herhangi biri zamanında ödenmez ise, sigortacı sigorta ettirene, noter aracılığı veya iadeli taahhütlü mektupla ya da kanunun imkân verdiği diğer bir yöntemle on günlük süre vererek borcunu yerine getirmesini, aksi hâlde, süre sonunda, sözleşmenin feshedilmiş sayılacağını ihtar eder. Bu sürenin bitiminde prim borcu ödenmemiş ise sigorta sözleşmesi feshedilmiş olur (HSGŞ, md. 14/1-2).

5.1.4. Sigorta Bedelinin veya Priminin Değiştirilmesi

Sözleşmede sigorta bedelinin veya buna uygun olarak primin kendiliğinden artacağı veya azalacağı hâller ile bu hâllerde bedel veya prim artış ya da azalma oranı veya miktarı kararlaştırılabilir ve bu husus poliçede belirtilir. Prim veya bedelin artması veya azalması hakkında anlaşma yapılmamış olması hâlinde ya da poliçede yazılı anlaşmada artış veya azalma için öngörülen hâller dışında aşağıda (bu maddenin ikinci fıkrasında: HSGŞ, md. 15/2) öngörüldüğü şekilde sigorta süresi içinde, sigorta ettirenin talebi ve sigortacının da kabulü hâlinde sigorta bedeli veya primi değiştirilebilir (HSGŞ, md. 15/1).

Sigorta ettiren, sigortacıya yazılı olarak ya da kalıcı veri saklayıcısı vasıtasıyla bildirerek sigorta bedelinin artırılmasını talep edebilir. Sigortacı, bedel artışı talebini kısmen veya tamamen reddetme hakkına sahip olduğu gibi, bedelin artırılması talebini, artırılan sigorta bedelinin gerektirdiği tutarda prim artışı ile de kabul edebilir. Ayrıca sigortacı, ölüm rizikosunun teminat altına alındığı sigortalarda sigorta bedelinin artırılması talebinin kısmen veya tamamen kabulü için sigortalının sağlık durumuna ilişkin güncel bir sağlık raporu sunulmasını da isteyebilir (HSGŞ, md. 15/2).

5.1.5. Sigortadan Ayrılma

Sigorta ettiren, en az bir yıldan beri yürürlükte bulunan ve bir yıllık primi ödenmiş olan sigorta sözleşmelerinde, istediği zaman sözleşmeyi sona erdirmek sigortadan ayrılabilir. Ayrılma değeri, ayrılmanın istenildiği tarihteki genel kabul görmüş aktüerya kurallarına uygun olarak tarife teknik esasları uyarınca hesaplanan değerdir. Yaşama ihtimalini içeren sigortalarda, sigortacıdan ayrılma değerinin istenilebilmesi için sigortalının sağlıklı olduğunu ispat etmesi gerekir (HSGŞ, md. 16/1-2).

5.1.6. Ödünç Verme

En az bir yıldan beri yürürlükte bulunan ve bir yıllık primi ödenmiş olan sigorta sözleşmelerinde, sigorta ettirenin istemesi hâlinde sigortacı, istem tarihindeki, genel kabul görmüş aktüerya kurallarına uygun olarak tarife teknik esasları uyarınca hesaplanan değer üzerinden sigortalıya ödünç para vermek zorundadır. Borcun geri ödemesine ilişkin esas ve usuller tarife teknik esaslarında belirlenir. Borcun faizi ile birlikte geri alınması kararlaştırıldığı durumlarda, faizler vadelerinde ödendiği sürece sözleşme yürürlükte kalır. Faizler vadelerinde ödenmeyecek olursa, sigortacı, sigorta ettirene yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı ile bildirimde bulunarak borcunu işlemiş faiz ve masraflarıyla üç ay içinde ödemesini talep eder. Borç bu süre içinde ödenmez ise sigorta ettiren sigortadan ayrılmış sayılır ve sigortacı alacağını işlemiş faiz ve masraflarıyla birlikte tahsil eder. Kalan miktar sigorta ettirene iade olunur (HSGŞ, md. 17/1-2).

5.1.7. Prim Ödenmesinden Muaf Sigorta

En az bir yıldan beri yürürlükte bulunan ve bir yıllık primi ödenmiş olan sigorta sözleşmelerinde, sigorta ettiren daha sonra prim ödeme borcunu yerine getirmese, sigortacı bu sebeple sözleşmeyi feshedemez ve prim isteyemez. Bu hâlde sigorta, prim ödenmesinden muaf sigortaya dönüşür” (HSGŞ, md. 18). Prim ödenmesinden muaf sigortada sigorta bedeli, Türk Ticaret Kanunu'nun öngördüğü esasa uygun şekilde hesaplanır. “Prim ödenmesinden muaf sigortada, sigorta bedeli ödenen primle sözleşme uyarınca ödenmesi gereken prim arasındaki orana göre ödenir (TTK, md. 1502)

5.1.8. Sigortanın Tekrar Yürürlüğe Konulması veya Eski Hâline Dönüştürülmesi

Primin ödenmemesinden dolayı feshedilmiş veya prim ödenmesinden muaf sigortaya dönüşmüş olan sözleşmelerde, ödenmeyen ilk primin vadesini izleyen altı ay içinde talep edilmek ve birikmiş primler, sigortacının talep etmesi durumunda her primin vadesinden itibaren hesap edilecek kanuni gecikme faiziyle birlikte sigorta ettiren tarafından bir defada ödenmek şartıyla, feshedilmiş sözleşme tekrar yürürlüğe konulur. Prim ödemesinden muaf sözleşme ise eski hâline dönüştürülür. Ölüm ihtimaline karşı yapılan sigortalar-

da; sigortacı, sigortayı tekrar yürürlüğe almak için yeniden sağlık beyanında bulunulmasını veya masrafı sigorta ettirene ait olmak üzere sigortalının sağlık durumuna ilişkin güncel bir rapor sunulmasını talep edebilir.

Sigortanın yeniden yürürlüğe girmesi esnasında sigortalının hayatta bulunması şarttır. Sigortanın yeniden yürürlüğe konması esnasında yapılacak beyanların gerçeğe aykırı olması hâlinde, sözleşmenin yapılması sırasındaki beyan yükümlülüğüne ilişkin hükümler uygulanır (HSGŞ, md. 19/1-3).

5.1.9. Sözleşme Yapılmasında Beyan Yükümlülüğü ve Yaptırım

Hayat sigortalarında sigortalının sözleşme yapılmasında beyan yükümlülüğü ve yaptırımlara ilişkin düzenlemeler Hayat Sigortası Genel Şartlarında detaylı olarak belirtilmiştir (HSGŞ, md. 20/1-12).

Sigortacı; sigorta sözleşmesini, gerek sigorta ettirenin gerekse bilgisinin olduğu hâllerde sigortalının ve temsilci aracılığıyla sigorta yapıyorsa temsilcinin beyanını esas tutarak yapmıştır. Sigorta ettirenin ve temsilcinin, sigorta sözleşmesi açısından sigortalıya ilişkin önemli hususları bildiği veya bilmesinin gerekli olduğu kabul edilir.

Sigorta ettiren, sigortalı veya temsilci sözleşmenin yapılması sırasında bildiği veya bilmesi gereken tüm önemli hususları sigortacıya bildirmekle yükümlüdür. Sigortacıya bildirilmeyen, eksik veya yanlış bildirilen hususlar, sözleşmenin yapılmamasını veya değişik şartlarda yapılmasını gerektirecek nitelikte ise önemli kabul edilir. Sigortacı tarafından yazılı veya sözlü olarak sorulan hususlar, aksi ispat edilinceye kadar önemli sayılır.

Sigortacı; sigorta ettirene, sigortalıya veya temsilciye, “cevaplaması için sorular içeren bir liste vermişse, önemli bir hususun kasten saklanmış olması hariç, sunulan listede yer alan sorular dışında kalan hususlara ilişkin olarak sigorta ettirene”, sigortalıya veya temsilciye hiçbir sorumluluk yüklenemez.

Sigortacı, liste dışında öğrenmek istediği hususlar varsa bunlar hakkında da soru sorabilir. Söz konusu soruların da yazılı ve açık olması gerekir. Sigorta ettiren, sigortalı veya temsilci bu soruları cevaplamakla yükümlüdür. Sigorta ettiren, sigortalı veya temsilci tarafından verilen cevaplar yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı ile alınabilir. Mesafeli satışlara ilişkin düzenlemeler saklıdır.

Bildirilmeyen bir husus veya yanlış bildirilen bir hususa ilişkin gerçek durum “sigortacı tarafından biliniyorsa, sigortacı beyan yükümlülüğünün ihlal edilmiş olduğunu ileri sürerek sözleşmeden cayamaz” veya sigorta bedelinden indirim yapamaz. Bildirilmeyen hususun veya yanlış bildirilen hususa ilişkin gerçek durumun sigortacı tarafından bilindiğini ispat yükü sigorta ettirene veya sigortalıya aittir.

Kanunda sigorta ettirenin bilgisine ve davranışına hukuki sonuç bağlanan durumlarda, sigortadan haberi olması şartı ile sigortalının, temsilci söz konusu ise temsilcinin, lehtarın bilgisi ve davranışı da dikkate alınır.

5.1.10. Yaşın Yanlış Beyan Edilmesi

Fiyatlamanın gerçek yaş esas alınarak yapıldığı sözleşmelerde, fazla prim ödenmesi hâlinde sigorta ettirenin talebi doğrultusunda fazla alınan prim; prim iadesinin talep edildiği tarihi takip eden on gün içinde faiziyle birlikte iade edilir. Sigorta ettirenin prim iadesi istememesi durumunda sigorta bedeli ödenen prime göre artırılır. Sigorta bedelinin arttırılmasından önce sigorta bedeli ödenmiş ise eksik kısım sigortacı tarafından tamamlanır. Sigortacı, yanlış yaş bildirimini sebebiyle sadece gerçek yaşın, sözleşmenin yapıldığı sırada teknik esaslara göre belirlenen sınırlar dışında kalması hâlinde, sözleşmeden cayabilir (HSGŞ, md. 21).

5.1.11. Sözleşme Süresi İçinde Beyan Yükümlülüğü ve Yaptırım

Hayat sigortalarında sigortalının sözleşme süresi içinde beyan yükümlülüğü ve yaptırımlara ilişkin düzenlemeler Hayat Sigortası Genel Şartlarında aşağıda belirtildiği şekildedir (HSGŞ, md. 22/1-6).

Sigorta ettiren veya onun izniyle başkası, rizikonun gerçekleşme ihtimalini artırıcı veya mevcut durumu ağırlaştırıcı işlemlerde bulunursa yahut sözleşme yapılırken açıkça riziko ağırlaşması olarak kabul edilmiş bulunan hususlardan biri gerçekleşirse derhal; bu işlemler bilgisi dışında yapılmışsa, bu hususu öğrendiği tarihten itibaren en geç on gün içinde durumu sigortacıya bildirir.

Sigortacı, rizikonun gerçekleşmesinden önce, sigorta ettirenin, sigortalının veya temsilcinin, beyan yükümlülüğünü kasıtlı olarak ihlal ettiğini öğrenip sözleşmeyi feshetse bile, değişikliğin meydana geldiği sigorta dönemine ait prime hak kazanır. Rizikonun artmasından itibaren yenilemeler de dâhil olmak üzere beş yıl geçmişse ve sigorta ettirenin beyan yükümlülüğü ihmal ile ihlal edilmişse, sigortacı beyan yükümlülüğünün ihlali nedeniyle sözleşmeyi feshedemez; sadece prim farkı isteyebilir.

Sigortacının sözleşmeyi feshedebileceği rizikonun ağırlaşması durumunu riziko gerçekleştikten sonra öğrenmesi ya da sigortacının fesih ihbarında bulunabileceği veya fesih ihbarının hüküm ifade etmesi için geçecek süre içinde rizikonun gerçekleşmesi hâlinde, sigortacı, sigorta bedelini, o bedel için tahakkuk ettirilen prim ile ağırlaşan riziko durumuna göre tahakkuk ettirilmesi gereken prim arasındaki orana göre öder. Kanunda sigorta ettirenin bilgisine ve davranışına hukuki sonuç bağlanan durumlarda, sigortadan haberi olması şartı ile sigortalının, temsilci söz konusu ise temsilcinin, lehtarın bilgisi ve davranışı da dikkate alınır.

5.1.12. Rizikonun Gerçekleşmesi Hâlinde Yapılacaklar

Hayat sigortalarında hak sahipleri, riskin gerçekleştiğini öğrendiğinde gecikmeksizin durumu sigortacıya bildirmekle yükümlüdür. Ayrıca, hak sahipleri, aldığı bilgi ve belgenin niteliğine göre, rizikonun gerçekleştiği veya diğer ilgili yerlerde sigortacının inceleme yapmasına izin vermekle ve kendisinden alması makul olarak beklenebilecek uygun önlemleri almakla yükümlüdür. Sigortacı, talep edilmesi hâlinde lehtar ya da sigorta ettirene aldığı belgeler karşılığında yazılı olarak veya kalıcı veri saklayıcısı aracılığı ile bir alındı belgesi vermekle yükümlüdür.

Hayat sigortalarında hak sahipleri, rizikonun gerçekleşmesinden sonra aşağıdaki belgeleri sigortacıya makul bir süre içinde sağlamak zorundadır (HSGŞ, md. 23/1-4);

- a) *Vukuatlı nüfus kayıt örneğini,*
- b) *Gerekirse ölüm nedenini açıklayan doktor raporu, ölüm belgesi veya gömme iznini,*
- c) *Gaiplik hâlinde mahkemeden alınacak olan gaiplik kararını,*
- ç) *Lehtar tayin edilmediği durumlarda mirasçılık belgesini,*
- d) *Sigortacının ediminin belirlenmesi için gerekli ve hak sahiplerinden beklenebilecek her türlü ek bilgi ve belgeyi.*

5.2. Sigortacının Hak ve Yükümlülükleri

5.2.1. Aydınlatma Yükümlülüğü

Sigortacı ve acentesi, sigorta sözleşmesinin kurulmasından önce, gerekli inceleme süresi de tanınmak şartıyla kurulacak sigorta sözleşmesine ilişkin tüm bilgileri, sigortalının haklarını, sigortalının özel olarak dikkat etmesi gereken hükümleri, gelişmelere bağlı bildirim yükümlülüklerini sigorta ettirene mevzuatın imkân verdiği yöntemlerle bildirir. Ayrıca, poliçeden bağımsız olarak sözleşme süresince sigorta ilişkisi bakımından önemli sayılabilecek olayları ve gelişmeleri mevzuatın imkân verdiği yöntemlerle sigortalıya açıklar; sigorta ettiren ile sigortalının ayrı kişiler olması durumunda bu açıklama sigorta ettirene de yapılır. Bu tür işlemlere ilişkin ispat yükümlülüğü sigortacıya aittir (HSGŞ, md. 24).

5.2.2. Sigorta Poliçesi Verme Yükümlülüğü

Sigortacı; sigorta sözleşmesi kendisi veya acentesi tarafından yapılmışsa, sözleşmenin yapılmasından itibaren yirmi dört saat, diğer hâllerde on beş gün içinde, sigorta poliçesini sigorta ettirene vermekle yükümlüdür. Sigortacı poliçenin süresinde ve usulüne uygun şekilde verilmemesinden doğan zararlardan sorumludur (HSGŞ, md. 25).

5.2.3. Sigorta Bedelinin Ödenmesi

Sigorta sözleşmesinde kararlaştırılan sigorta bedeli, rizikonun gerçekleşmesini müteakiben bu Genel Şartların 23'üncü maddesinin ikinci fıkrasında belirtilen belgelerin (yukarıda sigortalının hak ve yükümlülükleri içerisinde **5.1.12. Rizikonun gerçekleşmesi hâlinde yapılacaklar** başlığı içerisindeki belgeler) tam ve eksiksiz olarak sigortacıya verilmesinden sonra sigortacının edimine ilişkin araştırmaları bittiğinde ve her hâlde yapılacak ihbardan on beş gün içinde hak sahiplerine ödenir. Bu süre içerisinde sigorta bedeli ödenmediği takdirde sigorta bedeli ödeme borcu muaccel olur. Sigortacıya kusur yüklenemeyen bir durum sebebiyle inceleme gecikmiş ise süre işlemez. Sigorta bedeli ödeme borcu muaccel olunca, sigortacı ihtara gerek kalmaksızın temerrüde düşer. Sigortacının temerrüt faizi ödeme borcundan kurtulmasını öngören sözleşme hükümleri geçersizdir (HSGŞ, md. 26/1-2).

5.2.4. Kişisel Verilerin Korunması ve Sır Saklama Yükümlülüğü

Sigorta ettiren, sigortalı, lehtar ve hak sahiplerine ait kişisel verilerin mevzuat uyarınca veya risk değerlendirmesi yapılabilmesi ve sigorta bedelinin ödenmesi taleplerinin sonuçlandırılabilmesi amacıyla işlenmesi ve bu verilerin 5684 sayılı Sigortacılık Kanunu'nun ilgili hükümleri çerçevesinde sigortacı tarafından ilgili kurum ve kuruluşlar ile paylaşılması gerekebilir. Kişisel verilerin işlenmesi ve paylaşımında, 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu hükümlerine uyulması zorunludur.

Sigortacı ve sigortacı adına hareket edenler, bu sözleşmenin yapılması dolayısıyla sigortalıya, sigorta ettirene ve lehtara ait öğrenecekleri sırların ve kişisel verilerin saklı tutulmamasından doğacak zararlardan sorumludurlar (HSGŞ, md. 27/1-2).

5.2.5. Sigortacının Halefiyeti

Hayat sigortalarında halefiyet uygulanmaz. Sigortalının ölümü nedeniyle sorumlu kişilerden tazminat isteme hakkı bulunanların sigorta bedelinin ödenmesi öncesinde veya sonrasında bu tazminat haklarını sigortacıya devretmeleri de geçersizdir (HSGŞ, md. 28).

5.3. Sigortalı ile Sigortacının Diğer Hak ve Yükümlülükleri

5.3.1. İhbar ve Tebliğler

Kalıcı veri saklayıcısı aracılığıyla yapılanlar da dâhil olmak üzere; Sigorta ettiren tarafından yapılacak tebliğler ve bildirimler sigortacıya veya sözleşmeyi yapan ya da yapılmasına aracılık eden acenteye yapılır. Sigortacı tarafından yapılan tebliğler ve bildirimler ise sigorta ettirenin veya gerektiğinde sigortalının ya da lehtarın sigortacıya bildirdiği son adresine yapılır.

Bu adrese veya kalıcı veri saklayıcısına ilişkin bilginin değişmiş olması hâlinde, sigorta ettiren bunu sigorta şirketine bildirmek zorundadır. Aksi

takdirde sigortacı tarafından kendisine bildirilmiş adrese veya kalıcı veri saklayıcısı aracılığıyla yapılacak bildirim, geçerli bir bildirim tüm sonuçlarını doğurur (HSGŞ, md. 29).

5.3.2. Zamanaşımı

Sigorta sözleşmesinden doğan bütün istemler, alacağın muaccel olduğu tarihten başlayarak iki yıl ve sigorta bedeline ilişkin istemler her hâlde rizi-konun gerçekleştiği tarihten itibaren altı yıl geçmekle zamanaşımına uğrar (HSGŞ, md. 30).

5.3.3. Yetkili Mahkeme ve Tahkim

Sigorta ettirenin, sigortalının veya lehtarın leh ve aleyhine açılacak davalarda onların yerleşim yeri mahkemesi kesin yetkilidir. Sigorta Tahkim Komisyonuna üye olan sigortacı ile uyuşmazlığa düşen kişi, uyuşmazlık konusu sigorta sözleşmesinde özel bir hüküm olmasa bile, Sigorta Tahkim Komisyonuna başvurarak tahkim usulünden faydalanabilir (HSGŞ, md. 31).

5.4. Hayat Sigortası Ürünlerine Ek Teminat Olarak Verilen Asistans Hizmetleri

Hayat sigortalarında gerek sigortacının ve gerek sigortalının yukarıda belirtilen hak ve yükümlülüklerinin yanında diğer hak ve yükümlülüklerinden bahsedilmişti. Bunlara ilave olarak sigortacının yaptırmış olduğu hayat sigortası ürünlerine karşılık ek teminat olarak verilen asistans hizmetleri de bulunmaktadır. Asistan hizmetleri ise; Tıbbi Bilgi ve Danışma, Kara Ambulans Hizmeti, Cenaze Hizmeti, İlaç Gönderimi Hizmeti, Nakil ve Acil Mesajların İletilmesi'nden oluşmaktadır (Özcan, 2018: 120).

6. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE HAYAT SİGORTALARININ GELİŞİMİ

6.1. Dünyada Hayat Sigortalarının Gelişimi

Dünya sigortacılık tarihi MÖ yıllara dayanmaktadır. Sigortacılık anlamında ilk uygulama diyebileceğimiz olay, MÖ 4500 yıllarında Mısır'da bazı esnaf gruplarının bir sandık meydana getirerek içlerinde ölenlerin ailesine bu sandıktan para yardımı yapmalarındadır. Bundan çok uzun yıllar (2250 yıl sonra) sonrasında MÖ 2250 yıllarında Babil'de kervan tüccarlarına borç veren sermayedarların, borç alanların kervanlarının soyulması sonucunda borçlarını silmeleri ve bunun karşılığında prim almaları bugünkü sigortacılık uygulamalarının ilk örneği sayılabilir. İlk sigorta poliçesin ise 1347 yılında İtalya'nın Cenova limanından hareket eden gemilerin taşıdıkları yükleri sigortalamak için kesildiği ve ilk sigorta şirketinin ise 1424 yılında yine İtalya'da kurulduğu bilinmektedir. İlk *hayat sigortası* uygulanmasına ise; Teknelerin ve taşıdıkları malların, kaptan, tayfa ve yolcuların da sigortalanabilir olması görüşünün doğması sonucunda başlanılmıştır.

Sonraki yıllarda (1666 yılında) Londra'da meydana gelen ve dört gün devam eden yangın sonucunda 13.000 ev ile 100 kilisenin yanması yalnızca İngiltere'de değil dünyada da yankı uyandırmıştır. Bu olay sonrasında insanların korunması, hem canlarının ve hem de mallarının korunması fikri, hayat dışı sigortacılığının yanında hayat sigortacılığının da gelişmesinde önemli bir dönemeç olmuştur (Bul, 2021). Bu olaylardan anlaşılacağı üzere dünya genelinde hayat sigortalarının gelişimi, ekonomik, demografik, teknolojik ve sosyal faktörlerin etkisiyle şekillenmektedir. Hayat sigortalarına ilişkin bu tür şekillenme ve gelişim, farklı ülkelerdeki sigorta sektörlerinin yapısına, yasal düzenlemelere ve tüketici tercihlerine göre değişiklik göstermektedir. Ancak genel olarak, dünyada hayat sigortalarının gelişimini; gelişen sigorta bilinci, demografik değişimler, teknolojik ilerlemeler ve küresel ekonomik koşullara bağlamak anlamlı olmaktadır.

Dünya üzerinde herkes kaza sonucu yangın, iş kazası ve ölüm gibi her türlü felaket nedeniyle zarar görme ihtimaliyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla insanların bu risklere karşı korunmaya ihtiyacı vardır. İşte sigorta şirketleri insanları bu risklere ve her türlü maddi kayıplara karşı korumaktadırlar. Özellikle finansal hizmetler sektöründe sigorta sektörü, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda işlem maliyetlerinin azaltılmasına, ekonomik büyümeye, verimli kaynak tahsisine, yatırımda ölçek ekonomisinin kolaylaştırılmasına, likidite yaratılmasına ve finansal kayıpların yayılmasına da katkıda bulunur (Batoool ve Sahi, 2019: 23). Sigorta şirketlerinin, özellikle de hayat dışı segmentteki şirketlerin performansının değerlendirilmesi son derece kritik hale gelmektedir (Dar ve Thaku, 2015: 508).

İşte dünya genelinde hayat sigortalarının gelişimi, bu faktörlerin karmaşık etkileşimiyle şekillenmektedir. Sigorta şirketleri, bu değişkenliklere uyum sağlamak ve müşteri ihtiyaçlarına daha iyi yanıt verebilmek için sürekli olarak stratejilerini ve ürünlerini yenilemektedirler. Modern bir ekonomide risklerin sigortalanması çok boyutlu bir girişimdir. Hayatımızın birçok yönüyle etkileşim içinde olan karmaşık bir iştir. Sigorta sektörünün bir ekonomi için önemi ancak kısmen işin büyüklüğü, belirli bir ülkedeki çalışan sayısı, yönetilen varlıklar veya ulusal GSYİH'ye katkısı ile ölçülebilir (Liedtke, 2007: 220: 211). Bu amaçla Tablo 2 dünyada hayat sigortalarının prim üretimlerini ve gelişimlerini göstermek amacıyla düzenlenmiştir.

Tablodan görüleceği üzere 2018 yılına kadar dünyada toplam hayat sigorta prim üretimlerinde gerek miktar olarak ve gerek GSYİH'ya oran olarak önemli değişimler olmadığı görülmektedir. GSYİH'ya oran açısından dünyada bir azalış söz konusu iken Türkiye'de 2013 yılına kadar artış söz konusudur. Sonraki yıllarda prim üretiminde inişli çıkışlı bir seyir izlemekle birlikte 2018 yılından sonra dünyadaki aksine azalma söz konusudur. Hayat sigortaları prim üretimi açısından dünyada 2018 yılından itibaren ge-

rek rakamsal ve gerek GSYİH'ya oran olarak artış söz konusudur. Dünyada 2010 yılında %6,90 olan hayat sigortaları toplam prim üretiminin GSYİH'ya oranı 2018 yılında 6,09 seviyesine düşmüştür. Ancak 2019 yılı ve sonrası prim üretimlerinin GSYİH'ya oranı %7'ler seviyesine çıkmıştır. Diğer bir ifade ile dünya prim üretimi 2018 yılında bir önceki yıla göre %1,5 oranında reel olarak artmıştır.

Tablo 2. Dünyada Hayat Sigortaları Prim Üretimi ve Gelişimi

Yıllar	Toplam Prim Üretimi (Milyar)			Prim Üretimi / GSYİH	
	Toplam	Hayat Dışı	Hayat	Dünya	Türkiye
2010	4.335,7	1.819,3	2.516,4	6,90	1,26
2011	4.566,2	1.954,4	2.611,8	6,60	1,29
2012	4.599,0	1.968,7	2.630,3	6,50	1,37
2013	4.593,6	2.048,6	2.545,0	6,28	1,51
2014	4.754,7	2.099,1	2.655,6	6,17	1,45
2015	4.517,6	2.050,7	2.546,9	6,23	1,30
2016	4.702,9	2.120,9	2.582,0	6,30	1,52
2017	4.597,5	2.233,5	2.724,0	6,13	1,42
2018	6.149,0	3.266,8	2.282,2	6,09	1,36
2019	6.292,6	3.376,3	2.616,2	7,23	1,45
2020	6.287,0	3.489,6	2.797,4	7,4	1,5
2021	6.860,5	3.383,0	2.997,5	7	1,3

Kaynak: SEDDK: Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2010-2021). Sigortacılık ve Bireysel Emeklilik Faaliyet Raporları, <https://www.seddk.gov.tr/tr/raporlar/sigortacilik-ve-bes-faaliyetleri>, (Erişim: 26.04.2024). Yararlanılarak hazırlanmıştır.

6.2. Türkiye'de Hayat Sigortalarının Gelişimi

Türkiye'de hayat sigortalarının gelişimi, genel olarak sigorta sektörünün evrimiyle paralel olarak ilerlemiştir. İlk olarak 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Fransız etkisiyle hayat sigortası kavramı Türkiye'de görülmeye başlanmıştır. Ancak modern anlamda hayat sigortacılığı Cumhuriyet dönemiyle birlikte daha fazla önem kazanmıştır. Özellikle 20. yüzyılın başlarında ve öncesinde Türkiye'de sigorta sektörü oldukça sınırlıydı. Ancak Cumhuriyet dönemiyle birlikte ekonomik ve kurumsal gelişmeler, sigortacılığın önünü açmıştır. 1947'de Türkiye'deki ilk özel sigorta şirketi olan Anadolu Sigorta'nın kurulması, sektörün gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1950'lerden itibaren Türkiye'de sigorta sektörüne ilişkin düzenlemelerin artmasıyla birlikte, hayat sigortaları da daha fazla popülerlik kazanmıştır. Devletin ekonomi politikalarındaki değişiklikler ve serbestleşme adımlarıyla birlikte sigorta sektörü daha da genişlemiş ve çeşitlenmiştir (Ural, 1970: 127-130).

Bu gelişmeler sonucunda sigorta sektörünü ciddi bir biçimde ele alan 7397 sayılı Sigorta Murakabe Kanunu ise 1959 yılında yürürlüğe girdi. 1987 yılında 7397 sayılı Yasa'da, yasal alandaki boşlukları doldurmak, sigorta şirketlerini mali yönden geliştirmek ve sigorta aracılarının durumunu yeniden düzenlemek amacıyla önemli ve köklü değişiklikler yapılmıştır. Sigorta şirketleri, Hazine ve Maliye Bakanlığı'na bağlanarak mali yapının bir parçası olarak kabul edildiler (Bul, 2021). Yine 14 Haziran 2007 tarihli, 26552 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan **5684 sayılı Sigortacılık Kanunu** yürürlüğe girmiştir.

Hayat sigortalarına ilişkin gelişme ise 2000'li yıllarda Türkiye'de ekonomik istikrar ve finansal piyasalardaki derinleşme ile birlikte daha da yaygın hale gelmiştir. Bireylerin finansal güvenliklerini sağlama ve geleceklerini koruma ihtiyacı artmış, bu da hayat sigortalarının talebinde bir artışa neden olmuştur. Son yıllarda teknolojik ilerlemeler ve dijitalleşme ile birlikte hayat sigortası satın alma süreçleri de daha kolay hale gelmiştir. Çeşitli sigorta şirketleri mobil uygulamalar ve çevrimiçi platformlar aracılığıyla hızlı bir şekilde hayat sigortası poliçeleri sunmaktadır.

Bugün Türkiye'de hayat sigortaları, bireylerin ve ailelerin mali geleceklerini korumak ve beklenmedik risklere karşı hazırlıklı olmalarını sağlamak için önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle hayat sigortalarının Türkiye'deki gelişimi, sigorta sektöründeki genel gelişimle paralel olarak önemli bir ivme kazanmıştır. 2021 yılı itibarıyla Türkiye'de sigortacılık sektöründe toplam 65 şirket faaliyet göstermektedir. Bunlardan; 41 tanesi hayat dışı, 15 tanesi emeklilik, 6 tanesi hayat sigorta ve 3 tanesi de reasürans şirketi olarak faaliyette bulunmaktadır (SEDDK, 2010-2021 Raporları).

Türkiye'de 2010 yılı sonrasında hayat sigorta şirketleri sayısında önemli bir artış olmamasına rağmen toplam prim ödemeleri ve toplam tazminat ödemelerinde hayat sigortalarının paylarının 2010 yılından sonra sürekli bir artış içinde olmuştur. Bu durum Tablo 3'de hayat/emeklilik şirketleri ile birlikte uluslararası sermayedeki payları ile birlikte görülmektedir. Tablo 3'de hayat/emeklilik şirketlerinin; ödenmiş sermayede uluslararası sermaye payı, prim üretiminde uluslararası sermaye payı, toplam prim üretimi payları, hayat emeklilik şirketlerinin toplam prim üretimi ve toplam tazminat ödemedeki payı yüzde (%) oran olarak gösterilmiştir.

Tablo 3. Hayat Emeklilik Sigorta Sektöründeki Gelişmeler (2010-2021 Yılları)

Yıllar	Ödenmiş Sermayede Uluslararası Sermaye Payı %	Prim Üretiminde Uluslararası Sermaye Payı %	Toplam Prim Üretimi Payları %		Hayat Emeklilik Şirketlerinin Toplam Prim Üretimi (%)	Toplam Tazminat Ödemede hayat Sigortalarının Payı %
			Hayat Dışı Sig.	Hayat Sig.		
2010	60,69	35,95	85	15	18,41	20,65
2011	72,88	37,40	84	16	18,35	19,54
2012	74,06	39,37	86	14	15,82	18,18
2013	68,98	45,45	87,4	12,6	16,19	19,94
2014	65,14	51,56	87,9	12,1	15,29	18,52
2015	64,88	53,80	84	16	14,92	16,07
2016	63,16	53,21	85,3	14,7	15,23	16,32
2017	61,19	55,46	87,3	12,7	17,74	15,17
2018	59,50	57,69	83,5	16,5	15,89	13,48
2019	57,65	52,24	81,1	18,9	20,06	14,87
2020	58,30	54,50	82,1	17,9	20,75	12,63
2021	59,19	56,36	81,1	18,9	19,86	9,61

Kaynak: SEDDK: Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2010-2021). Sigortacılık ve Bireysel Emeklilik Faaliyet Raporları, <https://www.seddk.gov.tr/tr/raporlar/sigortacilik-ve-bes-faaliyetleri>, (Erişim: 26.04.2024). Yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 3’de görüldüğü üzere yabancı sermayenin son yıllarda artan ilgisi sonunda ilk defa 2008 yılında Türk sigortacılık sektöründe yabancı sermayenin payı hem özsermaye hem de toplam prim üretimi itibarıyla %50’nin üzerine çıkmıştır (SEDDK, Rapor, 2010:16). 2010 yılı sonrasında ise yabancı sermayeli şirketlerin prim üretimindeki payında önemli değişiklikler olmamıştır. 2011 yılında yabancı sermayeli şirketlerin prim üretimindeki payı %72,8 ve 2012 yılında %74 oranlarına çıkmasına rağmen sonraki yıllarda küçük oranlardaki azalmalarla 2021 yılında %59,19 oranlarında gerçekleşmiştir.

Hayat grubu direkt prim üretimi ürün tipi bazında yıllar itibarıyla incelendiğinde, birikimli hayat sigorta portföyünün azalmakta olduğu, birikimli olmayan sigorta portföyünün ise toplam portföy içindeki ağırlığının arttığı gözlenmektedir. Yine Tablo 3’de görüleceği üzere ülkemizde hayat dışı sigorta dallarının toplam prim üretimindeki payı hayat grubundan daha yüksektir. 2010 yılında toplam prim üretiminin %85’i hayat dışı, %15’i ise hayat sigorta branşlarında gerçekleşirken bu oranlar 2021 yılında %81,1 ile %18,9 düzeyinde gerçekleşmiştir. Tazminat ödemeleri açısından da hayat sigortası branşında faaliyet gösteren şirketlerin payında bir azalma söz konusudur.

SONUÇ

Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de sosyal güvenlik alanında sistem arayışları kapsamında kamunun sosyal güvenlik yükünü azaltmak üzere hayat sigortaları ve bireysel emeklilik sistemi konusunda çalışmalar başlamış ve gönüllülük esasına dayalı hayat sigortaları ve bireysel emeklilik sistemi uygulamaları başlamıştır. Bu anlamda Türkiye’de hayat sigortalarının gelişimi, genel olarak sigorta sektörünün gelişimiyle paralel olarak ilerlemiştir. İlk olarak 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Fransız etkisiyle hayat sigortası kavramı Türkiye’de görülmeye başlanmıştır. Ancak modern anlamda hayat sigortacılığında Cumhuriyet döneminde ekonomik ve kurumsal gelişmelerle birlikte 1947’de Türkiye’deki ilk özel sigorta şirketi olan Anadolu Sigorta’nın kurulması önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1950’lerden itibaren Türkiye’de sigorta sektörüne ilişkin düzenlemelerin ve gelişmelerin artması hayat sigortalarının önemini daha fazla artırmıştır.

Bu gelişmeler sonucunda sigorta sektörünün alt yapısını oluşturmakta önemli olan 7397 sayılı Sigorta Murakabe Kanunu 1959 yılında yürürlüğe girmiştir. 7397 sayılı Kanun’daki yasal boşlukları doldurmak, yasal alandaki boşlukları doldurmak, sigorta şirketlerini mali yönden geliştirmek ve sigorta araçlarının durumunu yeniden düzenlemek amacıyla 1987 yılında önemli değişiklikler yapılmıştır. Yine 14 Haziran 2007 tarihli, 26552 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan **5684 sayılı Sigortacılık Kanunu** yürürlüğe girmiştir. 2019 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile sigortacılık ve özel emeklilik sektörlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesine dair görevleri yürütmek üzere kurulan Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu (SEDDK), 2020 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun öncelikli hedefleri, sigortalılar ile katılımcıların hak ve menfaatlerini korumak, sigorta bilincini ve farkındalığını artırmak, adil piyasa uygulamalarını teşvik ederek sisteme girişi kolay ve güvenli hale getirmek, ürün çeşitliliğinin zenginleştirmek ve sigortacılık ile özel emekliliğin gelişimini ve tabana yayılmasını hızlandırmaktır. Kısa ca hayat sigortalarına ilişkin gelişmeler 2000’li yıllarda Türkiye’de ekonomik istikrar ve finansal piyasalardaki derinleşme ile birlikte daha da yaygın hale gelmiştir. Bireylerin finansal güvenliklerini sağlama ve geleceklerini koruma ihtiyacı artmış, bu da hayat sigortalarının talebinde bir artışa neden olmuştur. Son yıllarda teknolojik ilerlemeler ve dijitalleşme ile birlikte hayat sigortası satın alma süreçleri de daha kolay hale gelmiştir. Çeşitli sigorta şirketleri mobil uygulamalar ve çevrimiçi platformlar aracılığıyla hızlı bir şekilde hayat sigortası poliçeleri sunmaktadır.

Bugün Türkiye’de hayat sigortaları, bireylerin ve ailelerin mali geleceklerini korumak ve beklenmedik risklere karşı hazırlıklı olmalarını sağlamak için önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle hayat sigortalarının Türkiye’deki gelişimi, sigorta sektöründeki genel gelişimle paralel olarak

önemli bir ivme kazanmıştır. Ülkemizde sigortacılık, reasürans ve bireysel emeklilik alanında 2010 yılı ile 2021 yıllarında faal şirket sayılarında önemli değişiklikler olmamıştır. Ancak toplam prim ödemeleri ve toplam tazminat ödemelerinde hayat sigortalarının paylarının 2010 yılından sonra sürekli bir artış içinde olduğu görülmüştür. Dolayısıyla sigortacılık sektörü, ülkemizde güçlü mali yapısı ile her geçen yıl büyümektedir. Sigorta sektörü yerli sermayenin yanı sıra yabancı yatırımcıların dikkati çekmektedir. Bu anlamda 2008 yılında Türk sigortacılık sektöründe yabancı sermayenin payı hem özsermaye hem de toplam prim üretimi itibariyle %50'nin üzerine çıkmıştır. 2011 yılında yabancı sermayeli şirketlerin prim üretimindeki payı %72,8 ve 2012 yılında %74 oranlarına çıkmasına rağmen sonraki yıllarda küçük oranlardaki azalmalarla 2021 yılında %59,19 oranlarında gerçekleşmiştir.

Hayat sigortaları alanında faaliyet gösteren (hayat grubu) sigorta şirketlerinin direkt prim üretimi ürün tipi bazında yıllar itibariyle incelendiğinde, birikimli hayat sigorta portföyünün azalmakta olduğu, birikimli olmayan sigorta portföyünün ise toplam portföy içindeki ağırlığının arttığı gözlenmiştir. Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından sigorta şirketleri, 20 adet Hayat Branşında Faaliyet Gösteren Sigorta Şirketleri ve 16 adet Emeklilik Şirketleri şeklinde bir sınıflandırma bulunmaktadır. 5684 sayılı Sigortacılık Kanunu çerçevesinde yedi branş olarak düzenlenen hayat sigorta grubuna 2012 yılında tontin branşı ilave edilmiş ve hayat sigorta grubu 8 ana branş olarak düzenlenmiştir. Hayat branşında faaliyet gösteren sigorta şirketlerin faaliyet alanları ise; hayat, hastalık/sağlık, kaza, evlilik/doğum, sermaye itfa, yatırım fonlu sigorta, emeklilik, irat yapma yetkisi şeklindedir.

Son söz olarak; Giderek azalmakla birlikte, insanların özel sigortacılık sistemine karşı genelde bir önyargılarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Geçmiş dönemlerde bir şekilde şahıs sigorta şirketlerinden poliçe satın alarak kendilerini, eşlerini veya çocuklarını sigortalı yaptıran bireyler ya en düşük limitten prim ödedikleri için ya da söylentilere inanıp prim ödemeyi bırakarak sigortadan çıktıkları için verimli bir sonuç elde edememişler ve hayat sigortalarına hep şüphe ile bakmışlardır. Günümüzde ise bu şüphelerin kalmaya başlamasıyla hayat sigortalarında gelişmeler olduğu bir gerçektir. Aynı şekilde bireysel emeklilik sisteminde de gelişmeler olduğunu görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akmüt, Ö. (1980). **Hayat Sigortası Teori ve Türkiye’deki Uygulama**, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Akpınar, Ö. (2018). **Hayat Sigortaları ve Bireysel Emeklilik Sistemi**, Editör: Fuat Erdal, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2513, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1484.
- Akyüz, E. (2016). **Hayat Sigortalarında Tazminat Ödeme İşlemleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Finans Bilim Dalı, İstanbul.
- Batool, A. and Sahi, C. A. (2019). “Determinants of Financial Performance of Insurance Companies of USA and UK During Global Financial Crisis (2007–2016)”, *International Journal of Economics and Business Administration*, 5(1), pp. 23-33.
- Bawa, S. K. and Chattha, S. (2013). “Financial Performance of Life Insurers in Indian Insurance Industry”, **Pacific Business Review International**, 6(5), pp. 44-52.
- Bul, A. (2021)**. “Sigortacılık Tarihi”, <https://sigortamedya.com.tr/sigortacilik-tarihi/>, (Erişim Tarihi: 27.04.2024).
- Canol, S. (2018). “Türk Sigorta Sektöründe Hayat Sigortası Branşında Müşteri Memnuniyetini Arttırmak İçin Stratejik Öneriler”, **Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, Cilt: 1, ss. 39-55.
- Çiftçi, H. (2004). “Türk Sigorta Sektörünün Sorunları; DEA Analizi ile Türk Sigorta Şirketlerinin Etkinlik Düzeylerinin Belirlenmesi”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 13 Cilt: 1, ss. 121-149.
- Dar, S. A. and Thaku, I. A. (2015). “A Comparative Analysis of Financial Performance of Public and Private Non-life Insurers in India”, **International Journal of Management (IJM)**, 6(1), pp. 507-526.
- Gürsoy, A. N. (2024). <https://www.sigortaladim.com/hayat-sigortasi-turleri-nelerdir>, (Erişim: 25.04.2024).
- HSGŞ: “Hayat Sigortası Genel Şartları”, Yürürlük Tarihi: 01 Haziran 2022. https://www.tsb.org.tr/content/Legislations/Hayat_Sigortas%C4%B1_Genel_%C5%9Eartlar%C4%B1.pdf, (Erişim: 01.12.2023).
- Hukuk Market. (2024). (<https://www.hukukmarket.com/sigortalanabilir-menfaat-ilkesi.html>), (Erişim: 12.01.2024).
- Işıklı, F., Özler, G. ve Ağırbaş, İ. (2023). “Hayat Sigorta Şirketlerinin Finansal Performans Analizi”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 25, Cilt: 2, ss. 397-426.
- Liedtke, P. M. (2007). “What’s Insurance to a Modern Economy?”, **2007 The International Association for the Study of Insurance Economics 1018-5895/07, The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice**, 32, pp. 211-221.
- Mazviona, B. W., Dube, M. and Sakahuhwa, T. (2017). “An Analysis of Factors Af-

- fecting The Performance of Insurance Companies In Zimbabwe”, **Journal of Finance and Investment Analysis**, 6(1), pp. 11-30.
- Paçacı, İ. (2017). “Hayat Sigortaları ve Bireysel Emeklilik Sistemi”, **Mütefekkir, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 8, Cilt: 4, ss. 313-338.
- SEDDK. (2010 -2021). **Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu. Kurum Faaliyet Raporları**. (2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021 Yılı Raporları).
- Sigortacılık Kanunu. Kanun Numarası: 5684, Kabul Tarihi: 3/6/2007, Yayımlandığı Resmî Gazete: Tarih: 14/6/2007 Sayı: 26552, Yayımlandığı Düstur: Tertip: 5 Cilt: 46.
- Soekarno, S. and Azhari, D. A. (2009). “Analysis of Financial Ratio to Distinguish Indonesia Joint Venture General Insurance Company Performance using Discriminant Analysis”, **The Asian Journal of Technology Management**, 2(2), pp. 101-122.
- Tebliğ 1: “Sigorta Branşlarına İlişkin Tebliğ”, 11 Temmuz 2007 Çarşamba Resmî Gazete Sayı: 26579 Tebliğ Devlet Bakanlığından: Tebliğ No: (2007/1).
- Toğrul, E. Ş. E. (2022). “Hayat Sigortaları Kapsamında Haciz Hakkı”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 12(Özel Sayı), ss. 415-439.
- TSB. (2021). **Türkiye Sigorta Birliği 2021 Sektör Raporu**
- TTK: “Türk Ticaret Kanunu”, Kanun No: 6102, Kabul Tarihi: 13/1/2011, Yayımlandığı Resmî Gazete: Tarih: 14/2/2011 Sayı: 27846, Yayımlandığı Düstur: Tertip: 5 Cilt: 50.
- TUİK. (2024b). Haber Bülteni, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hayat-Tabloları-2020-2022-49726>, (Erişim Tarihi: 08.05.2024).
- Türkiye Finans. (2024). (<https://www.turkiyefinans.com.tr/tr-tr/blog/sayfalar/sigorta-nedir.aspx>), Erişim: 18.04.2024).
- Ural, K. (1970). “50 Yılda Türk Hayat Sigortacılığı”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Sayı: 30, Cilt: 1-4, ss. 123-140.
- Yönetmelik 1: “Bireysel Emeklilik Sistemi Hakkında Yönetmelik”, 09 Kasım 2012 Tarih ve 28462 sayılı Resmi Gazete’de Yayımlanmıştır.
- Yönetmelik 2: “Hayat Grubu Sigortaları Yönetmeliği”, 10 Ekim 2012 Tarih ve 28437 sayılı Resmi Gazete.

Bölüm 4

TÜRKİYE'DE 2000'Lİ YILLARDA SOSYAL POLİTİKA UYGULAMALARINA İLİŞKİN GÜNCEL SORUNLARA DAİR TESPİTLER: İSTİHDAM, GELİR DAĞILIMI VE TOPLU PAZARLIK*

N. Berna Güler¹

¹ Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesi ORCID 0000-0002-3086-5334 bernag@marmara.edu.tr

*Metni okuyup biçim ve içerik olarak önerilerde bulunan Dr. Batuhan Ersöz'e çok teşekkür ederim.

Giriş

Yirminci yüzyılın yarısından itibaren sosyal politika uygulamaları devlete ait politikalar olarak hayat bulmaya başlamıştır. Ancak sosyal politikanın ortaya çıkışı ise işçi sınıfının mücadelesine, insan haklarının ve demokrasinin gelişmesine dayanmaktadır (Koray, 2018). Sosyal politika uygulamaları devletin; toplumsal sınıflar ve çıkarlar arasında uzlaşma sağlama ihtiyacı ve arayışlarıyla ilgiliyken, aynı zamanda devletin tüm toplumun çıkarlarını kollamak üzere piyasaya bırakılmayacak hizmetleri yerine getirme yükümlülüğünü içermiştir. Sosyal politika uygulamaları önce işçi sınıfına ait önlemler olarak başlamışsa da zamanla çeşitli kesimlerin sorunlarına yönelmiş, tüm toplumun sosyal gelişmesini sağlamaya ve yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan bir “yurttaşlık hakkına” dönüşmüştür. Böylece sosyal devletin gelişimi de güvencelerin yaygınlaştırılmasıyla sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Sosyal devletin, sosyal güvencelerin hukuksal teminatını sağlaması; çelişkilerin ve eşitsizliklerin olduğu kapitalist toplumsal düzende, toplumsal hiyerarşinin her düzeyde herkesin kendi bağımsızlığını sağlayabilmek için asgari kaynaklara sahip olduğu düşüncesi belirleyici olmuştur. Sosyal politika uygulamaları ile *eşitler toplumu* yaratamamış, ancak *benzerler toplumu* oluşturulabilmiştir. *Benzerler toplumu* ile hiyerarşik bir toplum ama farklılaşmış, ortak bir kaynak fonundan ve ortak haklardan yararlanan, toplumun tüm üyelerinin karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin sürdürülmesine olanak sağlamıştır (Castel, 2004:39-41).

Sosyal politika uygulamalarının (insana yakışır onurlu işlerde çalışma, işsizliğin riskini önleyici ve tanzim edici önlemler, gelir güvencesi, özgür toplu pazarlık sisteminin oluşturulması vb.) hayata geçirilebilmesi esas olarak bireylerin koruyucu topluluklara dahil olması ve güçlü kolektif örgütsel yapıların varlığı ile olmuştur. Böylece birey, kolektif olarak önceden pazarlığı yapılmış ve toplumsal partnerler arasındaki kolektif olarak oluşmuş bir uzlaşmanın ifadesi olan kurallar toplamından destek alır durumuna gelebilmiştir. Böylesi bir gelişme: Çalışma hakkı, sosyal güvence kolektif düzenleme sistemlerinin parçası olup çoğu zaman çıkarları farklı grupları karşı karşıya getiren mücadele ve çatışmalar sonucu elde edilmiştir (Castel, 2004:44). Bireyin güvence altında olması: “Doğal” topluluklara (ailenin, komşuculuğun, dini cemaatlerin, hemşehri grubunun *yakınlık güvencesine*) doğrudan katılım yoluyla değil normlara göre inşa edilmiş ve genellikle hukuksal bir yapıya sahip kolektifler olan aidiyetler sayesinde mümkün olmuştur. Öte yandan modern, endüstrileşmiş, kentleşmiş bir toplumda *yakınlık güvence(si)leri* zayıflamış olsa da yok olmamış, *bireyi güvence altına alabilecek olan kolektif yapılar* olarak varlığını sürdürmüştür.

Ancak “güvence sistemlerinin” bir toplumdan diğer topluma, bir refah devletinden diğer sosyal devlete değişen, karmaşık, dayanıksız ve maliyetli olduğu bilinirken, diğer yandan *yakınlık güvence(si)lerinin* yaptığı gibi bireyi doğrudan doğruya içine katamamıştır. Bununla birlikte bu sistemleri harekete

geçiren, meşru kılan ve mali olarak katkı verebilen güçlü bir devlet desteğini gerektirmiştir (Castel, 2004:44-45).

1970’li yıllardan itibaren dünya ölçeğinde üretim ilişkilerinin değişimi, yaşanan ekonomik krizler, krizlere çare olarak geliştirilen uluslararası ve ulusal düzeyde yeniden yapılanma süreçleri başlamıştır. Sosyal devlet yeniden sorgulanırken, günümüzde sosyal güvensizliğin dramatik olarak yığınsal artışına yol açtığına tanıklık etmekteyiz.

Türkiye demokratik ve sosyal hukuk devleti anlayışına sahip bir ülkedir. Türkiye geç endüstrileşirken 1960-1980 döneminde ulusal düzeyde üretim tüketim dengesini sağlayabilmek, ekonomik büyümenin ivmelenmesinin bir parçası olarak sosyal politika uygulamaları emekçi sınıfların kısmen de olsa lehine gelişim göstermiştir. Öte yandan 1980’li yıllarda yeni-liberal iktisat politikaları sosyal politika uygulamalarını sermaye kesiminin lehine, emekçi kesimlerin aleyhine değişime tabi tutulurken erken endüstrileşen ülkelerde emekçi kesimlerinin dirençleri sosyal haklarının aşındırılmasını ötelirken, zaman içinde haklar, esnetilmeye tabi tutulmuştur. Türkiye’de ise 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte dünyaya entegrasyonun sağlanmasına dönük yapısal uyum programıyla ihracata dönük sanayileşme modeli; demokratik hak ve özgürlükler askıya alan 12 Eylül askeri darbesi sonrasında hızla hayata geçirilirken, tamamlanmamış sosyal politika uygulamalarının hızla zayıflamasında etkili olmuştur (Göktürk, 2006: 138-228). Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de “güçlü sosyal devlet modeli” yerine “minimal etkin devlet modeli” yerleşiklik kazandıkça *bireyselleşme* ve *kolektifsizleşme* önem kazanırken, sadece yoksulları düşkünlük durumundan kurtarmayı önceleyen “sosyal koruma” ön plana çıkmıştır. Güçlü anlamıyla “sosyal güvence”nin herkes için, bir *benzerler toplumu*na ait olmaya devam edebilmenin temel koşulu olduğu gerçekliği toplumsal bellekten buharlaşmaya başlamıştır (Castel, 2004:50-92).

Çalışmamızda Türkiye’de son döneme ilişkin farklılaşan sosyal politika uygulamalarının çalışma hayatına yansımalarını veriler ışığında istihdam olabirlilik, asgari ücretlilik, gelir dağılımı ve son olarak da kolektif olmanın gücü olan toplu pazarlık sisteminin işleyişi incelenmeye çalışılacaktır.

Çalışma Hayatında Madalyanın İki Yüzü: İstihdam ve İşsizlik

Sosyal devlet modeli çerçevesinde ortaya çıkan yurttaşlık, çalışma ve sosyal güvenlik haklarını da kapsamaktadır. Sosyal haklar bireyin toplumsal yaşama katılmasını ve asgari düzeyde de olsa ekonomik ve toplumsal yaşam standardına erişmesi olarak tanımlanabilecek yirminci yüzyılda sosyal devlet modeli içinde serpilen haklar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır (Marshall ve Bottomore, 2006:6-7).

Çalışma hakkı, en önemli yurttaşlık haklarından biridir. Çalışma hakkı, sosyal politika uygulama alanlarından biri olup çalışma öncesi, sırası ve son-

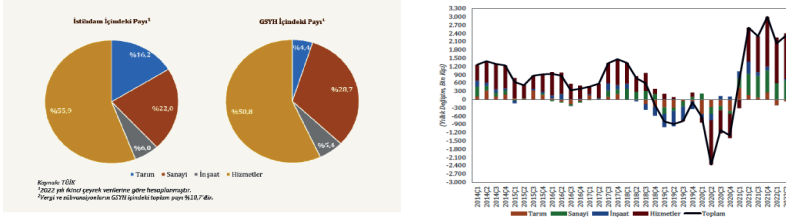
rası şeklinde üç aşamalıdır: İlk çalışma öncesinde, eşit fırsat ilişkisine dayalı eğitim olanaklarının gerçekleştirilmesi, yeterli istihdam olanaklarının sağlanması, iş arayanlarla işgücü arayanların buluşturulmasıdır. İkincisi çalışma sırasında iş güvencesinin sağlanması, işçi sağlığı ve iş güvenliğinin iyileştirilmesi, ücretlilere örgütlenme hakkının kazandırılması, işsizlik karşısında korunma, işgücünün sosyal risklere karşı korunmasıdır. Üçüncüsü ise çalışma sonrasında kapsayıcı sosyal güvenlik sistemi ile onurlu gelir, sağlıklı yaşam olanaklarının sunulmasıdır (Marshall ve Bottomore, 2006:30-39).

Çalışma hakkı, güvence altında olmaz ya da zayıflatılırsa işgücü için işsizlikle baş başa kalınmasını sağlarken ifade özgürlüğünü, siyasal süreçlere katılma hakkını, seçmen olarak tutumunu, sendikal tercihini rahatlıkla kullanabilme zor ya da olanaksız olması gibi bir dizi sonuçları beraberinde getirmektedir.

Yirmi birinci yüzyılda nüfusun büyük çoğunluğunun toplumsal yazgısı hala *iş* ve *çalışma* etrafında dönerken, çalışma önemini yitirmemiş olsa da koruyucu gücünün özününün çekip alındığı güvenilirliğinden çok şey yitirmiş olduğu gözlemlenmektedir (Castel, 2004:93). Uluslararası iş bölümündeki yeni eğilimler, sektörel farklılaşmalar ve işsizliğin yapısal bir nitelik kazanması gibi etmenlerin etkisi altında ücreti istihdam; geçici yarı-zamanlı istihdam halini alırken bireyselleşmiş ve alt-sözleşme ilişkileri yürüten biçimlerde kendi hesabına çalışma formları haline bürünmeye başlamıştır (Özügürlü, 2003:62).

TÜİK 2022 yılı ikinci çeyrek verilerine göre istihdamın yarısından fazlası yüzde 55,9'u hizmetler sektöründe, yüzde 22'si sanayi sektöründe, yüzde 16,2'si tarım sektöründe ve yüzde 6'sı inşaat sektöründe yer almaktadır. 2000 öncesinde üç temel sektör yer alırken, 2000 sonrasında inşaat temelli büyüme nedeniyle bir dördüncü sektör olarak inşaat, göstergelere konu olmuştur. 1980 sonrasında dışa açık büyüme modelinin bir getirisi tarımsal desteğin azaltılması tarımsal faaliyetlerin piyasa koşullarına bırakılması tarımsal istihdamı daraltırken, tarımsal sektörün payı 2022 yılının ikinci çeyreğinde Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı yüzde 4,4 gerçekleşmiştir (Grafik 1). 2000'li yıllar hem erken endüstrileşmiş ülkelerde hem de geç endüstrileşmiş ülkelerde ekonomik daralma ve gevşeme sarmalında 2019-2022 Covid-19 pandemi döneminde kriz koşulları da eklenince tüm sektörlerde istihdam daralırken, tarım ve inşaat sektörü daha fazla etkilenmiştir (Grafik 2).

Grafik 1: İstihdamın Sektörel Payı (2022) Grafik 2: İstidamın Sektörel Değişimi (2014-2022)

Kaynak: Grafik 1 ve 2 Cumhurbaşkanlığı, Yıllık Ekonomik Raporu 2022, 31

İstihdamın işteki durumuna göre çalışanların yüzde 70'inin ücretli ve yevmiyeli olarak çalıştıklarını ve Türkiye'nin ücretli bir toplum olduğunu görmekteyiz. Ücretsiz aile işçisi olanların oranı ise yüzde 9,6 olup büyük bir çoğunluğunun kırsal alanda çalışan kadınlar olduğunu söyleyebiliriz (Tablo 1). Öte yandan kırsal alanın son yirmi yılda hızla çözülmesi, küçük çiftçiliğin tasfiye süreci; kentlere göçün ve ucuz emek havuzunun devamlılığını sağlamaktadır (Bahçe ve Köse, 2018; Güler, 2021).

Tablo 1: İstihdamın İşteki Durumuna Göre Dağılımı (15+yaş II. Çeyrek 2021)

	II. Çeyrek 2021 (Bin kişi)			II. Çeyrek 2021 (%)		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	28 448	19 567	8 881	100,0	100,0	100,0
Ücretli veya yevmiyeli	19 918	13 802	6 116	70,0	70,5	68,9
İşveren	1 328	1 166	162	4,7	6,0	1,8
Kendi hesabına	4 483	3 723	761	15,8	19,0	8,6
Ücretsiz aile işçisi	2 719	876	1 843	9,6	4,5	20,8

Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı veremeyebilir.

İşteki duruma göre dağılım (%), II. Çeyrek 2021

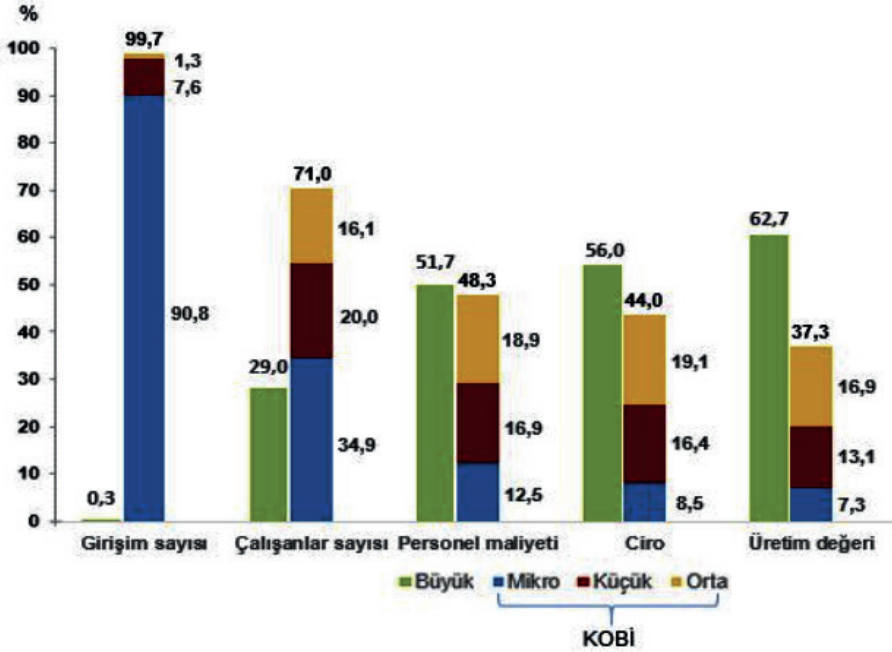
- Ücretli veya yevmiyeli: 70,0%
- İşveren: 4,7%
- Kendi hesabına: 15,8%
- Ücretsiz aile işçisi: 9,6%

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-Quarter-II:-April-June,-2021-37546> (Erişim Tarihi 31.01.2023)

Diğer yandan kendi hesabına çalışanların oranı yüzde 15,8 hayli yüksek bir oran olup, mikro ölçekli işletmelerin oranının yüksek olduğu dikkat çekicidir. Tarihsel süreç içinde de Türkiye'de işletmeler esnaf ve zanaatkarlık niteliğine sahip olup bu işletmelerin sınıfsal geçiş aşamasındaki durumu devam etmektedir (Tablo 1). Öte yandan esnaf alanına ilişkin kavramsal karmaşanın devam etmesi, aynı zamanda sayısal verilere ilişkin bilgilerin muğlaklık içermesi; esnafın konumlarına ilişkin nesnel ölçüt ve sınırlarının belirsizlik içermesi nedeniyle daha incelikli araştırmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır (Altınoklu, 2022:32).

Tablo 2: 2021 İşletme Büyüklüklerine Göre Temel Göstergelerin Oransal Dağılımı (%)

Büyüklik gruplarına göre temel göstergelerin oransal dağılımı (%), 2021

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kucuk-ve-Orta-Buyuklukteki-Girisim-Istatistikleri-2021-45685> (Erişim Tarihi 01.02.2023)

İşletmelerin yüzde 99,7'si küçük ve orta boy işletme niteliğindedir. Sadece yüzde 0,3'ü ise büyük işletmedir (Tablo 2). Çalışanların ise yüzde 71'i ise KOBİ'de istihdam edilmektedir. KOBİ'ler büyük bir çoğunluğu büyük işletmeler ile altsözleşme ilişkileri yoluyla üretim süreçlerinin parça işlerini gerçekleştirmektedir (Güler-Müftüoğlu, 2003). 1980 sonrasında uygulanan ihracata dayalı büyüme modeli ile birlikte küresel entegrasyon sağlanırken hem yerel ölçekte hem de küresel ölçekte KOBİ'ler devamlılıklarını sürdürmüş ve ekonomik kriz koşullarında KOBİ'lerin şoku emebilme özellikleri sayesinde büyük ölçekli işletmeler de ulusal ve küresel ölçekte rekabet avantajını koruyabilmiştir (Güler-Müftüoğlu, 2008). Ancak KOBİ'lerde çalışma düzeni içinde, yüz yüze ilişkilerin sürdürüldüğü enformel ilişkiler hâkim olurken güvensiz ve geçici çalışma, kötü çalışma koşullarının (uzun çalışma saatleri, düşük ücretler, kötü çalışma ortamı, örgütlenememe vb.) olduğu çalışma ilişkileri devamlılık göstermektedir (Güler-Müftüoğlu, 2005). Bu koşulların devamlılığını sağlayan en önemli etken ise 2003 yılında çıkarılan zamanın ruhuna uygun olduğu iddia edilen 4857 sayılı İş Kanunu'dur. Yenilikçi olduğu iddia edilen yasa, eksiklikleri de içermektedir. Bunun nedeni 30 çalışandan daha fazla çalışanı bulanan işletmelerde haklı nedene dayalı fesih getirilirken, 30 çalışanı olduğu işletme-

lerde bu kural geçerli değildir. Dolayısıyla çalışanların büyük bir çoğunluğu iş güvencesinden yoksun kalmıştır (Güler-Müftüoğlu, 2008:245).

Öte yandan haklı fesih geçerliliği için düzenlenen kod uygulamaları işverenlerin keyfi işten çıkartmalarına olanak tanımaktadır. Özellikle işçi çıkartmanın yasaklandığı pandemi döneminde “Kod 29 ahlaksızlık nedeniyle işten çıkartılması” (itirazla sonrası Kod 29 iptal edildi) ve günümüzde ise “Kod 49 işçinin yapmakla ödevli bulunduğu görevleri kendisine hatırlatıldığı halde yapmamakta ısrar edilmesi nedeniyle işten çıkartılmanın” yaygın olduğu bilinmektedir. Diğer yandan 4857 sayılı İş Yasası ile birlikte getirilen belirli süreli iş sözleşmeleri ile kısmi süreli çalışma, geçici iş ilişkileri, çağrı üzerine çalışma gibi a tipik işlerin yasallaşmasıyla belirsiz süreli iş sözleşmelerinin uygulanabilirliğini ortadan kaldırmaktadır.

Mart 2024 tarihinde yayınlanan TÜİK’in Kasım 2023 Hanehalkı İşgücü Araştırması (İHA) sonucuna göre işgücüne katılma oranı yüzde 54,2 olurken, erkeklerde yüzde 71,8 kadınlarda ise bu oran yüzde 36,9 olarak kalmıştır (Tablo 3). İşsizlik oranı yüzde 8,6 iken erkekler yüzde 6,8; kadınlarda ise bu oran yüzde 12,0 olmuştur. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hâkim olması kadınların çalışma hayatında hem formel istihdamda yer edinmemesi ve işsizlikle başa kalmalarına neden olmaktadır.

Tablo 3: Mevsim Etkisinden Arındırılmış İşgücü Göstergeleri (15 yaş+ Mart 2024)

	Mart 2024			Bir önceki ay			Bir önceki aya göre fark		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
(Bin kişi)									
15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	65 799	32 564	33 235	65 763	32 547	33 216	36	17	19
İşgücü	35 645	23 383	12 262	35 524	23 352	12 172	121	31	90
İstihdam	32 588	21 792	10 796	32 449	21 671	10 777	139	121	19
İşsiz	3 057	1 591	1 466	3 076	1 681	1 394	-19	-90	72
İşgücüne dahil olmayanlar	30 154	9 181	20 973	30 239	9 195	21 044	-85	-14	-71
(%)									
İşgücüne katılma oranı	54,2	71,8	36,9	54,0	71,7	36,6	0,2	0,1	0,3
İstihdam oranı	49,5	66,9	32,5	49,3	66,6	32,4	0,2	0,3	0,1
İşsizlik oranı	8,6	6,8	12,0	8,7	7,2	11,5	-0,1	-0,4	0,5
Genç nüfusta işsizlik oranı (15-24 yaş)	15,1	11,7	21,2	15,5	13,0	20,3	-0,4	-1,3	0,9

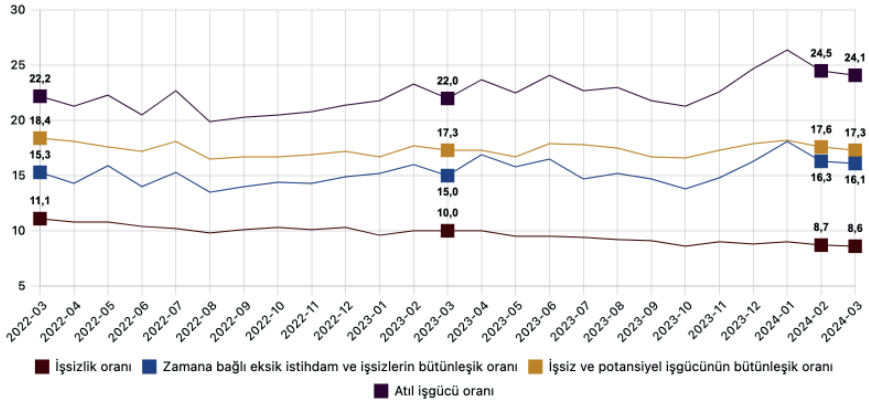
Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

Mevsimsel etkilerden arındırma yöntemi gereği geçmiş aylara ilişkin tahminler revize edilerek yayımlanmaktadır.

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Mart-2024> (Erişim Tarihi 19.05.2024)

TÜİK'in İşsizlik verilerinde ilişkin dar tanımlı işsizlik verileri ile birlikte zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünlük oranını, işsizlik ve potansiyel işgücünün bütünlük oranı ile atıl işgücü oranı bulunmaktadır. Dar işsizlik oranı yüzde 8,6 iken atıl işgücü oranı 24,1 gerçekleşmiştir (Tablo 4). Zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünlük oranı yüzde 16,1 iken işsiz ve potansiyel işgücünün bütünlük oranı yüzde 17,3'dir. Dar ve atıl işsizlik arasındaki farkın açılmasının nedeni ümidini kaybedenlerin, iş aramayıp çalışmaya hazır olanların ve iş arayıp iş başı yapamayacak olanların sayısındaki artıştır.

Tablo 4: İşgücüne İlişkin Tamamlayıcı Göstergeler Mart 2022-Mart 2023 (%)

Kaynak: Mevsim etkisinden arındırılmış göstergeler.

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Mart-2024> (Erişim Tarihi 19.05.2024)

Öte yandan İŞKUR tarafından yayımlanan İşsizlik Sigortası Bültenlerine göre 2014 yılından 2023 Ocak-Ekim dönemine kadar İşsizlik Sigortası Fonu'nda biriken miktar 299 milyar TL'dir. Bu yıllar arasında işverenlere yapılan teşvik ve destek ile ödemeleri yaklaşık 167 milyar TL'dir. Buna karşılık işçilere yapılan işsizlik sigortası ödemeleri toplamı ise sadece 116 milyar TL'dir. Son 9 yılda İşsizlik Sigortası Fonu'nda biriken miktarın yüzde 56'sı işverenlere aktarılırken işçilere yapılan desteklerin miktarı ise yüzde 39 düzeyinde kalmıştır (DİSKAR, 2024a:50).

İşsizlik sigortasından yararlanma koşullarının, *yararlanamama* üzerine inşa edildiğini söylememiz yanlış olmayacaktır. Oysa ki İşsizlik Sigortası Fonu'na en büyük katkıyı gerçekleştiren işçilerdir. Ne var ki İşsizlik Sigortası Fonu'ndan teşvik adı altında işverenler faydalanabilmektedir. Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle ilave istihdam yaratan işverenlere sigorta primlerinin yüzde 15'lik kısmının Fondan ödenmesinin süresi bir yıl daha uzatılmıştır¹.

1 Ayrıntılı bil için bkz. Resmî Gazete Karar 32072/13.01.2023

1980’de günümüze sosyal devleti aşındıran neoliberal politikaların uygulanması beraberinde güvencesiz çalışma koşullarında istihdamın gerçekleşmesi, enformel nitelikleri barındıran KOBİ temelli işletmelerin devamlılığı, genişleyen işsizlik olgusu, büyüyen yedek emek gücü ordusu çalışma hayatının önceliği olmuştur. Emekçilerin çalışarak katkı sağladığı işsizlik riskinin tanzimine dair İşsizlik Sigortası Fonu’nun işveren kesiminin teşvik olarak kullanılıyor olması en önemli sosyal politika aracı, çalışanların aleyhine dönüşmüştür.

Asgari Ücret: Çalışarak Yoksullaşmak

Asgari ücret; sosyal politika uygulama aracı, evrensel kabul görmüş işçi haklarının parçası, aynı zamanda temel insan hakkıdır. Bir sosyal politika uygulama aracı olan asgari ücret, işçi ücretlerinin serbest piyasada herhangi bir mal ve hizmetin (metanın) fiyatı gibi belirlenmesine karşı, bir önlem aracıdır. Asgari ücret uygulaması, işçilerin işverenin insafına bırakılmaması, kamusal düzenlemelerle ücretlerin en alt düzeyinin saptanması ve işçilerinin ve ailelerinin düşük ücretlere karşı korunmasıdır (Talas, 2001). Türkiye’de yasal asgari ücret sistemi uygulanmakta olup, Anayasa’nın 55. maddesine göre, “*Ücret emeğin karşılığıdır*” ve “*Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır. Asgari ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumunu da gözönünde bulundurulur.*” “...*ülkenin ekonomik durumunu da gözönünde bulundurulur*” ibaresi her daim krizlere içkin olan ulusal ve yerel ölçekte sermaye dinamiklerinin süresizliğinin önündeki engelin aşılması için birincil tercih olmuştur.

Asgari ücret, üç taraflı bir mekanizma olan “Asgari Ücret Tespit Komisyonu” tarafından belirlenmektedir. Komisyonunda beş hükümet, beş işveren ve beş işçi temsilcisi yer alır. İşçileri ve işverenleri temsil edenler ise en çok üyeye sahip işçi konfederasyonu Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) ve en çok üyeye sahip işveren grubu Türkiye İşverenler Sendikası Konfederasyonu (TİSK)’dur. Böylece işçilerin önemli bir bölümü yok sayıldığı gibi Komisyon kararları kesin olup itiraz edilememektedir. Öte yandan “Asgari Ücret Tespit Komisyonu”nu, başkanlık sistemine geçiş ile birlikte 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı’na bağlanmıştır. 2000-2023 yılı arasında 26 kez yapılan asgari ücret görüşmelerinin sadece sekizinde taraflar arasında uzlaşma sağlanmıştır (DİSKAR, 2024b:25). Türkiye’de asgari ücret oranı, 2013-2023 yılları arasında Euro cinsinden sadece ortalama 1,6 artmış olup, Avrupa Birliği ülkeleri arasında en düşük düzeyde kalmıştır. Türkiye, Avrupa ülkeleri içinde en düşük asgari ücrete sahip ülke olmuştur (DİSKAR, 2024b:25).

DİSKAR’ın TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri mikro veri setini (2021) kullanarak 2022 asgari ücret araştırmasında, 2002 yılında asgari ücret alanların oranı yüzde 24,4 iken, 2022 yılında yüzde 33,8’e yükselmiş, asgari ücretin yüzde 5 fazlası ve altı 2002’de yüzde 27,8 olurken, 2022’de yüzde 37,5’tir. Diğer yandan asgari ücretin yüzde 10 fazlası ve altı yüzde 30,7 iken, 2022’de ise yüzde 38,5’e yükselmiştir (Tablo 5).

Tablo 5: 2002-2022 Asgari ücret Kapsamı ve Genel Ücret Düzeyleri (%)

Ücret Düzeyleri	2002 (%)	2022 (%)
Asgari ücret altı	24,4	33,8
Asgari ücretin yüzde 5 fazlası ve altı	27,8	37,5
Asgari ücretin yüzde 5 fazlası ve altı	30,7	38,4
Asgari ücretin yüzde 5 fazlası ve altı	39,1	54,8
Asgari ücretin yüzde 5 fazlası ve altı	49,2	69,0
Asgari ücretin 2 katı ve altı	59,9	81,9
Asgari ücretin 2 katından fazla	40,1	18,1

Kaynak: DİSKAR Asgari Ücret Gerçeği 2024 Araştırması, s.31.

Öte yandan asgari ücret ile ortalama ücret arasındaki fark ciddi biçimde kapanmış ve ortalama ücretler asgari ücrete yakın seyretmeye başlamıştır. Böylece ücret düzeyine ilişkin olarak “asgari ücret yanılması” ile karşı karşıya kalındığını söylemek yanlış olmayacaktır (Tablo 5). Asgari ücrette yaşanan kaybı anlamak için asgari ücret artış ile kişi başına gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) karşılaştırma yapmak gerekir.

Bağımsız Sosyal Bilimcilerin “Ücretli Emek ve Sermaye” başlıklı çalışmasında ortaya konulduğu gibi 1974-1979 döneminde yüksek sendikalaşma oranı ve örgütlü mücadeleler asgari ücretin yüksek seviyede belirlendiğine dikkat çekilmektedir. İhracata dayalı sanayileşme modeline geçiş olan 24 Ocak 1980 kararları ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi ardından asgari ücretin kişi başına gelire oranı hızla düşmeye başlamıştır (BSB, 2011: 74-95). Finansal serbestleşme sonrasında 1989 yılında asgari ücret yaratılan gayri safi yurt içi hasıla karşısında en düşük düzeyinde kalmıştır. 1989 Bahar Eylemleri ve artan işçi hareketlerinin etkisiyle asgari ücret, 1990’ların başında yükselişi gerçekleşmiştir. 2004 yılında asgari ücret gayri safi yurt içi hasıla karşısında yüzde 60 yükseldiyse de 1980 öncesi düzeye gelememiştir. 2023 yılında ise asgari ücret gayri safi yurt içi hasıla karşısında ortalama yüzde 47’e gerilemiştir (DİSKAR, 2024a:119).

Ocak 2024 tarihi itibarıyla 17 bin 2 lira olarak belirlenen asgari ücret, onurlu bir hayat sürdürebilme koşullarını gerçekleştirmekten uzak kalmıştır. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (Türk-İş) araştırma biriminin incelemesine göre Ocak 2024’de dört kişilik bir ailenin sağlıklı ve dengeli beslenmesi için aylık yapması gereken harcama tutarı (açlık sınırı) 15.048,89 lira olmuştur. Diğer yandan Türk-İş Açlık ve Yoksulluk Sınırı Ocak 2024 Araştırmasına göre Ocak 2024’de dört kişilik bir ailenin yoksulluk sınırı ise 49.019 lira gerçekleşmiştir. Yoksulluk sınırı; gıda harcamaları ile birlikte giyim, konut (kira, elektrik, su, yakıt) ulaşım, eğitim, sağlık ve benzeri ihtiyaçlar için yapılması zorunlu aylık harcama tutarı olarak belirlenmektedir. Öte yandan bekâr bir çalışanın ‘yaşama maliyeti’ de aylık 19.630,40 liraya yükselmiştir. Enflasyonist ortamın devamlılığı ücretleri eritirken ücretlerin açlık sınırınının da altına düşeceğini öngörmek yanlış olmayacaktır (Türk-İş, 2024).

Ücretli olarak çalışan nüfusun büyük bir çoğunluğu çalışan yoksullardan oluşmaktadır. Bir sosyal politika uygulaması olarak bilenen asgari ücret artık ortalama ücretin belirteci olurken, yoksullaşmanın taşıyıcısı olmuştur (Erdoğan ve Kutlu, 2014:105).

Aşağıdaki Tablo 6’da görüleceği üzere 2002-2023 döneminde net asgari ücret karşısında en düşük ve ortalama memur maaşı ve ortalama memur emekli aylığı, ortalama kamu işçisi ücreti aylığı, en düşük işçi emekli aylığı, en düşük esnaf emekli aylığı ve ortalama memur emekli aylığının artışları geriye düşmüştür. Böylece Türkiye, asgari ücretli toplum haline gelmiştir (Çelik, 2022:114).

Tablo 6: 2002-2023 Dönemi Arasında Ücret Gelirlerin Artış Oranı (%)

Ücret/Maaş/Emekli Aylığı	2002 Aralık	2023 Temmuz	Artış (Kat)
Net Asgari Ücret	184,3	11.402,3	61,9
En düşük memur maaşı	392	20.352	51,9
Ortalama memur maaşı	577,9	22.419,5	38,8
En düşük işçi emekli aylığı	257	7.500	29,2
En düşük esnaf emekli aylığı	150	7.500	50
Ortalama memur emekli aylığı	502	10.121,7	20,2
Ortalama kamu işçisi ücreti (aylık)	1.012	24.968,5	24,7

Kaynak: DİSKAR Asgari Ücret Gerçeği 2024 Araştırması, s.30

TÜİK’in 2002 yılından bu yana yıllık olarak düzenlediği Hanehalkı Bütçe Anketleri (HHBA) kullanılarak sınıfsal yapı ve bölüşüm ilişkilerine dair analizlerde zamansal boyutu yalnız 2011 ile sınırlı olurken TÜİK’in sınıf analizi için gerekli olan sorulara 2012 yılından başlayarak HHBA’da yer vermemiştir (Bahçe vd., 2017, 47). 2002-2011 yılları arasında HHBA veri analizine göre nitelikli emekçi, yönetim emeği, kentli emekçi, niteliksiz emekçi ve tarım emekçisi tüm katmanların aylık ücretleri giderek asgari ücrete yaklaşma eğilimi olduğu ortaya konulmaktadır. Öte yandan emekçi hanelerin yaşam şartlarıyla ilgili bazı göstergelerde değişimler görülmüştür. Bunlar, tüm emekçi sınıflar için ortalama hane büyüklüğü azalma eğilimi gösterirken, tarım emekçi haneler hariç diğer tüm emekçi hanelerde ortalama çalışan sayısı artma eğilimi içindedir. Analizde küçülen hane büyüklüğünün ve hanede artan çalışan sayısının çekirdek emekçi haneye doğru yaklaşma eğilimi tespiti önemli bir değerlendirmedir (Bahçe vd., 60).

Eşitsizliğin Gölgesinde Gelir Dağılımı Sorunsalı

Tarihsel süreçte kapitalist toplumsal gelişmede bölüm ilişkileri, en kritik ve de en problemlen alanlardan biri olmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinin en önemli belirteci ücretli toplumun inşasıdır. Toplumsal zenginliğin kaynağı ise üründe cisimlenmiş emek zamanla açığa çıkan metaların (mal ve hizmet) re-

alize (tüketilme) edilmesi sonrasında elde edilen kârın biriktirilmesidir. Kâr gelirleriyle, emek zamanının fiyatı olan ücret gelirleri arasındaki ilişkisi ise ters yönlü bir ilişkidir. Emek gücü ile sermayeler arasındaki ilişki ne bir tahterevallî durumu ne de bir uyum ilişkisi vardır. Bu bir diyalektik ilişkidir ve birinin yararına olan durumun diğerinin zararına olması gibi karşıtlık ilişkisiyle de sınırlı değildir. Diyalektik ilişkide karşıtlığın iki tarafı, birbirinin doğasını değiştirmek üzere yapısal, içsel gerilimler taşırlar. Tarihsel süreçte bir devlet politikası olan sosyal politika uygulamaları gerilimleri azaltmaya ilişkin bir dizi önlemler, kurallar, kuramlar oluşturulurken; bu oluşumların belirlenmesinde de hangi sınıfın lehine, hangi sınıfın aleyhine sonuçlandığı da yerel, ulusal ve uluslararası ölçekte güç ilişkileri ile belirlenmektedir.

Türkiye’de Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) yani bir yılda üretim mal ve hizmetlerin toplam değeri, GSYH zincirlenmiş hacim endeksi olarak hazırlanmış verilere göre 2023 yılı üçüncü çeyreğinde bir önceki aynı çeyreğe göre yüzde 5,9 artış olduğu görülmektedir (Tablo 7). Ancak esas mesele yaratılan değerden toplumsal sınıfların ne oranda pay aldığıdır.

Tablo 7: TÜİK GSYH 2021,2022 ve 2023 III. Çeyrek Değişim Oranları (%)

GSYH sonuçları, III. Çeyrek: Temmuz-Eylül, 2023		GSYH			
Yıl	Çeyrek	Cari fiyatlarla (Milyon TL)	Cari fiyatlarla (Milyon \$)	Zincirlenmiş hacim endeksi	Değişim oranı (%)
2021	Yıllık	7 256 142	807 924	199,8	11,4
	I	1 396 396	189 427	173,3	7,5
	II	1 594 424	190 192	187,3	22,3
	III	1 933 705	227 704	214,9	8,0
	IV	2 331 616	200 601	223,7	9,7
2022	Yıllık	15 011 776	905 814	210,9	5,5
	I	2 519 789	181 490	186,9	7,8
	II	3 424 670	219 665	201,6	7,6
	III	4 273 138	242 416	223,8	4,1
	IV	4 794 179	262 243	231,2	3,3
2023	I ^(r)	4 642 985	246 058	194,3	4,0
	II ^(r)	5 505 148	271 615	209,4	3,9
	III	7 681 432	295 815	237,1	5,9

(r) ilgili çeyreklerde revizyon yapılmıştır.

Kaynak: TÜİK GSYH Temmuz-Eylül 2023

TÜİK’in hesaplamalarına göre işgücü ödemeleri nakdi veya ayni olarak ödenen maaş-ücretler ile işverenler tarafından çalışanlar adına ödenen sosyal güvenlik katkılarından oluşmaktadır. İşgücü ödemeleri net ücretleri değil brüt ve giydirilmiş işgücü maliyetini ifade etmektedir. Oysa ki bu oranlar çalışanların eline geçen değil, işgücü maliyetini ifade etmektedir. TÜİK’e göre işletme artığı ise net katma değerden, çalışanlara yapılan ödemeler ve üretim üzerindeki vergilerin çıkarılması ve sübvansiyonların eklenmesiyle, katma de-

ğeri içinde sermayenin payını ifade etmektedir (Çelik, 2022:109).

Aşağıdaki Tablo 8’de görüleceği üzere, 2021 yılında işgücü ödemeleri bir önceki yıla göre yüzde 31,1 artarken, sermaye kazançları yüzde 50,7 artmıştır. 2022 ikinci çeyrekte ise işgücü ödemeleri yüzde 66,4, sermaye kazançları ise yüzde 134,7’ye yükselmiştir. Değeri yaratan çalışanların büyümeden aldığı pay, işletme kazançlarından az olurken, genel enflasyon ve özellikle de yükselen gıda enflasyonunun altında kalmıştır.

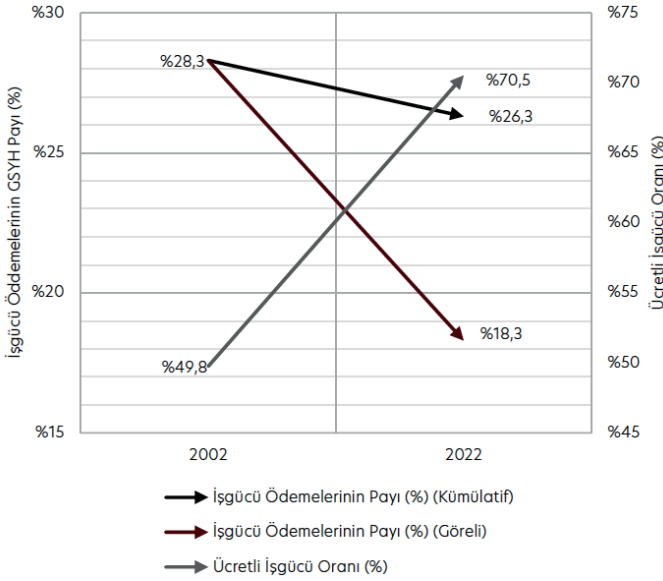
Tablo 8: 2021-2022 Enflasyon ve Büyüme-Kim Ne kadar Büyüdü (%)

	2021 (Yıllık)	2022 (2. Çeyrek)
İşgücü Maliyetleri (Brüt)	31,7	66,4
Net İşletme Artığı (Sermaye Kazançları)	50,7	134,7
Resmi Enflasyon (TÜFE)	36,1	78,6
Resmî Gıda Enflasyonu	43,8	93,6

Kaynak: TÜİK 2021 yıllık ve 2022 II. Çeyrek verilerine dayanarak hazırlamıştır (Çelik, 2022:140).

Öte yandan bölüşüm ilişkilerinde gerçek tabloyu anlayabilmek için ücretli istihdamdaki artışın dikkate alarak hesaplanmanın yapılması gerekmektedir. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun araştırma birimi olan DİSKAR’ın yapmış olduğu çalışmada (2024a) 2002 yılında işgücü ödemelerinin gerçekleştirilen gayri safi katma değer içindeki payı yüzde 28,3 iken aynı dönem işgücü ödemesi (işçi-memur) yapılanların sayısı 10,6 olup, istihdam içindeki oranı yüzde 49,8’dir (Grafik 3). 2022 yılında ücretli ve maaşlıların sayısı 21,7 milyona ve istihdam içindeki oranı ise yüzde 70,5’e yükselmiştir. İşgücü ödemelerinin gayri safi katma değer içindeki payı yüzde 26,3 gerçekleşirken, ücretli istihdam artmış ancak gayri safi katma değer içindeki payı ise azalmıştır. Böylece 2002-2022 yılları arasında ücretli-maaşlı emeğin payı yüzde 28,3’ten yüzde 18,3’e gerilemiş olduğunu açık bir şekilde görmekteyiz (Grafik3). Grafik 3 bize büyük oranda işverenler lehine gelir transferi gerçekleştirilmiş olduğunu ve eşitsizliğin derinleştiğini göstermektedir.

Grafik 3: 2002-2022 Döneminde Emegün GSYH İçindeki Kümülatif ve Görelü Payı (%)

Kaynak: 2022 TÜİK Dönemsel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, yıllık verileri ve TÜİK, İşgücü İstatistikleri kullanılarak DİSKAR hazırlamıştır (DİSKAR, 2024a: 19).

Öte yandan gelir eşitsizliğinin incelenmesinde en bilenen yöntem ise sınıfsal pozisyonların dahil edilmediği, bireysel gelir dağılımı yöntemidir. Bu yöntem, TÜİK'in de uyguladığı gelirin yüzde yirmilik bölünmesi ve karşılaştırılmasıyla gerçekleştirilir. TÜİK'in 2022 yılının referans aldığı Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2023 yılı sonuçlarına göre 2014 yılında ilk yüzde 20'lik (en düşük) dilim 6,2 alırken, son yüzde 20'lik (en yüksek) dilim yaklaşık 8 kat artarak 45,6 almıştır. 2022 yılında ise ilk yüzde 20'lik dilim 0,4 bir gerileme ile 5,9 gelirden pay alırken, son yüzde 20'lik dilim yaklaşık 3,9 artarak 49,8 pay alırken ilk yüzde 20'lik dilim ile arasında fark yaklaşık 10 katına çıkmıştır (Tablo 9).

Tablo 9: 2013-2022 Dönemi Hanehalkı Gelir Gruplarına Göre Payları (%)

Anket yılı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Gelir referans yılı	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
İlk %20 (En düşük)	6,2	6,1	6,2	6,3	6,1	6,2	5,9	6,1	6,0	5,9
İkinci %20	10,9	10,7	10,6	10,7	10,6	10,9	10,6	10,8	10,4	9,8
Üçüncü %20	15,3	15,2	15,0	14,8	14,8	15,2	14,9	15,1	14,7	14,0
Dördüncü %20	21,7	21,5	21,1	20,9	20,9	21,4	21,1	21,3	20,9	20,5
Son %20 (En yüksek)	45,9	46,5	47,2	47,4	47,6	46,3	47,5	46,7	48,0	49,8

Tablodaki rakamlar, yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyecebilir.

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2023-53711> (Erişim Tarihi: 02.02.2024)

Yine en çok kullanılan ve bireysel gelir dağılımını gösteren, sınıfsal boyutu göstermeyen diğer gösterge ise Gini katsayısıdır. Gini katsayısı gelirin bireysel dağılım düzeyini gösteren 1 ile 0 arasında bir katsayıdır. Katsayı sıfıra yaklaştıkça gelir eşitsizliği azalır 1'e yaklaştıkça artar. Aşağıdaki Tablo 10'da görüldüğü gibi Gini katsayısı 2013'de 0,391 iken 2022'de 0,433 gerçekleşmiştir. 2013 ve 2022 yılı arasındaki fark 0,042 olup 1 katsayısına yakınlaşmış olması, gelir dağılımı adaletsizliğinin azalmış olduğunu söyleyemeyiz. Toplumun en yüksek gelir elde eden yüzde 20'sinin elde ettiği payın en düşük gelir elde eden yüzde 20'sinin elde ettiği paya oranı şeklinde hesaplanan P80/P20 oranı 2013 yılında 7,4'den 2022 yılında sadece 1 artarak 8,4'e, gelirden en fazla pay alan yüzde 10'unun elde ettiği gelirin en az pay alan yüzde 10'unun elde ettiği gelire oranı şeklinde hesaplanan P90/P10 oranı ise 12,6'dan yaklaşık 3 kat artarak 15,0'a yükselmiştir (Tablo 10).

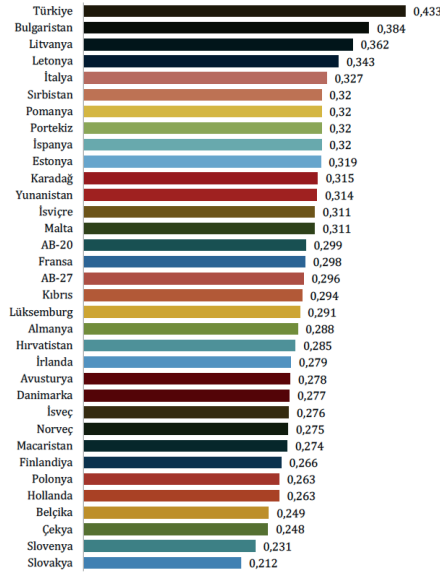
Tablo 10: 2013-2022 Türkiye'nin Gini Katsayısı Seyri

Anket yılı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Gelir referans yılı	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
P80/P20 oranı	7,4	7,6	7,7	7,5	7,8	7,4	8,0	7,6	7,9	8,4
P90/P10 oranı	12,6	13,3	13,6	13,4	13,7	13,0	14,6	13,7	14,2	15,0
Gini katsayısı	0,391	0,397	0,404	0,405	0,408	0,395	0,410	0,401	0,415	0,433
Gini katsayısı (Sosyal transferler hariç)	0,446	0,454	0,465	0,468	0,473	0,463	0,470	0,482	0,487	0,520
Gini katsayısı (Emekli ve dul-yetim maaşı dahil diğer tüm sosyal transfer gelirleri hariç)	0,399	0,406	0,412	0,414	0,417	0,405	0,420	0,419	0,423	0,445

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2023-53711> (Erişim Tarihi: 02.02.2024)

Diğer taraftan Türkiye, Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırıldığında gelir eşitsizliği en fazla ülke olduğu gözler önüne serilmektedir (Grafik 4). Avrupa Birliği (AB) İstatistik Ofisi (Eurostat) tarafından yayımlanan verilere göre AB-27 üye ülke ortalamasında Gini katsayısı 2022 itibarıyla 0,296'dır (Grafik 4). AB ülkeleri içinde Gini katsayısı en düşük ülke 0,212 ile Slovakya'dır. Slovenya (0,231), Çekya (0,248), Belçika (0,249), ve Polonya (0,263) AB ülkeleri içinde gelir eşitsizliği en az olan ilk beş ülkenin arasında yer almaktadır (DİSKAR, 2024c:3-4).

Grafik 4: 2005-2022 Yılları Türkiye ve AB Ülkeleri Gini Katsayısının Karşılaştırılması

Kaynak: Eurostat, Gini coefficient of equivalized disposable income-EU-SILC survey,

<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TESSI190/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=3ac83c16-b806-4b74-b208-904d62b5bc20> (Erişim: 29 Ocak 2024). DİSK-AR. AB verileri içinde Türkiye verisi henüz güncellenmediğinden Türkiye'ye ait veri TÜİK'ten alınmıştır. Aktaran DİSKAR Araştırma Bülteni Ocak 2024

Türkiye'de gelir grupları arasında kutuplaşma büyümektedir. Kutuplaşmanın en temel niteliği ise toplumsal sınıfların eşitsiz ilişkilerinin varlığıdır. Bu nedenle gelir dağılımı eşitsizliğini, sınıfsal analizle ortaya koyan yöntemin ise işlevsel/fonksiyonel gelir dağılımı olan emeğin payı ve sermayenin payının incelenmesi olmalıdır (Grafik 3).

Sınıfsal eşitsizliğin derinleşmesi ve gelir dağılımının çalışanlar aleyhine bozucu etkisi, büyümenin esas mimarlarının üründe cisimleşmiş emek zamanlarına ait karşılığı ödenmemiş emek zamanı en önemli unsurdur. OECD'nin 2020 İstihdam Verilerine göre Türkiye'de haftalık 60 saat ve üzeri çalıştırılarak sömürü mekanizması olağanlaştırılmaktadır (Euronews, 2022).

Sosyal politika uygulamalarında biri olan yasal çalışma sürelerinin uygulanmasına ilişkin süreçlerin ihlal edilmiş olduğuna ve denetim mekanizmalarının işletilmeyerek 40 saatlik yasal çalışma süresi olabildiğince esnetilmektedir. Sosyal politikanın uygulamalarının aşındırılmasıyla ortaya çıkan esnek çalışma rejiminin en önemli göstergesi uzun çalışma saatleri, düşük ücretler, işsizlikle baş başa bırakılan yığınların "en kötü iş işsizlikten iyidir" söylemi bir insan hakkı olan onurlu yaşama hakkını ortadan kaldırmaktadır. Eşitsizlik giderek derinleşirken bireyselleşme yaygınlaşmakta, aynı zamanda kolektifsizleşmenin kökleşmesine imkân yaratmaktadır.

Daralan Sendikalaşma Oranları ve Kısıtlanan Toplu Pazarlık Sistemi

Sosyal politika uygulamalarının eksikliğini giderebilecek ya da tahribatını önleyebilecek en önemli güç; emekçilerin kolektif örgütlendiği ve ortak irade gösterip güç ilişkilerinde üstünlük yaratabilecek, dayanışma örgütü olan işçi sendikalarıdır. Diğer yandan tarihsel süreçte emeğin temel hak ve menfaatlerini ve sınıf mücadelesini merkezine alan işçi sendikaların varlığı, çalışma rejimlerinin işleyişinde tehdit olarak algılanmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinin uzlaşmaz ve çelişkili işçi ve işveren ilişkilerini barındıran güçler geriliminin sosyal bölüşüm üzerinde her türlü basıncı yaratması, üretim ilişkilerinde zıt bir nitelik içermiştir. Sosyal politikanın tarihinde de ulus olarak inşa edilen toplumların, bireye dayalı sözleşmenin inşası ile kolektif esasa dayalı sözleşmenin inşası arasındaki çelişkiye ve çatışmalara sahne olmuştur (Özuğurlu, 2003:69-70). Hem dünya tarihinde (Silver, 2009), hem de Türkiye tarihinde (Parlak-Poyraz, 2020) kolektif mücadelenin kırılması, zafiyete uğratılması ve güçsüzleştirilmesi yerel, ulusal, küresel düzeyde güç ilişkilerinin önceliğini koarmıştır.

2012 yılında yasalaşan 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, 2821 sayılı Sendikalar ve 2882 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'nun yerine getirilmiş, yeni kanunda yer alan sınırlamalarda anlamlı bir iyileşme sağlanamadığı gibi yeni kısıtlamalara yer verilmiştir. Sendika kurma hakkını sadece işçi ve işverenlere tanımakta, emekliler, çiftçiler, işsizler ve ev eksenli çalışanların sendikalaşma haklarını güvenceye almamaktadır. Diğer yandan işkolu ve işyeri-işletme barajları ile sendikal ayrımcılık devam ettirilmektedir. Toplu pazarlık düzeyi, işyeri-işletme olarak bırakılmış ve işkolu ve ülke çapında toplu iş sözleşmelerine olanak tanımamıştır. Yasa kapsamında, toplu iş sözleşmesi yetki sisteminde de değişikliğe gidilmemiş; bakanlık tarafından verilen ve belgelere dayalı olan; itiraz durumunda yetki işlemlerini durdurma maddesi devam ederken yetki fiilen işverenin inisiyatifine bırakılmış olup, sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık önünde en önemli engel olmaya devam etmektedir (Çelik, 2022:433-435).

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Temmuz 2023 istatistiklerine göre sendikali işçi sayısı 2 milyon 421 bin 940'tır. Sigortalı işçi sayısı ise 16 milyon 413 bin 359'dur. Böylece sigortalı işçiler arasındaki resmi sendikalaşma oranı yüzde 14,8 olmaktadır (DİSKAR, 2024a: 174). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın verileri oldukça dar sayısal verileri içermektedir. Bunun nedenlerinden biri kayıt dışı işçiler hesaba katılmamış olması, ikincisi ise toplu iş sözleşmesi kapsamındaki sendikali işçi sayısını yansıtmamasıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) sendikalaşma oranını sendika üyelerinin, maaş ve ücret geliri elde eden iş gücü oranına bölünmesi olarak tanımlar. DİSKAR'ın ILO tanımlamasını dikkate alarak analiz ettiği çalışmada sigortalı işçileri esas alan resmi sendikalaşma oranı yüzde 14,8 olurken kayıtlı ve kayıtsız tüm işçileri esas alındığında ise fiili sendikalaşma oranı yüzde 13'e gerilemektedir. 18 milyon 568 bin işçinin sadece

2 milyon 422 bini sendikalı olup, 16 milyon 146 bin işçi ise sendika üyeliğinin dışında kaldığı görülmektedir (DİSKAR, 2024a: 175).

Sendikaların en önemli işlevlerinden biri toplu iş sözleşmeleri yoluyla üyelerinin hak ve çıkarlarını korumaktır. Bu nedenle toplu iş sözleşmesi sendikalaşma oranı kadar önemlidir. Sendikalaşma açısından asıl ölçüt toplu iş sözleşmesinin kapsamıdır. Yaygın teşmil mekanizmalarının kullanıldığı Avrupa Birliği ülkelerinde toplu iş sözleşmesi kapsamı sendikalaşma oranının üstünde olabilmektedir. Avrupa'nın kuzey bölgelerinde toplu iş sözleşmesi kapsamı oranı yüzde 87, Orta-Batı bölgelerinde yüzde 77, Güney bölgelerinde yüzde 76, Batı bölgelerinde ise 27 dolayındadır. Toplu iş sözleşmesinin kapsamı oranı Kanada'da yüzde 31,1, Yeni Zelanda'da yüzde 18,1 ve ABD'de yüzde 12,1'dir. Türkiye'de işçilerin yüzde 95'i toplu iş sözleşmesinin kapsamı dışındadır (DİSKAR, 2022: 3).

2019 ve 2020 yılları Covid-19 pandemi döneminde sendikalı işçilerin sayısı artarken toplu iş kapsamındaki işçi sayısında bir gerileme yaşanmıştır. Sendikalı işçi sayısı sayısının artmasındaki bir nedeni pandeminin işçiler üzerindeki tahribat etkisi ve bu dönemde yaşanan iş ve gelir üzerindeki kayıpları sonucu sendikalaşmaya olan taleple açıklanabilir. Diğer yandan kamuda taşeron işçilerin toplu iş sözleşmesinin imzalanması sendika üye sayısını artırmıştır. Ancak gerçek sendikal koruma anlamına gelen toplu iş sözleşmesi kapsamında ise önemli bir düşüş yaşanmıştır. Toplu iş sözleşmesi kapsamının sendikalaşma oranından düşük olmasının temel nedeni 6356 sayılı yasada yer alan toplu iş sözleşmesi yetki sistemi, işkolu ve işyeri barajları nedeniyle sendikaların örgütlendikleri halde toplu iş sözleşmesi yetkisini alamamaları olarak açıklanabilir (DİSKAR, 2022:5).

2010 yılında kamu taşeron işçilerinin sendikalaşmasının kolaylaştırılması ve ardından 2017 yılında bu işçilerinin merkezi idarede kadroya, yerel yönetimlerde ise belediye şirketlerine aktarılması sonucunda sendikalaşmada ciddi bir artış yaşanmıştır. Toplu iş sözleşmesinden yararlanmada üyelik koşulu nedeniyle kamu işçilerin büyük bir çoğunluğu sendikalıdır. Kamuda sendikalaşmanın artışı, kamu istihdamının artışıyla kaynaklanmaktadır.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı resmi istatistiklerine greve katılan işçi sayısı yıllara göre ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. Tablo 11'de görüldüğü üzere 1963-1980 döneminde ve ANAP Hükümeti döneminde (1984-1991) grevlerin giderek yükselen bir eğilim göstermektedir. Öte yandan koalisyon hükümetleri döneminde (1992-2002) dalgalı seyreden greve katılan işçi sayısı Ak Parti Hükümetleri döneminde hem toplam hem de yıllık ortalama bazda Cumhuriyet tarihinin en düşük düzeyinde kalmıştır.

Tablo 11: Dönemlere Göre Toplam ve Ortalama Greve Katılan İşçi Sayısı

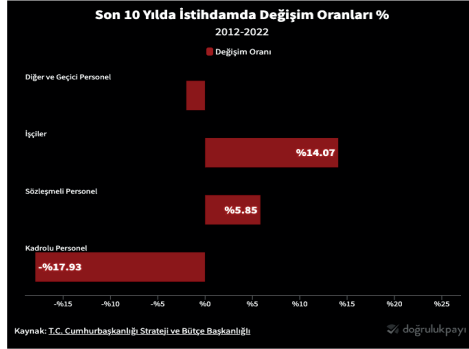
Dönem	Greve Katılan İşçi Sayısı
1963-2021 dönemi toplamı	1.152.993
1963-2021 dönemi yıllık ortalaması	20.539
1963-1980 dönemi toplamı	290.254
1963-1980 dönemi yıllık ortalaması	26.125
1984-2021 dönemi toplamı	862.729
1984-2021 dönemi yıllık ortalaması	23.317
ANAP dönemi toplam (1984-1991)	441.397
ANAP dönemi yıllık ortalaması	55.175
Koalisyon dönemi toplamı (1992-2002)	334.231
Koalisyon dönemi yıllık ortalaması	30.385
Ak Parti dönemi toplamı (2003-2021)	87.111
Ak Parti dönemi yıllık ortalaması	4.585

Kaynak: 1963 yılından 2021 yılına kadar yapılan grevlerin verileri Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'dan alınmış olup veri analizleri temel alınmıştır (Çelik, 2022:353).

Greve katılan işçi sayısının azalması, işçilerin yaşam koşullarından memnun olmasından değil; sendikalaşma oranının düşük olması ve özel sektörde toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısının yüzde 6'nın altında yer almasıdır. Grev örgütlü olarak yapılan bir hak arama eylemidir. Öte yandan greve gidebilecek sendikalar grev mevzuatının engelleri ve zorlukları nedeniyle yasal grev mekanizmasını çok az kullanılabilmektedir. Türkiye'de grev hakkı 12 Eylül askeri darbesi sonrası 1983 yılında kabul edilen yasalarla oldukça sınırlandırılmış olmasının yanı sıra 2012 yılında 6356 sayılı yasayla yapılan değişikliklerle kısıtlı ve yasaklı grev mevzuatı korunmuştur. Greve katılım eğiliminin azalmasının en önemli nedenlerinden biri de son dönemde giderek bir grev yasağına dönüşen "milli güvenlik" ve "genel sağlık" gerekçeli grev ertelemeleridir. Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle herhangi bir grev "milli güvenlik" ve "genel sağlık" gerekçesiyle 60 gün süreyle ertelenebilmekte, sürenin bitiminde yeniden greve başlanamaması, fiilen grev yasağına dönüşmektedir. 2002-2022 döneminde yaygın olarak kullanılan grev ertelemeleri nedeniyle 194 bin işçiyi kapsayan grevler ertelenmiş; greve katılan işçi sayısı ise 87 binde kalmıştır (Çelik, 2022:354-355).

Bir diğer husus ise çalışanların işçi ve memur diye, iki farklı statüye ayrılmasıyla örgütlenme ve mücadele alanlarının farklılaştırılmış olmasıdır. 2022 verilerine göre 3 milyon 640 bin memur statüsünde çalışan bulunmaktadır. İstihdam koşullarının esnekleşmesi kamuda çalışanları da etkilemiştir; çeşitlenmiş olarak özellikle geçici çalışmayı kolaylaştırılmış olan 4/a, 4/b, 4/c, 50/d gibi kadrolar türetilmiştir. Farklı tipteki sözleşmeli çalıştırılmanın yaygınlığı sonunda kadrolu çalışmanın oranını da aşmıştır (Grafik 5).

Grafik 5: 2012-2022 Kamu İstihdamında Değişim Oranları (%)

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı verileri <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/kadrolu-personelin-orani-son-10-yilda-78-ten-60-a-dustu> (Erişim Tarihi 02.02.2023)

2001 tarihli 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu, 2012'de getirilen değişiklikle Kamu Görevlileri Sendikaları ve Toplu Sözleşme Kanunu adını almıştır. 2012 yılında gerçekleştirilen tadilat, toplu sözleşme hakkının grev yasasına (zorunlu tahkime) dayandırılmıştır. Toplu sözleşmede uyuşmazlık çıkması durumunda memurlara grev hakkının yerine getirilmiş olan Kamu Görevlileri Hakem Kuruluna başvurma imkânı tanınmış; Hakem Kurulunun üyelerinin çoğunluğu hükümet tarafından atanmaktadır. En fazla üyeye sahip memur konfederasyonu Kurulda temsil avantajına sahiptir. Sendikalaşmasına izin verilen kamu görevlilerin sayısını (2 milyon 659 bin) esas alınırken sendikalaşma oranı yüzde 65 olarak belirlenmiştir. Ancak memurların fiili sendikalaşma oranı ise yüzde 47'dir (Çelik, 2022:501-502). 2012-2022 yılları arasında en fazla üyeye sahip konfederasyon Memur-Sen olurken, toplu sözleşmeyi imzalayan ve Hakem Kuruluna başvurma hakkına sahip tek konfederasyondur. Memur-Sen en büyük sendika olmasına rağmen, sadece yüzde 27'yi temsil etmektedir. Hal böyleyken, 10 yılda memur maaşları enflasyonun altında kalmış, memurların refah ve büyümeden aldığı pay gerilemiş ve maaşlar asgari ücrete yakınlaşmıştır (Tablo 12).

Tablo 12: 2012-2022 Memur Maaşları ve Asgari Ücret Değişim Oranı (%)

	Ocak 2012	Ocak 2022	Değişim (%)
En Düşük Memur Maaşı (TL)	1.696	5.669	337
Ortalama Memur Maaşı (TL)	1.968	6.624	337
TÜİK-TÜFE Endeksi (2005:100)	201,98	763,63	378
TÜİK Gıda Enflasyonu Endeksi (2005:100)	214,65	969,71	452
Net Asgari Ücret (TL)	701	4.253	607
En Düşük Memur/Asgari Ücret	%142	%33	-109
Ortalama Memur Maaşı/Asgari Ücret	%181	%56	-125

Kaynak: Tablo bulguları 2012 yılı memur maaşları verileri CNN Türk ve Kamu-Sen'den 2022 memur maaşları için Cumhurbaşkanlığı Strateji Bütçe Başkanlığı (SBB) verileri esas alınmıştır (Çelik, 2022:502).

Türkiye’de halen memur kesiminin büyük çoğunluğu örgütlenme yasağı kapsamında olup, toplu pazarlık sürecinde memur sendika ve konfederasyonları demokratik ve adil teslim edilmemektedir. Memurların, 4688 sayılı Yasa uyarınca grev hakkının yasaklanmış olması toplu pazarlık sürecinin etkin işleyebilmesini ortadan kaldırmaktadır (Uçkan-Hekimler, 2017: 429). Memur sendikaları politika uygulayıcılarının desteğiyle güç kazanmaları siyasi partilerle kurdukları ilişkiler ile rekabet güçlerini artırmaktadırlar. 4688 sayılı Yasada yapılan bir değişiklikle adı toplu sözleşme ikramiyesi olarak değiştirilen uygulamayla kolektif sendika özgürlüğü zedelenerek politika uygulayıcıların denetim ve kontrolünde sendikacılık yürütülmesine olanak tanınmıştır (Uçkan-Hekimler, 251).

Hem işçiler hem de memurlar açısından çalışma hayatında Türkiye’de son yirmi yılda baskıya dayalı otoriter bir çalışma rejimi inşa edilirken, anti demokratik mevzuat kapsamında aşındırılmış olan sosyal politika uygulamalarıyla “sunî bir çalışma barışı” yaratılmıştır.

Sonuç Yerine

2000’li yıllarda da hem dünyada hem de Türkiye’de küresel, ulusal ve yerel düzeyde artarak devam eden çetin rekabet koşulların yaratıcısı ve de onarıcısı olarak güç ilişkilerinin ihtiyacı için sunulan çözüm önerisi yeni-liberal ekonomi politikalar olmaya devam etmektedir. Diğer yandan sosyal hakların bir birey olarak ekonomik refahı paylaşabilme hakkından, sosyal güvenlik hakkına, genişleyerek eğitim, sağlık ve konut hakkına kadar uzanan haklar dizininin aşındırılması ve zayıflatılması ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bununla birlikte sosyal devlet sorgulanırken, toplumsal eşitsizlikler derinleşmekte; sosyal hayatın yeniden üretilmesi sürecinde yer alan her türlü müdahaleyi içeren sosyal politika uygulamalarının “sosyal” olma içeriğinden azade olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Geçici, kısmi, a tipik işlerde çalışmanın yaygınlaşması, işsizliğin sürekliliği, işsizlik ödeneğinin daraltılması farklı amaçlar için kullanılması, asgari ücretin onurlu yaşamı garanti altına alan ücret olmaktan çıkartılarak ortalama ücret olması, kendi hesabına çalışma, kendi kendinin girişimcisi olma ve *bi-reyselleşmenin* ön plana çıkışı, hak ve menfaatler için dayanışma örgütü olan sendikaların üye kaybı, düzen dahilinde makul ve makbul işçi sendikalarının filizlenmesi, daralan ve baskıya maruz kalan toplu pazarlık düzeni ile birlikte *kolektifsizleşme* başat olmaktadır. Geniş toplumsal kesimlerin *güvencesizleşmesi* giderek büyümekte ve normalleşmektedir. Günümüzde eşitsizliğin hâkim olduğu toplumsal düzende yurttaşlık hakkının gereği yaşama hakkı, adalet hakkı ve sosyal hakların yenilenmesi, geliştirilmesine içkin taleplerin örülme ve çoğaltılmasında her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu açıktır.

KAYNAKÇA

- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011) Ücretli Emek ve Sermaye, İstanbul: Yordam Kitap.
- Bahçe, S. ve Köse, A.K. (2018) “Kapitalizmin Yoksulluğu: Vatandaş ya da Toplumsal Sınıf Olarak Yoksullar”, Sosyal Yardım Alanlar, -Emek, Geçim, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet-, Der. D.Kutlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 41-58.
- Bahçe, S., Enes, B. ve Köse, A.H. (2017) “Türkiye’de Sınıfsal Yapının Dönüşümü, İşçileşme ve Bölüşüm”, Zor Zamanlarda Emek: Türkiye’de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları, Der. Ahmet Makal ve Aziz Çelik, İstanbul: İmge Kitabevi, 37-64.
- Beverly, S. (2009) Emegın Gücü -1870’ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme-, 2.Bası, İstanbul: Yordam Kitap.
- Çelik, A. (2022) AKP’nin 20 Yılında Emegın Halleri -Despotik Emek Rejimi Üstüne Yazılar (2002-2022), Açık Erişim, creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/.
- DİSKAR (2024a) Türkiye’de Emegın Durumu: Emek Araştırmaları 2020-2023, İstanbul: Mutlu Print Basım.
- DİSKAR (2024b). Asgari Ücret Gerçeği 2024 Araştırması Raporu, İstanbul: DİSK Yayını, 2024
- DİSKAR (2024c), Araştırma Bülteni, Ocak 2024
- DİSKAR, (2022)“Salgın Döneminde Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı Geriledi”, Araştırma Bülteni, Nisan 2022.
- Erdoğdu, S. ve Denizcan, K. (2014) “Dünyada ve Türkiye’de Çalışan Yoksulluğu”, Çalışma
- Euronews (2022) <https://tr.euronews.com/2022/05/26/oecd-turkiye-haftada-60-saat-fazla-cal-san-kisi-oran-en-fazla-olan-ulke> (Erişim Tarihi 03.02.2023)
- Göktürk, E.D.T. (2006) Dünden Yarına Yurttaşlık-21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme-, İstanbul: SAV Yayınlar.
- Güler-Müftüoğlu, B. (2003) “Yeniden Yapılanmada KOBİ’ler: Sihirli Değneğin Sihirsizliği”, İktisat Dergisi, sayı:435, Mart, 16-24.
- Güler-Müftüoğlu, B. (2005) Fason Ekonomisi: İstanbul-Gedikpaşada Ayakkabı Üretimi, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Güler-Müftüoğlu, B. (2008) “Firmalar Arası Değişim İlişkisi: Fasonlaşma ve Taşeronlaşma”, Toplum ve Hekim, Cilt:23, Sayı: 4, 243-253.
- Güler, B. (2021) “Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya İzlençe”, Çaydan Öte: Tarladan Demliğe, Mekânda ve Bellekte Çay, Edit: F. Genç ve Ö. Şendeniz, İstanbul: Gola Yayınları, 23-50.
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-III.-Ceyrek--Temmuz--Eylul,-2023-49663> (Erişim Tarihi 07.02.2024)

- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2023-53711> (Erişim Tarihi 02.02.2024)
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Mart-2024> (Erişim Tarihi 19.05.2024)
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kucuk-ve-Orta-Buyuklukteki-Girisim-Istatistikleri-2021-45685> (Erişim Tarihi 01.02.2023)
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-Quarter-II:-April-June,-2021-37546> (Erişim Tarihi 31.01.2023)
- <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/kadro-rolu-personelin-orani-son-10-yilda-78-ten-60-a-dustu> (Erişim Tarihi 02.02.2023)
- Koray, M. (2018) Sosyal Politika, 7. Baskı, İstanbul: İmge Kitapevi
- Marshall, T.H.ve Bottomore, T. (2006) Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, Çev. A.Kaya, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Özüğurlu, M. (2003) “Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu”, Mülkiye Dergisi, C. 27, S. 239, 59-74.
- Parlak-Poyraz, D. (2020) Neoliberal Dönemde Sınıf-Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK Örneği (1981-2000), İstanbul: SAV Yayınları.
- Resmî Gazete Karar 32072/13.01.2023
- Robert, C. (2004) Sosyal Güvensizlik, Çev. I. Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2022) Yıllık Ekonomik Raporu.
- Talas, C. (2001) Toplumsal Ekonomi, Birinci Basım, İstanbul: İmge Kitapevi.
- TÜİK, Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2020 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020> (Erişim Tarihi 03.02.2023)
- Türk-İş. Açlık ve Yoksulluk Sınırı Ocak 2024 Araştırması, <https://www.turkis.org.tr/turk-is-ocak-2024-aclik-ve-yoksulluk-siniri/> (Erişim Tarihi 08.02.2024)
- Uçkan-Hekimler, B. (2017) “2000’li Yıllarda Türkiye’de Memur Sendikacılığı”, Zor Zamanlarda Emek: Türkiye’de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları, Der. Ahmet Makal ve Aziz Çelik, İstanbul: İmge Kitabevi, 217-254.

Bölüm 5

SAVANADAN BUZUL ÇAĞINA İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ İNSAN EVRİMİNİ NASIL YÖNLENDİRDİ?

Melike BİLGİN¹

¹ Naturalis Biodiversity Center, Darwinweg 2, 2333, CR Leiden, The Netherlands
ORCID Melike Bilgin: 0000-0003-4047-2865

Giriş

İklim, çevre ve evrimsel biyoloji arasındaki karmaşık ilişki, tarih boyunca hominoidlerin evrimini derinden şekillendirmiştir. Milyonlarca yıl boyunca, değişen iklim ve ortamlar, hominoidlerin adapte olduğu, göç ettiği ve evrimleştiği dinamik bir zemin oluşturmuştur. Fosil kayıtları ve diğer fiziksel kanıtlar aracılığıyla eski insanları inceleyen Paleoantropoloji, bu çevresel etkileri inceleyebileceğimiz eşsiz bir mercek sunmaktadır. Jeoloji, arkeoloji, biyoloji ve paleoekoloji gibi çeşitli bilimsel disiplinlerden de elde edilen verilerle entegre ederek geçmiş iklimleri ve ekosistemleri yeniden inşa etmek hominoidlerin karşılaştığı koşullara ışık tutabilmiştir. Bu multidisipliner yaklaşım, buzul çağları, kuraklaşma dönemleri, sıcaklık ve yağıştaki dalgalanmalar gibi iklimsel değişimlerin insan evrimindeki önemini ortaya koymuştur.

Yaklaşık 7 milyon yıl önce, ilk atalarımız olan homininler ormanlık ortamlarda yaşıyordu. Ancak, önemli iklim değişiklikleri Doğu Afrika'da savanların genişlemesine yol açtı. Savan Hipotezi, bu değişikliklerin erken homininleri yeni ortamlara uyum sağlamaya zorladığını ve önemli evrimsel gelişmelere yol açtığını öne sürmektedir. En önemli adaptasyonlardan biri iki ayaklılık yani bipedalizmdi. Ormanlar azaldıkça ve otlaklar genişledikçe, iki ayak üzerinde yürümek uzun mesafeler kat etmek, yırtıcı hayvanları tespit etmek ve besin kaynaklarına erişmek için avantajlı hale geldi (Elton, 2008). Bipedalizme doğru yolculuk, beynin büyümesi, alet kullanımının gelişmesi ve karmaşık sosyal yapıların ortaya çıkması, insan evriminde çevresel baskılarla karmaşık bir şekilde bağlantılı kilometre taşları oldu. İklim dalgalanmaya devam ettikçe, atalarımız için mevcut olan yaşam alanları ve kaynaklar da değişti. Yaklaşık 2,6 milyon yıl önce başlayan Pleistosen dönemi, atalarımızın yaşadığı ortamları önemli ölçüde değiştiren bir dizi buzul ve buzul arası dönemi başlattı. Her yeni ortam farklı adaptasyonlar gerektirdi. Bu kitap bölümünde, çevresel zorlukların ve fırsatların evrimsel yolları nasıl etkilediğini vurgulayarak, önemli iklim olaylarını ve bunların homininler üzerindeki etkilerini inceleyerek, mevcut araştırmaları sentezleyerek, iklim, çevre ve insan evrimi arasındaki bağlantıya bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

a) *Bipedalizm*

Bipedalizm, iki ayak üzerinde dik yürüyebilme yeteneğidir. Bu hareket biçimi, insanların ve atalarının belirleyici bir özelliğidir ve onları hareket için öncelikle dört uzuvlarını kullanan diğer primatlardan ayırır. Bipedalizm, dikey olarak hizalanmış bir omurga, çanak şeklinde bir pelvis, uzun alt uzuvlar ve kemerli ayaklar gibi çeşitli anatomik adaptasyonları içerir. Bu adaptasyonlar verimli dik yürüme ve koşmayı kolaylaştırarak elleri alet kullanımı ve diğer işlevler için serbest bırakır (Hunt, 1996).

Geç Miyosen ile Erken Pliyosen dönemleri arasındaki iklimsel değişiklikler, erken homininlerin evrimsel yörüngesini şekillendirmede önemli bir yere

sahiptir. Bu iklimsel değişimler, Doğu Afrika'da gümr ve sık ormanların daha açık ve kurak savan manzaralarına dönüşmesine yol açmıştır (Prost, 1980). Bu önemli değişiklik, iki ayaklılığın gelişimini destekleyen yeni seçici baskılar yaratmıştır. Artan kuraklık ve dalgalanan sıcaklıklar nedeniyle sık ormanlar yerini geniş savanlara bıraktıkça, erken homininler yeni çevreye uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Ağaç örtüsünün azalması ve dağınık yiyecek ve su kaynakları arasında daha uzun mesafeler kat etme ihtiyacı, iki ayaklılığı avantajlı bir adaptasyon haline getirmiştir (White, 1980). İki ayak üzerinde durmak, doğrudan güneş ışığına maruz kalan vücut yüzey alanını da azaltmaktadır. Bu da sıcak ve açık ortamlarda faydalıdır. Dik durmak ayrıca serinletici esintilere maruz kalmayı artırır ve yerden ısı emilimini azaltır. Vücut ısısını daha etkili bir şekilde düzenleyebilme yeteneği, gelişen savanların giderek daha sıcak ve kuru iklimlerinde hayatta kalmak için çok önemli bir hale gelmiştir (Sylvester, 2006). İki ayaklılık elleri serbest bırakarak ilk homininlerin yiyecek ve alet taşımaya ve nesnelere daha verimli bir şekilde kullanmasına da olanak sağlamıştır. Bu uyum yeteneği, değişken bir iklimde daha geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanmak için bir avantaj sağlamıştır.

İnsan ayakları, vücudun tüm ağırlığını taşıyacak şekilde evrimleşmiştir; bu da daha büyük topuklar ve daha küçük ayak parmakları ile sonuçlanmış ve ayak başparmağı diğerleriyle aynı hizaya gelmiştir. Ayrıca insanlar hareket sırasında etkili ağırlık aktarımına ve enerji korunumuna yardımcı olan bir ayak kemerine sahiptir. Kemer ve ilgili kaslar, ağaç tırmanışından dik yürümeye geçişi yansıtmak şekilde etkili itme için adapte olmuştur (Aiello ve Dean, 1990). Diz eklemleri kalça eklemlerine benzer şekilde insanların artan vücut ağırlığını daha iyi desteklemek için daha büyük olacak şekilde evrimleşmiştir. Dizler düz ve uylukları içe doğru bükülmüş şekilde, neredeyse doğrudan vücudun altına yerleşmiştir. Bu yürüyüş tarzı aynı zamanda daha iyi dengede durmaya katkıda bulunur (Kondō, 1985). Bipedalizmin evrimi, bacak uzunluğunda da bir artışa yol açmış ve bu da dik yürüyüş sırasında bacak kaslarının işlevini değiştirmiştir. İnsanlarda yürüme öncelikle ayak bileğindeki bacak kasları tarafından desteklenir. Daha uzun bacaklar, uzvun daha doğal bir şekilde devrimini sağlayarak, bir sonraki adım için diğer bacağı öne doğru hareketi için kas çabası ihtiyacını azaltır. Uzun arka uzuvlar ve kısa ön uzuvların kombinasyonu dik yürümeyi sağlar. Ayrıca, kol uzunluğuna göre daha uzun bacakların gelişimi, yiyecek ve su arayışında büyük mesafeler kat etmek için gerekli olan dayanıklılık yürüyüşü ve koşuyu sağlayan bir adaptasyon olmuştur (Lovejoy, 1988). İnsan pelvisi dik yürümeyi desteklemek için daha kısa ve daha geniş hale gelerek omurga için sabit bir taban sağlamış ve bel kasları üzerindeki baskıyı azaltmıştır. Bu adaptasyon, iki ayaklı hareket sırasında iç organlar için denge ve desteği geliştirmiştir. Bununla beraber omurganın eğriliği (lomber lordosis), dengeli ve dik yürüme için gerekli olan ağırlık merkezini kalçalar üzerinde tutmak için gelişmiştir. Uyluk kemiği içe doğru açı yaparak dizleri

vücudun orta hattına yaklaştırmış, böylece denge ve yürüme verimliliği artmıştır (Wang vd., 2004).

Fosil kayıtları, iklim değişikliklerinin iki ayaklılığın evrimini nasıl etkilediğine dair kanıtlar sunmaktadır. Yaklaşık 4,4 milyon yıl öncesine tarihlenen *Ardipithecus ramidus*, bipedal ve arboreal adaptasyonların bir kombinasyonuna örnek bir türdür (White vd., 2009). *Ardipithecus ramidus*'un yaşadığı dönemdeki çevresel koşullar, ormanlık alan ve savan karışımıyla karakterize ediliyordu. Pelvis, bacaklar ve ayaklardaki adaptasyonlar, *A. ramidus*'un iki ayak üzerinde yürüme konusunda daha sonraki homininler kadar verimli olmasa da, yine de iki ayak üzerinde etkili bir şekilde hareket edebildiğini göstermektedir. Bu habitat, muhtemelen iki ayaklılık ve ağaçlara tırmanma özelliklerinin kombinasyonunu oluşturmuştur (White vd., 2009). Kavrayıcı ayak başparmağı ve esnek eller, muhtemelen yiyecek aramak ve avcılardan kaçınmak için tırmanmanın yaşam tarzının önemli bir parçası olmaya devam ettiğini göstermektedir.

Ardipithecus ramidus'den sonra bilinen en eski bipedalizm örneği *Australopithecus afarensis*'dir. Yaklaşık 3,9 ila 2,9 milyon yıl önce Pliyosen çağında yaşamış olan bu türün en önemli örneklerinden biri Etiyopya'nın Afar bölgesinde keşfedilmiş ve adına "Lucy" konulmuş örnektir. *A. afarensis* pelvis, bacaklar ve ayakların yapısından anlaşılacağı üzere iki ayaklıydı. Ayrıca, Tanzanya'da keşfedilen ve yaklaşık 3,6 milyon yıl öncesine tarihlenen Laetoli ayak izleri de, iki ayak üzerinde yüründüğüne dair doğrudan kanıtlar sunmaktadır. Bu ayak izleri, dik yürümeyle tutarlı olarak iyi gelişmiş bir kemer ve öne bakan ayak başparmağı göstermektedir. İki ayaklılık adaptasyonları, *A. afarensis*'in açık arazilerde verimli bir şekilde hareket etmesini sağlamış ve bu da yaşadıkları mozaik ortamlarda avantajlı olmuştur (Wang ve Crompton, 2004). İki ayaklı adaptasyonlarına rağmen, *A. afarensis*'de tıpkı *A. ramidus* gibi uzun kollar ve kıvrık parmaklar gibi bazı arboreal özelliklerini korumuştur. Bu özellikler, yine muhtemelen yiyecek aramak, yuva yapmak ve avcılardan kaçınmak için hala ağaçlara tırmandıklarını göstermektedir (Gruss ve Schmitt, 2015). Yukarıda bahsedilmiş olan fosil kayıtlarına ek olarak güncel bir çalışmaya göre, *Sahelanthropus tchadensis*'e ait bulunan uyluk ve önkol kemiklerinin analizi, bipedalizm ile ilişkilendirilen fosil kayıtlarının 7 milyon yıl kadar geriye gitmesine neden olmuştur. Ancak *Sahelanthropus tchadensis* ile ilgili bu iddialar henüz tartışmalıdır.

b) *Vücut Anatomisi*

İklimsel değişiklikler vücut anatomisinde de çeşitli değişikliklere yol açmıştır. Vücut anatomisindeki bu fiziksel değişimler Bergmann ve Allen'in kuralları ile de açıklanmaktadır. Bu kurallar, insanlar da dahil olmak üzere sıcakkanlı hayvanların vücut büyüklüğü ve şeklinin iklim koşullarından nasıl etkilendiğini açıklayan biyolojideki temel ilkeler olarak bilinmektedir. Bu kurallar,

organizmaların farklı termal ortamlarda hayatta kalma ve üreme başarılarını optimize etmelerini sağlayan evrimsel adaptasyonları vurgulamaktadır. Bergmann Kuralı, 19. yüzyıl biyoloğu Carl Bergmann tarafından formüle edilmiş olup, geniş bir alana yayılmış taksonomik bir klad içinde, daha büyük boyut-taki popülasyonların ve türlerin daha soğuk ortamlarda, daha küçük boyut-takilerin ise daha sıcak bölgelerde bulunduğunu öne sürer. Bu kural öncelikle vücut büyüklüğü ve bunun ısı koruma ve kaybı ile ilişkilidir (Smith vd.,1995). Buna ek olarak, Amerikalı zoolog Joel Asaph Allen tarafından 19. yüzyılın sonlarında ortaya atılan Allen Kuralı, endotermilerin (sıcakkanlı hayvanlar) uzuvlarının, kulaklarının ve diğer uzantılarının soğuk iklimlerde daha kısa, sıcak iklimlerde ise daha uzun olduğunu belirtir. Bu kural, ekstremitelerin şekli ve oranı ile termoregülasyondaki rolleriyle ilgilidir (Nudds ve Oswald, 2007).

Soğuk iklimlerde, daha büyük bir vücut boyutu avantajlıdır çünkü daha küçük bir yüzey alanı-hacim oranına sahiptir. Bu, vücut ne kadar büyükse, ısının kaçması için o kadar az göreceli yüzey alanı olduğu anlamına gelir. Sonuç olarak, daha büyük bir vücut ısıyı daha etkili bir şekilde tutarak hipotermi riskini azaltır. Buzul Çağı Avrupa'sında yaşamış olan Neandertaller, Bergmann Kuralı'nın en iyi örneğidir. Yaşadıkları sert ve soğuk ortamlarda ısıyı korumaya yardımcı olan geniş bir göğüs boşluğuna sahip, sağlam bir yapıları vardı. Bu vücut formu ısı kaybını en aza indirilmesine yardımcı olmuştur (Churchill, 2006). Daha kısa uzuvlar ve ekstremiteler, ısının kaybedilebileceği yüzey alanını azaltır. Soğuk iklimlerde, bu adaptasyon vücut ısısının korunmasına yardımcı olur, bu da vücut sıcaklığının korunması ve donma veya hipotermi önlenmesi için çok önemlidir. Neandertaller, ısıyı korumalarına yardımcı olan daha kısa uzuvlar ve daha kompakt bir vücut yapısı sergilemiştir (Holliday, 1997; Churchill, 2006). Daha kısa olan ön kolları ve alt bacakları, ekstremitelerin soğuğa maruz kalmasını en aza indirmiş, böylece ısı kaybını azaltmış ve soğuk ortamlarda hayatta kalmayı kolaylaştırmıştır.

Buna karşılık, daha küçük vücut boyutu daha sıcak iklimlerde avantajlıdır çünkü daha büyük bir yüzey alanı-hacim oranına sahiptir. Bu, vücut kütle-sine göre daha fazla yüzey alanının mevcut olduğu, ısı dağılımını ve soğutmayı kolaylaştırdığı anlamına gelir. Afrika'nın sıcak savanalarında yaşayan *Homo erectus* gibi ilk insanlar daha uzun ve daha zayıf bir vücut geliştirmiştir (Ruff, 1993). Bu vücut formu, yüksek sıcaklıklarda yiyecek ararken ve avlanırken ısıyı dağıtma yeteneklerini geliştirmiştir. Artan yüzey alanı, terleme yoluyla daha verimli bir şekilde soğumalarına yardımcı olmuş, ve konveksiyon ve buharlaşma gibi süreçler yoluyla vücudu soğutmak için faydalı bir yöntem olmuştur.

c) *Cilt Pigmentasyonu*

Deri pigmentasyonu, dünyanın farklı bölgelerinde değişen ultraviyole (UV) radyasyon seviyelerine bir adaptasyon olarak gelişmiştir. Yüksek UV'li ortamlarda daha koyu cilt DNA hasarına ve folat bozulmasına karşı koruma

sağlarken, düşük UV'li ortamlarda daha açık cilt D vitamini sentezini kolaylaştırır (Abdel-Malek, 2009). İklimsel değişiklikler, farklı ortamlarla karşılaşan erken homininler ve insanlarda bu adaptasyonlara yol açmıştır. UV radyasyonunun yıl boyunca yoğun olduğu ekvatora yakın bölgelerde, daha koyu cilt pigmentasyonu koruyucu bir mekanizma olarak evrimleşmiştir. Koyu ciltten sorumlu pigment olan melanin, UV radyasyonunu emerek ve dağıtarak doğal bir güneş kremi görevi görür. Bu, cilt kanseri riskini azaltır ve DNA sentezi, onarımı ve üreme sağlığı için hayati bir besin olan folatın bozulmasına karşı korur.

Bipedalizmin hominin yaşamında aktif hale gelmesi vücudun büyük bir kısmındaki kıl kaybıyla ilişkilendirilmiştir. Ormanlık alanlardan açık otlaklara geçiş, güneş radyasyonuna daha fazla maruz kalma ve etkili vücut ısısı düzenleme ihtiyacı da dahil olmak üzere yeni çevresel zorluklara adaptasyon gerektirmiştir. Klasik açıklamalardan biri, australopithlerin gün ortasında güneş ışığının doğrudan etkilerine maruz kaldıkları daha açık tropikal habitatlarda yiyecek ararken kıl kaybının aşırı ısı yükünü azaltmak için evrimleştiği yönündedir (Wheeler 1984; Ruxton ve Wilkinson 2011). Bu kayıp, sıcak ve kurak savan ortamında hayatta kalmak için gerekli olan daha etkili terleme ve soğutma mekanizmalarına olanak sağlamıştır.

İnsan deri pigmentasyonunun birincil biyolojik rolü, ultraviyole radyasyonun derinin derin katmanlarına ve deri dolaşımına nüfuz etmesine aracılık etmesidir. Vücut kıllarının azalmasıyla birlikte, deri UV radyasyonuna daha doğrudan maruz kalmıştır. Bu artan maruziyet, ultraviyole ışınlarından kaynaklanan hasarı önlemek için koruyucu mekanizmaların evrimleşmesini gerektirmiştir. Cilt renginden sorumlu pigment olan melanin hayati bir adaptasyon haline gelmiştir (Blum, 1961). Ekvatora yakın bölgelerde, doğal seçim daha yüksek melanin seviyelerine sahip bireyleri tercih etmiş ve daha koyu cilt pigmentasyonu ile sonuçlanmıştır. Bu adaptasyon, yoğun UV maruziyetinin zararlı etkilerine karşı önemli bir koruma sağlamıştır (Branda vd., 1978). Koyu renkli derinin evrimi termoregülasyonda da rol oynamıştır. Koyu ten, UV hasarına karşı koruma sağlayarak ter bezlerinin korunmasına ve sıcak savan ortamında hayatta kalmak için gerekli olan etkili buharlaşmalı soğutmaya olanak sağlamıştır. UV koruması ve etkili soğutma mekanizmalarının bu kombinasyonu, erken homininlerin yoğun güneş radyasyonu ve sabit vücut sıcaklıklarını koruma ihtiyacı ile karşı karşıya kaldıkları açık otlaklarda başarılı olmalarını sağlamıştır.

Homo sapiens yaklaşık 60.000 yıl önce Afrika'dan göç ederken, farklı coğrafi bölgelerde çok çeşitli UV radyasyon seviyeleriyle karşılaştı. Bu göç, yerel ortamlara uygun farklı cilt pigmentasyonu adaptasyonlarını destekleyen doğal seçilime yol açtı (Groucutt vd., 2015). Ekvatorial ve tropikal bölgeler gibi UV radyasyonunun yüksek olduğu bölgelerde, popülasyonlar UV maruziyetinin zararlı etkilerine karşı korunmak için daha koyu ten rengini korudu. Avru-

pa ve kuzey Asya gibi daha yüksek enlemlerde, daha düşük UV radyasyon seviyeleri D vitamini sentezi için bir zorluk oluşturmuştur (Jablonski, 2021). Ancak doğal seçim, sınırlı güneş ışığına maruz kalmaya rağmen daha verimli D vitamini üretimine izin veren daha açık cilt pigmentasyonunu sahip olan bireyleri öne çıkarmıştır. Melanin içeriğinin azaldığı daha açık renkli cilt, daha fazla UVB ışınının cilde nüfuz etmesine ve kemik sağlığı ve bağışıklık fonksiyonu için hayati önem taşıyan D vitamini sentezini katalize etmesine izin vermektedir.

d) *Beslenme değişiklikleri ve taş alet kullanımı*

İklimsel değişiklikler, erken homininlerin beslenme düzenlerini önemli ölçüde etkileyerek morfolojik ve davranışsal adaptasyonlara neden olmuştur. Çevre değiştikçe, gıda kaynaklarının mevcudiyeti ve türleri de değişmiş, bu da beslenme esnekliği ile yiyecek arama ve gıda işleme tekniklerinde yenilikler gerektirmiştir.

Pleistosen dönemi, tekrarlanan buzul ve buzullar arası döngülerle karakterize edilir. Bu döngüler küresel sıcaklıklarda ve yağış düzenlerinde önemli değişikliklere neden olarak ormanların, otlakların ve çöllerin genişlemesine ve daralmasına yol açmıştır. Buzul dönemlerinde, daha soğuk ve daha kuru koşullar genellikle açık otlakların ve savanların yayılmasına neden olurken, buzullar arası dönemler yoğun ormanların ve ağaçlık alanların büyümesini destekleyen daha sıcak, daha nemli koşullar getirmiştir. Sık ormanlardan savanalar gibi daha açık ortamlara geçiş, erken homininler için mevcut olan besin kaynaklarının türlerini etkilemiştir. Ormanlık alanlar bol miktarda meyve, yaprak ve kabuklu yemiş sunarken, savanlar otlar, yumrular ve av hayvanlarının daha fazla bulunmasını sağlamıştır. Bu habitat değişimleri, yiyecek arama stratejilerinde ve beslenme tercihlerinde değişiklikler gerektirmiştir.

İklim değişiklikleri yalnızca gıda kaynaklarının mevcudiyetini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda beslenme biçimindeki değişimleri kolaylaştıran davranışsal ve teknolojik yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Taş aletlerin yapımı ve kullanımı, hominin alet yapımcılarının çevreleriyle etkileşim kurma ve çevrelerine uyum sağlama biçimlerinde de çok yönlülük sağlamıştır. Aletler sayesinde, yüksek besin değeri sağlayan ve çeşitli habitatlarda bulunabilen et gibi yeni besin kaynaklarından faydalanabilmişlerdir. Beslenmedeki bu uyarlanabilirlik, farklı ortamlarda hayatta kalmayı desteklemiş ve ilk insanların belirli türde besin kaynakları veya habitatlarla sınırlı kalmamasını sağlamıştır. Kayaları kırarak alet yapma eylemi önemli bir seçici avantaj sağlamıştır. Bu beceride ustalaşan homininler, kesmek için keskin yongalara ve yiyecekleri dövmek ve ezmek için yararlı çekiç taşlarına erişim kazanmıştır. Bu temel taş aletler, dişlerinin işlevlerini büyük ölçüde artırarak daha önce erişilemeyen çok çeşitli yiyecekleri işlemelerini sağlamıştır. Örneğin, büyük hayvanların etleri yongaların keskin kenarları kullanılarak verimli bir şekilde kesilebilirken,

kemikleri kırmak ve içindeki besleyici iliğe erişmek için taşlar kullanıldı. Diğer aletlerde bitkileri öğütmeye ya da yumru kökleri kazmak için çubukları sivriltmeye yarıyordu. Bu, homininlerin beslenme çeşitliliğini genişleterek farklı kaynaklardan yiyecek elde etmesini kolaylaştırdı. Örneğin, *Homo habilis* ile ilişkilendirilen Oldowan aletleri, eti kesmek ve ilik çıkarmak için kemikleri kırmak için kullanılmış, zengin bir kalori ve besin kaynağı sağlamıştır (Toth, 1985). Daha sonra ortaya çıkan ve *Homo erectus* ile ilişkilendirilen Acheulean aletleri ise daha sofistike ve çok yönlüdür; bu da büyük hayvanların avlanmasına ve kesilmesi ile ilişkilendirilmiştir (Wynn vd., 1990). Bununla birlikte ateşin kullanımı ve ardından gelen yiyecek pişirme becerisi de, erken homininlerin sert bitki materyalleri ve et de dahil olmak üzere daha geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanmasına olanak tanıyarak beslenme esnekliklerini artırmıştır.

Beslenmeyle ilgili sonuçların ötesinde, alet kullanımının hominin evrimi üzerinde daha geniş etkileri olmuştur. Alet yapma ve kullanma becerisi muhtemelen sosyal yapıları ve bilişsel gelişimi etkilemiştir. Alet yapımı yalnızca el becerisi değil, aynı zamanda planlama, öğrenme ve bilgi aktarma becerisi de gerektiriyordu. Bu, homininler arasında daha karmaşık sosyal etkileşimleri ve işbirliğini teşvik etmiş olabilir. Alet üretimi ve kullanımında tekniklerin paylaşılması ve işbirliği yapılması sosyal bağları güçlendirmiş, beceri ve bilgi alışverişini kolaylaştırmış olabilir. Ayrıca, alet yapımında zaman içinde yaşanan teknolojik gelişmeler sürekli bir yenilik ve adaptasyon sürecini yansıtmaktadır. Homininler yeni bölgelere göç ettikçe ve farklı çevresel zorluklarla karşılaştıkça, taş aletlerde özel ihtiyaçları karşılayacak şekilde evrimleşmiştir. Teknolojinin bu süregelen gelişimi, biyolojik evrimin yanı sıra kültürel evrimin de önemini vurgulamaktadır.

e) Göç ve Yayılım

Tüm organizmalar çevresel değişikliklerle karşı karşıyadır. Sıcaklık, ışık ve yağıştaki günlük veya mevsimsel değişimler gibi bazı değişiklikler hızlı bir şekilde gerçekleşir ve döngüseldir. Bu kısa vadeli değişiklikler göç modelleri, üreme döngüleri ve beslenme alışkanlıkları gibi davranışları ve adaptasyonları etkileyebilir. Örneğin, hayvanlar aktivite seviyelerini değiştirerek, sıcak dönemlerde gölge arayarak veya soğuk mevsimlerde kış uykusuna yatarak sıcaklık dalgalanmalarına uyum sağlayabilir. Bitkiler de bu çevresel ipuçlarına yanıt olarak çiçek açma veya yaprak dökme zamanlarını ayarlayabilir. Fakat büyük ölçekli değişiklikler besin kaynaklarının mevcudiyetini etkileyerek homininleri, göç etme, alet yapımı, avlanma ve yiyecek arama teknikleri gibi yeni hayatta kalma stratejileri geliştirmeye sevk etti. Bu uyarlanabilir davranışların evrimi, sürekli değişen coğrafik manzaralar ve iklim koşullarıyla başa çıkmak için çok önemliydi. Günlük veya mevsimsel değişimlerin aksine, bu değişimler genellikle uzun süreli ve öngörülemezdi, bu da homininler ve diğer organizmalar için hayatta kalma koşullarında istikrarsızlığı ve belirsizliğini artırıyordu. Bu olayların öngörülemeyen doğası, yüksek derecede esneklik ve uyum

yeteneği gerektirmiştir. Bir hayvanın tercih ettiği habitat değiştiğinde, birkaç potansiyel tepkisi vardır: tercih ettiği habitatı takip etmek için yer değiştirebilir, yeni koşullarda gelişmek için genetik adaptasyonlardan geçebilir veya bu seçeneklerden hiçbiri uygun değilse, yok olma ile karşı karşıya kalabilir. Bir başka olası tepki de popülasyonun yeni ve değişen ortamlara uyum sağlama potansiyelinin artmasıdır.

İnsan evriminde çevrenin rolü hakkında birçok fikir vardır. Bazı görüşler, dik yürüme veya alet yapımı gibi belirli adaptasyonların daha kuru habitatlarla ve otlakların yayılmasıyla ilişkili olduğunu varsayar; bu fikir genellikle savan hipotezi olarak bilinir. Uzun süredir kabul gören bu görüşe göre, birçok önemli insan adaptasyonu Afrika savanasında ortaya çıkmış ya da genişleyen kuru otlakların çevresel baskısından etkilenmiştir. İklimdeki bu değişimler, popülasyonların daha elverişli habitat ve kaynak arayışıyla hareket etmesini kolaylaştıran ya da zorunlu kılan yeni çevresel koşullar yaratmıştır. *Homo erectus* gibi erken homininlerin, yaklaşık 2 milyon yıl önce Afrika dışına dağılmaya başlaması da savan hipotezini destekler niteliktedir. Bu göç, değişen çevre koşullarında yeni yaşam alanları ve kaynak arayışının yol açtığı önemli bir evrimsel sıçramaya işaret etmektedir.

Bununla beraber, buzul ve buzullar arası dönemler de göç modellerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Buzul dönemlerinde, genişleyen buz tabakaları ve daha soğuk iklimler popülasyonları güneye, daha ılıman bölgelere doğru itmiştir. Buna karşılık, daha sıcak ve geri çekilen buzlarla karakterize edilen buzullar arası dönemler, daha önce yaşanamayan kuzey bölgelerini açarak kuzeye doğru genişlemeye olanak sağlamıştır. Bu iklimsel dalgalanmalar deniz seviyelerini de etkileyerek homininlerin yayılmasını kolaylaştıran kara köprüleri ve göç yolları yaratmıştır. Örneğin, buzul dönemlerinde deniz seviyesinin düşmesi, Asya ve Kuzey Amerika arasındaki Bering Kara Köprüsü gibi kara köprülerini ortaya çıkararak insanların Amerika'ya göç etmesini sağlamıştır.

Sonuç

Miyosen'den günümüze kadar uzanan çağlar boyunca, değişen iklimlerin ve değişen ortamların sadece arka plan değil, hominoidlerin evrimsel yolculuğunu şekillendiren önemli güçler olduğu açıktır. İster sıcaklık değişimleri, ister değişen yağış örüntüleri, isterse de değişen bitki örtüsü manzaraları olsun, bu iklimsel dalgalanmalar homininlerin hayatta kalmak için uyum sağlamaya, göç etmeye ve yenilikler yapmaya itmiştir.

Bu adaptasyonların başında, hominin evriminin ayırt edici özelliklerinden biri olan ve atalarımızın çeşitli ve genellikle zorlu arazileri verimli bir şekilde kat etmesini sağlayan bipedalisimin evrimi geliyordu. Ağaçlık alanlardan açık yaşam alanına geçiş ve savanların genişlemesiyle, hominoidleri yeni ekolojik nişlerden yararlanmaya ve yeni hayatta kalma stratejileri geliştirmeye

itmiştir. Avcılık ve leş yiyicilik yoluyla sağlanan et de dahil olmak üzere çeşitli bir beslenme, beyin büyümesi için gerekli besinleri sağlamıştır. Bu dönem aynı zamanda alet kullanımının ortaya çıkışına da tanıklık etmiştir; Oldowan ve daha sonra Acheulean alet endüstrileri ilk insanların artan bilişsel yeteneklerini yansıtmaktadır. Bu aletler homininlerin daha geniş bir gıda yelpazesini işlemesine olanak tanıyarak beyin gelişimini ve değişen ortamlara adaptasyonu daha da desteklemiştir. Giderek daha değişken hale gelen ortamlarda yiyecek bulma, barınak sağlama ve yırtıcı hayvanlardan kaçınma talepleri, muhtemelen daha karmaşık beyin fonksiyonlarının ve sosyal davranışların gelişimini teşvik etmiştir. Bu evrimsel dönüm noktaları yalnızca hayatta kalma oranlarını iyileştirmekle kalmamış, aynı zamanda modern insanı tanımlayan kültürel ve teknolojik ilerlemelere de zemin hazırlamıştır.

Bergmann ve Allen kurallarının ilkelerinde belirtildiği üzere, iklim koşullarına yanıt olarak vücut boyutu ve şeklinin evrimini şekillendiren seçici baskılar olmuştur. Bu adaptasyonlar, belirli ortamlarda hayatta kalma ve üreme başarısını artıran özellikleri tercih eden doğal seçilimin sonucudur. Dünyanın dört bir yanındaki farklı popülasyonlarda görülen insan morfolojisindeki çeşitlilik, bu evrimsel ilkelerin bir kanıtı olmuştur.

Bir diğer adaptasyon olan deri pigmentasyonundaki değişimlerin kökenleri, erken homininlerin evrimsel tarihi ve çeşitli ortamlara uyumları ile iç içedir. Ekvatorial Afrika'nın yüksek UV radyasyonundan yüksek enlemlerin düşük UV bölgelerine kadar, deri pigmentasyonu UV koruması ve D vitamini sentezini dengeleyen önemli bir adaptif özellik olarak evrimleşmiştir. Bu adaptasyonların altında yatan genetik mekanizmalar, çevresel baskılar ve evrimsel tepkiler arasındaki karmaşık etkileşimi ortaya koymaktadır. Günümüzde, deri pigmentasyonunun evrimsel temelini anlamak, insan sağlığı, sosyal dinamikler ve insan çeşitliliğinin zengin dokusu hakkında değerli bilgiler sağlamaktadır.

İlk insanlar tek bir habitatla sınırlı kalmamış, bir dizi ekolojik baskıya yanıt olarak evrimleşmiştir. Bu daha geniş perspektif, çevre ve evrim arasındaki karmaşık etkileşimi vurgulamakta ve insan uyum yeteneğinin türümüzün başarısının temel taşı olduğunu göstermektedir. Daha fazla fosil ortaya çıkarmaya ve yöntemlerimizi geliştirmeye devam ettikçe, insan evrimini şekillendiren ortamlara ilişkin anlayışımız şüphesiz daha da incelikli ve kapsamlı hale gelecektir. Özetle, iklim, çevre ve hominoid evrimi arasındaki karmaşık etkileşim, yaşamın dinamik ve duyarlı doğasını vurgulamaktadır. Hominoidlerin evrimsel yörüngesi, çevresel zorluklar karşısında türlerin dayanıklılığının ve uyum yeteneğinin bir kanıtıdır. Günümüz iklim değişiklikleriyle yüzleşirken, bu tarihsel bağlamı anlamak, bizimki de dahil olmak üzere türlerin gelecekteki çevresel değişimlere karşı potansiyel tepkileri ve adaptasyonları hakkında paha biçilmez bilgiler sağlar.

KAYNAKÇA

- Abdel-Malek, Z. (2009). Constitutive pigmentation, melanogenesis, and the UV response. *Pigment Cell & Melanoma Research*, 22(3), 344.
- Aiello, L., Dean, C. (1990). *An Introduction to Human Evolutionary Anatomy*, (ss. 608), Academic Press.
- Blum, H. F. (1961). Does the melanin pigment of human skin have adaptive value? *Quarterly Review of Biology*, 36(1), 50–63.
- Branda, R. F., & Eaton, J. W. (1978). Skin color and nutrient photolysis: An evolutionary hypothesis. *Science*, 201(4356), 625–626.
- Churchill, S.E. (2006). Bioenergetic perspectives on Neanderthal thermoregulatory and activity budgets, *Neanderthals Revisited: New Approaches and Perspectives*, (s.113–133), Springer: Dordrecht.
- Elton, S. (2008). The environmental context of human evolutionary history in Eurasia and Africa. *Journal of Anatomy*, 212, 377–393.
- Groucutt, H. S., Petraglia, M. D., Bailey, G., Scerri, E. M. L., Parton, A., Clark-Balzan, L., Jennings, R. P., Lewis, L., Blinkhorn, J., Drake, N. A., Breeze, P. S., Inglis, R. H., Devès, M. H., Meredith-Williams, M., Boivin, N., ... Scally, A. (2015). Rethinking the dispersal of *Homo sapiens* out of Africa. *Evolutionary Anthropology*, 24(4), 149–164.
- Gruss, L.T., ve Schmitt, D. (2015). The evolution of the human pelvis: changing adaptations to bipedalism, obstetrics and thermoregulation. *Philosophical Transactions of the Royal Society b Biological Sciences*, 370(1663), 20140063.
- Holliday, T.W. (1997). Postcranial evidence of cold adaptation in European neanderthals. *Am J Phys Anthropol*, 104, 245–258.
- Hunt, K.D. (1996) The postural feeding hypothesis: an ecological model for the origin of bipedalism. *South African J. Sci.* 9, 77–90.
- Jablonski, N.G. (2021). The evolution of human skin pigmentation involved the interactions of genetic, environmental, and cultural variables. *Pigment Cell Melanoma Res.* 34(4), 707-729.
- Kondō, S. (1985). *Primate morphophysiology, locomotor analyses, and human bipedalism*. Tokyo, University of Tokyo Press.
- Lovejoy, C.O. (1988). Evolution of human walking. *Scientific American*. 259 (5), 118–125.
- Nudds, R.L., ve Oswald, S.A. (2007). An Interspecific Test of Allen's Rule: Evolutionary Implications for Endothermic Species. *Evolution*. 61 (12), 2839–2848.
- Sylvester, Adam D. (2006). Locomotor Coupling and the Origin of Hominin Bipedalism. *Journal of Theoretical Biology*. 242 (3), 581–590.
- Prost, J.H. (1980). Origin of bipedalism. *Am J Phys Anthropol*, 52, 175–189.

- Ruff, C.B. (1993). Climatic adaptation and hominid evolution: the thermoregulatory imperative. *Evolutionary Anthropology*, 2, 53–60.
- Ruxton, G.D., ve Wilkinson, D.M. (2011). Avoidance of overheating and selection for both hair loss and bipedality in hominins. *Proc. Natl. Acad. Sci.* 108:20965–20969
- Toth, Nicholas. (1985). The Oldowan reassessed: a close look at early stone artifacts. *Journal of Archaeological Science*, 2, 101-20.
- Wang, W., ve Crompton, R.H. (2004). The role of load-carrying in the evolution of modern body proportions. *J Anat.* 204(5), 417–430.
- Wang, W., Crompton, R.H., Carey, T.S., Günther, M.M., Li, Y., Savage, R., Sellers, W.I. (2004). Comparison of inverse-dynamics musculo-skeletal models of AL 288-1 *Australopithecus afarensis* and KNM-WT 15000 *Homo ergaster* to modern humans, with implications for the evolution of bipedalism. *Journal of Human Evolution*, 47(6), 453–478.
- Wheeler, P.E. (1984). The evolution of bipedality and loss of functional body hair in hominids. *J. Hum. Evol.* 13, 91–98.
- White, T.D., Asfaw, B., Beyene, Y., Haile-Selassie, Y., Lovejoy, C.O., Suwa, G., Wolde-Gabriel, G. (2009). *Ardipithecus ramidus* and the Paleobiology of Early Hominids. *Science*. 326 (5949), 75–86.
- White, T.D. (1980). Evolutionary implications of Pliocene hominid footprints. *Science* 208, 175–176
- Wynn, T., ve Tierson. F. (1990). Regional Comparison of the Shapes of Later Acheulean Handaxes. *American Anthropologist*, 92, 73-84.

Bölüm 6

AFETLERDE KÖPEKLİ ARAMA KURTARMANIN ÖNEMİ

Abdurrahman OLGUN¹

¹ Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, aolgun@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9901-2703

1. GİRİŞ

Afetler, insanlar için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplara neden olan, normal insan yaşamını kesintiye uğratan ve çoğunlukla yetersiz kaynaklara sahip insanların kontrolü dışında, kitlesel can ve mal kayıplarına yol açan olaylardır. Bir afetin ilk saatlerinde arama ve kurtarma çalışmalarının başlaması, insanların hayatta kalma şansını artırmada önemli bir faktördür. Afete maruz kalanların 24 saat sonra hayatta kalma şansı neredeyse yarı yarıya azalmaktadır. En son 6 Şubat Pazarcık depremi gibi yaşanan olaylar göz önünde bulundurulduğunda, afetzedelerin 48 saat boyunca enkaz altından canlı çıkarılma olasılığı oldukça yüksektir. Özellikle bina enkazlarında yaşanan çeşitli sorunlar (artçı sarsıntularla çökmeler, kimyasal sızıntılar, gaz kaçakları vb.) arama kurtarma çalışmalarını zorlaştırmaktadır.

Arama kurtarma çalışmalarında profesyonel ekipler, yerel halk ve gönüllülerle birlikte çalışmakta, sismik cihazlar- görüntüleme cihazları- köpekler bu çalışmalarda eğitilmiş kişiler tarafından kullanılmaktadır. Özellikle son Pazarcık depreminde afet bölgesinin çok büyük olması arama kurtarma çalışmalarında aksamalara neden olmuş ve ülkemize bu alandaki bazı eksikliklerimizi bir an önce gidermemiz gerektiğini hatırlatmıştır. Çünkü unutmamamız gereken en önemli şeylerden biri: Türkiye bir deprem ülkesidir. Depremle yaşayacak ve onunla en sağlıklı şekilde başa çıkacak donanımı ve eğitimi hızla sağlamamız gerekiyor.

Afetlerde köpekli arama kurtarma, acil durum ve kurtarma ekipleri tarafından kullanılan bir yöntemdir ve birçok önemli avantajı vardır. Köpekler, özellikle de özel eğitilmiş arama kurtarma köpekleri, insanların yerini tespit etmede, enkaz altında kalanları bulmada ve diğer acil durumlara müdahale etmede önemli yeteneklere sahiptir.

Bu çalışmanın amacı, afet arama ve kurtarma operasyonları sırasında sahada yeterli sayıda 'köpekli arama ve kurtarma' ekibinin bulunmamasından kaynaklanan sorunlara çözüm üretmektir. Afet bölgelerinde yeterli sayıda eğitilmiş köpeğin bulunmaması ve bu alanda eğitilmiş personel yetiştirecek kurumların eksikliği önemli sorunlar olarak öne çıkmaktadır.

2. AFET KAVRAMI VE AFET YÖNETİMİ

Afetler, çok sayıda insanı etkileyen, rutin faaliyetleri bozan, insanların günlük işlevlerini kesintiye uğratan veya imkânsız hale getiren, can ve mal kaybına neden olan, bitki ve hayvan varlıklarına zarar veren doğal, beşeri veya teknolojik olaylardır (Karaman, 2017). Afetler sonucunda çoğu insan hayatını kaybetmiş, yaralanmış ve büyük maddi kayıplara neden olmuştur. Yaşanan afetlerin büyüklüğü, çoğu kurumun koordineli bir şekilde görevlendirilmesini gerektirmektedir. Afetler arasında deprem, sel, volkanik patlamalar gibi doğanın normal bir fonksiyonu olarak meydana gelenler "doğal tehlike" olarak

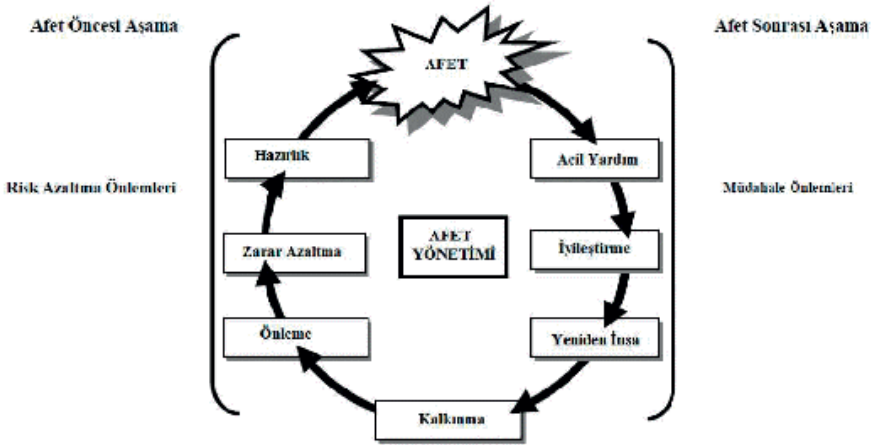
adlandırılmakta ve “afet” olarak tanımlanabilmeleri için insan can ve mal kaybına neden olmaları gerekmektedir (Şahin ve Sipahioğlu, 2002: 15).

Modern afet yönetimine paralel olarak, kayıp ve zarar azaltma, hazırlık, tahmin, erken uyarı ve afetlerin anlaşılması gibi afet öncesi koruma faaliyetleri ‘risk yönetimi’; etki analizi, müdahale, iyileştirme ve yeniden inşa gibi afet sonrası faaliyetler ise ‘kriz yönetimi’ olarak değerlendirilmektedir (Kadioğlu, 2008). Bu bağlamda daha sağlıklı bir afet yönetimine ulaşmak için etkin bir afet yönetimi çalışmasında afet öncesi, sırası ve sonrasında gerekli tüm ihtiyaçların karşılanması sağlanmalıdır.

Afet yönetim sürecini içeren çalışmalar beş temel aşamada incelenmektedir (Özmen vd., 2005, 1472-1473);

- Zarar azaltma faaliyetleri,
- Hazırlık faaliyetleri,
- Kurtarma ve ilk yardım faaliyetleri,
- İyileştirme faaliyetleri,
- Yeniden yapılandırma faaliyetleri.

Bu faaliyetler sıralı ve iç içe geçmiş olmalı, bir önceki aşamada gerçekleştirilen faaliyetler bir sonraki aşamayı etkilemeli, kesintisiz devam etmeli ve olağanüstü koşullarda gerçekleştirilmelidir (Şekil 1) (Özmen vd., 2005, 1473).

Şekil 1. Afet Yönetim Süreci

Afet öncesi;

- Toplumun meydana gelebilecek olaylardan en az hasar ve fiziksel kayıpla kurtulabilmesi için gerekli tüm teknik, idari ve hukuki tedbirleri olaylar meydana gelmeden önce almak,

- Mümkmn olan durumlarda olayları önleyin ve bunun mümkmn olmadığı durumlarda kurtarma, ilk yardım ve kurtarma operasyonlarının zamanında, hızlı, verimli ve etkili bir şekilde yürütülmesini sağlayın,

- Afet riskinin azaltılmasının kalkınmanın tüm aşamalarına entegre edilmesi, böylece mevcut risklerin şiddetlenmesinin önlenmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması,

- Toplumun tüm kesimlerine olayların etkilerinden en az zararlı kurtulmaları için gerekli bilgileri sağlamak ve toplumda zarar azaltma kültürü oluşturmak üzere eğitim programları uygulamak.

Afet sırasında;

- Bilgi ve ulaşım araçlarını yeniden kurmak,

- Arama kurtarma ve ilk yardım operasyonlarını başlatın,

- Her türlü tahliye ve barınma çalışmasını yürütmek, insanları hasarlı konutlardan çıkarmak ve bu konutların insanlara daha fazla zarar vermesini önlemek,

- Geçici yerleşim alanları kurarak insanlara yiyecek, içecek, giyecek ve yakacak sağlamak,

- Mümkmn olan tüm güvenlik önlemlerini almak,

- çevre sağlığı önlemleri almak,

- Hasar tespit çalışmalarını başlatın,

- Yangın, patlama, bulaşıcı hastalıklar vb. ikincil afetlerin önlenmesi (Özmen vd., 2005, 1473).

Afetten sonra;

- Afet sonrasında sağ olarak kurtarılan insan sayısını artırmak,

- Afet sonrası oluşabilecek diğer tehlikelerden canlıları korumak,

- Afetlerden etkilenen şehirlerin yaşamsal faaliyetlerine devam edebilmelerini sağlamak,

- Afetlerin her anlamda (yapısal-ekonomik-sosyal) neden olduğu kayıpların düşük seviyede kalmasını sağlayacak faaliyetler yürütmek,

- Afetten etkilenen yaşam alanlarının yeni dönemde daha gelişmiş ve kaliteli bir şekilde devamlılığını sağlamak,

Başarılı ve modern bir afet yönetim sistemi için iyi planlanmış, sürekli ve her geçen gün daha gelişmiş sistemlerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. 21. yüzyılda dünyada çeşitli afet yönetim sistemleri bulunmaktadır. Zarar azaltma, hazırlık, acil müdahale ve iyileştirme aşamalarının ortaklığı afet yönetim sistem-

lerinin ortak yönüdür. Afet yönetim sistemlerini çeşitli faktörler etkilemektedir. Ülkelerin nüfus dağılımlarına, jeopolitik konumlarına ve afet acil durumlarına verdikleri öneme paralel olarak gelişmektedirler. Türkiye’de jeopolitik konumu nedeniyle afetler çok sık yaşanmaktadır. Yakın geçmişte yaşadığımız Erzincan ve Marmara depremleri bu durumun en güzel örnekleridir (Şahin, 2009, 25)

3. KENTSEL ARAMA KURTARMA

Kentsel arama kurtarma, genellikle şehir alanlarında meydana gelen afetlerde, enkaz altında kalan veya kaybolan insanları bulma ve kurtarma operasyonlarıdır. Bu tür durumlar genellikle deprem, bina çökmesi, patlama, sel veya diğer acil durumlar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kentsel arama kurtarma ekipleri, genellikle profesyonel itfaiye personeli, sivil savunma ekipleri, sağlık personeli ve gönüllülerden oluşmaktadır. Ekipler, enkaz altında kalan insanları tespit etmek ve kurtarmak için özel eğitim ve ekipmanla donatılmıştır.

Her yıl farklı bölgelerdeki insanların çoğunluğu depremler, tsunamiler, seller, toprak kaymaları, volkanik patlamalar, kasırgalar, su baskınları, terörist saldırılar, nükleer santral kazaları ve endüstriyel kazalar gibi doğal, teknolojik ve insan kaynaklı felaketlerden etkilenmektedir. Dünyanın dört bir yanındaki hükümetler sadece bu tür olaylara hazırlanmak için değil, aynı zamanda bu olaylardan kurtulmak için de büyük miktarlarda para harcamaktadır. Örneğin, Kocaeli depreminden (1999) sonra, 4 milyar dolara onarılabilecek evler için 16 milyar dolar harcanmıştır. Van depreminde (2011), afet sonrasında 1,2 milyar dolara yenilenebilecek evler için 2 milyar dolar harcanmıştır (Akay, 2017).

Raporda, Kahramanmaraş depreminin Türkiye ekonomisine yükünün yaklaşık 103 milyar dolar olduğu ve bu rakamın 2023 yılında Türkiye’nin milli gelirinin %9’una ulaşabileceği tahmin edilmektedir. (Euronews, 2023). Deprem bölgelerinde gözlemlenen hasar verileri sürekli güncellenmekte olup, afetler kamu altyapısı ve kamu hizmet binalarının yıkılması nedeniyle büyük hasara yol açmış ve bölge halkı da bu koşullardan ciddi şekilde etkilenmiştir.

1998-2017 yılları arasında meydana gelen afetlere bakıldığında en çok ölüme neden olan afetlerin depremler, fırtınalar, aşırı sıcaklar, seller, kuraklıklar, toprak kaymaları ve diğer afetler olduğu görülmektedir (CRED 2018). Depremler, fırtınalar, terör saldırıları ve kitlesel zayıat olayları gibi kitlesel zayıat olayları kentsel alanları etkilediğinde, kentsel alanlardaki yoğun sivil nüfus ve altyapı yoğunluğu olayın etkisini artıracığından müdahale süreci mümkün olduğunca hızlı ve etkili olmalıdır (Ochoa ve ark. 2007). Özellikle deprem bölgelerinde yüksek ölüm ve kayıp oranları, bina çökmesi sonucu enkaz altında kalan çok sayıda insandan kaynaklanmaktadır. Hasarlı binalarda ‘yaşam üçgeni’ olarak bilinen doğal boşluklardan hayata tutunmaya çalışan insanlar mümkün olduğunca hızlı bir şekilde çıkarılmalıdır. Kentsel arama kurtarma çalışmalarında ‘altın saat’ olarak tanımlanan ilk 72 saatte insanlara ulaşmak ve onları enkaz altından mümkün olan en kısa sürede çıkarmak çok önemlidir.

Olay yerine ulaşan ekip lideri görgü tanıklarından bilgi toplar, bu bilgiler doğrultusunda gerekli saha çalışmalarını ve incelemeleri yapar, elde edilen bilgiler doğrultusunda arama kurtarma operasyonunda izlenecek güzergahları belirler. Bunu, halen enkaz altında bulunan kazazedelerin kurtarılması için operasyonların başlatılması takip eder(Ankara İtfaiyesi, 2020).Özel sensörler, ses dinleme ekipmanları, termal kameralar ve diğer teknolojiler kullanılarak enkaz altındaki insanlar tespit edilmeye çalışılır. Ekipler, enkaz altındaki kişileri çıkarmak ve sağlık hizmetleri sağlamak için özel teknikler ve ekipmanlar kullanmaktadırlar. Kentsel arama kurtarma ekipleri, operasyonları koordine etmek ve bilgi akışını yönetmek için etkili bir iletişim sistemine sahip olmalıdır. Bu, farklı ekipler arasında koordinasyonu sağlamak için kritiktir.

4. KÖPEKLİ ARAMA KURTARMA ÇALIŞMALARI

Afetlerde çöken binalarda arama ve kurtarma çalışmaları yürütmek çok zordur. Çökmenin yeri, mağdurların erişilebilir alanlarda olup olmadığı gibi bilgilerin toplanması ve bu tür araştırmaların yapılması, insanların enkaz altından bir an önce çıkarılmasını sağlayacak hayati bilgilerdir. Köpeklerin bazı inanılmaz yetenekleri sayesinde, arama kurtarma ekipleri çeşitli eğitimlerden geçirilen köpeklerin yardımıyla afetzedelere ulaşma şansına daha fazla sahip olmaktadır. Eğitimli köpeklerin kullanımı ile arama kurtarma ekiplerinin kayıp ve yaralılara ulaşmasına yardımcı olunabilir ve enkaz alanındaki zorlu arama bölgelerinde köpekler, insanlar tarafından kolayca erişilemeyen güvenli olmayan moloz ve enkazlara girebilir.

Arama çalışmalarında dört aşama kullanılır(Ankara İtfaiyesi, 2020);

Birinci aşama Fiziksel arama

İkinci aşama: Köpeklerle arama

Üçüncü aşama: Telefon dinleme araştırması

Dördüncü aşama: Görüntülü arama cihazlarının kullanımı

Afetlerin olumsuz etkilerini en aza indirmek, afetlere hazırlıklı olmak, etkilenen topluluklara yardım sağlamak ve toparlanma süreçlerini yönetmek amacıyla geliştirilen stratejik ve operasyonel süreç içerisinde köpekli arama-kurtarmanın önemine dair bazı faktörlere değindiğimizde:

“Hızlı ve Etkili Arama” kapsamında; köpekler, koku alma duyularıyla birlikte hızlı ve etkili bir şekilde arama yapabilirler. Enkaz altında kalan veya kaybolan kişilerin yerini tespit etme sürecini hızlandırabilirler.

“İnsanların Algılayamayacağı Kokuları Algılama Yeteneği” bağlamında; köpekler, insanların algılayamayacağı kadar düşük konsantrasyonlardaki kokuları algılayabilirler. Bu, enkaz altında kalan insanların veya kaybolan kişilerin kokusunu tespit etmeleri açısından büyük bir avantajdır. Köpekler, enkaz altında kalmış kişileri belirleme konusunda son derece yeteneklidir. Eğitimli

arama-kurtarma köpekleri, enkaz altında kalan insanların yerini tespit edebilir ve kurtarma ekiplerine rehberlik edebilir.

“Yerleşim Alanlarında Hızlı Müdahale” bakımından; afetlerde, köpekli arama-kurtarma ekipleri yerleşim alanlarına hızlı bir şekilde ulaşabilir ve acil durum durumlarında hızlı bir şekilde müdahale edebilir. Bu, kurtarma operasyonlarının başlamasını ve etkili bir şekilde yürütülmesini sağlar. Köpekler, gece ve zorlu hava koşulları gibi zorlu ortamlarda dahi etkili bir şekilde çalışabilirler. Bu, kurtarma operasyonlarının herhangi bir zamanda ve herhangi bir hava koşulunda devam etmesine olanak tanır.

“Eğitilmiş ve Deneyimli Köpeklerin Kullanımı”; eğitilmiş arama-kurtarma köpekleri, genellikle deneyimli ve uzman eğitmenler tarafından yönlendirilir. Bu, köpeklerin doğru ve güvenli bir şekilde çalışmasını sağlar. Arama-kurtarma köpekleri, genellikle zorlu koşullara dayanıklıdır. Bu, uzun süren kurtarma operasyonlarında köpeklerin performansını sürdürebilmelerini sağlar. Köpekli arama-kurtarma ekipleri, insan kaynaklarını ve zamanı daha etkili bir şekilde kullanabilir. Köpekler, geniş alanları hızlı bir şekilde tarayabilir ve kurtarma ekiplerine rehberlik edebilir, bu da genellikle daha hızlı sonuçlar alınmasına yardımcı olur.

Afet durumlarında köpekli arama-kurtarma ekipleri, insan hayatlarını kurtarmak, kayıpları en aza indirmek ve acil durum müdahalesini optimize etmek için önemli bir rol üstlenmektedir.

Özel eğitilmiş köpeklerin sahip olması gereken özellikler (İstanbul Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı, 59);

- İyi bir koku alma duyusuna sahip olmalıdırlar: canlı ya da ölü insanların kokusunu alabilmeleri için özel olarak eğitilmelidirler,
- Çok düşük frekanslı seslere karşı yüksek hassasiyete sahip olmalıdırlar,
- Dayanıklı olmalıdır,
- Dar alanlara sığabilmeleri için küçük veya orta boyda olmalıdırlar,
- Muhabirler aynı ortamda çalışabilecek kadar uysal olmalıdır,
- Diğer köpeklerle iyi çalışabilmelidir.

Köpeklerin patlayıcı, narkotik, kayıp kişiler veya insan kalıntılarının aranması gibi birçok alanda insan meslektaşlarıyla bir ekip olarak çalışırken çok başarılı oldukları kanıtlanmıştır. İnsan kalıntılarını aramak için eğitilmiş köpeklere kadavra köpeği denir. Kadavra köpekleri birçok ülkede acil arama ve kurtarma çalışmalarında kullanılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde köpeklerin adli alanda ve arama kurtarma çalışmalarında birçok faili meçhul olayın çözülmesine önemli katkı sağlayabileceği anlaşıldığından farklı alanlarda çalışacak köpeklerin yetiştirilmesine büyük önem verilmektedir (Hürriyet, 2022).

Ülkemizde de eğitimli köpekler birçok alanda kullanılmakta ancak bu anlamda sistematik devamlılığı sağlayacak sistematik bir organizasyon kurulmamıştır. Özellikle deprem bölgelerinde ve hatta diğer alanlarda (uyuşturucu, bomba vb.) kullanılan köpeklerin eğitilmesi ve bu köpeklerle müdahalelere katılan kişilerin eğitilmesi için eğitim sistemimizde küçük eklemelere ihtiyaç vardır. Örneğin Lisans-Ön Lisans Programında Acil Yardım ve Afet Bölümü veya Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Programına seçmeli olarak ‘Köpekli Arama Kurtarma’ dersi eklenerek bu alanda hem eğitimli öğrenci hem de eğitimli köpek sayısı artırılabilir.

Üç tür arama köpeği vardır: sadece canlıları arayan köpekler, sadece insan kalıntılarını arayan köpekler ve her ikisini de aramak için çapraz eğitilmiş köpekler (Alexander ve ark. 2011). Köpekli arama ve kurtarma, enkaz altındaki afetzedelerin yerini tespit etmek için etkili bir yöntemdir. Köpekli arama ve kurtarma operasyonlarında köpeğe takılan dinleme ve görsel arama cihazlarından da geniş ölçüde yararlanılır. Köpekler, işitme ve koku alma duyarlarını kullanarak enkaz altında kalan afetzedelerin yerini tespit etmek için kullanılır (Fema, 2004).

Köpekler arama ve kurtarma operasyonlarında en önemli araç olarak görünmektedir. Köpekli arama özel bir alan olarak lisans ve lisansüstü programlarda yer almalı ve bu alanda ihtiyaç duyulan eğitimli personel ve eğitimli köpek sayısı sağlanmalıdır. Son Pazarcık depreminde yurt dışından gelen köpekli arama kurtarma ekiplerinin sayısı ve çalışmaları göz ardı edilmemelidir. Bu eksikliğin giderilmesi afetzedelere daha hızlı ulaşılmasına ve hayatta kalma şanslarının artmasına yardımcı olacaktır.

Eğitim müfredatında seçmeli olarak yer alacak köpekli arama kurtarma kursunu başarıyla tamamlayan adaylar ve gerekli eğitimleri alan köpekler, eğitimlerini tamamlamadan önce eğitimcileri ile birlikte katılacakları Köpekli Arama Kurtarma Ekibi Yeterlilik Sınavı’na girecek ve köpekli ekip, eğitim sonrasında Komisyon nezdinde özel bir parkurda, AFAD’ta iki yılda bir yapılacak sınavlarla teste tabi tutulacaktır. Ekipler başarılı oldukları takdirde sertifikalandırılacak ve bu alanda eğitimli arama kurtarma ekibi açığı bir nebze olsun giderilmiş olacaktır. Aday köpekler daha sonra AFAD organizasyonunun üyesi olurlar.

5. KÖPEKLİ ARAMA KURTARMA LİSANS-ÖNLİSANS PROGRAMI

Lisans-Ön lisans düzeyinde bir “Köpekli Arama Kurtarma” programı tasarlamak için çeşitli konuları ve dersleri içeren örnek bir müfredat aşağıdaki şekilde tasarlanmıştır. Bu program, öğrencilere kurtarma köpekleri ve kurtarma operasyonları konusunda geniş bir anlayış kazandırmayı amaçlamaktadır.

1. Dönem: Temel Bilimler ve Genel Yetenek Dersleri

- Temel Matematik

- Fiziksel Aktivite ve Sağlık
- Temel Bilgisayar Bilimi
- İngilizce I
- Mesleki Gelişim Semineri I

2. Dönem: Temel Mesleki Dersler ve Köpek Eğitimi Başlangıcı

- Temel Biyoloji ve Anatomi
- Temel İlk Yardım ve Acil Durum Müdahale
- Köpek Davranışları ve Eğitimi
- İngilizce II
- Mesleki Gelişim Semineri II

3. Dönem: Temel Kurtarma Operasyonları ve Koku Alma Yeteneği

- Arama Kurtarma Temel İlkeleri
- Köpekli Arama Kurtarma Tarihçesi
- Koku Alma ve Takip Eğitimi
- İlk Yardım Uygulamaları
- Mesleki Gelişim Semineri III

4. Dönem: Spesifik Köpek Eğitimi ve Pratik Uygulamalar

- Köpekli Arama Kurtarma Eğitimi
- Operasyonlarda Köpek Kullanımı
- Arama Alanlarının Değerlendirilmesi
- İngilizce III
- Mesleki Gelişim Semineri IV

5. Dönem: İleri Seviye Arama Kurtarma Teknikleri ve Eğitim

- Olay Yeri Yönetimi
- Yangın Kurtarma Operasyonları
- Deprem Kurtarma Operasyonları
- Köpeklerde İleri Düzey Koku Algılama Eğitimi
- Mesleki Gelişim Semineri V

6. Dönem: Staj ve Uygulama Dönemi

- Köpekli Arama Kurtarma Stajı I

- Operasyonel Uygulama ve Denetim
- Mesleki Gelişim Semineri VI

7. Dönem: Sektörel Odaklı Dersler ve Seminerler

- Doğal Afetlere Müdahale Stratejileri
- Köpekli Arama Kurtarma Hukuku ve Etik
- Köpek Sağlığı ve Bakımı
- Mesleki Gelişim Semineri VII

8. Dönem: Mezuniyet Öncesi Hazırlık ve Proje Çalışmaları

- Mezuniyet Projesi Hazırlığı
- Meslek İçi İletişim ve Takım Çalışması
- İnsan-Köpek İlişkileri
- Mesleki Gelişim Semineri VIII

Programda yer alan staj dönemleri, öğrencilere gerçek kurtarma operasyonlarında saha deneyimi kazandırmayı amaçlar. Mesleki Gelişim Seminerleri, öğrencilerin sektördeki güncel gelişmeleri takip etmelerini ve profesyonel ağlarını genişletmelerini hedefler. Programın başarılı bir şekilde tamamlanması için öğrencilerin, kurtarma köpekleri ile etkileşimde bulunma ve saha operasyonlarına katılma fırsatlarına erişimi olmalıdır.

Önerilen İlave Dersler ve Aktiviteler:

1. Köpek Eğitimi Laboratuvarı:

Köpekli arama kurtarma programlarına özel olarak tasarlanmış bir laboratuvar, öğrencilere pratik köpek eğitimi becerileri kazandırabilir.

2. Ulusal ve Uluslararası Afet Yönetimi:

Ders, öğrencilere farklı ülkelerdeki afet yönetimi stratejilerini ve uygulamalarını inceleme fırsatı sunabilir.

3. İletişim ve Kriz Yönetimi:

Bu ders, öğrencilere etkili iletişim stratejileri ve kriz yönetimi becerileri kazandırarak kurtarma operasyonlarında etkili bir liderlik sağlamayı amaçlar.

4. Kurtarma Ekipmanları ve Teknolojileri:

Öğrencilere, kurtarma operasyonlarında kullanılan özel ekipmanları ve teknolojileri anlama ve kullanma becerilerini geliştirmeyi hedefleyen bir ders.

5. Toplum Bilinci ve Eğitimi:

Toplumlar arası etkileşim ve bilinçlendirme stratejileri üzerine odaklanan

bir ders, öğrencilere kurtarma ekipleri ile toplum arasında köprü kurma yetenekleri kazandırabilir.

6. Kurtarma Operasyonlarında Psikososyal Destek:

Afet mağdurlarına ve kurtarma ekiplerine yönelik psikososyal destek stratejilerini içeren bir ders, öğrencilere insanların duygusal ihtiyaçlarını anlama ve ele alma becerileri kazandırabilir.

7. Uluslararası Yardım ve İş birliği:

Bu ders, öğrencilere uluslararası kurtarma operasyonlarında işbirliği yapma ve uluslararası yardım kaynaklarına erişim konusunda bilgi sağlayabilir.

Mezuniyet sonrası kariyer imkanlarına baktığımız zaman;

Kurtarma Ekipleri: Ulusal ve uluslararası kurtarma ekipleri, depremler, sel felaketleri ve diğer afet durumlarına müdahale eder. Belediyeler ve Sivil Savunma Birimleri: Kent yönetim birimleri ve sivil savunma birimleri, afet durumlarına hızlı ve etkili bir şekilde müdahale etmek üzere bu mezunları istihdam edebilir. Özel Kurtarma Şirketleri: Özel sektörde faaliyet gösteren kurtarma şirketleri, afet durumları için uzmanlık sağlamak üzere bu mezunları işe alabilir. Uluslararası Yardım Kuruluşları: Uluslararası yardım kuruluşları, dünya genelinde acil durum operasyonlarına katkıda bulunan bu mezunları işe alabilir.

6. SONUÇ

Afetlerde Arama ve Kurtarma lisans ve ön lisans programı, modern dünyada artan doğal ve insan kaynaklı afetler göz önüne alındığında, nitelikli ve yetkin arama ve kurtarma uzmanlarının yetiştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu programın açılması, sadece ulusal değil uluslararası düzeyde de acil durumlara hazırlıklı olma ve etkin bir şekilde müdahale edebilme ihtiyacının altını çizmektedir.

Afete müdahale aşamasındaki adımlardan biri olan arama ve kurtarma, afetzedelerin yerinin tespit edilmesini ve kurtarılmasını mümkün kılar. Arama ve kurtarma operasyonları birçok farklı aktör ve yöntemi içerir. Kentsel arama kurtarma çalışmalarında profesyonel ekipler, yerel halk, köpekler, robotlar, sismik ve görüntülü arama ekipmanları gibi aktörler rol oynar. Bu aktörlerin her biri farklı görevlerle kentsel arama kurtarma operasyonlarında etkin ve verimli bir şekilde kullanılsa da operasyonların bütüncül bir şekilde yürütülmesinde rol oynamakta ve birbirlerini tamamlamaktadır. Bir afete ilk müdahale yerel acil durum hizmetleri ve yerel halk tarafından yapılır. Olayın sıcaklığıyla afet bölgesindeki yerel halk hemen arama ve kurtarma çalışmalarına başlayacaktır. Ancak arama kurtarma çalışmalarına başlayan bu kişiler aynı zamanda afetin mağdurlarıdır ve genellikle arama kurtarma çalışmaları aracılığıyla ailelerine ve yakınlarına ulaşmak isterler.

Yerel müdahale ekipleri aynı zamanda afet mağduru oldukları için etkin müdahale edemeyebilirler. Bu nedenle yerel müdahale çok önemli olmakla birlikte, yerel müdahalenin yetersiz kaldığı durumlarda profesyonel ve gönüllü kentsel arama kurtarma ekiplerinin en kısa sürede afet bölgesine sevk edilmesi gerekmektedir.

Olayın şiddetine göre profesyonel ekipler afetzede sayısına yetmeyebileceğinden, arama kurtarma faaliyetlerinde gönüllülük çok önemli bir yer tutmaktadır. Ulusal kentsel arama ve kurtarma ekiplerinin yetersiz kaldığı durumlarda uluslararası kentsel arama ve kurtarma ekipleri görevlendirilmektedir.

Günümüzde arama kurtarma çalışmalarında insan faktörünün önemi giderek daha fazla anlaşılıyor ve INSARAG tarafından sertifikalandırılan arama kurtarma ekiplerinin sayısı ülkemizde ve dünyada giderek artıyor. Ayrıca ülkemizde çoğu zaman göz ardı edilen arama kurtarma gönüllülüğü, kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları tarafından desteklenmelidir. Çok sayıda afete sık sık maruz kalan bir ülke olarak arama ve kurtarma da dâhil olmak üzere afetler konusunda sivil toplum kuruluşları ve gönüllü çalışmaları konusunda oldukça eksik bir konumda bulunmakta ve bu konularda çalışmalar yapmamız gerekmektedir.

İnsan gücünün yanı sıra köpekler de insanları ve cesetleri aramak için kullanılır. Köpekler, keskin koku alma duyarları sayesinde hem canlı hem de ölü insanların yerini tespit etme yeteneğine sahiptir. Hafif oldukları için enkazda ikincil çökmelere neden olmazlar ve bir konum sağlarlar. Ayrıca insanların giremediği dar alanlara girerek su ve gıda gibi temel malzemeleri afetzedelere ulaştırabilirler. Ülkemizde çoğunluğu AFAD'da olmak üzere bazı kamu kurumlarında ve STK'larda canlı ve ölü arama köpekleri bulunmaktadır. Ancak bu sayılar yaşadığımız ülkenin afet riski düşünüldüğünde yeterli değildir. Bu nedenle Türkiye'de arama ve kurtarmada kullanılacak köpek ve eğitmen sayısının artırılması gerekmektedir.

Lisans ve ön lisans programları, öğrencilerin teorik bilgilerinin yanı sıra pratik becerilerini de geliştirebilecekleri kapsamlı bir müfredat sunmaktadır. Bu bağlamda, programın temel hedefleri şunlardır:

1. Temel bilgi ve beceriler: Öğrencilere afet yönetimi, arama ve kurtarma teknikleri, ilk yardım, kriz yönetimi, lojistik ve iletişim gibi alanlarda sağlam bir bilgi temeli sağlamak.

2. Uygulamalı eğitim: Öğrencilere gerçek dünya deneyimi kazandırmak ve simülasyonlar, saha çalışmaları ve stajlar yoluyla pratik becerilerini geliştirmek.

3. Multidisipliner yaklaşım: Afetlerde arama ve kurtarma operasyonlarını etkin bir şekilde yürütmek için mühendislik, sağlık bilimleri, sosyal bilimler gibi çeşitli disiplinlerle entegre bir eğitim sağlamak.

4. **Uluslararası Standartlar:** Öğrencilere uluslararası arama kurtarma standartlarına ve protokollerine uygun bir eğitim vermek ve küresel ölçekte çalışabilecek yetkin mezunlar yetiştirmek.

5. **Sürekli gelişim:** Mezunların kariyerleri boyunca sürekli eğitim ve gelişim olanaklarına erişebilmelerini sağlamak ve sektördeki yenilikleri takip etmelerini teşvik etmek.

Programın başarıyla uygulanması, afetlerde can ve mal kaybının en aza indirilmesine, toplumsal direncin arttırılmasına ve afet sonrası toparlanmanın hızlandırılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda, bu programla yetişen profesyoneller sadece kendi ülkelerinde değil, uluslararası arenada da önemli bir rol oynayabilecek ve küresel arama ve kurtarma çalışmalarına değerli katkılarda bulunabileceklerdir.

Sonuç olarak, Afet Arama ve Kurtarma alanında bir lisans ve ön lisans programının kurulması ve uygulanması, çağımızın önemli bir ihtiyacını karşılayacak ve hem bireysel hem de toplumsal düzeyde büyük faydalar sağlayacaktır. Bu program, öğrencilerin kapsamlı bir eğitim almalarını ve güçlü bir teorik altyapı ile desteklenen pratik uygulamalar sayesinde mesleki yaşamlarında başarı elde etmelerini sağlayacaktır. Ayrıca gönüllülerin desteklenmesinde de önemli bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akay, A. (2017). Türkiye'de Afet Yönetimi Politikaları, Afet Yönetimi-II'nin İçinde (Özmen B. Ed.). Anadolu Üniversitesi Yayınları, 212-248.
- Alexander, M.B., Friend, T. & Haug, L. (2011). Obedience training effects on search dog performance. *Applied Animal Behaviour Science*, 132(3-4), 152-159.
- Ankara İtfaiyesi. (2020). Kentsel Arama Kurtarma, Ankara Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı, Arama kurtarma ve eğitim şube müdürlüğü- Akademi Amirliği, Ağustos 2020, 4. baskı
- CRED. (2018). Economic loses, poverty&disasters 1998-2017, https://www.unisdr.org/files/61119_credeconomiclosses.pdf, (erişim tarihi: 03.05.2023)
- Euronews. Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2023/03/17/rapor-kahramanmaras-merkezli-depremlerin-ekonomiye-yuku-103-milyar-dolar> Erişim tarihi: 03.05.2023
- FEMA. (2004). Urban search and rescue technology needs: identification of needs. Erişim Adresi:<https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/207771.pdf> Erişim tarihi: 24.05.2023
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi-İtfaiye Daire Başkanlığı, Kentsel Arama-Kurtarma Eğitim Kitabı, İBİTEM, Erişim Adresi: www.ibb.gov.tr/itfaiye
- FEMA. (2011). Emergency Planning, Independent Study 235.b. Erişim Adresi: <https://training.fema.gov/emiweb/is/is235b/is235b.pdf> Erişim tarihi: 5 Haziran 2023
- Kadioğlu, M. (2008). Küresel iklim değişikliğine uyum stratejileri. Kar Hidrolojisi Sempozyumu Bildiri Kitabı, 27-28 Mart 2008, Erzurum, DSİ 8. Bölge Müd. Yay., 69-94.
- Karaman, Z.T. (2017). Afet Yönetimine Giriş ve Türkiye'de Örgütlenme, Bütünleşik Afet Yönetimi'nin İçinde (Karaman Z.T. ve Altay A. Ed.). Birleşik Matbaacılık Ltd. Şti., İzmir, 1-38.
- Ochoa, S.F., Neyem, A., Pino, J.A. & Borges, M.R.S. (2007). Supporting group decision making and coordination in urban disasters relief. *Journal of Decision Systems*, 16(2), 143-172.
- Özmen, B., Nurlu, M., Kuterdem, K., & Temiz, A. (2005). Afet yönetimi ve afet işleri genel müdürlüğü. Paper presented at the Deprem Sempozyumu, Kocaeli.
- Şahin, C. & Şipahioğlu, Ş. (2002). Doğal Afetler ve Türkiye. Gündüz Eğ. ve Yay., Ankara, 478.
- Şahin, G. A. (2009). Kentsel afet risklerine yönelik zarar azaltma stratejilerinin geliştirilmesi. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. 2009.
- <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kadavra-kopegi-nedir-ne-demek-42065971> (erişim tarihi: 24.05.2023)

Bölüm 7

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE NE BIS IN IDEM PRENSİBİ¹

Esra ÖZGÜN TEKİN²

¹ Avrupa Birliği'nde Ne Bis In Idem Prensibi başlığı altında yazılan bu kitap bölümü Avrupa Birliği Hukuku'nda Ne Bis In Idem İlkesi konulu yazara ait doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

² Arş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Avrupa Birliği Hukuku Anabilim Dalı, Kırıkkale, Türkiye, esratekin@kku.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-3060-3588

Giriş

Avrupa Birliği'nde entegrasyon süreci, kanunların uygulanması konusunda sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar sadece bu tür bir uygulamanın etkinliği ile değil, aynı zamanda başta temel haklar olmak üzere hangi yasal ilkelerin bu uygulamayı sınırladığı ve düzenlediği konulardan oluşmuştur. Dolayısıyla temel bir hak olarak ne bis in idem ilkesinin uygulanmasında yeknesaklık Birlik için oldukça önem arz etmiştir. Birlik içerisinde ulusal sınırları aşan bir ne bis in idem ilkesinin geçerliliği en çok arzu edilen konuların başında gelmiştir. İlkenin düzenlendiği Schengen Uygulama Andlaşması'nın (SUA) 54. maddesi¹ ile Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (ABTHŞ) 50. maddesi² bu konuda yol gösterici olmaktadır. Ne bis in idem ile ilgili ceza hukuku üzerinde yoğunlaşan çok sayıda literatür ve içtihat oluşturulmuştur. Ceza hukukunda, uygulanması gereken bir hak olduğu genel kabul gören bir durum iken aynı şekilde cezai idari yaptırımlara veya cezai ve idari yaptırımların birleşimine uygulanıp uygulanmayacağı konusunda başlangıçta belirsizlik olmasına rağmen Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) ön karar yolu ile baktığı davalarda ne bis in idem'in uygulama alanını oldukça genişleterek belirsizliği ortadan kaldırmıştır.

1. Avrupa Birliği'nde Ne Bis In Idem İlkesinin Tarihçesi ve Önemi

Roma hukukundan günümüze kadar gelen ne bis in idem ilkesi için kısa bir tanımlama yapılması mümkün değildir. Kişilerin aynı fiillerinden dolayı iki defa yargılanamayacaklarını belirten ilkenin kapsamı ve hedefleri, üye devletler arasında farklılık gösterebilmektedir. Ulusal düzeyde, ilke birçok farklı işleve hizmet etmektedir; bu işlevler genel anlamda, temel kavram olarak hukuki kesinlik ilkesi ile birlikte iki kategoriye ayrılmaktadır. Bu hukuki kesinlik bir yandan yargı kararlarının kesinliğini ifade eden res judicata³ ile ortaya çıkarken, diğer yandan da kişiler için bireysel bir hak olarak şekillenmektedir. Örneğin, bu ilke Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS), acil durumlarda bile neredeyse hiçbir sınırlamanın mümkün olmadığı bir insan hakkı olarak ifade edilmiştir.

1 "Bir akit tarafta yargılaması sona eren bir kişi, eğer bir ceza verilmişse, bu cezanın infaz edilmiş olması, fiilen infaz edilmekte olması veya cezayı veren akit tarafın kanunları uyarınca artık infaz edilememesi koşuluyla, aynı fiillerden dolayı başka bir Akit Tarafta kovuşturulamaz." [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922\(02\)&from=CS](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922(02)&from=CS) (E.T. 05.04.2024).

2 "Hiç kimse Birlik içinde yasalara uygun olarak nihai olarak beraat ettiği veya mahkûm edildiği bir suçtan dolayı ceza davasında yeniden yargılanamaz veya cezalandırılmaz." https://www.tihe.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551818880.pdf (E.T. 05.04.2024).

3 Aynı taraflar arasında aynı sebep ile açılacak başka istemli davalarda, ilk davada verilen kesin hükmün kesin delil oluşturduğunu belirten bu prensibe uyulup uyulmadığı 'ne bis in idem' ilkesinin ne kadar uygulanabildiği ile doğrudan orantılıdır. Çünkü ne bis in idem ilkesi, ceza kararlarının doğruluğunu güvence altına alarak hukuk sisteminin otoritesini ve bütünlüğünü koruma işlevine sahiptir. Böylece hukuki kesinlik ilkesine hizmet eder ve tutarsız sonuçların önlenmesine yardımcı olmaktadır. Gerard Conway, "Ne Bis In Idem in International Law", *International Criminal Law Review* 3, 2003, s. 3; Rosa Theofanis, "The Doctrine of Res Judicata in International Criminal Law", *International Criminal Law Review* 3, No.3, 2003, s.195.

İlkenin temel taşları ‘bis’ ve ‘idem’ kavramlarıdır. Gerek ABAD gerekse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) önüne gelen davalarda özellikle bu iki unsurun içeriğini tanımlayarak bir sonuca ulaşmaktadır. Kovuşturmanın nihai bir karar ile sona ermesi ilkenin ‘bis’ unsurunu oluşturmaktadır⁴. Hangi kararların nihai olduğuna ilişkin ise ABAD *Gözütok & Brügge* davasında⁵ geniş bir yorum yapmış ve savcıyla mahkeme dışı varılan bir uzlaşmayı, delil yetersizliğine dayalı bir beraat kararını, suçun kovuşturulmasının zaman aşımına uğraması nedeniyle verilen bir beraat kararını ve delil yetersizliği nedeniyle davanın kovuşturmayla yer olmadığına dair bir kararı nihai karar olarak kabul etmiştir.

İlke aynı fiil nedeniyle birden fazla kovuşturma yapılmasını engellediği için ‘idem’ unsuru da oldukça önem arz etmektedir. Hem ABAD hem de AİHM son içtihatlarında ‘idem factum’ yani ‘aynı fiil’ yorumunu tercih etmiştir. Bu gelişme memnuniyetle karşılanmalıdır, zira sadece bu yorum bireyin gereksiz birden fazla kovuşturmalara karşı etkili bir şekilde korunmasını garanti altına almaktadır. Çünkü her iki Mahkeme de idem unsurunun ‘aynı fiili’ ifade ettiğini belirterek ne bis in idem ilkesinin uygulama alanını yine genişletmeyi tercih etmiştir⁶.

AİHS Ek Protokol 7 madde 4’te belirtilen ne bis in idem ilkesi⁷ iki unsurdan oluşmaktadır. Birincisi, daha önce beraat etmiş veya mahkûm olmuş bir kişinin aynı suçtan dolayı tekrar yargılanamamasıdır. İkinci olarak ise, bir kişinin aynı suçtan dolayı iki kez cezalandırılmamasıdır. Bu iki unsur arasındaki ilişkinin çok net olduğu söylenememektedir. Sonuçta, bir kişi iki kez kovuşturulmadığında, her durumda iki kez cezalandırılmayacağı da beklenmektedir. Bir insan hakkı olarak ne bis in idem ilkesi dikkate alındığında, örneğin, sanık için ilk yargılamadan önemli ölçüde daha olumlu bir sonuca yol açan ikinci bir kovuşturmanın başlaması, elbette bu kişinin aynı suçtan iki kez cezalandırılmaması şartıyla, AİHS’nin Ek Protokol 7 madde 4’ün ilk unsuruna aykırı olmadığını söylemek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla ikinci unsurun da kendi başına bir anlamı olduğu ortaya çıkmaktadır⁸.

Ancak ilkenin bireylere sağladığı hukuki kesinlik, AİHS’nin 7. maddesinden kaynaklanan cezai hükümlerin önceden kanunda açıkça belirtilmesini ifa-

4 C. Van den Wyngaert and G. Stessens, “The International Non Bis In Idem Principle: Resolving Some of The Unanswered Questions”, *International and Comparative Law Quarterly* Vol. 48, 1999, s. 781.

5 Cases C-187/01 and C-385/01, Criminal Proceedings against Hüseyin Gözütok and Klaus Brügge, Judgment of the Court of Justice of 11 February 2003, [2003] ECR I-5689.

6 Norel Neagu, “The Ne Bis in Idem Principle in the Interpretation of European Courts: Towards Uniform Interpretation”, *Leiden Journal of International Law*, Vol: 25, 2012, s. 555; Juliette Lelieur, “Transnationalising’ Ne Bis in Idem: How the Rule of Ne in Idem Reveals the Principle of Personal Legal Certainty”, *Utrecht Law Review* 9, No. 4, September 2013, s. 205.

7 Bu ek Protokol’e dahil edilmeden önce ne bis in idem ilkesi AİHS’de bir hak olarak tanınmamıştır. Micheal O. Floinn, “The Concept of Idem in the European Courts: Extricating the Inextricable Link in European Double Jeopardy Law”, *Columbia Journal of European Law* 24, No. 1, Winter 2017, s. 79.

8 Michiel Luchtman, “Transnational Law Enforcement in the European Union and the Ne Bis in Idem Principle”, *Review of European Administrative Law* 4, No. 2, December 2011, s. 7.

de eden kanunilik ilkesinden farklıdır. Bir insan hakkı olarak bu ilke, kişilerin kendilerine karşı açılan bir davanın ilk yargılamada nihai kararın verilmesinden sonra sona ereceğinden emin olmasını sağlamaktadır⁹.

İlke yer aldığı çoğu uluslararası belgede ulusal uygulama alanı bulurken, AB özellikle Schengen sistemi içerisinde yeknesaklık yaratmak amacıyla sınıraşan bir sistemi benimsemeye çalışmış ve gerek SUA madde 54'te gerekse ABTHŞ madde 50'de ilkeyi sınır aşan uygulanabilecek şekilde düzenlemiştir¹⁰.

2. Ne Bis In Idem İlkesinin Ulusötesi Etkisi

Ne bis in idem ilkesinin 'uluslararasılaştırılması' hakkındaki hukuki tartışma, uluslararası ve ulusötesi ceza hukuku hakkındaki eski ve geleneksel bir düşünce tarzına dayanmaktadır: suçlular ulusal sınırları aşabildiğine göre, ceza hukuku da bu sınırları aşabilmelidir. "ulusötesi ceza hukuku" ifadesi bu fikri çok açık bir şekilde ifade etmektedir¹¹.

Sınırları geçmek yerine sınırların kaldırılması işlemini Birlik yaparak bir özgürlük, güvenlik ve adalet alanını oluşturmuştur. Bu durum geleneksel uluslararası ceza hukuku ile karşılaştırıldığında, Birlik hukuk düzeni içerisinde ne bis in idem'in devletlerarası çerçevedeki rolünü önemli ölçüde arttırmış ve haklı olarak da arttırmaktadır. Özgürlük, güvenlik ve adalet alanının varlığı, ne bis in idem'in coğrafi uygulama alanının değiştiğini açıkça göstermektedir. İlke geleneksel, ulusal köklerinden koparılmış ve yeni, sadece ulusötesi değil ama öncelikle Avrupalı bir temele oturtulmuştur. Aslında ulusötesi bir ne bis in idem'den bahsetmek yerine, ne bis in idem kuralının Avrupalılaştığını söylemek daha doğru olmaktadır¹².

Her ne kadar SUA madde 54, özgürlük, güvenlik ve adalet alanında uygulanırsa da, Birlik içerisindeki iç pazar dolayısıyla da ulusal hukuk uyumlaştırma söz konusu olmaktadır. Farklı ulusal hukuk sistemleri Avrupa düzeyinde rekabetin bozulmasına yol açtığına ya da serbest dolaşımı engellediğinde, Birlik'in müdahale etme yetkisi söz konusudur. Kaldı ki bu yetkinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir¹³.

Haksız ticari uygulamalara ilişkin olanlar gibi üye devletler tarafından uygulanması gereken davranış standartlarının ihlalleri, birden fazla üye devletin hukuk sisteminin rahatlıkla etkilenmesine sebep olabilmektedir. Böyle bir durumda bu tür davranışların failinin ve mağdurlarının farklı yargı bölgelerinde bulunma ihtimali söz konusu olduğunda, her ilgili devletin yaptırım uygula-

9 Stehfan Trechsel, *Human Rights in Criminal Proceedings*, Oxford: Oxford University Press 2005, s. 384-398; Lelieur, s. 202-203.

10 Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'de ve AİHS'de ilke sadece ulusal uygulama alanı bulacak şekilde düzenlenmiştir.

11 Lelieur, s. 207.

12 Michiel Luchtman, "Choice of Forum in an Area of Freedom, Security and Justice", *Utrecht Law Review* 7, No. 1, 2011, s. 74-101, 75.

13 Luchtman, "Transnational Law Enforcement in the European Union", s. 12.

mak istemesi gündeme gelmektedir. Her bir üye devletin yaptırım uygulayıp uygulamayacağına ve ne zaman uygulayacağına kendisi karar vermekte olduğu için üye devletler arasında yetki çatışmalarının ortaya çıkma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla bireyler için birden fazla cezalandırma veya kovuşturma kesinlikle imkânsız hale gelmemektedir. ABAD birden fazla devlet tarafından birden fazla ceza verilmesini, nihai hedeflerden biri olan Birlik içerisindeki serbest dolaşıma zarar vereceğine dair bir içtihat oluşturmuştur. Artık yerleşmiş olan içtihadında Mahkeme, kişilerin serbest dolaşımı göz önünde bulundurulduğunda, birden fazla cezanın uygulanmasının sorun yaratabileceğini belirtmiştir¹⁴. Sonuçta SUA'nın temel amacı serbest dolaşımı kolaylaştırmaktır. Andlaşmada düzenlenen ne bis in idem ilkesi de serbest dolaşımın gerçekleşmesine hizmet etmektedir¹⁵. Dolayısıyla SUA madde 54'te yer alan ne bis in idem ilkesi, üye devletlerin sınırlarını aşan bir yoruma kavuşturularak; özgürlük, güvenlik ve adalet alanlarının tamamını kapsamaktadır¹⁶.

3. Çok Kademeli Avrupa Hukuk Sisteminin Yapı Taşı Olarak Ne Bis In Idem İlkesi

Hem Temel Haklar Şartı'nın 50. maddesinde hem de SUA madde 54'te düzenlenen ne bis in idem ilkesinin, davanın idari ya da ceza hukuku ile ilgili olup olmadığına ya da ulusal ya da ulus ötesi bağlamda uygulanıp uygulanmadığına bakılmaksızın tüm cezai yaptırımlar için geçerli olacağı ABAD tarafından özellikle ifade edilmiştir. Böylece, ilkenin uygulanmasının üye devletlerin takdirine bağlı olmadığı vurgulanmıştır¹⁷.

14 Nitekim *Van Esbroeck* davasında ABAD, Schengen Uygulama Andlaşması madde 54'ün amacının; kişilerin seyahat özgürlüğü hakkını kullanması nedeniyle birden fazla akit devlette aynı fiillerden dolayı kovuşturmayla uğramamasını sağlamak olduğunu belirterek, seyahat özgürlüğü hakkının ancak bir fiili işleyen kişinin, suçlu bulunup cezasını çektikten veya uygulanabilir olduğu hallerde bir üye devlette kesinleşmiş bir kararla beraat ettikten sonra, kovuşturmayla uğrama korkusu olmaksızın Schengen bölgesi içerisinde seyahat edebileceğini bilmesi halinde etkili bir şekilde güvence altına alınabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla kişilerin bir üye devlette suçlu bulunup cezasını çektikten veya uygulanabilir olduğu hallerde nihai bir kararla beraat ettikten sonra, söz konusu üye devletin hukuk sisteminin ilgili fiili ayrı bir suç olarak ele alması temeline, başka bir üye devlette kovuşturmayla uğrama korkusu olmadan Schengen bölgesi içinde seyahat edebileceği belirtilmiştir. Bkz. Case C-436/04 *Van Esbroeck*, <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-436/04> (E.T. 11.04.2024).

15 Valsamis Mitsilegas, "The Constitutional Implications of Mutual Recognition in Criminal Matters in the EU", *Common Market Law Review*, V.43, I. 5, 2006, s. 1300; Jacob Oberg, "EU Criminal Law, Democratic Legitimacy and Judicial Review of Union Criminal Law Legislation in the Wake of the Lisbon Treaty", *Tilburg Law Review* 16, No. 1, 2011, s. 60.

16 John A.E. Vervaele, "The Transnational Ne Bis In Idem Principle in the EU Mutual Recognition and Equivalent Protection of Human Rights", *Utrecht Law Review*, Vol. 1, Issue 2, December 2005, s.109-110.

17 Bkz. Case C-617/10, (26 Şubat 2013), *Åklagaren v Hans Åkerberg Fransson*, para. 35, <https://curia.europa.eu/juris/document/document>.

jsf?text&docid=134202&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3331563 ; Case C-537/16, (20 Mart 2018), *Garlsson Real Estate and Others*, <https://curia.europa.eu/juris/document/document>.

jsf?text=&docid=200402&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1662226 ; Gianni Lo Schiavo, "The Principle of ne bis in idem and the Application of Criminal Sanctions: Of Scope Restrictions", *European Constitutional Law Review* 14, No. 3, 2018, s. 647; Anna Blachnio-Parzych, "Gloss to the Judgment of the Court of Justice of the European Union in Case C-524/15, Criminal Proceedings against Luca Mancini", *Review of European and Comparative Law* 45, 2021, s. 212-219.

Ancak aynı zamanda, ne bis in idem ilkesinin altında yatan mantık, ulus-ötesi kapsamda tamamen geçerli olsa da, AB'deki yetki dağılımı sisteminin, ulusal bağlamdan önemli ölçüde farklı olduğunun dikkatten kaçmaması gerekmektedir. AB'nin yetkileri sınırlıdır. Bu yetkilerin dışında kalan bir alanda, bu sınırlama AB'nin bir kez yargılanmış bir kişiye başka bir hukuk sistemi altında tekrar yargılanmayacağını garanti edemeyeceği anlamına gelmektedir. Tersine, bu gibi durumlarda AB, kişiyi yargılamak isteyen hukuk sisteminin, başka bir hukuk sisteminin de yargılamada çıkarı olabileceğini dikkate alacağını garanti edemeyecektir. Dolayısıyla, hukuki kesinliğin sınırları, bu kesinliğin artık AB tarafından sağlanamadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır¹⁸.

4. Ulus Ötesi Ne Bis In Idem İlkesinin Sınırları

Ulus ötesi ne bis in idem ilkesinin sınırları söz konusudur. İlk olarak, bunlar Temel Haklar Şartı'nın 52/1 maddesinde yer almakta olup, bu madde belirli koşullar altında temel hakların kullanılmasında istisnaların kabul edilebileceğini belirtmektedir. Bu istisnalar kanunla öngörülmesi ve bu hak ve özgürlüklerin özüne saygı göstermelidir. Ayrıca orantılılık ilkesi her zaman göz önünde tutulmalıdır¹⁹.

Bu sınırlama yetkisi, ne bis in idem ilkesinin tüm cezai yaptırımlar için geçerli olduğu kabul edilirse, makul bir şekilde kullanılması mümkündür. Ancak ilkenin tam olarak uygulanması halinde, ABAD SUA madde 54- 58 kapsamında kullandığı idem kavramını 'aynı fiiller' olarak ele almaya devam ederse, istenmeyen durumların meydana gelmesi söz konusu olacaktır. Örneğin, belirli bir dizi fiil, A devletinde dolandırıcılık teşkil etmekte iken, daha önce B Devletinde basit bir idari usulsüzlük olarak ele alınmış olma ihtimali doğmaktadır. Böyle bir uygulama ayrıca suçlanan kişilerin mahkemeleri dolaşmasını teşvik edecek; en hafif cezaların olduğu ülkede cezalandırılmayı tercih etmelerine ve dolayısıyla daha fazla endişe duymamalarına neden olacaktır²⁰.

Sonuç olarak, ne bis in idem ilkesinin sınırsız bir şekilde uygulanmasının sorunlara yol açabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, örneğin ilk yargılamaların adil olmadığı ortaya çıkarsa veya yeni kanıtlar bulunursa, istisnalar devreye sokularak ilkenin uygulanması engellenmelidir.

Sonuç

Gerek Schengen Uygulama Andlaşması madde 54 gerekse Temel Haklar Şartı madde 50'de ifade edilen ne bis in idem ilkesinin, cezai veya idari nitelikte olup olmadığına veya ulusal veya ulus ötesi bir dizi olguyu ilgilendirip ilgilendirmediğine bakılmaksızın, AB hukukunun uygulanması amacıyla uygulanan tüm cezai yaptırımlara uygulanacak şekilde yorumlanması gerekmektedir. Söz

18 Luchtman, "Transnational Law Enforcement in the European Union", s. 21.

19 Bkz. https://www.tih.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551818880.pdf

20 Bu nedenle bazı ülkeler ne bis in idem ilkesinin tüm cezai yaptırımlara tam olarak uygulanmasını ulusal bağlamda bile sorunlu görmektedir. Örneğin Almanya, AİHS Ek Protokol 7 madde 4'e ilişkin bir çekince koymuştur. Luchtman, "Transnational Law Enforcement in the European Union", s. 25.

konusu ilke Birlik nezdinde bir temel hak olarak görülmekte ve ABAD tarafından geniş bir çerçevede yorumlanarak uygulama alanı genişletilmek istenmektedir.

Tabiki ilkenin uygulanabilirliğinin önemli sonuçları olmaktadır. Pek çok husus bis ve idem gibi kilit kavramların yorumlanmasına bağlı kalmaktadır. Çünkü bu unsurların yorumlanmasına göre ilkenin uygulanma alanı genişlemekte veya daralmaktadır. Bu iki unsur konusunda ABAD ve AİHM oldukça titiz davranarak yeknesak bir uygulama geliştirmek için çaba sarf etmiştir. Başlangıçta ABAD önüne gelen davalarda AİHM'in içtihatlarını takip ederken zaman geçtikçe, özellikle idem unsurunun belirlenmesinde AİHM, ABAD'ın yolundan gitmiş ve 'aynı fiil' kavramını benimseyerek ilkenin uygulama alanını genişletmiştir.

Ne bis in idem ilkesinin ulus ötesi uygulaması, özellikle cezai yaptırım soruşturmalarının karşılıklı koordinasyonunda iletişim ağların rolünü büyük ölçüde artmaktadır. AB üye devletler arasında işbirliği zorunlu olarak artmış ve cezai işlerde karşılıklı yardımlaşma kaçınılmaz olmuştur. İlkenin bir sonucu olarak ortaya çıkan yetki çatışmaları nedeniyle, işbirliği çerçevesinde oluşturulan kurumlara yetkiler verilmesinin önü açılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Anna Blachnio-Parzych, “Gloss to the Judgment of the Court of Justice of the European Union in Case C-524/15, Criminal Proceedings against Luca Menci”, *Review of European and Comparative Law* 45, 2021, s. 207-220.
2. C. Van den Wyngaert and G. Stessens, “The International Non Bis In Idem Principle: Resolving Some of The Unanswered Questions”, *International and Comparative Law Quarterly* Vol. 48, 1999, s. 779-804.
3. Gerard Conway, “Ne Bis In Idem in International Law”, *International Criminal Law Review* 3, 2003, s. 217-244.
4. Gianni Lo Schiavo, “The Principle of ne bis in idem and the Application of Criminal Sanctions: Of Scope Restrictions”, *European Constitutional Law Review* 14, No. 3, 2018, s. 644-663.
5. Jacob Oberg, “EU Criminal Law, Democratic Legitimacy and Judicial Review of Union Criminal Law Legislation in the Wake of the Lisbon Treaty”, *Tilburg Law Review* 16, No. 1, 2011, s. 60-82.
6. John A.E. Vervaele, “The Transnational Ne Bis In Idem Principle in the EU Mutual Recognition and Equivalent Protection of Human Rights”, *Utrecht Law Review*, Vol. 1, Issue 2, December 2005, s. 100-118.
7. Juliette Lelieur, “Transnationalising’ Ne Bis in Idem: How the Rule of Ne in Idem Reveals the Principle of Personal Legal Certainty”, *Utrecht Law Review* 9, No. 4, September 2013, s. 198-210.
8. Micheal O. Floinn, “The Concept of Idem in the European Courts: Extricating the Inextricable Link in European Double Jeopardy Law”, *Columbia Journal of European Law* 24, No. 1, Winter 2017, s. 75-110.
9. Michiel Luchtman, “Choice of Forum in an Area of Freedom, Security and Justice”, *Utrecht Law Review* 7, No. 1, 2011, s. 74-101.
10. Michiel Luchtman, “Transnational Law Enforcement in the European Union and the Ne Bis in Idem Principle”, *Review of European Administrative Law* 4, No. 2, December 2011, s. 5-30.
11. Norel Neagu, “The Ne Bis in Idem Principle in the Interpretation of European Courts: Towards Uniform Interpretation”, *Leiden Journal of International Law*, Vol: 25, 2012, s. 955-977.
12. Rosa Theofanis, “The Doctrine of Res Judicata in International Criminal Law”, *International Criminal Law Review* 3, No.3, 2003, s. 195-216.
13. Stefan Trechsel, *Human Rights in Criminal Proceedings*, Oxford: Oxford University Press 2005.
14. Valsamis Mitsilegas “The Constitutional Implications of Mutual Recognition in Criminal Matters in the EU”, *Common Market Law Review*, V.43, I. 5, 2006, s. 1277-1312.

https://www.tihok.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551818880.pdf

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text&docid=134202&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3331563> <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=200402&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=1662226>

<https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-436/04>

[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922\(02\)&from=CS](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:42000A0922(02)&from=CS)

https://www.tihok.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551818880.pdf

Bölüm 8

GEÇMİŞTEN 2000'Lİ YILLARA KADAR SENDİKACILIĞIN GELİŞİMİ

*Fatime Gül OKTAY ATSATAN*¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi Fatime Gül Oktay Atsatan,0000-0002-2108-0412

1. SENDİKA

Sendika kavramı kökenleri eski Yunan ve Roma'ya dayanır. Bu dönemde kullanılmış “Syndic” kelimesi, birliği temsil eder, temsili sağlamak ile ilgili göre alanları ifade eder. “Syndicat” kavramı da “Syndic”in fonksiyonlarını belirtiyordu. Günümüzde Fransız, İtalyan ve İspanyol hukuklarında benzer anlamlarda kullanılan “syndicat”, “sindicato”, “sindicato” terimleriyle meslek birlikleri ifade edilmektedir (Başbayraktar Taşkı, 2006: 7). Türk Hukuku'nda ise meslek birliklerini temsil etmek için Fransızca'dan geçen “sendika” terimi kullanılmaktadır (Şahlan, 1995: 3). Türk Hukuku da dahil olmak üzere, Fransız, İtalyan ve İspanyol hukuk sistemlerinde olduğu gibi, sendika kavramı sadece işçilerin meslek birliklerini değil, aynı zamanda işverenlerin meslek birliklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu ülkelerde, “syndicat”, “sindicato”, “sindicato” terimleri işçi ve işveren birliklerini kapsar (Nuri, 1990: 8).

T.C. 1982 Anayasası'nın 51. maddesi, 03.10.2001 tarihli ve 4709 sayılı kanunla değiştirilerek (AYM, 2013/1, K. 2014/161) belirli kıstaslar doğrultusunda sendika tanımını yapmıştır. Anayasanın ilgili maddesine göre, “Çalışanlar ve işverenler, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacıyla önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurabilir, bu sendikalara serbestçe üye olabilir ve üyelikten serbestçe çekilebilirler.” Bu düzenleme ile sendikaların kuruluş, üyelik ve ayrılma hakları anayasal güvence altına alınmıştır. Bu durum, çalışanların ve işverenlerin sendikalara katılma ve ayrılma konusunda özgürce karar vermelerini sağlar. Bu sayede, işçi ve işverenlerin çıkarlarını korumak ve geliştirmek için sendikalara katılma özgürlükleri garanti altına alınmış olur (Sabuncu, 2012: 165).

Kanun koyucu, 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nun temel kaynağı olduğunu vurgulayarak, sendikaların işlevini ve örgütlenme yapısını tanımlamıştır (Resmi Gazete: 7.5.1983/18040.). Bu temel ilkeler ayrıca, sendikaların üst kuruluş türü olan konfederasyonu da içermektedir (Resmi Gazete: 7.11.2012/28460). Aynı kanunun 2. maddesinde, sendika ve konfederasyon kavramları ayrı ayrı açıklanmıştır. Buna göre, sendika; “İşçilerin veya işverenlerin ortak ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacıyla kurdukları tüzel kişilikler” olarak tanımlanırken, konfederasyon; “Farklı işkollarında en az beş sendikanın bir araya gelerek oluşturduğu üst kuruluşlar” olarak belirtilmiştir. Benzer şekilde, kamu görevlilerinin sendikal haklarını düzenleyen 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu'nda da, sendika ve konfederasyon için benzer tanımlamalar yapılmıştır. Bu düzenlemeler, sendikaların ve konfederasyonların yapısal ve işlevsel olarak nasıl tanımlandığını ve işlediğini açıkça belirtmektedir (KGSK, md.3; Tuncay ve Savaş, 2013: 3; Çelik vd., 2015: 548).

2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nun bu tanımı, özellikle iki noktada 274 sayılı Sendikalar Kanunu'ndan farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar, sendika ve konfederasyon kavramlarının tanımlanmasıyla ilgilidir. Öncelikle, 2821 sayılı Kanun'da sendika; "İşçilerin veya işverenlerin ortak ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacıyla kurdukları tüzel kişilikler" olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan, konfederasyon; "Farklı iş-kollarında en az beş sendikanın bir araya gelerek oluşturduğu üst kuruluşlar" şeklinde tanımlanmıştır (Resmi Gazete, 24.07.1963, 11462). Yeni kanunda, sendika tanımıyla ilgili olarak iki önemli değişiklik yapılmıştır. Eski kanunda, sendikaların bir meslek teşekkülü olduğu açıkça vurgulanmışken, yeni kanunda buna yer verilmemiştir. Bu değişiklik, sendikaların sadece mesleki değil, aynı zamanda çalışma ilişkilerinden kaynaklanan hak ve menfaatlerin korunması amacıyla kurulabilecekleri fikrini güçlendirmektedir (Demircioğlu ve Centel, 2002: 187).

Genellikle, sendika denildiğinde akla daha çok işçilerin (şimdi çalışanların) oluşturduğu birlikler gelir. Ancak mevzuattaki düzenlemelere göre, çalışanların ve işverenlerin ortak ekonomik hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacıyla kurdukları birlikler ve bunların şubeleri, aslında sendika tanımını oluşturan ilk derecede kuruluşlar olarak kabul edilir. Bu, dar anlamda sendika tanımı olarak da adlandırılabilir. Bu tanım, sendikaların sadece işçileri değil, işverenleri de kapsadığını ve her iki tarafın ortak çıkarlarını korumak için kurulan birlikleri içerir. Bu nedenle, sendika kavramı, sadece işçi birlikleriyle sınırlı değil, aynı zamanda işveren birliklerini de içerir (Akyiğit, 2002: 246-247). Türk hukukunda, 1961 Anayasası ve 274 sayılı Sendikalar Kanunu döneminde üst kuruluşlar, federasyon ve konfederasyon şeklinde yapılanmıştır. Bu yapı, sendikaların daha geniş çıkarlarını temsil etmek ve koordine etmek için oluşturulmuştur. Mevcut düzenlemede, hem çalışanlar hem de işverenler için üst kuruluş olarak sadece konfederasyon benimsenmiştir (Tunçomağ, 1985: 22-23; Akyiğit, 2002: 247). Bu anlayışa göre, konfederasyonlar da sendika kavramının bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Türk hukukundaki mevcut düzenlemeler ışığında, sendika kavramı, konfederasyonları da içerecek şekilde şu şekilde tanımlanabilir: Sendikalar, hem çalışanların (işçilerin ve kamu görevlilerinin) hem de işverenlerin çalışma ilişkilerinde ortak, ekonomik, mesleki ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için serbestçe kurulabilecekleri, üye olabilecekleri; kuruluşları, işleyişleri ve faaliyetlerinde demokratik ilkelerin hakim olduğu, bağımsız özel hukuk tüzel kişileridir. Bu tanım, sendikaların işlevini ve örgütlenme biçimini daha kapsayıcı bir şekilde ifade etmektedir, çünkü sendikaların sadece işçileri değil, aynı zamanda işverenleri de kapsadığını ve her iki tarafın ortak çıkarlarını temsil ettiğini vurgulamaktadır (Eyrenci, 1984: 19; Narmanlıoğlu, 2001: 46; Akyiğit, 2002: 246; Talu, 2008: 4).

2. SENDİKACILIĞIN DOĞUŞU

İşçi, emeğini satarak geçimini sağlayan ve çalışmasında kendi sahip olmadığı üretim araçlarını kullanan kişidir. İşçi sınıfının oluşmasında büyük etkenlerden biri sanayi devrimiyle birlikte gelen makinedir. Sanayi devrimi, işçi sınıfının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır çünkü işçi sınıfı, makinenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Jensen, 1993: 832). Ancak, uzun bir süre boyunca işçi sınıfı, sermayeye karşı güçsüz bir konumda kalmıştır (Adıgüzel ve Yüksel, 2011: 71). İşçiler, bu zayıf konumlarını aşmak ve haklarını korumak için bir araya gelerek sendikacılık hareketini yaratmışlardır. Bu hareket, işçilerin güçlerini birleştirerek sermayeye karşı daha etkili bir duruş sergilemelerini sağlamıştır (Kazak, 1992: 65; Berktaş ve Dimli Oraklıbel, 2021: 113).

Sendikacılık hareketi, işçi sınıfının bir hareketidir. Çalışma koşullarına tepki olarak ortaya çıkan bu hareket, zaman içinde ülkenin koşullarına ve benimsediği amaçlara göre farklı nitelikler ve özellikler kazanmıştır. Sendikalar konusunda ilk çalışmayı yapan Sidney ve Beatrice Webb (2023)'e göre, sendikalar "işçilerin çalışma koşullarını iyileştirmek için oluşturdukları sürekli bir birliktir". Bu tanım, sendikaların temel amacının işçilerin çalışma koşullarını geliştirmek olduğunu vurgulamaktadır (Tokol, 2008: 49).

Sidney ve Beatrice Webb'e göre, sendikalar amaçlarına ulaşmak için şu yolları izlemişlerdir (Webb ve Webb, 2023):

- a) İşverenlere karşı tek taraflı kurallar koymak,
- b) Toplu pazarlıklar yoluyla işverenlerle ortak kurallar belirlemek,
- c) Çalışma koşullarını yasama yoluyla etkilemek.

İlk örgütlenen meslek sahibi işçilerin kurduğu sendikalar, işyerlerinde kendi kurallarını işverenlere kabul ettirmek açısından belirli bir güce sahip olmuşlardır. Bu sendikalar özellikle işyerlerinde işçi alımını denetleyerek, yalnızca sendika üyesi olan işçilerin işe alınmasını sağlayan "kapalı işletme" uygulamasını kabul ettirerek, kendi mesleklerinden olanlar için bazı koşulları işverenlere kabul ettirebilmişlerdir (Yıldız, 2013: 83; Aşukin VD., 1979: 133).

Ancak belirli koşullara bağlı olarak uygulanabilen bu ilk yöntem, sendikaların niteliksiz işçileri de örgütlemesiyle işlevini büyük ölçüde yitirmiştir. Bununla birlikte, kapalı işletme uygulaması gibi belirgin bir yeri olan bu yöntem, ABD ve İngiltere gibi ülkelerde hala kullanılan bir yöntemdir. Sendikaların kullandığı ikinci yol olan toplu pazarlıklar, geçmişte olduğu gibi bugün de sendikaların en önemli işlevini oluşturmaktadır. Toplu pazarlık, sendikaların işçilerin temsilcisi olarak gerçekleştirdiği ve grev hakkıyla desteklenen en önemli etkinliklerden biridir. Toplu pazarlıkların sonuçlanmasıyla imza-

lanan toplu sözleşmeler, işçi ve işverenlerin karşılıklı olarak uymak zorunda oldukları işyeri kurallarını taraflara sunar (Koray, 1992: 83).

Sendikaların üyelerinin mesleki amaçlarını koruma çabaları, onlara mesleki bir kuruluş niteliği kazandırmakla birlikte, işçi sınıfı adına örgütlenme ve yeni haklar elde etme mücadelesi sendikalara sınıfsal bir nitelik de kazandırmaktadır. Sendikalar, üyelerini sermaye karşısında koruyarak, emeğin gelir dağılımında daha adil bir pay almasını sağlamak için bir sınıf adına mücadele etmektedirler. Özellikle salt mesleki amaçları benimsemekle kalmayıp daha genel isteklerde bulunan sendikacılık hareketleri için bu nitelik daha da önem kazanmaktadır. Daha kapsamlı isteklerde bulunan sendikacılık hareketi için ise, toplu pazarlıkların yanı sıra yasalar aracılığıyla yeni kazanımlar elde etmek ve bu nedenle yasama organını etkilemek bir üçüncü yol olarak gereklidir (Mahiroğulları, 2011a: 74; Çelik, 1995: 10).

Bugün yazılı dayanaklara ulaşmış sürekli örgütler olarak ortaya çıkan sendikaların, bir hareket olma özelliklerini korumaları gerekmektedir. Bu anlamda, sendikacılık sadece bir örgütlenme olgusu değil, aynı zamanda bir hareket oluşturma sürecidir. Aksi takdirde, belirli işlevler gören ve kendisini örgütsel sınırlar içinde sıkıştıran bürokratik mekanizmalar haline gelirler. Sendikacılığın dinamizmini sürdürmesi ve örgütsel sınırlarını genişletmesi, bir hareket olma özelliğini sürdürmesine bağlıdır. Bu da, çalışanları temsil etme gücüne ve siyasi iktidarları etkileyebilen bir baskı grubu olma yeteneklerine dayanmaktadır (Çelik, 1995: 11; Demircioğlu ve Centel, 1993: 35).

İşçi sendikalarının yanı sıra, işverenler de aynı nitelikte derneklere ihtiyaç duymuşlardır. Sermaye ve emeği temsil eden bu dernekler, işçi ve işveren sendikaları arasında çalışma koşullarını belirleyen toplu sözleşmelerin yapılmasını sağlamışlardır. Bu dernekler, işverenlerin çıkarlarını savunmak ve işçi sendikalarının karşısında güçlü bir konumda olmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu şekilde, işverenler de kendi haklarını ve çıkarlarını koruyacak bir örgütlenme biçimine sahip olmuşlardır (Demir, 2013: 19; Çelik, 1995: 7; Mumcuoğlu, 1979: 5).

3. SANAYİ DEVRİMİ VE İŞÇİ HAKLARININ DOĞUŞU

Sanayi Devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına doğru İngiltere’de ortaya çıktı ve daha sonra Batı Avrupa ülkelerine yayıldı. Bu devrim, aslında makinenin ve beraberinde buhar gücünün ve büyük fabrika sanayisinin doğuşunu temsil etmektedir. Sanayi Devrimi, ekonomik yaşamı ve onun kurumlarını derinlemesine değiştirerek modern endüstriyel toplumun temellerini atmıştır. Sanayi devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişerek büyük ve derin toplumsal değişimlere neden olmuştur. Bu teknolojik ve toplumsal ilerlemeler, önceki dönemlerden farklı olarak geniş bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açmış, yeni yaşam ve çalışma koşulları oluşturmuş ve kentlerin nüfusu hızla artmıştır. Ancak, bu gelişmeler aynı

zamanda insanlık onuruna aykırı, doğal olmayan ve zorlayıcı çalışma koşullarını da beraberinde getirmiştir. Erkek, kadın ve çocuk işçiler, ağır ve insanı hızla yıpratıcı iş şartlarına maruz kalmışlardır. Ücretlerin sefalet düzeylerine inmesiyle birlikte, haksızlık, sömürü ve adaletsizlikler artmıştır. Bu dönemde, işçilerin yaşadığı zorluklar ve adaletsizlikler, toplumda büyük bir endişe ve tepkiye yol açmıştır. Bu durum, işçi haklarına ve insan onuruna saygıyı vurgulayan reform hareketlerinin doğmasına ve işçi sendikalarının oluşmasına neden olmuştur (Özkiraz ve Talu, 2008: 108).

18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bireysel yaklaşım, siyasi alanda J.J. Rousseau ve ekonomik alanda A. Smith ile temsil edilmiştir. Ekonomik alanda devlet müdahalesine karşı çıkılarak her bireyin kendi yaşam standardını yükseltmeye çalışırken aynı zamanda milli geliri artıracak düşüncesi, toplumun genel yararına hizmet edeceği ve her türlü aracı kuruluşun reddedildiği bir bakış açısını yansıtmıştır. Bu görüş, iş ve üretim alanında her türlü örgütlenme ve anlaşma fikrine karşı çıkmıştır. Bu dönemde bireyin özgürlüğü ve kendi çıkarlarına odaklanma eğilimi, devlet müdahalesine karşı bir duruşu da beraberinde getirmiştir (Aracı, 2004: 5).

Makinelerin çoğalması ve sürekli olarak yeniliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, eskimiş makinelerin hızla değiştirilmesi gerekliliği, sermayenin daha fazla kaynağa ihtiyaç duymasına ve dolayısıyla sermayenin gücünün artmasına yol açmıştır. Bu durum, emeğin sermaye tarafından sömürülmesine yol açmıştır. Bu doğal olarak işçilerin tepkisine neden olmuş ve işçiler, bilinçlendikçe ve sınıf bilincini geliştirdikçe, sömürüyü önlemek, hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için örgütlenme yollarını aramışlardır. Zorlu mücadelelerin ardından, işçiler bu hakları kazanabilmişlerdir (Balcı, 1999: 10).

Genel olarak ifade edildiği gibi, sendikaların ortaya çıkmasını hazırlayan nedeni sadece makineleşme ve fabrika sanayisinin ortaya çıkmasıyla sınırlamak doğru değildir. Elbette, makineleşme büyük işçi kitlelerini bir araya getirerek sendikal hareketin hızla gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak, olayları daha yakından incelediğimizde, sendikacılığın doğuşunun nedenini sadece makineleşmeyle değil, kapitalist sistem içindeki tüm dinamiklerle birlikte düşünmek gerekmektedir. Anamalcı sistem, küçük atölye sistemini yok ederek ve makineleşmeden önce imalathanelerde kalabalık işçi gruplarını bir araya getirerek, daha önce loncalar içinde bir araya gelmiş unsurları ayırdı ve girişimcilerin karşısına, sayısı giderek artan ve işçi olarak kalmak zorunda kalan, sınıf bilincine ulaşma yolunda olan insanları çıkardı. Anamal ve işçilerin artan bu sayısıyla birlikte, sanayinin başındaki kişiler, sınırsız bir rekabetin baskısı altında ücretleri düşürdüler. Zanaat ve küçük atölye kesimi arasındaki sürekli rekabet de ücretlerin düşmesini kolaylaştırdı (Kozak, 1992: 63; Gül, 2007: 29).

Yeni toplumda, işçi sayısındaki artış ve rekabetin bir arada olması, sendikaların kurulmasına uygun bir ortamın oluşmasını sağladı. İşçilerin bir araya gelmesi, daha kolay anlaşmalarını sağladı ve yaşam ve çalışma koşullarını korumak için dayanışma içine girdiler. Ayrıca, koalisyonlar oluşturarak güçlerini birleştirdiler. Günümüzde, ücretlerin ve diğer çalışma koşullarının müzakeresinde karşı karşıya gelen taraflar, bir sanayi, bir bölge hatta bir ülkeye mensup tüm işverenlerle işçilerdir. Başka bir deyişle, müzakere süreçlerinde sermaye ile emek arasındaki ilişki belirleyicidir. Bu süreçlerde işverenlerin ve işçilerin çıkarları, işletmelerin, endüstrilerin ve hatta ülkenin genel ekonomik durumu üzerinde etkili olabilir (Talas, 1983: 178).

Ulaştırma araçları ve teknolojisi ilerledikçe ve ekonomik rekabet arttıkça, işçi sendikalarının büyüdüğünü ve ulusal federasyon ve konfederasyonların kurulduğunu görüyoruz. Bu gelişmeler, ulusal sınırları aşarak uluslararası bir nitelik kazanmıştır. İşçi sendikaları, sadece tek bir ülke veya bölgeyle sınırlı kalmayıp, uluslararası düzeyde işbirliği yapma eğilimindedirler. Bu da küresel ekonomik koşulların ve işgücü hareketliliğinin etkisiyle giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Talu, 2008: 19).

Ücretler

Liberal doktrin, Sanayi Devrimi'nin en hızlı geliştiği 18. ve 19. yüzyıllarda, yeni işçi ve işveren ilişkileriyle ilişkilendirilen serbestlik ilkesini benimsemiş ve mesleksel derneklerin kurulmasını yasaklamıştır. Bu yasak, emeğin sermaye karşısındaki zayıflığını pekiştirmiş ve emeğin bir meta olarak görülmesine yol açmıştır. Tarım sektöründen ve lonca sisteminin çöküşünden sonra zanaatkarlardan ve küçük atölyelerden yeni sanayiye ve kentlere göç eden işgücü, ağır çalışma ve yaşam koşullarının altında ezilmiş ve işverenlerin belirlediği ücretleri kabul etmek zorunda kalmıştır (Aksoy, 2017: 36).

Klasik kişi özgürlükleri 18. yüzyılın ürünüdür. Ancak, sosyal haklar tanınmadığı sürece, sadece başlı başına özgürlüğü sağlamak ve geniş kitleleri bu özgürlükten yararlandırmak yeterli değildir. Sanayi Devrimi'nin başladığı 18. yüzyıl Avrupası'nda bunun en çarpıcı örneğini görmekteyiz. Birçok Avrupa ülkesinde, yeni siyasal özgürlükler coşkuyla karşılanmış olsa da, aslında ekonomik açıdan sermayeye karşı zayıf konumda olanları, devletin koruyuculuğundan yoksun bırakarak eksik kalmıştır (Kapani, 1970: 7).

Çalışma Süreleri

Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan önemli sorunlardan biri, aşırı uzun çalışma süreleriydi. Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte, 18. yüzyılın sonlarında üretim biçimleri ve teknikleri değişti ve bu durum birçok insanın işsiz kalmasına neden oldu. Geliri sadece emeğinden elde eden işçiler, hayatta kalmak için rekabet ortamına girdi ve bu nedenle kendilerine sunulan ağır çalışma koşullarını kabul etmek zorunda kaldılar. Bu koşullardan

biri de günde 15-18 saat arasında değişen çalışma süreleriydi. Bu uzun çalışma saatleri, işçilerin yaşam kalitesini ve sağlığını olumsuz etkilediği gibi aynı zamanda aile yaşamlarını da olumsuz etkilemiştir (Talas, 1983: 34).

4. TÜRK İŞÇİ HAREKETİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

4.1. 1980 Öncesi Türkiye’de Sendikacılık

4.1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Cumhuriyet öncesi dönemin ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları elverişsizdi. Kapitalist üretim ilişkileri sınırlıydı, sanayi işçisi azdı ve sanayi birimleri dar kapsama sahipti. Ayrıca, sınıf bilinci gelişmemişti. Bu faktörler, güçlü bir sendikacılık hareketinin ortaya çıkmasını engellemiştir (Çam, 2012: 198).

1870’lerden sonra ortaya çıkan grevler, zorlu çalışma koşulları ve düşük ücretlere tepki olarak başlamıştır. Ancak bu grevler, sendikacılık hareketinin sürekli bir parçası değil, daha çok geçici tepkiler olarak kalmıştır.

Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’nda ileride sendikacılığın temelini oluşturacak olan “işçilerle ilgili” olarak zanaatkarlar, esnaflar ve köylüler arasında bir “işçileşme” hareketi başlamıştır. Bu dönemde, devletin işçi sınıfına yönelik ilk yaklaşımları paternalist özellikler taşımaktaydı (Turgay ve Çelik, 2022: 933).

Cumhuriyet öncesinde, sendikacılık hareketinin temellerinin atıldığına dair ilk işaretler 1871’de kurulan Ameleperver Cemiyeti ile görülmektedir. Ancak, bu cemiyetin, gerçek anlamda bir sendika olmadığı; daha ziyade 1839-1870 döneminde ortaya çıkan hayır kurumları gibi, işçi dostları ya da İtalyan işçi dernekleri gibi toplulukların bir benzeri olduğu vurgulanmıştır (Çam, 2012: 197).

Osmanlı İmparatorluğu’nda örgütlenme çabaları, 1894’te kumlarla başlamış ve ardından 1895’te hükümet tarafından kapatılan Osmanlı Amele Cemiyeti ile devam etmiştir. Ancak, 1908 yılında siyasal özgürlük ortamının oluşmasıyla birlikte örgütlenme çabaları canlanmıştır. 1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu, kamusal hizmetlerde çalışan işçilerin sendika kurma hakkını ortadan kaldırmış ve sendika kurulmasını yasaklamıştır. Bu yasaklamaların etkisiyle, sendikacılık girişimleri kısıtlanmış ve 1909’da çıkarılan Cemiyetler Kanunu, çalışanların istihdam koşullarına karşı tepkilerini siyasi örgütlenmeye yönlendirmede önemli bir rol oynamıştır (Çam, 2012: 198).

II. Meşrutiyet döneminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar olan süreçte, çeşitli emekçi gruplarının, örneğin ameleler, kaldırmacılar, deniz maden kömürü işçileri, otomobil şoförleri, İstanbul liman tahmil ve tahliye işçileri, Sefain-i Ticariye, Doklar rampa ve boyacılar gibi, birçok işçi sendikasının kökeninin loncalara dayandığı ileri sürülmüştür (Tekerek, 2019: 74). Ancak, Os-

manlı İmparatorluğu'nda ilk sendikaların oluşumunda loncaların etkisinin olmadığı iddia edilerek, loncaların faaliyetlerinin ve iç işleyişinin, sanayileşme sürecindeki değişimlerle birlikte tamamlandığı ve bu durumun Osmanlı sendikacılığını Batı'dan ayıran bir özellik olduğu ifade edilmiştir (Kili ve Gözübüyük, 2006: 311-312).

II. Meşrutiyet döneminden sonra kurulan işçi örgütlerinde, özellikle 1912'den sonra sol eğilimler etkili olmuş ve bu etkinin Rumeli'de kurulan sendikalarda daha belirgin olduğu görülmüştür. 1919-1923 yılları arasında, meslek ve işyeri örgütleri ile genel işçi birliklerinin kurulması yönünde çabalar yoğunlaşmış ve bu dönemde partilerin işçi hareketi üzerindeki etkisinin en yüksek olduğu dönem yaşanmıştır. Ancak, 1923 yılında Milli Türk Ticaret Birliği'nin desteğiyle siyasi amaç gütmeyen, işçilerin hak ve çıkarlarını işletmelere karşı koruyan İstanbul Umum Amele Birliği'nin kurulmasıyla sol eğilimlerin etkisi azalmıştır (Aydoğdu, 2005: 341-355).

Ayrıca, 1923 yılında düzenlenen iktisat kongresinde, toplu iş ilişkileri ve sendika hakkının düzenlenmesi için Tatil-i Eşgal Yasası'nın gözden geçirilmesi ve yeniden düzenlenmesi kararı alınmıştır.

4.1.2. Cumhuriyet Dönemi

Türk sendikacılığının tarihsel gelişimi, günümüz Türkiye işçi hareketinin yapısını ve dinamiklerini anlamak açısından büyük öneme sahiptir. Türk sendikacılığı, derin tarihsel köklere sahip bazı güçlü sendikacılık hareketlerinden farklı olarak, en azından başlangıç dönemlerinde belirgin bir içsel dinamik sergilememiştir. Bu nedenle, sendikalaşma ve demokratikleşme süreci arasındaki ilişki, ilk ve güçlü sendikacılık hareketlerinin olduğu toplumlardaki gelişime kıyasla farklılık göstermiştir (Tekerek, 2019: 615). Türk işçi sınıfının sosyo-kültürel davranışlarındaki belirli özellikler, Türkiye'de işçi ve sendika hareketinin, batıdaki anlamda tabandan başlayıp genişleyen bir hareket olmasını engellemiştir. Bu nedenle, Türkiye'de sendikacılığın, nitel ve nitel unsurların etkisiyle farklı bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir (İşveren, 1962: 17).

Türk sendikacılığını biçimlendiren iç dinamiklerin belirleyiciliğinin sınırlı olması, zamanla dünya siyasal konjonktürü ve özellikle de batıdan gelen etkilerin ağır basmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Türk sendikacılığı günümüzde de, haklarını elde etme mücadelesini demokratikleşme süreciyle birleştirerek gelişimini sürdürmektedir.

1923-1960 Döneminde Sendikacılık

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türk toplumunda ortaya çıkan sorunlar ve sosyo-ekonomik koşullar, devletin belirleyiciliğini her zaman ön planda tutmuştur. Bu dönemde, özel girişimlerle sanayileşme teşvik edilmiş ve çeşitli çabalar gösterilmiştir. Ancak, 1930'lara kadar hızlı bir sanayileşme süreci ya-

şanmamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, liberal görüşlerin ağırlığı ve bu görüşlerin çalışma hayatına etkisidir (Taş, 2012: 70).

Sanayileşme sürecinde yaşanan olumsuz deneyimler, yöneticileri 1930'lardan sonra kalkınmayı devlet sermayesine dayandırmaya ve özel girişimi teşvik etmek için devlet müdahalesini artırmaya yönlendirmiştir. Zamanla, devletçilik uygulamaları sadece kamu müdahalesinin bir aracı olmaktan çıkmış, aynı zamanda endüstri ilişkileri sisteminin ana aktörlerinden biri haline gelmiştir. Bu durum, devletçilik ilkelerine uygun yeni bir çalışma düzeninin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Sonuç olarak, “devletçilikle uyumlu bir çalışma düzeni” ortaya çıkmıştır (Gülmez, 1991: 186).

“Liberal arayış dönemi”, 1929'daki Büyük Bunalım'ın ardından başlayan ekonomik politika arayışıyla şekillenmiş ve 1932'de devletçilik biçiminde belirginleşmeye başlamıştır (Koç, 2023: 123).

Ayrıca, devletin belirleyiciliği ve paternalizmi, hem devlet hem de özel sektörde hakimdir. Her iki sektör de, bu dönemde sendikacılığı kendine rakip bir kurum olarak görür. Türk sendikal hareketi bu dönemde dağınık, hukuksal dayanaktan yoksun ve hükümetlerin ve kamuoyunun desteğine ulaşamamış bir durumdadır. Emek-sermaye çatışmalarıyla, zorunlu uzlaştırma ve tahkim sistemine bağlı sendikaların bulunmadığı bir ortamda, çalışma koşullarının belirlenmesi tek taraflı yasalara ve genellikle işverenin egemenliğine terk edilmiştir. Ancak, çeşitli iş yasası tasarılarının hazırlanması, devletin çalışma hayatında kurumsallaşmayı başlatması ve özellikle 1947'de kabul edilen sendikalar yasasının yürürlüğe girmesi, bu görüşü zamanla değiştirmiştir. 1963'te kabul edilen yeni toplu pazarlık, grev ve sendikacılık mevzuatının uygulanması ve modern yönetim tekniklerinin benimsenmesiyle birlikte, bu görüşler yavaş yavaş değişmeye başlamıştır (Çam, 2012: 200).

Ayrıca, özellikle 1921'den itibaren çalışma yaşamının düzenlenmesi için giderek artan bir şekilde önemli yasaların çıkarıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Zonguldak ve Ereğli havzası kömür madeni işçilerinin haklarına ilişkin 1521 yasasının yanı sıra, 1923'te İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanması ve işçi sorunlarının ele alınması da önemlidir (Makal, 1999: 132). Bu kongrede, özellikle işçi grubunun iktisat esasları başlığı altında önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında çalışma süreleri, çalışma yaşları, kadın işçilerin durumu, ücretlerin durumu, dinlenme süreleri, işçi bayramı, sosyal güvenlik, sendika hakkı ve sosyal politikaya ilişkin çeşitli diğer kararlar yer almaktadır. Kongrede, sendika hakkının açıkça belirtilmesi özellikle dikkat çekicidir. Ancak, kongrede kabul edilen ilkelerin “dilek niteliği” taşıması ve bağlayıcı ve uygulanması zorunlu bir değere sahip olmaması düşündürücüdür (Ekin, 2012: 37).

1924'te hafta tatili yasası ve 1930'da genel sağlık yasası çıkarılmış ve yetersiz işçilerin çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. 1936'da

ise 3008 sayılı birinci iş yasası kabul edilerek, toplu olarak kullanılan işçi haklarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca, örgütsel gelişmeler çerçevesinde 1946'da Çalışma Bakanlığı kurulmuş, aynı yıl içinde işçi sigortaları kurumu ve iş ve işçi bulma kurumu tesis edilmiştir (Gülmez, 1991: 151).

Türkiye'de 1947'de çıkarılan sendikalar yasasına kadar, 1923-1946 dönemindeki ekonomik, siyasi, hukuki ve sosyal koşullar genellikle sendikaların gelişmesi için uygun bir ortam sağlamamıştır. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın ardından çok partili demokrasinin benimsenmesi ve totaliter karakterli 1938 Cemiyetler Kanunu'nun kaldırılmasıyla birlikte, sendika kurma özgürlüğünün tanınmasıyla Türk sendikacılığı için yeni bir dönem başlamıştır (Talas, 1983: 24).

Sendikalarla ilgili ilk yasal düzenleme, 20 Şubat 1947'de çıkarılan 5018 sayılı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun" ile yapılmıştır. Bu yasa, sendikaya serbestçe girme ve çıkma, aynı işkolunda birden fazla sendika kurma gibi sendika özgürlüğünün iki önemli prensibini içermektedir. Yasaya göre, sendikaların siyasi faaliyetleri kesinlikle yasaklanmış ve sendikaların ulusal kuruluşlar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, demokratik sendikacılıkla bağdaşmayan ve idari makamların sendikaları denetleme ve kontrol etme yetkisini öngören hükümler bulunmaktadır (Talu, 2008: 62).

Bunun yanı sıra, sendikaların mali yönden güçlenmelerine izin verilmiş ve bu konuda demokratik işletmelere uygulanan kurallar geçerli olmuştur. Sendikalar, uluslararası kuruluşlara üye olabilmek için bakanlar kurulunun iznine tabi tutulmuştur. Sendika kurma konusunda en önemli kısıtlama, beyaz yakalı işçiler ve esnaf yarımında istihdam edilenler için sendikalaşma hakkının kısıtlanması olmuştur. Ayrıca, yasa koyucunun birçok konuda son derece dikkatli davrandığı ve bu yasayla 1947'den sonra kurulan sendikaların güçlenmesinin zor olduğu görüşü savunulmuştur. Bu durum, sendikal hareketin gelişiminde belirleyici bir faktör olmuştur (Aydın, 2017: 11).

1947 yılında çıkarılan yasa, çalışanlara kendi örgütlerini kurma ve bu yönde faaliyetlerde bulunma hakkı tanımıştır. Özellikle 1946'dan itibaren demokratikleşme sürecinin başlamasıyla, bu yasanın çıkarılması sırasında politikacılar ve aydınlar, Batı'nın deneyimlerinden yararlanarak sendikacılığın, sanayileşmenin ve siyasal demokrasinin vazgeçilmez unsurları olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Bu dönemde, sendikaların işçi haklarını koruma, toplu pazarlık yapma ve demokratik süreçlere katılma gibi önemli rolleri olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla, 1947 yasası Türk sendikacılığının gelişiminde dönüm noktası olmuştur ve sendikaların hak ve çıkarlarını savunma yolunda önemli bir adımı temsil etmiştir (Dereli, 1998: 25).

Ancak, 1947 sendikalar yasasının "grevsiz sendikacılık" anlayışını benimsediği ve bu yasanın politikacılar ve aydınlar tarafından şekillendirildiği bilinmektedir. Bu yasa ile birlikte, sadece sınıf esasına dayalı "demek" kurul-

masının mümkün olduğu ve özgür sendikacılığın henüz gelişmemiş olduğu düşünülmekte, Türk sendikacılığının dünya işçi hareketi ile ilk ilişkisinin II. Dünya Savaşı sonrası 1947 sendikalar yasasıyla kurulduğu belirtilmektedir (İpek, 2021: 226).

1947 sendikalar yasasının içeriğini etkileyen iki önemli faktör bulunmaktadır. İlk olarak, mesleğe yabancı kişilerin örgütlenme girişimlerine karşı çıkararak etkileri altına almaya çalışmalarıdır. İkinci olarak ise, bu kişilerin kurulan demok veya sendikaları mesleki amaçlar dışında siyasi amaçlar için bir araç olarak kullanmaları ve ulusal birliğe zarar verici şekilde yönlendirmeye çalışmalarıdır. Ayrıca, bu yasanın demokratik bir adım atma niyetinden ziyade, hükümetin istemediği doğrultuda gelişen sendikalaşmayı denetlemek amacıyla hazırlandığı ve özgür sendikalaşma girişimlerine ve solun yönlendirdiği sendikacılığa karşı tedirgin olan siyasal iktidarın yasal bir çerçeve oluşturarak sendika hakkını belirlediği görüşü de savunulmuştur (Tekerek, 2019: 607).

Aynı dönemde, 1948'den itibaren sendikacılık faaliyetlerinde belirgin bir canlanma gözlemlenmiştir. Örneğin, 1948 yılında Türkiye'de 73 işçi sendikası, 4 işveren sendikası ve 1 işçi sendikaları birliği kurulmuş ve o yıl içinde teşkilata bağlanmış işçi sayısı 52.000'e ulaşmıştır. Rakamsal olarak, 1948 ile 1960 yılları arasındaki dönemde sendika sayısı, sendika üye sayıları ve birlik ve federasyon sayısı Tablo 1'de detaylı bir şekilde sunulmaktadır (Kutal, 1968: 1-4).

Tablo 1. 1948-1960 Yılları İtibarıyla Sendikalar Ve Sendika Üye Sayısı

Yıllar	Sendika Sayısı	Üye Sayısı	Birlik ve Federasyonlar	Konfederasyon Sayısı
1948	73	52.000	1	-
1949	77	72.000	2	-
1950	88	76.000	3	-
1951	137	110.000	8	-
1952	248	130.000	16	1
1953	275	140.000	17	1
1954	328	180.382	28	1
1955	368	189.595	27	1
1956	376	209.155	26	1
1957	385	264.853	18	1
1958	394	262.591	18	1
1959	417	280.786	21	1
1960	432	283.967	27	1

Kaynak: Kutal, G., (1968). Türk İşçi Sendikacılığının Üst Kademe Teşekküllerinde Bölünme ve Sendikalar Arasındaki Felsefi Görüş Farkları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 28(1-4).

1948-1960 döneminde Türkiye’de sendika sayısı 73’ten 432’ye, üye sayısı ise 52.000’den 282.947’ye yükselmiştir. Ayrıca, birlik ve federasyonların sayısı da bu dönemde 27’ye ulaşmıştır. Bu süreçte, 1952 yılında Türk-İş konfederasyonunun kurulması da önemli bir gelişmedir. Sendikacılığın bu dönemde belirli bir ilerleme kaydettiği ve sendikalı işçi sayısının artmasıyla birlikte sendika, birlik ve federasyon sayılarının da arttığı gözlemlenmiştir (Mahiroğulları, 2011: 45).

1947 sendikalar yasasının kabulünden 1960’a kadar olan süreçte, iç ve dış faktörlerin etkisiyle Türk sendikaları pragmatik bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde, işyeri ve belirli alandaki işyeri sendikalarından oluşan yerel sendikalar temel oluşturmuştur. Ancak, 1950’lerden sonra tüzel kişiliği olmayan şubelerden oluşan işkolu düzeyindeki sendikalar da ortaya çıkmıştır. Özellikle Petrol-İş, Metal-İş gibi sendikaların merkezi yapılanması ve fon güçlükleri gibi uygulamalarıyla dikkat çeken “Türkiye tipi sendikalar” ise 1960’lardan sonra model olarak benimsenmiştir (Çelik, 2015: 49).

Bu dönem, Türk sendikacılığının “emekleme” dönemi olarak nitelendirilir. Çünkü Türk sendikacılığı, cebri tahkim sisteminin belirlediği sınırlar içinde işçilere yeterince fayda sağlayamamış ve Ortadoğu ülkelerinin tipik sendikacılığına benzer, siyasi manevra türü faaliyetler geliştirmiştir. Bu süreçte, işçi kitlelerini iktidardaki Demokrat Parti’ye yakın siyasi tavizler vermeye ve karşılığında zaman zaman (özellikle devlete ait işyerlerinde) ekonomik tavizler elde etmeye çalışarak varlığını sürdürmüştür (Makal, 2003: 127).

1960-1980 Döneminde Sendikacılık

Türkiye’de sanayileşme sürecinin gecikmesi, demokratikleşme sürecinde sendikacılık hareketinin belirleyici etkileri bakımından sınırlı kalmıştır. Türk sendikacılığının temel özelliği, kuruluş ve gelişiminin esas olarak sınıf bilinci temeli üzerine oturmamış olmasıdır. Bu nedenle, sendikacılığın niteliksel yapısını belirleyen unsurlar ile niceliksel unsurlar farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Sendikacılık, başlangıçta devletin onayıyla başlamış ve onun koruması altında gelişmiştir. Özellikle 1960-1980 döneminde, sendikal haklar ve toplu pazarlık hakları kamu sektöründe gelişmiş ve devlet, taraflar arasında çıkarları uzlaştırmaya yönelik bir sosyal devlet anlayışını benimsemiştir. Ancak özel sektörde, ülkenin koşulları ve işverenlerin direnci nedeniyle sendikal örgütlenme sınırlı kalmış ve birçok anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bu durum, özellikle 1970 ile 1980 arasında daha belirgin bir şekilde görülmüştür.

Ancak, 1960 siyasi hareketi ekonomik ve sosyal sonuçları açısından, endüstri ilişkileri sisteminin çağdaş gelişmelere uyum sağlayabilmesi için yeni fırsatlar sunmuştur. 1961 Anayasası, Türk sendikacılığı için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Temel haklar ve sosyal haklarla ilgili hükümlerle birlikte, Anayasanın 46. maddesi “çalışanlara” sendika kurma hakkı, 47. maddesi ise “işçilere” grev ve toplu sözleşme hakkı tanımıştır (Güngör, 1994: 131).

1963 yılında çıkarılan 274 sayılı ikinci sendikalar kanunu ve 275 sayılı TSGL Kanunu, demokratik endüstri ilişkileri sisteminin işleyebilmesi için gerekli koşulları hazırlamıştır. Bu yasalar, sendikacılığın kitleselleşmesine önemli katkılar sağlamış ve Türk sendikacılığının gelişiminde hayati bir rol oynamıştır. 274 sayılı sendikalar yasası, Türk sendikacılık tarihinde “yeni bir dönem” başlatmıştır ve özgürlükçü, ilerici, çoğulcu, evrensel ve düzenleyici niteliklere sahiptir (Kutal, 1987: 14).

Ancak, yasada sendikalar için ticaret ve siyaset alanında kısıtlamalar getirilmiştir. 1970 yılında, 274 sayılı yasa değiştirilerek, yapılan değişiklikler “güçlü sendikacılığı gerçekleştirme” amacına dayandırılmıştır. Ancak, 1317 sayılı yasa, anti-demokratik olarak eleştirilmiş ve bu yolla “sendikacılık tekele” kurulmaya çalışıldığı vurgulanmıştır (Çelik, 1995: 282; Talas, 1983: 167).

Öte yandan, 1967’de kamu sektöründeki kazanımların özel sektörde de elde edilmesi çabaları, DİSK’in kurulmasına ve önemli bir konuma gelmesine yol açmıştır. DİSK’in kuruluşu, Türk sendikacılığının felsefi ve yapısal anlamda önemli bir gelişmesi olarak değerlendirilmiştir. Ancak, bu gelişme aynı zamanda konfederasyon düzeyinde ilk bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. Daha sonra, 1970’te MİSK ve 1976’da Hak-İş Konfederasyonu kurulmuştur (Dereli, 1998: 61; Kutal, s. 68-70).

1960-1980 döneminde, 274 sayılı yasanın getirdiği sendika özgürlüğü ve çokluğu ilkeleri, birçok sendikanın kurulmasına yol açmıştır. İşyeri ve işkolu düzeyinde örgütlenen sendikaların sayısı hızla artmıştır (Yazgan, 1982: 89).

Tablo 2. 1960-1980 Yılları Arasında Sendika ve Sendikalı İşçi Sayısı

Yıllar	Sendika Sayısı	Sendikalı İşçi Sayısı
1960	422	282.000
1961	511	298.000
1962	543	307.000
1963	565	259.710
1964	595	338.769
1965	668	360.285
1966	704	374.058
1967	798	834.680
1968	755	1.05 7.928
1969	797	1.193.908
1970	737	2.088.219
1971	631	2.362.787
1972	642	2.672.857
1972	637	2.658.393
1974	675	2.878.624
1975	781	3.328.633
1976	800	3.269.356
1977	863	3.807.577
1978	912	3.897.290
1979	750	5.465.109
1980	733	5.721.074

Kaynak: Petrol-İş Sendikası 1988 Yıllığı, s.244.

Tablo 2’den de görülebileceği üzere, 1960-1980 döneminde, yasal ve konjonktürel zorluklara rağmen sendika sayısı ve sendikalı işçi sayısı artmıştır. 1960’ta 432 olan sendika sayısı, 1980’de 733’e yükselirken, sendikalı işçi sayısı 282.000’den 5.721.074’e yükselmiştir. Ancak, Çalışma Bakanlığı’na göre, faal olmadıkları halde faal gibi gözüken sendikalar da mevcuttur. Hatta Çalışma Bakanlığı’nın resmi ifadesine göre, bildirilen üye sayılarının doğruluğundan emin olunamamakta ve üye sayılarının abartılı olduğu bulunmaktadır. Bu nedenle, Tablo 3’te yer alan 1960-1980 arasındaki sendikalı işçi sayısı verileri, bu tür değerlendirmelerle birlikte ele alınmalıdır (Ekin, 2012: 74; Tokol, 2002: 64).

1960-1980 arasındaki dönemde, Türkiye’deki endüstri ilişkileri, siyasi ve ekonomik sistemdeki değişimlerin etkisi altında kalmıştır. 1960-1970 arasında, ekonomik gelişmeler hızlanmış, işçi ve işveren düzeni bir dengeye kavuşmuş ve gerçek ücretler artmıştır. Ancak, 1970-1980 arasında ekonomik sıkıntılar artmış, siyasi sistemde bozulma ve sapmalar meydana gelmiştir (Kutal, 1987: 15).

Bu dönemde, birçok alanda yaşanan krizler ve özellikle 12 Eylül 1980 öncesinde Türk sendikacılığının içine girdiği çıkmazlar, ekonomik faktörlerden hızlı enflasyona, sosyal faktörlerden vergi adaletsizliğine, siyasi faktörlerden yasa dışı eylemlere kadar birçok nedene dayanmaktadır. Ayrıca, yasaların yenilenmesinde yaşanan gecikmeler, yürütme ve yargı organlarındaki aksaklıklar ve sendikaların iç işlerindeki sorunlar da bu çıkmazda etkili olmuştur (Benli, 1997: 56).

1963-1980 döneminde yürürlükte bulunan yasaların belirlediği endüstri ilişkileri düzeni, birçok aksaklığına rağmen Türk işçileri ve işverenleri tarafından benimsenmiştir. Batılı ülkelerde 150 yıllık bir mücadele sonucunda elde edilen haklar, ülkemizde 15-20 yıllık bir süreçte yerleşmiş ve siyasi rejimin ciddi bir güvencesi haline gelmiştir (Kutal, 1987: 15).

4.2. 1980 Sonrası Türkiye’de Yapısal Değişim Ve Sendikalara Etkileri

1980’den günümüze kadar geçen son yirmi yıl, Türkiye’de yapısal faktörlerin sendikaları ve sendikacılığı önemli ölçüde etkilediği bir dönem olmuştur. Bu süreçte, ekonomik yapıdaki değişimlerden askeri darbeye, Anayasal ve yasal hakların askıya alınmasından siyasal yaşamın durgunluğuna kadar birçok alanda önemli değişiklikler yaşanmıştır (Benli, 1997: 57).

Türkiye, 1980 yılına kadar ithal ikameye dayalı bir ekonomik yapıya uygun politikalar izlemiştir. Ancak, 24 Ocak 1980 kararları ile Türkiye ekonomisi, ekonomik ve mali sistemde ve dışa dönük mal ve sermaye hareketlerinde önemli değişimlere yol açacak bir dizi yenilikle karşı karşıya kalmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesi, Türkiye’de yeni bir çağın başlangıcını işaret etmiştir. Bu dönem, genel olarak toplumun yaşamında ve özellikle Türk sendikacılık

hareketinde, olağanüstü halin ve siyasi değişikliklerin gerektirdiği uygulamaların yanı sıra yeni yasal düzenlemelerin etkisiyle önemli değişimlere neden olmuştur. Bu süreçteki kurumsal düzenlemeler, sendikal faaliyetlere çeşitli kısıtlamalar getirmiştir. Tıpkı diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de sendikalar ve endüstriyel ilişkiler, 1970’lerdeki ekonomik kriz ve 1980’lerdeki ekonomik politikaların olumsuz etkilerini hissetmiştir (Yıldırım, 2006: 3).

12 Eylül 1980 darbesi, Türk sendikacılığındaki son dönem gelişimine belirleyici bir etki yapmıştır ve darbenin gerekçeleri arasında sendikalar önemli bir yer tutmuştur. Darbenin ardından, siyasi yaşamda ve sendikacılık hareketinde çeşitli kısıtlamaların olduğu bir dönem başlamıştır. Milli Güvenlik Kurulu tarafından öncelikle DİSK ve MİSK, daha sonra da Hak-İş ve Türk-İş’e bağlı bazı sendikalar ile bağımsız sendikaların faaliyetleri durdurulmuş, grevler ve lokavtlar ertelenmiş, konfederasyon ve sendikaların malları ve evrakları denetim altına alınmıştır (Benli, 1997: 58).

Toplu sözleşme ve grev hakları askıya alınan sendikaların görev ve yetkileri, 24 Aralık 1980’de çıkarılan 2364 sayılı “süresi sona eren toplu iş sözleşmelerinin sosyal zorunluluk hallerinde yeniden yürürlüğe konulması hakkında kanun” ile Yüksek Hakem Kurulu’na devredilmiştir. Bu durum, endüstri ilişkileri açısından 1980-1983 döneminin olağanüstü bir dönem olarak yaşanmasına neden olmuştur. Ancak, 1983 yılından itibaren demokrasinin normale dönmesiyle birlikte, seçimlerin yapılmasıyla bu olağanüstü dönem yavaş yavaş sona ermiştir. 9 Kasım 1982’de yürürlüğe giren yeni Anayasa ve 7 Mayıs 1983’te çıkarılan 2821 sayılı “sendikalar kanunu” ile 2822 sayılı “toplu iş sözleşmesi grev ve lokavt kanunu”, normal döneme geçişin ifadeleri olmuştur.

Yeni Anayasa’nın özellikle 51. ve 52. maddeleri “sendika kurma hakkı” ve “sendikal faaliyetler”, 53 ve 54. maddeleri ise “toplu iş sözleşmesi hakkı” ile “grev hakkı ve ödevi” (madde 49), “çalışma şartları ve dinlenme hakkı” (madde 50), “ücrette adalet sağlanması” gibi ilgili düzenlemelere yer vermiştir.

1982 Anayasası’nın çerçevesinde, 7 Mayıs 1983’te 2821 sayılı “Sendikalar Kanunu” ve 2822 sayılı “Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu” kabul edildi. Bu yasaların onaylanmasının ardından, 28 Ağustos 1983’te 2882 numaralı, 29 Kasım 1983’te ise 2966 sayılı yasalarla sendikalar kanununda ve 2822 sayılı yasa da değişiklikler yapıldı. 19 Haziran 1986’da ise 3299 sayılı kanunla yeni düzenlemeler getirildi. Bu değişikliklerden sonra, 2 Haziran 1988’de 3449 ve 3451 sayılı yasalarla 2821 ve 2822 sayılı yasalarda bazı maddeler değiştirildi, bazı hükümler kaldırıldı ve yeni bazı hükümler eklenmiştir (Güzel, 1987: 78-79).

Öte yandan, 1982 Anayasası’nın “sendikal faaliyet” ile ilgili 52. maddesi, 23 Temmuz 1995’te 4121/3. madde ile kaldırılmıştır. Aynı şekilde, 53. maddeye değişiklik yapılarak, 23 Temmuz 1995’te 4121/4. madde ile H fıkrasına bir

hüküm eklenmiştir. Bunun yanı sıra, 2821 sayılı sendikalar kanunu, 4 Nisan 1995 tarihinde kabul edilen 4101 numaralı kanunla 17 maddeden oluşan değişikliklerle güncellenmiştir (Gerger, 1991: 31-38).

1984 yılından itibaren, endüstri ilişkileri alanında faaliyetlerin normale dönme eğilimi göstermiştir. Türk sendikacılığı, 1980 sonrasında yaşadığı kayıplara rağmen, 1984-1990 ve sonrasında, özellikle özelleştirmenin, gümrük birliğinin ve küreselleşmenin etkileri gibi yapısal faktörlerin yanı sıra, toplam işçi sayısına oranla sendikalı işçi sayısındaki değişim, sendikalaşma oranları ve sendikacılığa etkileri açısından da kendini göstermeye başlamıştır (Benli, 1997: 59).

Ancak, 1980 sonrasında, ekonomik yapıda meydana gelen değişimler, teknolojik ilerlemeler, yeni üretim ve yönetim anlayışlarının gelişimi, istihdam yapısındaki değişimler ve sektörel değişimlerle birlikte ortaya çıkan işsizlik, toplumsal değerlerdeki değişimler, işverenlerin sendikalara karşı tutumları, yeni kurumsal ve yasal düzenlemelerde sendikalara getirilen kısıtlamalar, Türk sendikacılığını etkileyen ve önemini koruyan temel yapısal faktörler olmuştur. Bu yapısal faktörler, sendikaların örgütlenme yapısı, işlevleri, üye sayıları ve faaliyetleri üzerinde etkili olmuş, yetersiz sendika örgütlenmesi de bu olumsuz etkileri artıran bir unsur olmuştur.

Türkiye’de sendikacılık hareketinin oldukça sınırlı bir alanda etkinlik göstermesi, güçlü ve etkin bir sendikacılığın gelişimini engellemiş, sendikalar arasındaki ideolojik bölünmeler de sendikacılık hareketinin etkinliğini kısıtlamıştır.

Bu bağlamda, Türkiye’deki mevcut sorunlar ve kısıtlamalar içinde bulunan sendikaların hala var olma mücadelesi verdikleri gözlenmektedir. Ülkemizde çalışma hayatının sorunlarına ek olarak, yasalardan kaynaklanan zorluklar ve izlenen ekonomik politikadaki sorunlar da çözümü oldukça zor bir sorunlar tablosu oluşturmaktadır.

Türk sendikacılığı, yapısal koşullardan kaynaklanan sorunları ancak dinamik ve kararlı yaklaşımlarla çözebilir. Bu nedenle, sendikaların, sorunlarını çözmek için uzun vadeli stratejik politikalar geliştirmesi ve etkinliklerini artırması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, O. ve Yüksel, H. (2011). Tarihsel Süreçte Çalışma Kavramı ve Bir Kırılma Noktası Olarak Sanayi Devrimi. *Finans Politik&Ekonomik Yorumlar*, 48 (553), ss. 69-81.
- Aksoy, S. (2017). Değişen teknolojiler ve endüstri 4.0: endüstri 4.0'ı anlamaya dair bir giriş. *SAV Katkı*, 4, ss. 34-44
- Akyiğit, E., (2002). *İş Hukuku*, Ankara.
- Aracı, M. (2004). *Türkiye'de Sendikaların Örgütlenme ve Temsil Sorunları*. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: Manisa.
- Aydın, M. (2017). Sendikal İçi Demokrasinin Sağlanmasında 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu. *İş Ve Hayat*, 2(4), ss. 9-58
- Aydoğdu, E., (Der. ve Yay. Haz.) (2005). *Teşkilat-ı Esasiye'den Günümüze Anayasalar*, Palme Yayıncılık: Ankara.
- Balcı, Y., (1999). *Sendikacılık ve Toplu Pazarlık Ekonomisi*. Alfa Yayınları: İstanbul.
- Başbayraktar Taşkın, M., (2006). *Türk Anayasa Düzeninde Sendika Kurma Hakkı*, Adalet Yayınevi: Ankara.
- Benli, A., (1997). 1980 Sonrası Türk Sendikacılığı Değişim ve Yeni Arayışlar, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi: İstanbul.
- Berктаş, S., ve Dimli Oraklıbel, R. (2021). Sanayi Devrimi İle Gelen Değişim: İş Bölümü Ve Yabancılaşma. *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(6), ss. 112-121.
- Carew, A., (2000). *The International Confederation of Free Trade Unions*, Peter Lang, Bern, p. 187-339.
- Çam, E., (2000). *Çağdaş Devlet Sistemleri*, Der Yayınları: İstanbul.
- Çam, M. (2012). Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Sendikacılığı. *Journal of Social Policy Conferences*(47), ss. 197-2013.
- Çelik, A. (2015). *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Çelik, H., (1995). *Türkiye'de İşçi Sendikalarının Başlıca Amaç ve Faaliyetleri İle Özel Sektör Bankacılık Kesiminde Çalışanların Sendikalarla İlgili Tutumları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.
- Çelik, N., Caniklioğlu, N. ve Canbolat, T., (2015). *İş Hukuku Dersleri*, 28. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Demir, F. (2013). Sendikaların Kuruluşu ve İşleyişi. *Çalışma ve Toplum*. 4(39), ss. 17-42).
- Demircioğlu, M. ve Centel, T. (2002). *İş Hukuku*, 8. Baskı, İstanbul.
- Ekin, N., (2012). Türkiye'de Endüstri İlişkilerinin Gelişimi ve 1936 İş Kanunu. *Journal*

of *Social Policy Conferences*, ss. 35-36.

- Eyrenci, Ö. (1984). *Sendikacılar Hukuku*, Banksis Yayınları: İstanbul, s. 19; Narmanlıoğlu, Ü. (2001). *İş Hukuku 2.: Toplu İlişkileri*, İzmir.
- Gerger, H., (1991). “1980 Sonrası Yapılanmanın Emek Üzerindeki Siyasi İktisadi ve Sosyal Etkileri” Paneli, Hak-İş Eğitim Yayınları No: 1: Ankara.
- Gül, M. H. (2007). *Eğitim Çalışanlarının Eğitim Sendikalarına Bakışı, Beklentileri ve Sendikaların Eğitim Çalışanlarına Yönelik Faaliyetleri ve Beklentileri*. Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.
- Gülmez, M. (1991). *Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayınları: Ankara.
- Güngör, F., (1994). “1946-1960 Döneminde Türkiye’de Sendikacılık Hareketi ve Demokrasi”, Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri içinde Demokrasi Kavramının Gelişmesi, (Işıklı, A., haz.), T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi: Ankara.
- Güzel, Ş., (1987). 1980 Sonrasında İşçi Haklarında Gerilemeler, II. Tez Kitap Dizisi, Sayı: 5, ss.78-79.
- İpek, G., (2021). “Bağımsız ve Milli” Sendikalaşma: 1947 Sendikalar Kanunu’na Basının Yaklaşımı, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), ss. 207-239.
- İşveren. (Kasım 1962) “İstanbul İşveren Sendikaları Birliği”, Cilt:1, Sayı: 2, ss. 14-23.
- Jensen, M.C., (1993). The modern industrial revolution, exit, and the failure of internal control systems. *the Journal of Finance*, 48(3), pp. 831-880.
- Kapani, M., (1970). *Kamu Hürriyetleri*, 3. Baskı, AÜHF Yayınları: Ankara.
- Kazak, İ. (1992). İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği). *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (37-38), ss. 63-81
- Kili, S., ve Gözübüyük, Ş., (2006). *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Koç, (2023). *Uluslararası Sendikacılık Tarihi, Türkiye Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası*, Rumi Matbaa: İstanbul.
- Koray, M., (1992). *Endüstri İlişkileri*, Basisen Eğitim ve Kültür Yayınları: İstanbul.
- Kozak, İ. E. (1992). İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği). *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 1(37-38), ss. 63-81
- Kutal, G., (1968). Türk İşçi Sendikacılığının Üst Kademe Teşekküllerinde Bölünme ve Sendikalar Arasındaki Felsefi Görüş Farkları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 28(1-4).
- Kutal, M., (1987). *Türkiye’de Endüstri İlişkilerinin Yasal Çerçevesi, (Temel Özellikler ve Sorunlar)*. Belediye-İş Sendikası Yayını: İstanbul.
- Mahiroğulları, A. (2011). Türkiye’de Sendika-Siyasi Parti İlişkileri. In *Journal of Social Policy Conferences*, 46 (0), ss. 43-88.

- Mahiroğulları, A. (2011a). *Dünyada ve Türkiye’de Sendikacılık*, Ekin Yayın Dağıtım: Bursa.
- Makal, A. (2003). Cumhuriyetin 80. yılında Türkiye’de çalışma ilişkileri. In *Journal of Social Policy Conferences*, 47 (0), ss. 123-172.
- Makal, A., (1999). *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara.
- Mumcuoğlu, M. (1979). *Sendikacılık-Siyasal İktidar İlişkileri*. Doruk Yayınları: Ankara
- Nuri, Ç., (1990). İş Hukuku II, Kollektif İş Hukuku. Sendikalar. 10. Baskı, Beta Yayınları: İstanbul..
- Özkiraz, A. ve Talu, N. (2008). Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3(2), ss. 108-126.
- Resmi Gazete, 24.07.1963, 11462
- Resmi Gazete: 7.11.2012/28460.
- Resmi Gazete: 7.5.1983/18040.
- Sabuncu, Y., (2012). *Anayasaya Giriş*, 15. Baskı, İmaj Yayıncılık; Ankara.
- Şahlanan, F., (1995). *Sendikalar Hukuku*, 2. Baskı, İstanbul
- Talas, C., (1983). *Sosyal Ekonomi*, 6. Baskı, S Yayınları: Ankara.
- Talu, N., (2008). Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: Tokat.
- Taş, H.Y., (2012). Toplumsal Sınıfların Değişim Sürecinde, Sendikalar Ve Sendikaların Geleceği. *Hak İş Uluslararası Emek Ve Toplum Dergisi*, 1(1), ss. 60-80
- Tekerek, M. (2019). Türkiye’de İşveren Sendikacılığının Tarihi Seyri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(2), ss. 601-629.
- Tokol, A. (2008). Endüstri ilişkileri ve yeni gelişmeler. 2.Baskı, Dora Basım: Bursa.
- Tokol, A., (2002). *Avrupa Birliği’ne; Üye Ülkelerde Sendikal Hareket*, Vipaş Yayınları: Bursa.
- Tuncay, A.C., ve Savaş, F.B., (2013). *Toplu İş Hukuku*, 3. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul
- Tunçomağ, K. (1985). *İş Hukuku*, Cilt 2 (Sendikalar - Toplu iş Sözleşmeleri - Arabuluculuk ve Tahkim - Grev ve Lokavt), 2. Baskı, İstanbul.
- Turgay, F., ve Çelik, A. (2022). Toplu Pazarlıksız ve Grevsiz Bir Dönemde SEKA’da Sendikalar ve Toplu Çalışma İlişkileri (1946-1960). *Çalışma Ve Toplum*, 2(73), ss. 931-964.
- Voorden, W.V.,(1993). The Netherlands, *European Labor Union*, Toronto.
- Webb, S. and Webb, B. (2023). *The History of Trade Unionism (Revised edition, extended to 1920)*, Longmans, Green, and Compan Erişim: 17.04.2024: books.google.com

- Yazgan, T., (1982). *Türkiye’de Sendikal Hareketler (Kısa Tarihçe)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: İstanbul.
- Yıldırım, S. (2006). Türkiye’de 24 Ocak 1980 Öncesi ve Sonrası Sanayileşme ve Ekonomik Büyümeye Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), ss. 1-24.
- Yıldız, Z. (2013). *Politika sözlüğü*. Acar Basım; İstanbul, s. 83; Aşukin, N.S., Butirskiy N.P., Weber A.B., Davidova A.İ., İlina İ.V., Kirillova L.V., Lehin İ.V., Lukovtseva İ., Struve M.E. ve Yunin M.M. (1979). *Politika sözlüğü*. Mazlum Beyhan (çev.), Sosyal Yayınlar: İstanbul.

Bölüm 9

ISPARTA YÖRESEL MUTFAK KÜLTÜRÜNDEN “HURMELİ PİLAV”

Nilgün H BUDAK¹

¹ Prof. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Isparta.
nilgunbudak@isparta.edu.tr, 05332393311
ORCID NO: 0000-0003-2494-6370

1. GİRİŞ

Toplumlar yüzyılların birikimini ve çeşitliliğini taşıyan, kültürlerini yansıtan, insanların yaşadıkları coğrafyalara bağlı olarak yemek ve beslenme alışkanlıklarını şekillendiren farklı mutfak kültürlerine sahiptir. Mutfak kültürü insanların gelenek, görenek ve alışkanlıklarından etkilenmektedir. Orta Asyadan günümüze kadar süregelen Türk mutfak kültürü göçebe toplumların değiştirdiği coğrafyaya, iklim değişikliklerine bağlı olarak değişim göstermiştir. Dünyada önemli marka olma yolunda ilerleyen Türk mutfağı, hayvansal ürünleri ve tahılları kullanarak lezzetli yemek çeşitlerini artırmıştır (Yetiş, 2020).

Anadolu mutfak kültürünün oluşumunda ve çeşitliliğinde önemli bir rol oynayan, birçok farklı yemeğin ana unsuru olan bulgur, tarih sayfalarında farklı medeniyetlerin tercih ettiği bir hammadde olmuştur. Bulgurun önemli karbonhidrat kaynağı olması, yüksek protein ve yoğun lif içermesi, B vitaminlerini yüksek oranda barındırması ve düşük glisemik indeksi sayesinde tokluk hissi uyandırması ve vücudu dinç tutması, enerji kaynağı olması sebebi ile toplumların favori bir gıdasıdır. Bulgur, buğdayın temizlenip kaynatılıp kurutulması ve küçük parçalar şeklinde parçalanması ile elde edilmektedir. Geçmişte el ya da su gücüyle döndürülen iki taş arasından kırılarak elde edilen bulgur, günümüzde otomatik değirmenler aracılığı ile öğütülmektedir. Bulgur renklerine göre sarı, esmer, kepekli bulgur olarak sınıflanırken, boylarına göre pilavlık, köftelik, kırsılık (çiğköftelik) olarak isimlendirilmektedir (Dönmez vd., 2004).

Isparta'da yapılan arkeolojik araştırmalarda Lidya, Frig, Pers, Helen, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı uygarlıklarının yaşadığı belirlenmiştir. Akdeniz bölgesinde yer alan Isparta, geçmişten günümüze farklı medeniyetlerin yerleşim yeri olmuştur. Uygarlıkların mutfak kültürü zamanla değişimler göstererek günümüze kadar ulaşmıştır. Isparta gastronomi alanında gün yüzüne çıkarılmamış lezzetleri ile keşfedilmemiş güzelliklere sahiptir (Babacan, 2012; Köstüklü, 1999; Budak ve Özkaya, 2022). Isparta mutfak kültüründe bazı faktörler etkili olmaktadır. Yörük göçebe kültürü ve bölgenin dağlık coğrafi yapısı dana ve keçi eti kullanımına imkân sağlamaktadır. Özellikle bazı ilçelerde dağlık alanlarda avlanan tavşan vb. hayvanların etinin yemeklerde kullanımı yaygındır. Bununla birlikte hayvansal ürünlerden tereyağı, kaymak yağı, süt ve süt ürünleri, yoğurt ürünlerinin yemek ve yiyeceklerde kullanımı yaygındır. Göller bölgesinde bulunan Ispartada sulak arazi yapısı sebebi ile tarım ürünleri yetiştiriciliği yaygındır. Farklı meyveler ve bölgesel sebzelerin üretimi tüm yemeklerde ve özellikle pilavlarda yerini almıştır. Bölgede farklı içeriklerde bulgur pilavı tüketimi kabul görmektedir (Anonim, 2014; Budak ve Özkaya, 2023).

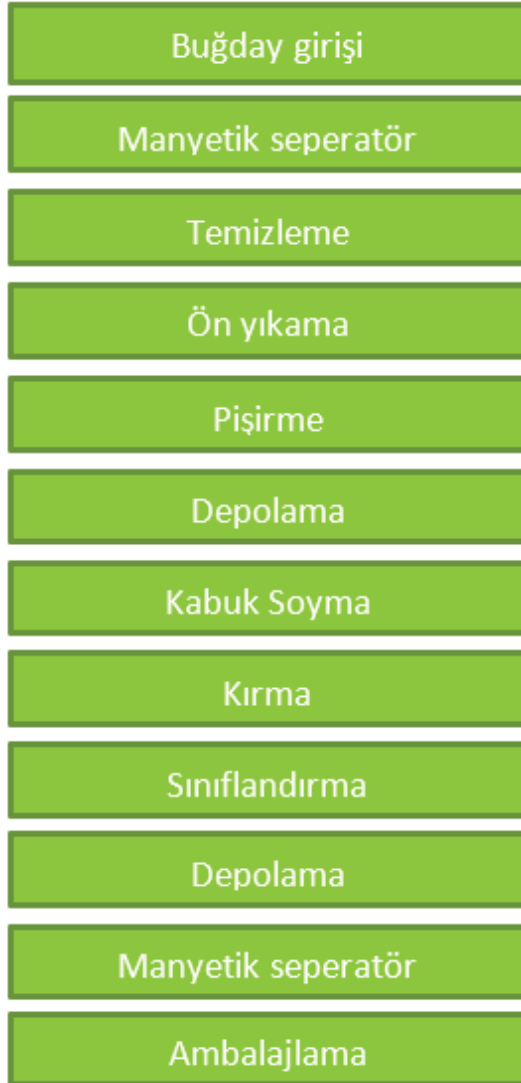
Isparta ili mutfak kültüründe bulgur ve tavşan veya tavuk eti kullanılarak yapılan yöresel bir lezzet olan "Hurmeli pilavın" reçetelendirilmesi, özel

günlerde bu pilav çeşitinin tüketilme şekli ve Türk mutfağından kaybolmaya yüz tutmuş bulgur içeren yemeklerin gün yüzüne çıkarılması ve gelecek nesillere aktarılması bu derlemenin hedefidir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Bulgur Üretim Hattı

Bulgur elde etmek için *Triticum durum* buğdayı kullanımı tercih edilmektedir. Bulgur kalitesinde buğdayın çeşiti, buğday'a uygulanan ısıl işlem, sıcaklık ve süresi etkili olmaktadır. Bulgur üretim hattı Şekil 1 de verilmiştir.

Şekil 1. Bulgur üretim hattı

Bulgur üretimi için analiz edilmiş buğdaylar tesise alınmaktadır. Buğdayın tesise alınmasında ve paketleme aşamasında, proseste manyetik seperatörler adı altında metal detektörleri yerleştirilmekte ve bu dedektörlerin kullanımı ile metal parçacıklarının ürüne karışması önlenmektedir. Buğday, temizleme aşamasında saman, toz, taş, buğday dışı tahıllar ve hafif tahıl taneleri taş ayırıcı ve yıkama makineleri ile ayrılmaktadır. Temizlenen buğdaylar ıslatma kazanlarına alınarak su alması sağlanmaktadır. Su miktarı ve buğday miktarı ayarlanan buğday, kaynatma kazanlarına aktarılmaktadır. Pişirme işlemi buğday çeşidine bağlı olarak kazanın içerisinde 100–110°C’de 30-40 dakika içerisinde gerçekleşmektedir. Kaynatma sonucu pişen ve yumuşayan buğdaya bölgesel olarak “hedik, dirgit, gölle” vb. isimler verilmektedir. Buğdayın pişirilmesinde nişasta tamamen jelatinize olmalı, ancak buğday danesi dağılmamalı ve nişasta açığa çıkmamalıdır. Buğday danesi ortadan kesildiğinde beyazlık kalmamalı ve kazandaki su buğday tarafından tamamen emilmelidir. Pişmiş buğday danesinde topaklaşma, yapışma, dağılma, renkte koyulaşma (yanma) olmamalıdır. Pişirme işlemi sonrası buğday daneleri kurutulmalıdır. Kurutulmuş buğday daneleri, istenen tane boyutuna gelene kadar tekrarlı olarak kabuk soyma ve kırma işleminden geçirilmelidir. Pilavlık, köftelik, kısırılık (çiğköftelik) olarak sınıflandırılan bulgurlar ambalajlanır. Yeterli nem düzeyine sahip olan bulgurlar uzun raf ömrüne sahip olmaktadır (Köksel, 2021; Dönmez vd., 2004).

2.2. Bulgurun Tarihi ve Türk Mutfağındaki Yeri

Dünyada insan beslenmesinde işlenmiş ilk gıda ürünlerinden birisi bulgurdur. Geçmişten günümüze Babil, Hitit, İbrani, Mısır, Sümer, Akkad, Hitit uygarlıklarının bulguru kullandıkları bilinmektedir. Buğday Hunlar, Gök-türkler ve Uygurlar dönemlerinde tüketim için önemli bir ürün iken, Çin’de vergi ve haraç olarak kullanılmıştır (Alpargu, 2008). Türklerin 11.yüzyılda Kaşgarlı Mahmud Divanü Lügati’t-Türk eserinde “buğday” kelimesi geçmektedir. Divanü Lügati’t-Türk’te “kavut” kelimesinin anlamlarından birinin “ince bulgur” olduğu yazmaktadır (Çetin, 2005). Bulgur, Hristiyanların kutsal kitabı İncil’de “arisah”, Romalılar hasat Tanrıçası “Ceres” ile ilgili olarak “cerealıs”, İsrailoğulları “tahıl tanelerini patlatan” anlamında “dagan”, Orta-doğu toplumları da “arisah” isimlerini almıştır (Haley ve Pence, 1960; Kent, 1975; Bayram, 2005). Literatürlerde bulgur, bulgor, boulgur, boughour, burgul, brughoul gibi farklı isimlerle bilinmekle birlikte Orta Asya yemek kültüründe altın pilav olarak servis edilmektedir (Fisher, 1972; Kent, 1975; Dal, 2012). Selçuklular döneminde Türklerin yerleşik hayatı benimsemeye başlaması ile buğday tarımı yapılmaya başlanmış ve buğday önemli gelir kaynağı haline gelmiştir. Buğday unundan yapılan ürünler arasında bulgur, çörek, katmer, çukmin, kömeç, tutmaç, ekmek çeşitleri (yağlı, ekmek, etli ekmek, bazlama, yufka ekmeği, tandır ekmeği), erişte kullanılmıştır. (Şahin, 2008). Osmanlı saray mutfağında bulgur pirinç e göre daha az kullanılmış olmasına

rağmen halkın beslenmesinde fazlaca kullanılmıştır (Yerasimos, 2014).

Türk mutfağında bulgur, çorbalarda, salatalarda, etli yemeklerde, baklagil yemeklerinde, sebze yemeklerinde, pilavlarda kullanılmıştır. Türk mutfağında dengeli yemek elde edilmesinde et, kurubaklagil, sebze veya süt ürünleri ile yapılan çorbalarda bulgur kullanımı tercih edilmiştir. (Kerkes, 2019). Türk mutfağında pilavlar, et yemekleri, kuru baklagiller ve sebze yemeklerinin yanında servis edilmekte ve sofranın vazgeçilmezlerinden bir yemek grubudur (Sarper, 2020). Pilav çeşitlerinin tarihte kullanımı Kanuni Süleyman'ın oğulları Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünlerindeki yemeklerin anlatıldığı “ziyafet defteri” nde ayrıntılı anlatılmıştır. O dönemde de farklı pilav çeşitlerinin pişirildiği sade pilav, erişte pilavı, pekmezli kızıl pilav, şehriyeli pilav yanısıra renkli pilavlardan nar ekşili pilav, safranlı sarı pilav, pazı veya ıspanak suyu ile renk verilmiş yeşil pilav'dan bahsedilmektedir. Seyahatname isimli eserinde Evliya Çelebi köfteli, safranlı, dutlu, narlı, üzümlü yanısıra kuruyemiş içerikli fıstıklı, bademli pilav çeşitlerinden söz etmiştir (Anonim, 2023).

Dünya nüfusundaki artış toplumun açlık sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple besin değeri yüksek, sağlıklı, raf ömrü uzun, ekonomik gıda ürünü arayışının en temel gıda maddesi olarak bulgur kullanımı giderek artmaktadır. Son yıllardaki biyolojik ve nükleer savaşların gözde ürünlerinde sayılabilecek bu ürün tüm ülkelerin hedefindedir. Bulgur üretiminin sanayileşip fabrikasyon bir ürün haline getirilmesi Türkler sayesinde olmuştur. İlk fabrika Karaman'da Rıza Küçükkoğlu tarafından kurulan fabrikadır. Türkiye'de bulgur üreten diğer fabrikalar 1990 yılı sonrasında Gaziantep, İçel ve Çorum illerinde gerçekleşmiştir (Anonim, 1990; Dal, 2012).

2.3. Isparta ilinde günlük sofralardaki pilavlar

Isparta il ve ilçelerinde pilav kültürü incelediğinde pirinç ve bulgur tahıl olarak kullanılmakta içerik olarak et ilave edileceğinde dana eti, tavuk eti, tavşan eti, hindi eti, kıyma ve kuşbaşı yanı sıra sade, salça, nohut, bezelye, patlıcan ile pilav çeşitliliği sağlanmaktadır (Anonim, 2014).

Isparta ve ilçelerinde törenlerde sıklıkla tercih edilen coğrafi işaret almış kabune pilavı iken günlük yemeklerde kabune dışında bulgur ile yapılan tavuklu bulgur pilavı, bulgur aşı, ak gelin pilavı, çoban pilavı, domatesli bulgur pilavı, dövme pilav, kakırdaklı bulgur pilavı, mercimekli bulgur pilavı, hurmeli pilav sevilerek tüketilen pilav çeşitleridir. Isparta'da pişirilen pilavların tat ve aromasını zenginleştirmek için kızartılmış kaymak yağı, haşhaş yağı ve tereyağı ilave edilmektedir (Budak and Özkaya, 2022).

3. ISPARTA TÖRENLERİNDEN “HURMELİ PİLAVI” VE RİTÜELİ

Isparta ili Sütçüler ilçesinde törenlerde pişirilen pilav çeşidi ise “hurmeli pilav”dır (Şekil 2).

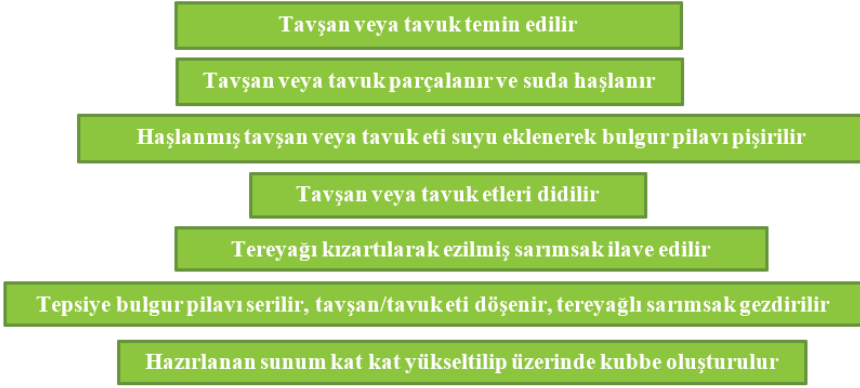

Şekil 2. Hurmeli pilav fotoğrafı

Hurmeli pilav içeriğinde geleneksel köy değirmenlerinden elde edilen köy bulguru tercih edilmektedir. Ancak günümüz koşullarında endüstriyel bulgur çeşitliliğinin artması ile endüstriyel bulgur çeşitleri de kullanılmaktadır. Bulgur Anadolu'da geçmişten günümüze Türk halkının en önemli besin maddelerinden biri olmuştur. Bulgur, uzun süre bozulmadan kalabilen raf ömrü uzun gıdalardan en çok kullanılanıdır. Anadolu mutfaklarının vazgeçilmezlerinden olan yemek bulgur pilavı Isparta yemeklerinde de fazlaca kullanılmaktadır. Bulgur pilavını lezzetlendirmek için farklı et kaynakları ve et suları tercih edilmektedir. Isparta ilinin Sütçüler ilçesi dağlık bir alan olduğu için yabani tavşan avcılığı yapılmakta ve avlanan tavşanların suyuna bulgur pilavı pişirilmektedir. Hurmeli pilav pişirilirken tavşan eti ve tavşan etinin suyu kullanılmaktadır. Günümüz koşullarında tavşan eti yanı sıra tavuk eti ve tavuk eti suyu da kullanılabilir. Hurmeli pilavın sunum şekli tepsilere bir kat et suyu ile pişirilmiş bulgur pilavı, bir kat tavşan veya tavuk eti, arasına sarmısaklı kızartılmış tereyağı olacak şekilde tepsiye kubbe oluşturulmasıdır. Hurmeli pilavın malzeme içeriği Tablo 1'de, hazırlanışı Şekil 3'de verilmiştir. Bu yemek geçmişte de günümüzde de sinilerin üzerine konulan tepside ortadan yemeğin yenilmesi şeklindedir. Halk arasında bu ritüel'de tepsideki Hurmeli pilav kaşıkılarak tüketilir ve hurmeli pilavın kubbesini kim yıkarsa bir sonraki hurmeli pilavı kendisi pişirmektedir (Budak ve Özkaya, 2022).

Tablo 1. *Hurmeli Pilav Malzeme İçeriği*

Malzeme Listesi	Miktar
• Tavşan eti veya tavuk eti	1 adet
• Bulgur	150 g (2 su bardağı)
• Tereyağı	30 g tereyağı (2 yemek kaşığı)
• Sarımsak	8-10 diş
• Tuz	2-3 g
• Karabiber	2-3 g

Şekil 3. *Hurmeli Pilavın Hazırlanışı*

4. SONUÇ

Toplumların beslemesinde geleneksel bir ürün olan bulgur, besinsel lif, vitaminler ve mineral maddeler sebebi ile sağlıklı bir gıdadır. Anadolu mutfak kültüründe geçmişi çok eskilere dayanan bulgur annelerimiz ve anneannelerimizin sofralarından gelen çok kıymetli bir gastronomik kültür aktarımıdır. Bulgurdan hazırladığımız bulgur pilavı insanların damak tadına, alışkanlıklarına, gelenek göreneklerine göre yöreden yöreye şekillenerek ve üretim şekli değişime uğrayarak çeşitlilik göstermiştir.

Bu araştırma ile Ispartanın Sütçüler ilçesinde sunulan bölgesel bir lezzet olan “Hurmeli pilav”ın detaylı araştırılması ve reçetesinin oluşturulması sağlanmıştır. Türk mutfakı kültüründe bölgesel olarak sevilerek tüketilen tavşan veya tavuk eti /suyu içerikli pilavın bilinirliğinin artması bu çalışma ile gerçekleştirilmiştir. Bulgur üretim sürecinin ve geleneksel bir ürün olan Hurmeli Pilav’ın hazırlanışının ve kullanılan malzemelerin kayıt altına alınması sağlanmıştır. Türk mutfakından kaybolmaya yüz tutmuş bulgur içeren yemeklerinden Hurmeli Pilav’ın gün yüzüne çıkarılması ve gelecek kuşaklara aktarılması sağlanmıştır. Bu geleneksel yemeklerin daha fazla bilinirliğinin

artması için geleneksel ürün tanıtım etkinlikleri ya da bölgesel festivallerde tanıtım çalışmalarının çeşitlendirilmesi önerilmektedir.

Isparta'da gastronomi odaklı çeşitli bilimsel ve uygulama faaliyetlerinin (kongre, sempozyum, toplantı, workshop vb.) sayı ve kalitelerinin artırılması ile insanların bu tür faaliyetlerde yöresel ve bölgesel ürünlerin bilim insanlarına tanıtılmasının sağlanması ve ürün geliştirilmesi ile ilgili çalışmaların artırılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- Alpargu, M. (2008). 12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü. A. Bilgin, & Ö. Samancı (Dü) içinde, *Türk Mutfağı* (s. 20). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Anonim, (1990). Gıda Sanayi Envanteri Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı, Koruma ve Kontrol Genel Müdürlüğü Yayınları. Ankara.
- Anonim, (2014). Isparta Mutfağı “Geleneksel Tatlarımızdan Seçmeler”. T.C. Isparta Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, 337s.
- Babacan, H. (2012). Isparta Tarihi, Böcüzade Süleyman Sami, T.C. Isparta Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 750s.
- Bayram, M. (2005). Bulgur: The product of ancient world and mystery. M. Bayram, A. Avcı, & O. Arslan (Dü) içinde, *Bulgur* (s. 22-23). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi ve Bulgur Endüstrisi Birliği Yayınları.
- Budak, N.H., Özkaya, F.D. (2022). Isparta Özel Gün Gastronomisi, ISBN: 978-625-433-740-6. Nobel Akademik Yayıncılık, 195s.
- Budak, H.N., Özkaya F. (2023). Sosyal Bilimlere Çok Yönlü Yaklaşımlar: Tarih, Turizm, Eğitim, Ekonomi, Siyaset ve İletişim, Isparta Gastronomi Kültüründe Et-kili Faktörler Belirlenmesi. Özgür Yayınevi. (pp. 315-326).
- Çetin, E. (2005). Divanü Lügati't Türk'teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 185-200.
- Dal, B. (2012). Tam Tahıl Ürünleri Ve Bulgurun Türkiye'de Yeri, Önemi, Etkileri. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Gıda Ekonomisi ve İşletmeciliği Programı Yüksek Lisans Tezi, 134s.
- Dönmez, E., Salantur, A., Yazar, S., Akar, T., Yıldırım, Y. (2004). Ülkemizde Bulgurun Yeri Ve Bulgurluk Çeşit Geliştirme. Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi. 13 (1-2): 71 – 75.
- Fisher, GW. (1972). The Technology of Bulgur Production. Bulletin-Association of Operative Millers. 3300-3304.
- Haley, W. L., Pence, V. M. (1960). Bulgur, An Ancient Wheat Food. *Cereal Science Today*, 5, 203-207.
- Kent, N. L. (1975). *Technology of Cereals with Special Reference to Wheat (second edition)*. New York: Pergamon Press.
- Kerkes, A. (2019). Türkiye'nin unutulmuş bulgur köftesi Çeşitleri ve tüketicilerin bulgur algısının tespiti. İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gastronomi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 189s.
- Köksel, H. (2021). Hububat Bilimi ve Teknolojisi, Sidas Yayıncılık, ISBN:9786055267865, 746s.

- Köstüklü, N. (1999). Milli Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları. Atatürk Araştırma Merkezleri Yayını, Ankara, 384s.
- Sarper, F. (2020). Pilavlar, Mutfak Uygulamaları, Ed: Semra kar Şahingöz, Tufan Süren, ISBN: 978-605-254-242-2, Detay Yayıncılık, Ankara, 520s.
- Şahin, H. (2008). Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mutfağı. A. Bilgin, & Ö. Samancı (Dü) içinde, *Türk Mutfağı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Anonim, 2023. (19.02.2023). <https://folkportal.org.tr/doga-ve-evren-ile-ilgili-bilgi-ve-uygulamalar/yemek-tarifleri-kislik-hazirliklar-mutfak-araclari-ascilik-toren-yemekleri-tarim-hayvancilik/turk-mutfaginda-pilav-gelenegi/.html>
- Yerasimos, M. (2014). *500 Yıllık Osmanlı Mutfağı- 13. baskı*. İstanbul: Boyut Yayıncılık ve Ticaret A.Ş.
- Yetiş, Ş.A. (2020). Türk Mutfak Kültüründe Bulgurun Yeri ve Önemi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi* 4(1):716-728. DOI: 10.26677/TR1010.2020.340

Bölüm 10

DIŞ KAYNAKTAN YARARLANMA VE ASKERİ GİRİŞİMCİLİK ÇERÇEVESİNDE ÖZEL ASKERİ ŞİRKETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

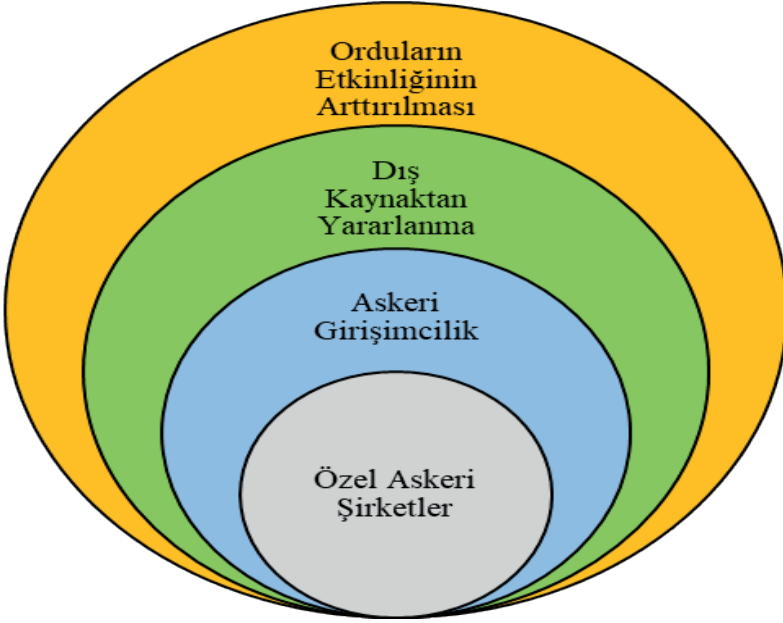
Savaş YILDIZ¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Savunma Araştırmaları Bölümü, svsyildiz77@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6630-2023>.

GİRİŞ

İşletmeler, iç ve dış çevresel faktörlerde meydana gelen değişime uyum ve rakiplerine karşı rekabet üstünlüğü sağlayabilmek için çeşitli yöntemlere başvurumaktadırlar. Bu yöntemlerden birisi dış kaynak kullanımudur. Dış kaynaktan yararlanma örgütlerin, *temel yetenek* olarak adlandırdıkları ve rakiplerine oranla daha iyi yaptıkları ve kolay kolay taklit edilemeyen faaliyetlerin dışında kalanları, o konuda uzmanlaşmış olan işletmelerden çeşitli sözleşmelerle tedarik etmelerini ifade etmektedir. Hangi sektörde faaliyet gösterirse gösterecek işletmelerin hemen hemen hepsinin faaliyete geçmesinin öncesinde birtakım girişimcilik faaliyetlerinin varlığı söz konusudur. Bu durum dış kaynak kapsamında yararlanan ve yararlanan işletmeler ile girişimcilik arasındaki ilişkiyi daha da netleştirmektedir.

Dış kaynaktan yararlanma sadece ticari amaç güden işletmelerin değil, kamu kurum/kuruluşlarının da yararlandıkları bir uygulamadır. Ülkelerin ulusal orduları da dış kaynaktan yararlanan kurumlar arasında yer almaktadır. Çünkü günümüzün hızlı değişen şartlarında bugünün müttefikleri, yarının düşmanları olabilmektedir. Ülkeler, ulusal silahlı kuvvetlerini diğer ülkelerinkine göre üstün kılmak ve bunu sürdürülebilir hale getirmek zorundadır. Bu sebeple bir ülkenin bekası ve güvenliği için kritik öneme sahip ulusal silahlı kuvvetlerinin de maliyetlerin düşürülmesi, yeni teknolojiye erişim, politik sebepler, tehdit yapısında yaşanan değişimler, değişken maliyetlere geçiş gibi sebeplerle çeşitli mal ve hizmet tedarikinde dış kaynaktan yararlanmaları söz konusudur. Bugün ulusal ordular yeme-içme hizmeti, personel taşıma, eğitim, teknolojiye ulaşma, çeşitli silah sistemlerinin temini ve bakımı, muharebe, istihbarat, lojistik faaliyetler gibi çok farklı ve geniş alanlarda dış kaynaktan yararlanabilmektedirler. Aslında bunun temelinde de askeri girişimcilik yer almaktadır. Çünkü Soğuk Savaş sonrası dönemde tehdit yapısındaki değişmelerin yanı sıra savaşın yapısındaki değişimler geleneksel ordu anlayışında da değişime neden olmuştur. Orduların daha esnek ve dinamik yapıya kavuşabilmesi için küçülmeleri ve temel yeteneklerine odaklanmaları dolayısıyla çeşitli ihtiyaçların dış kaynaklardan karşılanmasını gerektirmiştir. Askeri girişimcilik faaliyetleri neticesinde hayata geçirilen özel askeri şirketler orduların bu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır (bakınız Şekil 1).

Şekil 1: Milli Ordularda Dış Kaynaktan Yararlanma, Askeri Girişimcilik ve Özel Askeri Şirketlerin İlişkisi

(Yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Geniş literatür taramasına dayanan bu çalışmayla, milli orduların çeşitli mal ve hizmet ihtiyaçlarının karşılanmasında dış kaynaktan yararlanma, askeri girişimcilik ve askeri girişimciliğin sonucunda hayata geçirilen özel askeri işletmeler açıklanmış ve bu üç unsur arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

Silahlı Kuvvetlerde Dış Kaynaktan Yararlanma (Outsourcing)

Dış kaynaktan yararlanma kamu kurum ve kuruluşları tarafından başvurulan bir yöntem olduğu gibi ticari organizasyonlar tarafından da yararlanılan bir yöntemdir. Maliyetleri azaltma, esnekliği ve kaliteyi arttırmak, süreç yenileme, riski azaltma, personel eksikliği, temel yeteneğin gelişimine hız kazandırma, küçülme, yalınlaşma gibi nedenlerle organizasyonlar dış kaynaktan yararlanmaktadır (Aydın, 2016). Örgütler, farklı faaliyetlerle ilgili olarak dış kaynaktan yararlanabilmektedirler. Şahin (2011) çalışmasında bu faaliyetleri; satış ve pazarlama faaliyetleri, finans ve muhasebe faaliyetleri, teknoloji ve bilişim sistemleri, insan kaynakları yönetimi faaliyetleri, taşımacılık ve lojistik faaliyetleri, imalat süreçlerinde, güvenlik, yeme-içme hizmeti, temizlik, personel taşıma gibi hizmetler olarak açıklamıştır. Dış kaynaktan yararlanma, kavram olarak 1980'li yıllarda literatüre girmiş olmasına rağmen uygulanması II. Dünya Savaşı'na kadar uzanmaktadır. Özellikle büyük ölçekli işletmelerin dış kaynaktan yararlanmaları ise, 1982 yılından itibaren yaygın hale gelmiştir. Dış

kaynaktan yararlanma üç başlığa ayrılmaktadır (Greaver, 1999, s. 10):

- a) Tarımsal faaliyetlerde bilhassa hasat mevsiminde ihtiyaç duyulan insan kaynağının dışarıdan karşılanması,
- b) İnşaat sektöründe elektrik, sıhhi tesisat, kapı-pencere ve cam, boya gibi hizmetlerin taşeronlaşması,
- c) Silahlı kuvvetlerin özellikle askeri ekipmanların tedarikinin hükümet ve özel şirketler arasında anlaşmalarla karşılanması.

Greaver (1999)'in çalışması aslında dış kaynaktan yararlanmanın dar bir alanla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Nitekim ülkelerin güvenliklerinde ve savunmalarında stratejik bir öneme sahip olan milli ordularda dış kaynaktan yararlanmanın söz konusu olması ilk bakışta yanlış algılara sebep olabilmektedir. Ancak Batılı ülkeler, Soğuk Savaş sonrasında askeri konuları yeni bir bakış açısıyla ele almaya başlamışlardır. Bu yaklaşımın en önemli sonucu orduların küçültülmesi ve askeri hizmetlerin özelleştirilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. İdeolojik, askeri, ekonomik ve siyasi koşulların da etkisiyle savunma sanayi yeniden şekillenmiştir (Avant, 2004). Komünizmin yıkılması ile birlikte piyasa ekonomisinin etkisinin dünya genelinde görülmesi, devletlerin ekonomik faaliyetlerini azaltması ve eğitim, sağlık, altyapı hizmetleri, temizlik gibi alanlardaki özelleştirme uygulamaları yaygın hale gelmeye başlamıştır. Milli savunma ve ulusal güvenlik gibi konular büyük ölçüde bu özelleştirme uygulamalarının dışında tutulmuştur. Yani askeri konularda geleneksel anlayış terkedilmemiş ve özel sektöre kısıtlı bir alanda sadece mal tedariki görevi verilmiştir. Söz konusu bu mallar da elbette stratejik mallar olmamıştır. Sınırlı bir alanda da olsa özel sektörün askeri alanda girişi aslında kapalı bir kapının aralanması anlamına gelmektedir. Bu küçük değişim aslında sonradan ticari nitelikteki özel şirketlerin askeri alanda mal ve hizmet sunmalarının önünü açmıştır (Topal, 2011, s. 965). Bahsedilen bu gelişme ve değişimlere ek olarak özellikle belirsizlik ortamındaki artış, çatışmaların yoğunluğunu yitirmesi, terör faaliyetlerinin küresel çapta artması ve bunlardan etkilenen ülkelerin savunma harcamalarının ciddi oranda artmasına neden olması ülkelerin askeri konularda dış kaynaktan yararlanmalarını daha da yaygın hale getirmiştir. Ülkelerin askeri konularda dış kaynaktan yararlanabilmeleri için çeşitli askeri şirketlerin veya askeri konularda dış kaynaktan yararlanılan alanlarda faaliyet gösteren şirketlerin varlığına ihtiyaç vardır. Bunun için de girişimcilik, özellikle askeri girişimcilik faaliyetlerinin varlığına ihtiyaç vardır.

Askeri Girişimcilik

Çalışmanın önemli bir unsuru olan askeri girişimcilik ile ilgili olarak literatürde geniş kabul görmüş bir tanıma göre askeri girişimcilik; orduya doğrudan fayda sağlayan finansal kaynaklar veya mallar üreten işletmelerin resmi sahipleri, yöneticileri ve paydaşları olarak kurumsal bir kapasitede hareket

eden görevli subaylar tarafından, kaynakların ve üretim araçlarının yenilikçi bir şekilde yaratılmasıdır (Mani, 2011, s. 29). Bu tanım, bir yandan askeri girişimciliğin bir kurum olan ordunun bir ürünü olduğunu vurgularken diğer yandan askeri girişimciliğin, ordunun devamlılığında ve dayanıklılığında önemli etkiye sahip olduğunu belirtmektedir.

Askeri girişimcilik ile ilgili olarak literatürde yapılan çalışmalar beş farklı konuya odaklanmaktadır. Bunlar: a) Emekli askerlerin farklı sektörlerde gerçekleştirdikleri girişimcilik faaliyetleri, b) Askeri kurumlardaki iç girişimcilik faaliyetleri, c) Askeri personelin eşleri tarafından gerçekleştirilen girişimcilik faaliyetleri, d) Ulusal silahlı kuvvetlerin ihtiyaçlarını doğrudan veya dolaylı olarak karşılamaya yönelik kâr amacı güden ticari özel girişimlerin ve/veya devletin bizzat girişimci olarak mal ve/veya hizmet üretimi gerçekleştirilmesi, e) Savaşı kâr elde etme yöntemi olarak gören savaş girişimcilerinin (warpreneur) faaliyetlerini konu alan çalışmalardır (Ojo, 2021). Girişimciliğin temelinde farklı bir bakış açısıyla çevresel değişimleri değerlendirmek ve ortaya çıkan fırsatları değerlendirmek vardır. Günümüzde orduların ihtiyaçlarını karşılayan askeri girişimler değerlendirildiğinde kimilerinin sadece askeri ürün ve hizmet konusunda faaliyet gösterdikleri, kimilerinin de farklı alanda gösterdikleri faaliyetleri askeri ihtiyaçları karşılama noktasına kullandıkları görülmektedir. Yani bir yazılım şirketi sadece askeri ihtiyaçları karşılamak amacıyla kurulmuş olabileceği gibi özel sektördeki ihtiyacı karşılamak amacıyla kurulmuş ancak portföyüne silahlı kuvvetleri de eklemiş olabilmektedir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın söz konusu tüm işletmeler mevcut ihtiyaçları karşılama amacıyla kurulmuş olan girişimlerdir. Günümüzde, askeri girişimcilik faaliyetleri neticesinde hayata geçirilmiş olan özel askeri şirketler, ülkelerin ordularının ihtiyaç duydukları mal ve/veya hizmetlerin karşılanmasında önemli rol oynayan aktörlerdir.

Askeri Girişim Olarak Özel Askeri Şirketler

Günümüzde işletmelerin faaliyete geçebilmelerinin öncesinde, çeşitli girişimcilik faaliyetlerinin varlığı söz konusudur. Bu askeri şirketler için de geçerli bir durumdur. Literatürde konuya ilişkin yapılmış olan çalışmalarda “askeri girişim” kavramının yanı sıra “askeri şirket/işletme”, “özel askeri şirket” kavramlarına da sıkça rastlanmaktadır. Sabuncuoğlu ve Tokol (2001, s. 38) çalışmalarında “işletme” ve “girişim” kavramlarının birbirilerinin yerine kullanılıyor olmasına rağmen, kapsam yönünden ayrı kavramlar olduklarını belirtmişlerdir. Buna göre finansal, ekonomik ve idari fonksiyona sahip bir örgütlenmeyi ifade etmesi açısından değerlendirildiğinde “girişim” kavramının, “işletme” kavramını içerdiğini çalışmalarında belirtmişlerdir. Girişim ve işletme arasındaki farkı ortaya koyan bu küçük ayrıntıya rağmen her iki kavramında birbirleriyle yakın ilişki içindedirler. Bu sebeple çalışmada kavramsal birliğin sağlanması açısından “askeri girişim” yerine “özel askeri şirket/ler” kavramı kullanılmaktadır.

Amerikalı siyaset bilimci Peter Warren Singer (2008, s. 8), Özel Askeri Şirketleri (Private Military Companies-PMC); askeri operasyon, risk değerlendirme, harekât desteği, eğitim ve teknik beceri, stratejik planlama, istihbarat gibi askeri kabiliyetleri arttırıcı nitelikteki konuların kazanılması konusunda hizmetler sunan şirket olarak tanımlamıştır. Singer (2008)'a göre özel askeri şirketler, güvenlik güçleri tarafından yürütülen herhangi bir görevle yakından bağlantılı, savaş ve çatışmayla ilgili bir dizi hizmetin ticaretini yapan bağımsız işletmelerdir. Elbette hizmetler geleneksel silahlı kuvvetlerin görevlerini yansıtabilir. Bir diğer tanımda özel askeri şirketler, ulusal hükümetlere, uluslararası kuruluşlara ve özel kurumlara ve kuruluşlara askeri hizmetler sunan bağımsız şirket olarak tanımlanmaktadır (Bell, 2022).

Günümüzün Özel Askeri Şirketlerinin temelinde “paralı asker”, “kiralık savaşçı”, “lejyoner” olarak adlandırılan insan kaynağı yer almaktadır. Paralı askerlerden yararlanmanın geçmişi ise, insanların toplu bir biçimde birbirleriyle çeşitli sebeplerle çatışmalarına kadar yani insan gruplarının birbirleriyle savaşmaya başlamalarına kadar uzanmaktadır (Thompson, 1994). Antik Yunan, Mısır ve Çin'in yaptıkları savaşlarda paralı askerlerden yararlanmanın ilk örneklerini teşkil etmektedir (Karakoç, 2016, s. 489). 12. ve 14. yüzyıllara kadar İngiltere ve Fransa da paralı askerlerden yararlanmışlardır. Bu dönemde “roters” olarak bilinen “serbest paralı askerler” ve kurbanlarına uyguladıkları çeşitli şiddet yönetmelerinden dolayı kötü şöhrete sahip olan ve “ecorceurs” olarak adlandırılan paralı askerler, 13. ve 16. yüzyıllar arasında İsviçre ve İtalya'ya dağılmışlardır. İtalya'da yaşamış olan Niccolò di Bernardo dei Machiavelli (1469-1527) çalışmalarında paralı askerlerin olumsuz yönlerini ortaya koyan değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu tip paralı askerler, 1648 yılında imzalanan ve Avrupa'da mezhep savaşlarını sonlandıran ve aynı zamanda yeni bir devletler sisteminin ortaya çıkmasını sağlayan Vestfalya Barış Antlaşması'na kadar Avrupa'da birçok prenslik tarafından kullanılmışlardır. Bugün Vatikan'ın güvenliği, bu gelenekten gelen İsviçreli paralı askerler tarafından sağlanmaktadır (Walkwork, 2004, s. 27). Vestfalya Barış Antlaşması, paralı askerlik uygulamalarının yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başladığı dönemin başlangıcı olmuştur. Nitekim bu anlaşma sonrasında sadece milli ordu eliyle olmak üzere şiddet kullanma yetkisi ulus devletin yetkisine geçmiştir. Ulus devlet anlayışının yaygınlaşmasıyla, millet ve milliyet kavramları kişinin ülkesi için savaşması fikrini, ticari amaçla bir başkası adına savaşma fikrinin önüne geçmesine zemin hazırlamıştır. Bir başka ifadeyle, yayılan milliyetçilik akımının da etkisiyle milli ordular o ülkenin vatandaşları tarafından oluşturulmaya başlamış dolayısıyla paralı asker kullanımı önemini yitirmiştir (Kinsey, 2009).

Carl Von Clausewitz, *On War* (1873) isimli eserinde milli orduların yegâne amaçlarının, karşı tarafı tekrar düşman güç olarak ortaya çıkamayacak hale getirmek yani yok etmek olduğundan bahsetmiştir (akt. Howard vd., 1976, s. 21). Benzer şekilde I. ve II. Dünya Savaşları gibi tarihte milletler arasında

yaşanmış olan büyük savaşların da taraflar karşı tarafı yok etme odaklı savaşmışlardır. Bir başka ifadeyle tarafların birbirlerini düşman olarak nitelendirmelerinde sivil-asker ayrımı gözetmemişlerdir. Bu amaç amaçla gerçekleştirilen savaşlarda farklı milliyet ve etnik kökenden gelen paralı askerlere güven azalmıştır. Bu sebeple paralı askerler muharebe sahasından uzak kalmaya başlamışlar çalışma imkânı bulabilenler ise milli orduların ikmalinde lojistik desteğinde görev almışlardır. II. Dünya Savaşı sonrasında sömürge halklarının bağımsızlık mücadelelerinde paralı askerler tekrar önem kazanmaya başlamışlardır. Bu paralı askerler özellikle Afrika ülkelerinde meşru hükümetlere yapılan darbelerin örgütlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde rol alarak yerel halkın siyasi konularda kendi kararlarını vermelerinin önünde bir engel oluşturmaya başlamışlardır (Singer, 2004, s. 10).

Paralı askerlerin illegal ve şiddet yanlısı faaliyetleri uluslararası kamuoyunun tepkisini çekmesiyle, paralı askerlik uygulamasının ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 1989 tarihli BM Paralı Askerlerin Kullanımı, Finanse Edilmesi ve Kullanılmasının Yasaklanmasına Dair Sözleşme ve 1949 Cenevre Sözleşmesi Ek Protokol 1 gibi uluslararası sözleşmeler imzalanmıştır (Öztürk, 2021, s. 290). Paralı askerliğin ortadan kaldırılmasına yönelik olarak gösterilen bu çabalar paralı askerliğin, Özel Askeri Güvenlik Şirketleri'ne dönüşmesine neden olmuştur (Singer, 2004, s. 1-2). Palka (2020, s. 3) çalışmasında “paralı asker” kavramını, “Anavatanları için değil, bir işveren için bağlayıcı bir sözleşme ile makul kişisel çıkarlar için askeri çatışmalara katılan kişi şeklinde tanımlamıştır. Keser (2020, s. 12) paralı askerleri:

- a) Ücret karşılığı bir güce hizmet etmek üzere kiralanmış olan paralı askerler,
- b) Maddi kazanç elde etmek güdüsüyle hareket etmesine rağmen, sahip oldukları güdünün ardında vatanseverlik duygusu da olan paralı askerler,
- c) Hem vatandaşı olduğu ülke adına hem de herhangi bir etnik ve milli bağının bulunmadığı ülke adına çatışmalara katılan paralı askerler,
- d) Muharip, muharebe hizmet destek görevleri (danışmanlık, banyo hizmetleri, mutfak hizmetleri, ulaştırma hizmetleri ve lojistik destek gibi) ve muharebe destek görevleri (nöbet hizmetleri, istihbarat, hava savunma, topçu ve havan silahlarının kullanımı gibi) icra edebilen paralı askerler,

olmak üzere dört farklı alanda sınıflandırmıştır. Singer (2002, s. 201-202) çağdaş bir anlayışla paralı askerlerin özelliklerini aşağıdaki biçimde maddeleştirmiştir:

- a) Paralı askerlerin toprakları üzerinde savaştıkları devlet ile vatandaşlık ilişkisi yoktur, yani adına savaştığı ülke için bir yabancısıdır,
- b) Paralı askerler, herhangi bir ülkenin milli ordusuna veya kolluk kuvvetlerine kayıtlı değildir, yani bağımsızlardır,

c) Paralı askerler tamamen şahsi çıkarları doğrultusunda savaştıklarından dolayı savaşmalarının ardında herhangi bir ideolojik veya teolojik motiv yoktur,

d) Yasal sorumluluktan kaçınmak amacıyla devletler paralı askerleri dolambaçlı yani çeşitli araçların yer aldığı yollardan kiralarlar,

e) Paralı askerler, bireysel askerlerin amaca özel/niyete mahsus (ad-hoc) olarak bir araya gelmelerinden oluşmaktadır,

f) Paralı askerler, gerçek veya tüzel kişiler adına sadece muharebe hizmeti sunmaktadır.

Singer, (2002, s. 199) paralı askerler ile özel askeri güvenlik şirketleri arasında farkları 6 boyutta ortaya koymuştur:

a) Organizasyon boyutu; paralı askerler ile karşılaştırıldığında, özel askeri güvenlik şirketleri kurumsal bir yapıya sahiptir.

b) Motivasyon boyutu; paralı askerlerin temel güdüsü bireysel kazanç elde etmek iken, özel askeri şirketlerde kurumsal kazanç öne çıkmaktadır.

c) Serbest pazar boyutu; özel askeri güvenlik şirketleri ticaret hukuku kapsamına giren yasal kurumlar niteliğindedir.

d) Faaliyet alanı boyutu; paralı askerlerin faaliyetlerine göre özel askeri güvenlik şirketleri müşterilerine çok daha fazla çeşitli hizmet sunabilmektedir.

e) İnsan kaynağı karşılama boyutu; paralı askerlere nazaran özel askeri güvenlik şirketleri kamuya açık profesyonel alım gerçekleştirmektedir.

f) Bağlantı boyutu; özel askeri güvenlik şirketleri, kurumsal holdingler ve finansal pazarlarla çeşitli kurumsal nitelikli bağlantıları vardır.

Ülkelerin silahlı kuvvetlerde dış kaynaktan yararlanmalarında önemli bir faktör olan özel askeri şirketlerin ortaya çıkışlarının ardında çeşitli nedenler bulunmaktadır. Bu nedenlerden bazılarını aşağıda kısaca değinilmiştir:

a) Tehdit Yapısındaki Değişim

Savaşların yapısında bir başka ifadeyle tehdidin yapısında meydana gelen köklü değişim, aslında ülkelerin ordu ihtiyaçlarının karşılanmasında dış kaynaktan yararlanma nedenleri arasında yer almaktadır. Buzan (2015, s. 325), tehdit yapısındaki değişimi Avrupa'nın büyük güç olduğuna dair inancın 1945 yılında son bulduğu dönem, Soğuk Savaş dönemi, Soğuk Savaş sonrası dönem ve İkiz Kulelerin vurulduğu 11 Eylül 2001 sonrası dönem olmak üzere dört dönemde açıklamıştır. İlk üç dönem, kutupluluğun değişime uğradığı dönem, son dönem ise devlet dışı bir aktörün tehdit olarak ön plana çıktığı dönem ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle ilk üç dönemde bir devlet için tehdit bir başka devletin olurken, son dönemde tehdit yapısı değişmiş ve devlet dışı tehditler ortaya çıkmaya başlamıştır. Benzer bir yaklaşımla Krahmann (2005, s. 22) so-

ğuk savaşın sona ermesinin yerini yeni bir “güvenlik yönetişimi” sisteminin ortaya çıkmasına yol açtığını öne sürmüştür. Bu yeni sistem devlet merkezli eğilimden ve iki kutuplu süper güç rekabetinden, birden çok düzeyde kamu ve özel aktörleri içeren, işlevsel olarak farklılaştırılmış ağlardan oluşan karmaşık bir sisteme doğru değişimi işaret etmektedir. Günümüzde ulusal devletlerin birbiriyle savaşma ihmali eskiye nazaran daha düşük bir seviyede olmasına rağmen iç çatışmalar, terörizm ve toplu kalkışma gibi tehditler artmaya başlamıştır. Tehdidin değişen yapısına karşı mücadele eğitimi almamış ve bu mücadeleye uygun donanımı olmayan milli ordular, çatışma konusunda hukuki çerçeve gözetmeyen ve oldukça farklı çatışma tekniklerine bu oluşumlarla mücadele noktasında yetersiz kalmışlardır. Bu süreçte, askeri girişimcilik sonucu hayata geçirilmış olan özel askeri şirketler, ulusal orduların kapatamadığı bu boşluğu kapatma konusunda önemli tecrübeler edinmişlerdir (Singer, 2002).

b) Savaşın Değişen Karakteri

Savunma teknolojilerinde yaşanan gelişmeler savaşın yapısında da değişimi beraberinde getirmiştir. Örneğin, Silahlı İnsansız Hava Araçları (SİHA), İnsansız Deniz Araçları (İDA), uydu sistemleri, güdümlü füzeler ve lazer silahları bunlardan sadece birkaçıdır. Bu teknolojilerin çeşitli operasyon ve harekâtlarda kullanımı geleneksel ve hantal ordu anlayışını temellerinden sarsmıştır (Çalkıvık, 2014, s. 292). Ancak bu teknolojilerin geliştirilmesi büyük yatırımlar ve maliyetler gerektirmektedir. Ancak dış kaynak kullanımı sayesinde ülkelerin ulusal ordularının ihtiyaçlarını karşılamalarında savunma teknolojileri erişilebilir hale gelmiştir.

c) Orduların Küçülmesi

Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte ülkeler ordularını daha esnek bir yapıya kavuşturma düşünceyiyle asker sayısını azaltmaya başlamışlardır. Bu durum eğitimli ve yetenekli birçok askerin bir anda işsiz kalmalarına neden olmuştur. Askeri konularda uzman insan kaynağında oluşan bu bolluk, özel askeri şirketlerin ihtiyaç duyduğu insan kaynağının karşılanmasında oldukça kritik rol oynamıştır. Bu durum ulusal orduların dış kaynaktan yararlanma imkânlarını arttırmıştır (Tonkin, 2011, s. 13). Günümüzde de orduların vurucu gücünü oluşturan birimleri gerekli seviyelerde tutmak için destek birimlerinin küçültülmesi yönünde devam eden bir eğilim vardır. Bu da özel askeri şirketler için önemli fırsatların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Nitekim Kanada, silahlı kuvvetlerinin kısa bir süre önce silah bakımı ve nakliyesi de dâhil olmak üzere tüm tedarik zincirini İngiliz firması Tibbett ve Britten'e yaptırmıştır yani dış kaynaktan yararlanmıştır (Singer, 2004, s. 15).

d) Küreselleşme ve Dünyadaki Ekonomik Düzenin Yeniden Değişimi

Döviz ticaretindeki artış, devlet aktörleri arasındaki uçurumları kapatmak yerine derinleştirirken, dünyanın stratejik açıdan önemli bölgelerinde, başta

Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkeler olmak üzere, şiddetin artmasıyla birlikte riskli davranışlarda bulunma eğilimi artmıştır. Özel askeri korumalar, ilgili altyapıyı mayınlarla korumanın yanı sıra büyük şirketlerin çıkarlarını koruma hizmeti sunarken, yerel savaş lordlarına da eğitim hizmeti vermişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde yerel devlet yetkileri zayıflaması sonunda, yüksek teknolojiye sahip özelleştirilmiş askeri endüstriye daha fazla genişleme imkânı sağlamış ve özel askeri şirketlere erişimi daha kolay hale gelmiştir (Palka, 2020, s. 5).

e) Özelleştirme Adımlarının Atılması

Bretton Woods sisteminin çökmesinin yanı sıra OPEC krizinin yaşanması, 1970 ve 1980'li yıllar boyunca birçok ülkenin büyük ekonomik sorunlarla yüzleşmesine sebep olmuştur (Thompson, 1998, s. 5). Yaşanan bu krizlerden çıkış yolu bulabilmek için yeni ekonomik çözüm yolları hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu çözüm yollarının başında dünya kamuoyunun gündemine gelen "özelleştirme" olmuştur. Kamuya ait olan üretim araçlarının elden çıkarılarak özelleştirilmesiyle, devletin ekonomideki etkisi kademeli olarak azalmaya başlamıştır (Palan, 2004, s. 17-18). Bu gelişmeler askeri alanda da dış kaynaktan yararlanmanın temelindeki ekonomik nedenleri oluşturmuştur.

f) Politik Kaygılar

Hemen hemen her ülkede, iktidarda bulunan siyasetçilerin ve partilerin yeniden seçilmek en önemli hedeflerin başında gelmektedir. Terörist gruplar ve isyancılar genellikle dağlık bölgelerde çetin arazi şartlarının egemen olduğu bölgelerde faaliyetlerini yürütmektedirler. Geleneksel ordular yeterli eğitime ve donanımına sahip değilse, söz konusu arazi şartlarında teröristlerle ve isyancılarla mücadelesi kolay olmayacaktır. Nitekim Birleşik Devletler ordusu sarp Afganistan dağlarında Taliban'a karşı sürdürdüğü mücadelede ciddi sorunlar yaşamıştır. Wallwork (2004)'a göre hükümetler söz konusu arazi şartlarına sahip bölgelerde o araziye bilen ve o şartlara alışkın yerel güçlerden yararlanmak söz konusu iken, kendi ulusal ordularını göndermeyi pek tercih etmemektedirler. Çünkü demokratik rejimlerin egemen olduğu ülkelerde silahlı kuvvetlerde olabilecek her kayıp mevcut hükümetin yeniden seçilme şansını biraz daha azaltacaktır. Bu sebeple ülkeler, stratejik çıkarlarının söz konusu olduğu yabancı ülkelerdeki asker sayısını azaltarak oradaki çıkarlarını özel askeri şirketler aracılığıyla devam ettirmektedirler. Öte yandan, özel askeri şirket personelinin söz konusu bölgede yaşanan bir çatışmada ölmesi durumunda hükümetlerin ölen paralı asker için herhangi bir sorumluluğu veya hesap verme durumu söz konusu olmamaktadır. Bu paralı askerler, kendilerine ödenen ücret yüksek olduğu sürece resmi hükümetlerin ulusal ordularını göndermeyecekleri tehlikeli bölgelere tereddüt etmeden gitmektedirler. Bu sebeple, devletlerin kendi ordularını göndermek istemedikleri yerlere özel askeri şirketleri göndermeleri, devletlerin askeri faaliyetlerde dış kaynaktan yararlanmalarının bir diğer sebebini oluşturmaktadır (Keser, 2020, s. 35-36).

Yukarıda bahsedilen sebeplerle ortaya çıkan özel askeri şirketlerin faaliyet alanları oldukça çeşitlidir. Bu ise milli ordularda dış kaynaktan yararlanmak suretiyle karşılanan mal ve/veya hizmetlerin çeşitliliğinin de fazla olduğu anlamına gelmektedir.

Özel Askeri Şirketler ile Özel Güvenlik Şirketlerinin Farkı ve Faaliyet Alanlarına Göre Özel Askeri Şirketlerin Sınıflandırılması

Özel askeri şirketlerinin devletlerle olan bağlarını net bir biçimde ortaya koyabilecek ve onların faaliyetlerini düzenleyebilecek bağlayıcı metinlerin eksikliği hukuki bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur. Bu eksikliği ortadan kaldırmaya yönelik olarak hazırlanmış olan Montrö Belgesi bir yönüyle de faaliyetleri çerçevesinde askeri şirketlerin sınıflandırılmasına açıklık getirmiştir.

Montrö Belgesi, özel askeri şirketlerin faaliyetlerine ve hukuki varlıklarına ilişkin olarak düzenlenmiş bir belgedir. Montrö Belgesi, İsviçre Hükümeti tarafından, Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün de katkılarıyla 2005 yılında hazırlanmıştır. Bağlayıcı nitelikte olmayan bu belge, özel askeri şirketlerin ve özel güvenlik şirketlerinin uluslararası hukuka ve insan hakları hukukuna uymalarını sağlama doğrultusunda hazırlanmış olan bir niyet beyanı niteliğindedir (Cockayne, 2008, s. 402-403). Montrö Belgesi askeri şirketleri “özel askeri şirketler” ve “özel güvenlik şirketleri” olmak üzere iki grupta sınıflandırmış ve söz konusu şirketleri, askeri ve/veya güvenlik hizmetleri sunan özel ticari kuruluşlar olarak değerlendirmiştir. Söz konusu hizmetler arasında konvoyların, binaların, kişilerin, nesnelerin korunması ve silahlı güvenlik, silah sistemlerinin kullanılması ve bakımı, yerel kuvvet ve güvenlik personellerine eğitim ve/veya danışmanlık hizmeti verilmesi, suçluların gözaltına alınması gibi faaliyetler yer almaktadır (Özalp, 2009, s. 65-66).

Montrö Belgesi'ndekine benzer biçimde Taulbee (2002, 3-4)'de askeri şirketleri “özel askeri şirketler” ve “güvenlik şirketleri” olmak üzere iki başlığa ayırmaktadır. Ancak Taulbee (2002) çalışmasında askeri şirketlerin faaliyetlerini şu şekilde sınıflandırmıştır:

Tablo 1: Özel Askeri Şirket ve Özel Güvenlik Şirket Faaliyetlerinin Sınıflandırılması

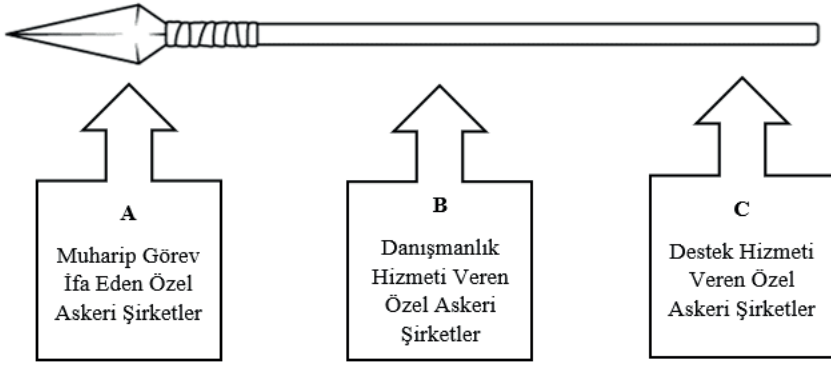
Sunulan Hizmet	Askeri Şirketler	
	Özel Askeri Şirket	Özel Güvenlik Şirketi
Saldırıya yönelik askeri operasyonları ifa etme	+	-
Güvenliğin zayıf olduğu ülkelerde özel kişilere silahlı güvenlik hizmeti sunma	-	+
Güvenliğin zayıf olduğu ülkelerde kamu veya uluslararası aktörlere silahlı güvenlik hizmeti sunma	+	-
İnsani koruma, operasyon ve destek hizmetleri	+	+
İstihbarat, stratejik danışmanlık ve askeri gözetleme hizmetleri	+	-

Mayın temizleme hizmeti	-	+
Asker/Polis eğitim hizmeti verme	+	+
Rehine olaylarına danışmanlık ve/veya kurtarma hizmeti	+	+

Kaynak: Taulbee, 2002, s. 3-4.

Tablo 1'e göre özel askeri şirketler ve özel güvenlik şirketleri hemen her türlü askeri faaliyeti yerine getirebilecek kapasiteye sahip olmalarının yanı sıra çeşitli hizmet sunumları konusunda birbirlerinden ayrılmaktadır. Montrö Belgesi'nde ve Taulbee (2002)'nin yapmış olduğu çalışmada askeri şirketlere yönelik ayrımı ortaya koymak bazen mümkün olmamaktadır. Çünkü sundukları hizmetler birbirinden net bir biçimde ayıramamaktadır. Ayrım noktasında yaşanan zorluğun bir diğer nedenini Singer (2002) birçok şirketin kendilerini özel güvenlik şirketi olarak tanımlamalarına rağmen aslında verdikleri hizmetlerin özel askeri şirketlerin sunduğu hizmetler arasında yer alması ile açıklamaktadır.

Özel askeri şirketlerin nerede, ne zaman ve nasıl faaliyette buldukları söz konusu askeri şirket çalışanlarının uluslararası hukuk çerçevesindeki statülerinin belirlenmesinde büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde askeri konularla sınırlı profesyonel hizmet sunan özel askeri şirketlerin çok farklı alanlarda hizmet sundukları görülmektedir (Singer, (2009, s. 125). Sundukları hizmet türüne göre özel askeri şirketler üç başlığa ayrılmaktadır: temel yetenekleri savaşmak olan şirketler "Muharip Görev İfa Eden Özel Askeri Şirketler"; temel yetenekleri eğitim ve danışmanlık hizmeti vermek olan şirketler, "Askeri Konularda Danışmanlık Hizmeti Sunan Özel Askeri Şirketler"; temel yeteneği lojistik ve hizmet desteği sağlamak olan şirketler "Askeri Destek Hizmeti Sunan Özel Askeri Şirketler" olarak isimlendirilmektedir. Bu şirketlerin geneli ise "Özel Askeri Şirketler" kapsamında yer almaktadır (Singer, 2002, s. 201-202). Singer (2002) faaliyet alanlarını dikkate alarak özel askeri şirketler arasındaki ayrımın ortaya konmasında "mızrak" metaforundan yararlanmıştı. Buna göre Şekil 2'de yer alan mızrağın öldürücü/yaralayıcı olan sivri kısmı, bizzat muharip görevleri ifa eden şirketleri temsil ederken, mızrağın orta kısmında ise askeri konularda danışmanlık hizmeti veren şirketleri ifade etmektedir. Mızrağın sivri olmayan diğer ucu ise askeri destek hizmeti sunan özel askeri şirketleri temsil etmektedir (Singer, 2002, s. 200).

Şekil 2: Askeri Şirket Faaliyetlerinin Sınıflandırılmasında “Mızrak” Metaforu (Singer, 2002, s. 200.)

Aşağıda farklı alanlarda faaliyet gösteren Özel Askeri Şirket ve Özel Güvenlik Şirketleri örneklerine yer verilmiştir:

A) Muharip Görev İfa Eden Özel Askeri Şirketler ve Örnekleri

Bu gruptaki şirketler Singer (2002)'in “mızrak” metaforunda mızrağın uç kısmını ifade etmektedir. Bu grupta yer alan şirketlerin temel yetenekleri genel anlamda muharip faaliyetlerde bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, muharebe sahasında ihtiyaç duyulan faaliyetlere ilişkin hizmetler sunmaktadır. Bu şirketler, müşterilerinin hâlihazırda var olan kuvvetlerini tamamlamaktan ziyade mevcut birliklerin yerine ikame edilebilecek kuvvet rolünü alabilmektedir (Singer, 2009, s. 156-157). Stratejik bölgelerin ve/veya tesislerin kurtarılması, pusulara karşı koyma, üst düzey kişi/lerin ve askeri konvoyların korunması gibi görevlerin yanı sıra mevcut askeri yapının daha etkin hale getirilmesine yönelik tedbirlerin alınması da bu grupta yer alan askeri şirketlerin sundukları hizmetler kapsamında yer almaktadır. Bu grupta yer alan askeri şirketlerin müşterileri arasında genellikle yeterli seviyede askeri güce sahip olmayan ve karşı karşıya kaldıkları tehditlerle mücadele noktasında zayıf olan devletler yer almaktadır. Örneğin askeri destek alabileceği bir müttefiki olmayan Etiyopya, Eritre ile savaşında dış kaynaktan yararlanmış yani özel askeri şirketlerle anlaşmıştır. Afrika kıtasının önde gelen petrol üreticisi ülkelerden birisi olan Angola'nın, isyancılarla mücadele etme konusunda yetersiz kalması, tam teçhizatlı özel ordu niteliğinde olan Executive Outcomes isimli özel askeri şirketle anlaşarak dış kaynaktan yararlanmasına neden olmuştur. Şirket, eski askerlerden oluşan seçkin birliklerini sorunlu bölgelere göndermiş ve isyancılar kısa sürede etkisiz hale getirilerek daha önceden kaybedilmiş olan yerlerin tekrar geri alınmıştır (Kidane, 2010, s. 400-402). Tablo 2’te bu kapsamda yer alan özel askeri şirketlere yer verilmiştir.

Tablo 2: Muharip Görev İfa Eden Özel Askeri Şirketler Örnekleri

Şirket Adı	Şirket Hakkında
EXECUTIVE OUTCOMES	Güney Afrika Savunma Kuvvetleri'nden emekli Yarbay Eeben Barlow tarafından 1989 yılında kurulan Executive Outcomes sonradan merkezi Güney Afrika'da olan Strategic Resources Corporation'ın bir parçası olmuştur. 2020 yılında şirket yeniden kurulmuştur. Şirket müşterilerine, istihbarat, kolluk kuvvetleri ve silahlı kuvvetlerin değerlendirilmesine, güçlendirilmesine, desteklenmesine ve genişletilmesine ilişkin konularının yanı sıra stratejilerin geliştirilmesi, kuvvet tasarımı ve eğitimi, doktrin geliştirme, mentorluk gibi hizmetler de sunmaktadır (https://www.executiveoutcomes.com).
SANDLINE INTERNATIONAL	Sandline International, 1990'ların başında İngiliz ordusundan emekli Yarbay Tim Spicer tarafından Londra'da kurulmuş özel bir askeri şirkettir. Şirket, askeri eğitim, ekipman ve silah tedariki gibi "operasyonel destek" hizmetine ek olarak sınırlı seviyede doğrudan askeri faaliyet, istihbarat toplama ve hükümetlere ve şirketlere halkla ilişkiler hizmetleri de sunmaktadır. Şirket, 1997'de Papua Yeni Gine'de, 1998'de Sierra Leone'de ve 2003'te Liberya'da çatışmalarda doğrudan görev almıştır (Sturzake ve Cawood, 1999).
GURKHA SECURITY SERVICES (GSS)	Ana faaliyet alanı inşaat sektörü olan GSS şirketi, 1997 yılında kurulmuştur. Şirket şu anda hem kamu hem de özel sektörde birkaç Hong Konglu iş adamı ve yabancı yüklenici ile ortaklığı bulunmaktadır. Pazarda oluşan yüksek talep nedeniyle şirket inşaat faaliyetlerine ek olarak temizlik ve insan kaynağı temin ve lojistik hizmetleri de sunmaya başlamıştır. (https://gurkha.com.hk/gurkha)
WAGNER GROUP	2010'lu yılların başlarında eski Gru Spetzani Yarbayı Dmitri Utkin tarafından kurulmuş olduğu düşünülen Wagner Grubunun Mart 2016'da 1000 kişi olan çalışan sayısı, Aralık 2017 yılında 6000, Nisan 2022'de ise 8000'e çıkmıştır. Yasalara göre Rusya'da özel askeri şirket faaliyetlerinin yasak olması nedeniyle şirket Arjantin'e kayıtlıdır. İlk olarak 2014 Kırım krizi ile ortaya çıkan Wagnerler, Kırım'ın ilhak edilmesinde Rus birlikleri ile işbirliği içinde hareket etmişlerdir. Donbass Savaşı'nda ayrılıkçılara destek vermişler, Suriye'de Esed yanlısı rejim güçlerini desteklemişlerdir. 2018 yılı itibarıyla Wagner Grubu Libya'daki iç savaşta Halife Hafter güçlerine destek vermişlerdir. 2019 yılındaki Venezuela devlet başkanlığı krizi ve günümüzde devam etmekte olan Rusya-Ukrayna savaşında Wagner Grubu görev yapmaktadır (BBC, 2023; Yiğit, 2023).
ACADEMY (BLACKWATER)	Blackwater, 1997'de Al Clark ve Erik Prince tarafından kurulmuştur. Kolluk kuvvetlerine, adalet bakanlığına ve askeri kuruluşlara eğitim desteği sağlayan özel bir güvenlik firması olarak başlamışlar ve ilk sözleşmelerini 2000 yılında USS Cole'un bombalanmasından sonra Birleşik Devletler hükümetiyle imzalamışlardır. Şirket, 1998 yılında Kuzey Carolina'da karanlık bir bataklıkta bir eğitim tesisi satın almış ve eğitim tesisini çevreleyen bulanık sudan esinlenerek Blackwater ismini almıştır. 6.000 dönümlük eğitim tesisi, kapalı, açık ve kentsel reproduksiyon atış poligonları, yapay bir göl ve bir sürüş parkuru içeriyordu. 2004 yılında Irak, Afganistan, Bosna ve İsrail'de koruma hizmetleri için sözleşme imzalanan üç özel askeri şirketten biri olan Blackwater bu sözleşme ile \$488 milyon dolar elde etmiştir (Silent Professionals, 2022). Irak'taki hapisanelerde tutulan esirlere taciz, tecavüz, işkence gibi insan haklarına aykırı uygulamaları nedeniyle uluslararası kamuoyunun gündemine gelmiş olan şirket 2009 yılında Xe olarak ismini değiştirmiş daha sonra bir grup yatırımcı şirketi 2011 yılında satın alarak ismini ACADEMY olarak değiştirmiştir (OMK, 2022; Sof, 2021).
MAG AEROSPACE	2008 yılında Joe Fluent tarafından kurulan MAG Aerospace, istihbarat, gözetleme ve keşif hizmetleri operasyonları, eğitim ve teknik destek alanlarında uzmanlaşmıştır. Yalnızca havacılığa adanmış tek özel askeri şirketlerden biri olan bu şirket, yalnızca 2017'de beş kıtada 98.000 uçuş saati gerçekleştirmiştir. Afganistan'da Görev Gücü ODIN'in bir parçası olarak ABD ordusu ile iş birliği içinde Taliban'a karşı yürütülen askeri faaliyetlerde görev almıştır (OMK, 2022).

CACI	Herb Karr ve Harry Markowitz, 1962'de RAND Corporation'dan ayrılmış ve SIMScript simülasyon programlama dilini ticarileştirmek amacıyla CACI'yi kurmuşlardır. CACI, özellikle profesyonel hizmet ve bilgi teknolojisi odaklı olarak iç güvenlik, sağlık, istihbarat ve savunma dahil olmak üzere ABD hükümetine bağlı çok sayıda kurumuna hizmet vermektedir. CACI, Russell 2000 endeksi, S&P MidCap 400 Endeksi ve Fortune 1000 Büyük Şirketler üyeliğine sahiptir. Yıllık \$4,5 milyara yaklaşan geliriyle aslında dünyanın en büyük özel askeri şirketlerinden biridir (OMK, 2022).
ADVANFORT	ABD'li özel denizcilik şirketi AdvanFort, 2009 yılında Samir Farajallah tarafından kurulmuştur. Asıl faaliyet alanı savunma ve iç güvenlik ürünleri, hizmetleri ve teknolojileridir. AdvanFort, yüksek riskli ortamlarda silahlı güvenlik filosu varlıkları sağlama konusunda keskin bir gözle deniz güvenliği konusunda uzmanlaşmış birkaç özel askeri şirketten biridir. AdvanFort, Uluslararası Deniz Hukuku Uygulama Akademisi (IMLEA) tarafından onaylanan Korsan Güvenlik Sağlayıcıları için Uluslararası Davranış Kurallarını (ICoC) imzalamıştır ve ayrıca Denizcilik Endüstrisi için Güvenlik Birliği'ne (SAMI) üyedir.
ANDREWS INTERNATIONAL	Başlangıçta Hollywood stüdyoları için sözleşmeli güvenlik hizmetleri sağlamaya odaklanan şirket, insan kaynaklarını deneyimli kolluk kuvvetleri ve askeri personel istihdam ederek gelişmiştir. Andrews International, yakın zamanda Allied Universal tarafından satın alınmıştır. Merkezi Conshohocken, Pensilvanya ve Santa Ana, California'da olmasına rağmen, şirketin 50 eyaletin tamamında ve Birleşik Krallık, ABD Virgin Adaları, Porto Riko, Nikaragua, Meksika, Honduras ve Kanada'da ofisleri bulunmaktadır.

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

B) Danışmanlık Hizmeti Sunan Özel Askeri Şirketler ve Örnekleri

Bu grupta yer alan özel askeri şirketler genellikle müşterilerine danışmanlık ve eğitim hizmetlerinin yanı sıra askeri kuvvetlerini yeniden yapılandırma- larına ve planlama ve doktrin geliştirme gibi harekât öncesi hazırlık çalışmalarını içeren hizmetler sunmaktadırlar (Snyder, 2008: 71). Faaliyetleri dikkate alındığında Singer (2002)'in "mızrak" metaforunda mızrağın orta kısmında yer alan şirketleri ifade ettikleri görülmektedir. Çünkü bu şirketler doğrudan herhangi bir askeri operasyonda yer almamakla birlikte sundukları hizmetleri ile müşterinin operasyonel gücünü artırıcı etkiye sahiptir. Faaliyetlerinin niteliği itibarıyla bu grupta yer alan askeri şirketlerin hukuki meşruiyetlerinin seviyesi, doğrudan askeri operasyonları yürüten özel askeri şirketlere göre daha üst düzeydedir. Bu kategoride yer alan şirketlerden MRPI, Birleşik Devletler Ordusunda görev yapmış olan eski askerlerin bir araya gelmesiyle oluşan bir özel askeri güvenlik şirkettir. Müşterilerine sağladığı nitelikli danışmanlık ve eğitim hizmeti ile sıradan bir milis gücünü modern ve etkin bir orduya, orta düzey bir orduyu da NATO standartlarına sahip bir orduya dönüştürebilecek yeteneğe sahip olan MRPI (Singer, 2009, s. 208), Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Hırvat kuvvetlerine verdikleri eğitim ve danışmanlık hizmetiyle Hırvat kuvvetlerinin Sırlara karşı üstünlük elde etmelerine ve kaybedilmiş olan bazı yerleri geri almalarında önemli bir katkı sağlamıştır. Üstünlüklerini kaybeden Sırlar, daha fazla toprak kaybetme kaygısıyla barış görüşmelerine katılmaya razı olmuşlardır (Jones, 2009, s. 277-281). Tablo 3'te bu kapsamda yer alan özel

askeri şirketlere yer verilmiştir.

Tablo 3: Danışmanlık Hizmeti Sunan Özel Askeri Şirket Örnekleri

Şirket Adı	Şirket Hakkında
VINNELL CORP	Vinnell Arabia olarak da bilinen Vinnell Corporation, ilk olarak 1931 yılında Allan S. Vinnell tarafından bir nakliye ve hafriyat müteahhitlik şirketi olarak kurulmuştur. Vinnell, Pan-Amerikan Otoyolu, Dodger Stadyumu ve Dodger Stadyumu'nun bazı bölümlerinin yapımında kilit rol oynamıştır. Şirket ilk olarak 1960'larda Vietnam'da ABD için inşaat yaparken ABD ordusuyla ilişki kurmuştur. 2003 yılında Vinnell Corporation, ABD Savunma Bakanlığı (DoD) tarafından Yeni Irak Ordusu'nun yeniden yaratılması için gerekli eğitimleri verme konusunda sözleşme imzalamıştır (OMK, 2022).
MILITARY PROFESSIONAL RESOURCES INCORPORATED. (MRPI)	Şirket, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından emekli General Vernon Lewis tarafından 1987'de kurulmuştur. 2002 yılına gelindiğinde, 40 yöneticiye, 800 saha temsilcisine, 12.500'den fazla seçkin personele sahip olan şirket toplamda \$100 milyon değerinde sözleşmeler yapmıştır. Yabancı ülkelerdeki yasa uygulama programları için eğitim, danışmanlık, lojistik, tesis ve komuta ve kontrol desteği hizmeti veren şirket, 7 Mart 2005'te Adalet Bakanlığı tarafından Uluslararası Kriminal Soruşturma Eğitimi Yardım Programı (ICITAP) ile çalışmak üzere altı yıllık bir sözleşme imzalamıştır. Anlaşman, tavanı 400 milyon dolar olan Belirsiz Teslimat/Belirsiz Miktar sözleşmesidir (Cilliers ve Douglas, 1999.)
INTERNATIONAL INTELLIGENCE LIMITED	International Intelligence Limited, 2002 yılında kurulmuş olan ve müşterilerini desteklemek için dünya çapında hizmetler sunan bir özel askeri güvenlik şirkettir. Şirket, durum tespiti, özel ve kurumsal soruşturmalar, teknik gözetim, karşı önlemler ve karşı casusluk hizmetleri alanında faaliyette bulunmaktadır. Şirket personeli çeşitli polis, askeri, istihbarat ve mali soruşturma geçmişine sahip personellerden ve istihbarat analizi, adli tıp analizi ve adli muhasebe gibi alanlarda yetişmiş çok sayıda uzmandan oluşmaktadır (International Intelligence Limited, 2022)
AEGIS	Aegis Defence Services, 2002 yılında Suudi Arabistan, Somali, Mozambik, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya ve Irak dahil olmak üzere dünya çapında ofisleri bulunan bir İngiliz özel güvenlik ve özel askeri şirkettir. Aegis şu anda Irak'ta güvenlik destek hizmetleri sağlamak için ABD Savunma Bakanlığı (DoD) ile üç yıllık \$293 milyonluk bir sözleşme imzalamıştır. Aegis ayrıca ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından Afganistan'ın Kabil kentindeki ABD Büyükelçiliği'ndeki güvenlik güçlerinin operasyonlarını üstlenmesi için 487 milyon dolarlık bir sözleşme imzalamıştır. Şirketin Kuzey Amerika, Karayipler, Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'da ofisleri bulunmaktadır (OMK, 2022).
BOOZ ALLEN HAMILTON	Booz, James L. Allen ve Carl L. Hamilton tarafından 1914 yılında kurulmuş olup kamu ve özel sektör kuruluşlarına ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlara danışmanlık, analiz ve mühendislik hizmetleri sağlamaktadır. Şirketin merkezi Virginia eyaletine bağlı McLean'da yer almaktadır. 2019 yılında 25.803 çalışanı olan şirket aynı yıl geliri \$6,7 milyar olmuştur. Savunma ve güvenlik danışmanlığı, Birleşik Devletler'in Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri ve Deniz Piyadelerine, savunma şirketlerine, uzay ajanslarına ve istihbarat gruplarına güvenlik desteği ve hareket desteği sağlama müşterilerine sunduğu hizmetler arasında yer almaktadır (Keser, 2020, s. 43).
MISSION ESSENTIAL	Mission Essential, Ohio'daki Rickenbacker Hava Ulusal Muhafız Üssü'nde eğitim sırasında bir araya gelen Ordu Özel Kuvvetleri gazisi Greg Miller ve Ordu gazisi Chad Monnin tarafından kurulan özel bir askeri şirkettir. Başlangıçta Irak'ta dilbilimci sağlamaya başlayan şirket, Enduring Freedom Operasyonunu desteklemek için \$703 milyon değerindeki bir Afganistan dil sözleşmesiyle büyümüştür. Şirket, özellikle istihbarat ve askeri müşterilere yerel dil (tercüme) konusunda hizmet sunmaktadır (OMK, 2022).

AKE GROUP	1991 yılında Andrew Kain tarafından kurulan AKE Group, Avrupa'nın en büyük özel askeri şirketlerinden biridir. Şirket, müşterilerine politik risk ve güvenlik danışmanlığı sağlayan profesyonellerden oluşan bir ekip istihdam etmektedir. Şirket, "kuruluşların geliştirmekte olan pazarlarda ve zorlu ortamlarda güvenlik ve siyasi riskleri yönetmesine" yardımcı olan 25 yılı aşkın tecrübeye sahiptir. Son zamanlarda şirket, Rusya-Çin dış politikasına ilişkin zorluklarla ve Birleşik Devletler'in son zamanlarda karşı karşıya kaldığı Rus siyasi riskleriyle ilgili danışmanlık hizmeti yürütmektedir (OMK, 2022).
SADAT SAVUNMA	Uluslararası Savunma Danışmanlık İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş. (SADAT), uluslararası savunma alanında danışmanlık, askeri eğitim ve lojistik hizmetleri veren ilk ve tek Türk Özel Askeri Şirkettir. SADAT, emekli Tuğgeneral Adnan Tanrıverdi başkanlığında Türk Silahlı Kuvvetlerinin çeşitli birliklerinden emekli olan 23 Subay ve Astsubay tarafından kurulmuş ve Şirket Ana Sözleşmesi 28 Şubat 2012 tarihli ve 8015 sayılı Türkiye Ticaret Sicil Gazetesinde yayımlanarak faaliyetlerine başlamıştır. SADAT, Danışmanlık, Eğitim ve Lojistik olmak üzere üç ana alanda hizmet sunmaktadır. SADAT Savunma, silahlı kuvvetler ve polis teşkilatlarının ihtiyaç duyabileceği her türlü hizmeti Adnan Z'ye sunma imkân ve kabiliyetine sahip bir özel askeri şirkettir (SADAT, 2022). SADAT'ın faaliyetleri dikkate alındığında Singer (2002)'in çalışmasında belirttiği "mızrak" metaforundaki üç bölgeye de hitap eden bir özel askeri şirket olduğunu söylemek yanlış olmaz.
BLUE HACKLE	Blue Hackle, LLC 2004 yılında Büyük Britanya'da kurulmuş ancak zaman içinde Amerikan şirketi haline gelmiştir. Blue Hackle, ağırlıklı olarak Orta Doğu, Güneybatı Asya ve Afrika'da faaliyetlerini yürütmektedir. Şirket, petrol ve gaz güvenliği, statik güvenlik, Kişisel Güvenlik Takımı (Personal Security Detachment PSD) güvenliği ve ticari ve devlet sözleşmelerinde uzmanlaşmıştır (OMK, 2022).

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

C) Askeri Destek Hizmeti Sunan Özel Askeri Şirketler Ve Örnekleri

Bu grupta yer alan özel askeri şirketler ise "mızrak" metaforunda (bakınız Şekil 2 "C") en sondaki şirketleri ifade etmektedir. Şirketlerin faaliyetleri genellikle lojistik, teknik destek, istihbarat, bakım ve onarım, ikmal gibi hizmetlerden oluşmaktadır. Geleneksel ordularda söz konusu bu hizmetler askerler tarafından ifa edilirken, bu hizmetlere ilişkin faaliyetlerde bulunan özel askeri şirketlerden de dış kaynaktan yararlanma suretiyle karşılanabilmektedir. Bu sayede ülkenin ulusal ordusu temel faaliyetlerine daha fazla odaklanabilmektedir. Askerlerin beslenme, giyim, personel taşıma, kullanılan silahların kullanılabilir olmasını sağlama gibi hizmetler sunan bu şirketler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmaya başlamışlardır. Faaliyetleri gereği bu grupta yer alan şirketler askeri operasyonlarda doğrudan yer almamakta, ancak askeri operasyonun başarısı açısından kritik öneme sahip ihtiyaçların karşılanmasında önemli bir sorumluluk üstlenerek silahlı kuvvetlerin görevlerini başarılı bir biçimde ifa edebilmeleri açısından da hayati bir rol oynamaktadırlar. Bu şirketler operasyon bölgesine asker sevkiyatından önce ulaşmakta ve son asker oradan ayrılana kadar hizmet vermeye devam etmektedir (Singer, 2009, s. 236). Örneğin Birleşik Devletler'in, 2003 yılında Irak'ı işgalinde orada bulunan Birleşik Devletler askerlerinin yeme-içme, çamaşır, enerji tüketimi, atık su arıtması, yakıt ikmal, içilebilir su üretimi ve dağıtımı, posta ve kargo hiz-

metleri, yol ve araç bakımı, yaşam ünitelerinin bakım ve temizliği, iklimlendirme hizmetleri, itfaiye hizmetleri, tehlikeli madde yönetimi, askeri üsteki alt ve üstyapı bakım ve onarımı gibi tüm yaşam destek faaliyetleri Kellogg Brown & Roots (KBR) şirketi tarafından gerçekleştirilmiştir. Tablo 4'te bu kapsamda yer alan özel askeri şirketlere yer verilmiştir.

Tablo 4: Destek Hizmeti Sunan Özel Askeri Şirket Örnekleri

Şirket Adı	Şirket Hakkında
KELLOGG BROWN & ROOT (KBR)	1998 yılında M.W. Kellogg'un Brown & Root Mühendislik ve İnşaat ile birleşerek dünyanın önde gelen mühendislik, tedarik, inşaat ve hizmet şirketlerinden birisi olan KBR (Kellogg Brown & Root) kurulmuştur. KBR, 2002 yılında \$100 milyon değerinde bir sözleşme ile Afganistan'ın başkenti Kabil'de yeni bir Birleşik Devletler elçilik binasının inşası işini yürütmüştür. Afganistan'da bulunan Gürcü askeri personellerin eğitimi ve Kandahar ve Bagram askeri üslerinin inşaat işleri de KBR tarafından yürütülmüştür. Küba'da topraklarındaki Guantanamo Kamp'ında tutuklular için yüksel güvenli ve kötü şöhrete sahip Camp 6'yı inşa etmiştir. 2003 Irak Savaşı'nda ise Irak'ta Marez, Diamondback, Gloria, Victory, Anaconda gibi büyük askeri üslerin kurulması ve burada Birleşik Devletler Ordusuna ait askeri unsurların yaşamsal destek faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli lojistik desteğin sağlanması görevini de yürütmüştür (Weinberger, 2011).
DYNCORP	DynCorp International aslen California Eastern Airways (CEA) olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan dönen küçük bir pilot grubu tarafından kurulmuştur. Dyncorp, ABD ordusuna Somali, Angola, Kolombiya, Kosova, Bolivya, Bosna, Kuveyt ve Haiti gibi birçok bölgede hizmet vermiş bir Amerikan küresel hizmet sağlayıcısıdır. Son zamanlarda DynCorp, Afganistan'ın geçici Cumhurbaşkanı'nun güvenliğini sağlamış ve hem Irak hem de Afganistan polis gücünün çoğuna eğitim hizmeti vermiştir. DynCorp, ABD hükümetine havacılık, lojistik, operasyonlar, istihbarat ve eğitim hizmetleri sağlamaktadır. DynCorp'un \$3 milyar aşan yıllık gelirinin %96'sından fazlası ABD Hükümeti ile imzaladığı sözleşmelerden gelmektedir (OMK, 2022; Sof, 2021).
TRIPLE CANOPY	Şirket, Birleşik Devletler'in Virginia Eyaleti'nde eski Delta Kuvvetleri personelleri de dahil olmak üzere Ordu Özel Kuvvetler gazileri tarafından Mayıs 2003'te kurulmuştur. Şirket, güvenlik ve eğitim, harekât desteği ve kamu kurumlarının ve çok uluslu holdinglere danışmanlık ve güvenlik hizmeti sunmaktadır. Şirketin sürekli çalışan sayısı 5 ile 10 bin kişi arasında değişmektedir. Şirketin yıllık net kârı \$5 milyon ile \$25 milyon arasında değişmektedir (Sof, 2021; Keser, 2020, s. 46).
FLUOR	1912'de kurulan Fluor Corporation mühendislik, tedarik, imalat, inşaat ve bakım hizmetleri sunan özel askeri şirkettir. Merkezi Teksas, Irving'de bulunan şirket, 2018'de \$19,2 milyar gelire Fortune 500 listesinde 164. sırada yer almış ve dünya çapında 47 bin kişiden fazla çalışanı bulunmaktadır (Businesswire, 2020).
G4S	İngiltere'deki en büyük özel askeri şirketlerden biri olan G4S, 1901'de Kopenhag'da Marius Hogrefe tarafından kurulan bir güvenlik şirkettir. G4S'nin temel hizmeti, esas olarak insanlı güvenlik hizmetlerinden oluşmaktadır. Müşterilerine, eğitilmiş ve seçkin güvenlik görevlileri sağlamaktadır. G4S, yangın algılama, video analitiği, güvenlik ve bina sistemleri entegrasyon teknolojisi ve hırsız alarmları gibi güvenlik sistemlerine ilişkin ürünleri de üretmektedir. Bugün G4S, iki özel Avustralya hapisanesine hizmet sağlamanın yanı sıra, daha yaygın olarak 51. Bölge olarak bilinen Homey Havalimanı'nın çevresinin güvenliğini sağlamaktan da sorumludur (OMK, 2022).

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

SONUÇ

Dış kaynaktan yararlanma, girişimcilik ve girişimcilik faaliyetleri neticesinde hayata geçirilen işletmeler arasında yakın bir ilişki vardır. İşletmelerin hitap ettikleri pazarda yer alan rakiplerine karşı rekabette üstünlük elde edebilmeleri, temel yeteneklerine odaklanabilmelerine bağlıdır. Bunu başarabilmeleri ise, işletmelerin dış kaynaktan yararlanmalarını gerektirmektedir. Bir başka ifadeyle, işletmelerin temel yetenekleri dışındaki faaliyetleri, o alanda uzmanlaşmış olan işletmelerden tedarik etmelerini ifade etmektedir. Rekabet, ülkelerin milli orduları için de geçerli bir durumdur. Çünkü günümüzde müttefik olan ülkeler yarın birbirine düşman olabilmektedir. Yani ülkeler tehdit algılarına karşı güvenlik ve savunma konusunda dost olsun düşman olsun diğer ülkelere karşı üstünlük sağlamak ve bunu sürdürmek zorundadırlar. Her ne kadar ülkelerin savunma ve güvenliklerini sağlama konusunda stratejik öneme sahip olan milli ordularının dış kaynaktan yararlanması pek uygun görünmese de zaman içinde yaşanan değişimler bunu zorunlu hale getirmeye başlamıştır. Özellikle Soğuk Savaş sonrasında ülkelerin geleneksel ordu anlayışındaki değişimler, orduların küçülmesi, ülkelerin güvenliği açısından tehdit yapısındaki değişimler, orduları hantallıktan kurtararak daha esnek ve çevik hale getirme anlayışı milli ordularda dış kaynaktan yararlanmanın temel sebepleri arasında yer almaktadır. Bu sebeplerle ordular, asli görevlerine odaklanarak diğer faaliyetleri bu alanda uzman olan özel askeri şirketlerden karşılamaya başlamışlardır. Bunu da askeri girişimcilik neticesinde kurulan özel askeri şirketlerden mal ve veya hizmet tedarik ederek gerçekleştirmişlerdir. Aslında ülkelerin askeri konularda dış kaynaktan yararlanmalarının sınırının ne olabileceği bu çalışma ile de cevap bulmuştur. Milli ordularının ülke savunma ve güvenliğini sağlama konusunda yetersiz kalan bazı Afrika ülkeleri, bir ordunun asli görevi olan muharebeyi de özellikle seçkin eski askerlerin istihdam edildiği özel askeri şirketlerden dış kaynaktan yararlanmak suretiyle karşılamaktadır. Yani bir devletin güvenliği ve savunması özel bir askeri şirket tarafından yerine getirilmektedir. Bu durum günümüzde biraz garip görünse de unutulmamalıdır ki yakın geçmişte askeri konularda dış kaynaktan yararlanma söz konusu bile değildi.

KAYNAKÇA

- Avant, D. (2004, 20 May). *The Outsourced War "Is Here to Stay"*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2004-05-20/the-outsourced-war-is-here-to-stay>, Erişim Tarihi: 17.05.2024
- Aydın, N. (2016). Dış Kaynak Kullanım Nedenleri ve Uygulamaları. *ABMYO Dergisi*, (41), 61-79.
- BBC Türkçe (2023). *Wagner: 6 soruda Rus paralı asker grubu hakkında bilinenler ve merak edilenler*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-66038564>, Erişim Tarihi: 10.03.2024
- Bell, D. (2022). *Private Military Company*. <https://www.britannica.com/topic/private-military-firm>, Erişim Tarihi: 04.05.2024
- Businesswire. (2020). *Fluor Awarded U.S. Army Europe's Logistics Support Services Contract in Bavaria*. <https://www.businesswire.com/news/home/20200505005795/en/>, Erişim Tarihi: 11.03.2024
- Buzan, B. (2015)., Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe. İçinde M. Aydın, H. B. Günther, M. Çelikpala, U. O. Spring, N. Polat. (Derleyen). *Askeri Güvenliğin Değişen Gündemi*. (ss. 323-338). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cilliers, J. ve Douglas, I. (1999). Peace, profit or plunder?: The privatisation of security in war-torn African societies. In J. Cilliers and P. Maso (Edi.). *The military as business – Military Professional Resources*. (pp. 111-122). Institute for Security Studies (ISS). <https://issafrica.s3.amazonaws.com/site/uploads/PEACEC-HAP6.PDF>, Erişim Tarihi: 12.04.2024
- Cockayne, J. (2008). Regulating Private Military and Security Companies: The Content, Negotiation, Weaknesses and Promise of the Montreux Document. *Journal of Conflict and Security Law*, 13(3), 401-428.
- Çalkıvık, A. (2014). Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler. İçinde E. Balta (Der.). *Soğuk Savaş ve Sonrası Güvenlik Siyaseti*. (ss. 281-302). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Executive Outcomes. (t.y.). Erişim adresi *Welcome to Executive Outcomes* <https://www.executiveoutcomes.com/eo#>, Erişim Tarihi: 12.05.2024
- Greaver II, Maurice F. (1999). *Strategic Outsourcing-a Structured Approach to Outsourcing Decision and Initiatives*. New York: American Management Association (AMACOM).
- International Intelligence Limited. (2022). *International Intelligence Limited*. <https://www.international-intelligence.co.uk/>, Erişim Tarihi: 08.01.2024
- Jones, O. R. (2009). Implausible Deniability: State Responsibility for the Actions of Private Military Firms. *Connecticut Journal of International Law*. 24(2), 239-289.
- Karakoç, E. (2016). Antik Dönemlerdeki Grek Paralı Askerler ve Hoplitlerin Önemi. *Akademik Bakış Dergisi*, 56(Mayıs-Haziran), 489-499.

- Kellogg Brown & Root (KBR). (t.y.). *Our History*. <https://www.kbr.com/en/who-we-are/our-company/our-history>, Erişim Tarihi: 18.02.2024
- Keser, A. (2020). *Özel Askeri Şirketlerin Küresel Yayılımı ve Geleceği*. İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı-SETA.
- Kidane, Won. (2010). The Status of Private Military Contractors Under International Humanitarian Law. *Denver Journal of International Law and Policy*, 38(3), 361-419.
- Kinsey, C. (2009). *Private Contractors and the Reconstruction of Iraq: Transforming Military Logistics*. NY: Routledge' Contemporary Secutity Studies.
- Krahmann, E. (2005). Security Governance and Networks: New Theoretical Perspectives in Transatlantic Security. *Cambridge Review of International Affairs*, 18(1), 15-30
- Mani, K. (2011). Military Entrepreneurs: Patterns in Latin America. *Latin American Politics And Society*, 53(3), 25-55.
- Ojo, S. (2021). *Global Perspectives on Military Entrepreneurship and Innovation*. Pennsylvania, USA: IGI Global.
- OMK. (2022). *Top 14 Private Military Companies*. <https://www.operationmilitarykids.org/private-military-companies/#vinnellcorp>, Erişim Tarihi: 15.03.2024
- Özalp, O. N. (2009). Özel Güvenlik ve Askeri Firmaların Uluslararası Hümaniter Hukuka Göre Statüsü ve Montreaux Dokümanı Bağlamında Yeni Arayışlar. *İÜ-HFM*, C. 17(1-2), 57-78.
- Öztürk, Y. (2021). Uluslararası Hukuk Bağlamında Özel Askeri Şirketler: Afrika Örneği. *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 7(28), 286-300.
- Palan, A. C. R. (2004). *The Imagined Economies of Globalization*. London: Sage Publishers.
- Palka, W. (2020). *The Awakening of Private Military Companies*. Warsaw İnstitute. Erişim adresi https://warsawinstitute.org/wp-content/uploads/2020/08/RS_08-2020_EN.pdf, Erişim Tarihi: 12.02.2024
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tokol, T. (2001). *İşletme*. Bursa: Ezgi Yayınları.
- SADAT Savunma (2022). *Anasayfa*. <https://sadat.com.tr/tr/>, Erişim Tarihi: 01.05.2024
- Silent Professionals. (2022). *Private Military Companies: Blackwater*. <https://silentprofessionals.org/blackwater/>, Erişim Tarihi: 07.04.2024
- Singer, P. W. (2002). Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. *International Security*, 26(3), 186-220.
- Singer, P. W. (2004). Should Humanitarians Use Private Military Services? *Humanitarian Affairs Review*, (Sumer), 15-17. <https://smallwarsjournal.com/documents/petersinger.pdf>, Erişim Tarihi: 26.02.2024
- Singer, P. W., (2004). *The Private Military Industry and Iraq: What Have We Learned and Where to Next?* Geneva Centre for Democratic Control of Armed Forces Policy Paper. https://www.files.ethz.ch/isn/14132/pp4_singer.pdf, Erişim Tarihi: 13.05.2024

- Singer, P. W. (2008). *Corporate warriors. The Rise of the Private Military Industry*. New York: Cornell University Press.
- Singer, P.W. (2009). *Kiralık Ordular Özel Askerî Şirketler*, (Çev. Gözde Aral ve İsmail Yaman). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Snyder, D. L. (2008). Civilian Military Contractors on Trial: The Case for Upholding the Amended Exceptional Jurisdiction Clause of the Uniform Code of Military Justice. *Texas International Law Journal*. 44(1), 65–96.
- Sof, E. (2021). Top 9 Private Military Companies in the world. *Spec Ops Magazine*. Erişim adresi <https://special-ops.org/top-9-private-military-companies-in-the-world/>, Erişim Tarihi: 20.05.2024
- Sturzaker, D. and Cawood, C. (1999). The Sandline Affair Illegality and International Law. *Australian International Law Journal*. (May), 214–223. <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/AUIntLawJl/1999/13.pdf>, Erişim Tarihi: 10.03.2024
- Şahin, B. (2011). Dış Kaynaklardan Yararlanma ve İşletme Fonksiyonlarına Uygulanabilirliği. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2), 86–106.
- Taulbee, J. L. (2002). The Privatization of Security: Modern Conflict, Globalization and Weak States. *Civil Wars*, 5(2), 1–24
- The Gurkha Security Services. (t.y.). *Main Page*. Erişim adresi <https://gurkha.com.hk/gurkha-international-hong-kong-limited/security-guards/>, Erişim Tarihi: 18.05.2024
- Thompson, P. H. G. (1998). *Globalization in Question*. Malden: Polity Press.
- Thomson, J. E. (1994). *Mercenaries, Pirates and Sovereigns: State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe*. New Jersey: Princeton University Press.
- Tonkin, H. (2011). *State Control over Private Military and Security Companies in Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Topal, A. H. (2011). Uluslararası Hukuk Açısından Özel Askerî Şirketler ve Şirket Çalışanlarının Statüsü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60 (4), 963–1021.
- von Clausewitz, C. (1873). *On War*. New Jersey: Princeton University Press
- Wallwork, R. D. (2004). *Operational Implications of Private Military Companies in the Global War on Terror*. School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College. Fort Leavenworth, Kansas. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA436294.pdf>, Erişim Tarihi: 20.12.2023
- Weinberger, S. (2011). *Windfalls of war: KBR, the government's concierge*. Erişim adresi <https://publicintegrity.org/national-security/windfalls-of-war-kbr-the-governments-concierge/>
- Yiğit, Ö. Ü. (2023). *Wagner Grubu kimdir, ne zaman kuruldu? Wagner ordusunun tarihçesi*. <https://www.ntv.com.tr/dunya/wagner-grubu-kimdirwagner-grubu-tarihcesi,Gov96b270UOTotWZYbEy8w>, Erişim Tarihi: 12.04.2024.

Bölüm 11

SAHİPSİZ SOKAK KÖPEĞİ SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Abdurrahman OLGUN¹, Uğur MAZLUM²

1 Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, aolgun@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9901-2703

2 Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ugurmazlum@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4916-5992

1. GİRİŞ

İlk evcilleştirilen hayvan türü olan köpeklerin insanlarla birlikteliği arkeolojik kaynaklara göre 12-14 bin yıl öncesine, genetik kaynaklara göre ise 100 bin yıl öncesine dayanmaktadır (Oğrak, 2009). Evcilleştirildikleri günden bu yana köpekler insanlara çeşitli şekillerde hizmet etmiş ve farklı ırklar geliştirilmiştir. Köpeklerin insanlara hizmet etme yolları ve evrimleşen farklı ırklar, onların çok yönlülüğünü ve insanlarla olan güçlü bağını göstermektedir. Köpeklerin insanlara hizmet etme yollarından bazıları koruma ve güvenlik için bekçi köpekleri, askeri hizmetlerde kullanılan köpekler, arama ve kurtarma köpekleri, hizmet ve yardım köpekleridir.

Türkiye’de artan kentleşme, evlenme ve boşanma oranlarının evcil hayvanları nasıl etkilediğine dair çeşitli sosyal ve ekonomik faktörlerin etkisi incelenebilir. Bu faktörler, evcil hayvan sahiplenme oranları, hayvan refahı, hayvan ihtiyaçları ve hayvanların yaşam koşulları üzerinde doğrudan etkiye sahiptir. Kentleşme ile birlikte apartmanlarda ve sitelerde yaşamak daha yaygın hale gelmektedir. Bu durum, özellikle büyük ırk köpeklerin sahiplenilmesini zorlaştırmaktadır. Artan boşanma oranları, evcil hayvanların ihmal edilmesi veya hayvan barınaklarına düşmesi riskini artırmaktadır. Ekonomik ve sosyal faktörler, evcil hayvanların bakım ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırabilir ve bu da evcil hayvanların terk edilme oranlarını artırabilir. Sonuç olarak, Türkiye’de artan kentleşme, evlilik ve boşanma oranları evcil hayvan sahiplenme ve bakım alışkanlıklarını farklı şekillerde etkileyebilmektedir. Kentleşmenin getirdiği yaşam koşulları evcil hayvanların türlerini ve bakım ihtiyaçlarını değiştirirken, evlilik ve boşanma oranları da evcil hayvan sahiplenme eğilimlerini ve hayvanların yaşam koşullarını etkilemektedir.

Türkiye’de Sokak köpeklerinin sayısı hızla artmaktadır. Sokak köpekleri doğrudan ya da dolaylı olarak insan ve hayvan ölümlerine, yaralanmalarına, kuduz gibi çeşitli hastalıklara, ısırma ya da saldırma nedeniyle güvenlik sorunlarına ve trafik kazalarına neden olmaktadır. Öte yandan sokak köpekleri açlık, susuzluk, hastalık, soğuk, sıcak, trafik kazaları, sahipli ve sahipsiz köpeklerin saldırıları, insan, hayvan ve araçların yarattığı tehlikeler gibi zorlu koşullar altında sokaklarda yaşam mücadelesi verirken önemli sorunlar yaşamaktadır (Kırışık ve Öztürk, 2021).

Bu çalışmadaki amacımız, hayvanların yaşam hakkını göz önünde bulundurarak sokak köpekleri sorununa net çözümler sunmaktır. Barınaklar ve rehabilitasyon merkezleri, kapsamlı kısırlaştırma programları, sokak hayvanlarının sahiplendirilmesi, eğitim, mevzuat ve düzenli denetimler gibi önlemler, sokak köpeklerinin yaşam hakkının korunması ve refahının artırılması için önemli adımlar olacaktır. Bu sayede insanlarla uyum içinde yaşayan sağlıklı ve mutlu sokak köpekleri için daha parlak bir gelecek sağlanacaktır.

2. SAHİPSİZ SOKAK KÖPEKLERİ

Türkiye’de başıboş köpek sorunu ciddi bir güvenlik ve sağlık sorunu olmaya devam etmekte ve etkisi giderek artmaktadır. Bazı şehirlerde sokak köpeklerinin sayısı ilçelerin nüfusunu bile aşmış durumda. Sokak köpekleri çok zorlu sokak koşullarında hayatta kalma mücadelesi verirken, kendilerine, sahipli köpeklere, kedilere, diğer evcil ve yabani hayvanlara ve doğaya zarar vermektedir. İnsanlar söz konusu olduğunda ise sağlık, güvenlik, maddi varlığın korunması ve yaşam hakkı gibi anayasal olarak korunan insan haklarını tehlikeye atmaktadırlar. Sokak köpeklerinin sayısı ve köpek saldırılarının sayısı hızla artmaya devam etmektedir. Sokak köpeklerinin saldırıları sonucu ölen ya da yaralanan kişilerin yakınları, ilgili belediyelere karşı davalar açmakta ve davalarda hizmet kusurları için maddi ve manevi tazminat talep edilmektedir. Belediyeler 5199 sayılı Kanun kapsamında yapabilecekleri bir şey olmadığını iddia ediyor ancak sorun büyümeye devam ediyor. Bir kamu politikası oluşturması beklenen sorunun hükümet, siyasi partiler, belediyeler, STK’lar, medya, toplum ve sokak köpeği saldırılarından doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görenler gibi birçok tarafı bulunmaktadır (Kırıışık ve Öztürk, 2021.361).

Sokak köpekleri, sokakların zorlu koşullarında insanların arasında yaşam mücadelesi veriyor. Bu yaşam mücadelesi hem kendi hayatlarını hem de insanların hayatlarını tehlikeye atacak boyutlara ulaşmıştır. Bu durumun nedeni, insan nüfusu içinde sayılarının artması ve buna bağlı olarak kaynakların azalmasıdır. Sonuç olarak sokak köpekleri kaynaklara ulaşamamakta, açlık ve susuzlukla karşı karşıya kalmakta, mevcut sınırlı kaynaklara ulaşırken de insanların ve diğer canlıların sağlığını ve güvenliğini tehdit etmektedir (Aydoğdu ve Meral, 2019: 21-29).

Yollar hayvan refahı için birçok risk ve tehdit oluşturmaktadır. İşte bunlardan bazıları: Sokaklarda yaşayan hayvanlar yeterli gıda ve suya ulaşmakta zorluk çekebilir. Açlık ve susuzluk sağlık sorunlarına yol açabilir. Sokak köpekleri aşırı sıcak veya soğuk havaya maruz kalabilir. Özellikle kış aylarında donma riski altında olabilirler. Sokak hayvanları ciddi yaralanma veya ölümlerle sonuçlanan trafik kazalarına maruz kalabilir. Sokak hayvanları çeşitli hastalıklara ve parazitlere maruz kalabilir. Bu durum hem hayvan hem de insan sağlığı için tehdit oluşturmaktadır. Sokak hayvanları bazı insanlar tarafından şiddete ve istismara maruz kalabilir. Bu durum hayvanlara fiziksel ve duygusal zarar verebilir. Sokak hayvanları arasında kontrollü bir üreme olmadığından, nüfusları hızla artarak çevresel sorunlara ve rekabete neden olabilir. Sokak hayvanları kavgalar, kazalar veya çeşitli tehlikeler nedeniyle yaralanabilir veya sakat kalabilir. Bu durum onların acı çekmesine ve yardıma ihtiyaç duymasına neden olabilir. Bu nedenlerle, sokaklar hayvanlar için uygun bir yaşam alanı değildir ve onları kontrol etmek, bakımlarını yapmak ve korumak için önlemler almak önemlidir. Bu önlemler arasında sokak hay-

vanlarının barınaklara götürülmesi, kısırlaştırılması, aşılanması ve sahiplenilmesi sayılabilir.

Sokak köpeklerinin sokaklarda yaşaması insan sağlığı ve güvenliği açısından uygun değildir (Dodurka, 2009):

- İnsanlara saldırması veya hastalık bulaştırması
- Dışkı vb. nedeniyle çevre kirliliğine neden olma
- Trafik kazalarından kaynaklanan yaralanma, ölüm veya hasar
- Çıkardıkları seslerle gürültüye neden olurlar
- Aşılama nedeniyle artan maliyetler ve kuduza maruz kalma nedeniyle iş gücü kaybı

Türkiye'deki sahipli ve sahipsiz (başiboş) köpeklerin sayısı hakkında kesin veri toplamak zor olsa da çeşitli kaynaklardan elde edilen tahminler ve resmi istatistikler genel bir fikir edinmemize yardımcı olabilir. Türkiye'deki köpek nüfusuna ilişkin genel bilgilere bakıldığında, Türkiye'deki başiboş köpek sayısının yüz binlerle ifade edildiği tahmin edilmektedir. Farklı illerdeki belediyelerden ve hayvan refahı kuruluşlarından gelen raporlara göre, Türkiye'deki sokak köpeği sayısı 400.000 ila 600.000 arasında olabilir. Çeşitli kaynaklara göre, özellikle İstanbul'da 100.000'den fazla sokak köpeği olduğu tahmin edilmektedir.

TBMM Hayvanları Koruma Komisyonu 2019 yılında kuruldu. 2019'da kurulan TBMM Hayvanları Koruma Komisyonu üyesi ve Ak Parti üyesi Özlem Zengin 3 Şubat 2021'de 5 milyon köpek; Tarım ve Orman Bakanı Vahit Kirişçi 25 Nisan 2022'de 10 milyon sokak hayvanı; Çevre ve Şehircilik Bakanı Murat Kurum 19 Nisan 2022'de 8 milyon sokak hayvanı olduğunu ifade etmiştir. Veteriner Hekimler Derneği Başkanı Gülay Ertürk ise 4 Ekim 2022 tarihinde 6,5 milyon köpek olduğunu açıkladı. Ayrıca, Cumhurbaşkanı Yardımcısı Cevdet Yılmaz başkanlığında toplanan Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı 15 Aralık 2023 tarihinde 2,8 milyon sokak köpeği olduğunu açıklamıştır (Hesam, 2023).

Türkiye'de idarelerin sahipsiz köpeklerle ilgili görev ve sorumlulukları çeşitli mevzuatlarla tanımlanmıştır. Bu görevler sokak hayvanlarının korunması, halk sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve hayvan refahının temin edilmesi amacıyla yerine getirilmektedir. Türkiye'de Sokak köpeklerine ilişkin yasal düzenlemeler, hayvan haklarının korunması, hayvan refahının ve kamu güvenliğinin sağlanması amacıyla çeşitli kanun ve yönetmeliklerle belirlenmiştir.

* Anayasa

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası:

• Anayasa'nın 56. maddesi, "Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir" hükmünü içerir. Bu hüküm, sahihsiz hayvanların çevre ve toplum sağlığı açısından kontrol altına alınması gereğini de kapsar.

* Hayvanları Koruma Kanunu

5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu:

• Bu kanun, hayvanların korunması ve refahının sağlanması amacıyla düzenlenmiştir. Kanun, sahihsiz ve güçten düşmüş hayvanların korunması, bakımı, rehabilitasyonu ve gerektiğinde kısırlaştırılması ile ilgili hükümler içerir.

• Kanunun 6. maddesi, yerel yönetimlerin sahihsiz hayvanları toplama, bakım ve rehabilitasyon merkezlerine götürme, kısırlaştırma, aşılarını yapma ve alındıkları ortama geri bırakma görevlerini tanımlar.

• Kanunun 14. maddesi, hayvanlara kötü muamelede bulunulmasını yasaklar ve ihlaller durumunda idari para cezaları öngörür.

* Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği

Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği:

• Bu yönetmelik, 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu'nun uygulanmasına ilişkin usul ve esasları belirler.

• Yönetmelik, sahihsiz hayvanların toplanması, bakımı, kısırlaştırılması, aşılması ve işaretlenmesi işlemlerinin nasıl yapılacağını ayrıntılı olarak düzenler.

• Ayrıca, belediyelere ve diğer yerel yönetim birimlerine, hayvan bakım evleri ve rehabilitasyon merkezleri kurma ve işletme yükümlülüğü getirir.

* Belediyeler Kanunu

5393 Sayılı Belediye Kanunu:

• Bu kanunun 14. maddesi, belediyelerin çevre sağlığı ve hayvan sağlığı ile ilgili görevlerini belirler.

• Belediyelerin, sahihsiz hayvanların kontrol altına alınması ve korunması amacıyla gerekli tedbirleri alması ve ilgili hizmetleri sunması gerekliliğini vurgular.

* **Türk Ceza Kanunu**

5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu:

• Türk Ceza Kanunu'nun 151. maddesi, mala zarar verme suçu kapsamında hayvanlara yönelik kasıtlı zarar verme eylemlerini de kapsar. Bu tür eylemler, suç teşkil eder ve cezai yaptırım gerektirir.

* **Yerel Yönetimlerin Rolü ve Sorumlulukları**

• **Belediyeler**, sahipsiz hayvanların toplanması, bakımı, kısırlaştırılması ve aşılması gibi hizmetleri yerine getirmekle yükümlüdür. Belediyeler, bu hizmetleri sağlamak için hayvan barınakları ve rehabilitasyon merkezleri kurar ve işletir.

• **Valilikler** ve **kaymakamlıklar**, belediyelerin sahipsiz hayvanlarla ilgili görevlerini yerine getirmelerini denetler ve gerekli durumlarda koordinasyon sağlar.

* **Vatandaşların Sorumlulukları**

• Vatandaşlar, sahipsiz hayvanlarla ilgili sorunları yerel yönetimlere bildirmekle yükümlüdür.

• Hayvanlara kötü muamelede bulunulması veya zarar verilmesi durumunda vatandaşların, yetkililere ihbarda bulunması ve hukuki süreçlerin başlatılmasına yardımcı olması beklenir.

Türkiye'de sahipsiz sokak köpeklerine ilişkin hukuki düzenlemeler, hayvan haklarının korunması ve kamu güvenliğinin sağlanması amacıyla detaylı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler hem merkezi hükümetin hem de yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarını belirlemekte, aynı zamanda vatandaşların da bu sürece katkıda bulunmasını teşvik etmektedir. Sahipsiz hayvanların korunması ve kontrolü, toplum sağlığı ve güvenliği açısından önemli bir konudur ve bu düzenlemeler çerçevesinde etkin bir şekilde yönetilmelidir.

3. TÜRKİYE'DEKİ SOKAK KÖPEĞİ SORUNU

2004 yılında 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu yürürlüğe girmiştir. Sahipsiz hayvan, 5199 sayılı Kanun'un 3f maddesine göre, kalacak yeri olmayan, sahibi veya bakıcısı bulunmayan evcil hayvandır. Madde 4b ise sahipsiz hayvanların yaşamlarının sahipli hayvanlarla aynı şekilde desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Başta sokak köpekleri olmak üzere ülkemizde çok sayıda sokak hayvanı bulunmaktadır. Sokak köpeklerinin sayısı zamanla hızla artmaya devam etmektedir (Kırışık ve Öztürk, 2021). Türk hukukunda hayvanların rahat yaşamalarını, iyi ve uygun muamele görmelerini, acı, ıstırap ve eziyetten en iyi şekilde korunmalarını ve her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamak

amacıyla yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Hayvan Refahı Kanunu ile tüm illerde Hayvan Refahı Komiteleri kurulmuştur. Bu komitelere valiler başkanlık etmektedir ve hayvanları korumak ve hayvanlarla ilgili sorunları çözmek komitenin görevidir. Kurul toplantılarına vali, belediye başkanları, il çevre ve şehircilik müdürü, il tarım ve orman müdürü, il sağlık müdürü, il milli eğitim müdürü, il müftüsü, belediyelerin veteriner işleri müdürü, veteriner fakültesi bulunan yerlerde fakülteden bir temsilci, hayvanları koruma alanında faaliyet gösteren kuruluşlardan valinin takdirine göre seçilen en fazla iki temsilci ve il veya bölge veteriner hekimler odasından bir temsilci katılmaktadır (5199, md. 15).

Sahipsiz hayvanlara köpekler de dahildir. Sahipsiz hayvan, barınağı olmayan veya sahibinin ya da bakıcısının evinin veya mülkünün sınırları dışında bulunan ve bir sahibinin veya bakıcısının kontrolü veya doğrudan gözetimi altında olmayan evcil hayvandır (5199 SK md. 3).

Sokak hayvanlarının kanunda öngörülen haller dışında öldürülmesi yasaktır (5199 sayılı Kanun Md. 6). Sokak köpeklerinin sayısının zaman içinde artması ve kanunda öngörülen haller dışında öldürülmelerinin yasak olması nedeniyle toplumda sokak köpekleri tarafından gerçekleştirilen çok sayıda saldırı vakası yaşanmaktadır. Sokak köpekleri ısırarak veya saldırarak insan ve hayvanların ölümüne, yaralanmasına, kuduz gibi hastalıklara ve trafik kazalarına neden olmaktadır (Kırışık ve Öztürk, 2021).

Sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanların 3285 sayılı Hayvan Sağlığı Zabıtası Kanunu'nda öngörülen haller dışında öldürülmesi yasaktır. Sahipsiz hayvanların korunması, bakımı ve kontrolüne ilişkin yürürlükteki mevzuat hükümleri çerçevesinde, yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları ile çevreye olan olumsuz etkilerinin giderilmesi için alınacak tedbirlere ilişkin hükümler, ilgili diğer kurumların görüşü alınarak Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığının koordinasyonunda Bakanlıkça çıkarılacak yönetmelikle belirlenir (5199 sayılı Kanun Madde 6).

5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu'nun "Sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanların korunması" başlıklı 6. maddesinin dördüncü fıkrasında: "Sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanlar en kısa sürede yerel yönetimler tarafından kurulan veya yetkilendirilen hayvan bakımevlerine götürülür. Bu hayvanların öncelikle bu merkezlerde kurulacak müşahede yerlerinde tutulması sağlanır. Müşahede yerlerinde kısırlaştırılan, aşılanan ve rehabilite edilen hayvanların kayıt altına alındıktan sonra alındıkları ortama bırakılmaları esastır.

Hayvan Refahı Yasası hayvan sahiplerinin sorumluluklarını da düzenlemektedir. Bir hayvanı sahiplenen veya bakımı için gerekli yaygın eğitim programına katılarak bakımını üstlenen kişi, hayvana barınak sağlamak, tükürme ve yetiştirme yöntemine uygun olarak etolojik ihtiyaçlarını karşılamak,

sağlığına dikkat etmek ve insan, hayvan ve çevre sağlığı açısından gerekli tüm önlemleri almakla yükümlüdür. Hayvan sahipleri, sahip oldukları hayvanların çevreye ve insanlara zarar vermesini ve rahatsızlık vermesini önleyecek tedbirleri almakla, zamanında ve yeterli tedbirlerin alınmaması nedeniyle meydana gelen zararları tazmin etmekle yükümlüdür (5199, md. 5).

Hayvan sahiplerinin hayvanlarını sokakta bırakmaları yasal olarak kabul edilemez ve cezalandırılabilir. Bu durum genellikle hayvanların refahını ciddi şekilde riske atar ve kamu sağlığı ve güvenliği için tehdit oluşturabilir. Birçok ülkede hayvanların haklarını koruyan yasalar vardır. Bu yasalar hayvanların uygun bakım almasını ve kötü muameleden korunmasını sağlar. Hayvanların sokağa bırakılması hayvan hakları yasalarını ihlal edebilir ve hayvan sahiplerini yasal sorumluluğa maruz bırakabilir. Hayvanları sokağa bırakmak, çevreyi kirletmek veya kamu düzenini bozmak gibi cezai bir suç olarak kabul edilebilir. Hayvan refahı yasalarını ihlal eden kişilere para cezaları, idari yaptırımlar ve hatta hapis cezası uygulanabilir.

Hayvan hakları ve sorumlulukları konusunda kamuoyu bilinci arttıkça, hayvanları sokağa terk etme gibi davranışlar azalabilir. Sonuç olarak, hayvanları sokağa terk etmek yasalara aykırıdır ve ciddi sonuçlar doğurabilir. Hayvan sahipleri, hayvanlarını terk etmek yerine onlara uygun şekilde bakmalı ve gerekirse uygun hayvan barınakları veya hayvan refahı kuruluşlarıyla iletişime geçmelidir. Bu hem hayvanların refahı hem de toplumun genel sağlık ve güvenliği için önemlidir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meclis araştırma raporunda tavsiye edilen hayvan polisi uygulaması 2020 yılında hayata geçirilerek Çevre, Doğa ve Hayvanları Koruma Şube Müdürlüğü kuruldu. Müdürlük, 81 il emniyet müdürlüğünde büro, merkezde ise şube müdürlüğü olarak kurulmuştur. Çevre, doğa ve hayvan koruma polisleri için temel eğitim kursu açıldı. Kurs üç gün sürmüş ve 260 kişiye eğitim verilmiştir. Eğitim için veterinerlik fakültelerinden mezun polis memurları seçildi. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Büyükşehir Belediyesi, Çevre, Doğa ve Hayvanlardan gelen öğretim görevlileri (www.icisleri.gov.tr, 2020) katılımcılara uzmanlık eğitimi vermiştir.

4. SAHİPSİZ SOKAK KÖPEKLERİNİN VERDİĞİ VE TAZMİNAT GEREKTİREN ZARAR TÜRLERİ

İdari sorumluluğu gerektiren olayların neden olduğu zararlar hukuken korunan menfaatlere yönelik (Atay, 2022: 578), parayla ölçülebilir ve kesin olmalıdır (Gözler, 2019: 1305). Sokak hayvanlarının saldırılarının neden olduğu zarar hem maddi hem de manevi olabilir. Maddi zarar, insanların bütünsel bütünlüklerinin bozulması sonucu fiziksel varlıklarına yönelebileceği gibi mallarına da yönelebilir. Bazen insanlar sokak köpeklerinden kaçmaya çalışırken yaralanmaktadır. Sokak köpeklerinin saldırıları bazı durumlarda ölüme de neden olabilmektedir (Eraslan, 2023, 97).

Sokak köpeklerinin neden olduğu zararlar çeşitli olabilmekte ve bu zararlar bazı durumlarda tazminat gerektirebilmektedir. Sokak köpeklerinin neden olduğu ve tazminat gerektirebilecek bazı zarar türleri aşağıda belirtilmiştir:

4.1. Fiziksel Zararlar

Yaralanmalar ve ısırıklar: Sokak köpekleri agresif davranabilir ve insanlara veya diğer hayvanlara zarar verebilir. Bu durumda, köpeklerin neden olduğu yaralanmalar tazminat gerektirebilir. Ankara Eryaman'da yürüyüş yapan İran vatandaşı Majid Yahyakhanı, 8-9 sokak köpeğinin saldırısına uğramış ve Adli Tıp Kurumu'nda yapılan otopside köpeklerin saldırısı sonucu hayatını kaybettiği anlaşılmıştır (www.eryaman.org, 2019). Kayseri'de lise öğrencileri Mehmet Özer ve Hacı Ali Tuğrul okul çıkışı evlerine giderken 25 sokak köpeğinin saldırısına uğramıştır. Mehmet Özer parçalanarak ölmüş, Hacı Ali Tuğrul ise ağır yaralanmıştır (www.yenisafak.com, 2019). Mart 2022'de köpeklerin kovalaması sonucu yola atlayarak hayatını kaybeden 20 yaşındaki Rabia Kallı ve 10 yaşındaki Mahra Melin Pınar, ailesiyle seyahat ederken aniden yola çıkan sokak köpeklerinin neden olduğu trafik kazasında hayatını kaybeden 6 yaşındaki Berat Çiftçi ve Ağrı'da evinin balkonuna giren sokak köpeği tarafından başından ısırıldıktan sonra 15 gün yoğun bakımda kaldıktan sonra hayatını kaybeden 2 yaşındaki Ali Asaf Aktekin (Koçak, 2022) birçok olay arasındadır. Günümüzde bu tür yüzlerce örnek bulunmaktadır. Sokak köpeklerinin neden olduğu olaylar bir an önce ele alınması ve çözülmesi gereken bir sorun haline gelmiştir.

Her yıl kuduz riskine maruz kalan yaklaşık insan sayısına ilişkin kesin rakamlar zaman içinde değişebilir, ancak Sağlık Bakanlığı ve ilgili sağlık kuruluşlarının verilerine dayanan bazı tahminler mevcuttur. Türkiye'de her yıl yaklaşık 200.000 kişinin kuduz hayvanlar tarafından ısırılma sonucu sağlık tesislerine başvurduğu tahmin edilmektedir. Bu vakaların büyük çoğunluğu başıboş köpek ısırıklarından kaynaklanmaktadır. Kuduz riski taşıyan temaslı sayısı 2000 yılında yaklaşık 87.000 iken, 2018 yılında hızla artarak 283.000'in üzerine çıkmıştır. Kuduz riski taşıyan temaslı sayısında üç kattan fazla ciddi bir artış olmuştur (Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, 2019: 5). Resmi rakamlara göre 2018 yılında her gün, çoğunluğu köpek ısırması sonucu olmak üzere 775 kişi hastaneye kaldırılmaktadır. Kuduz vakalarının %99'u enfekte bir köpeğin ısırması sonucu ortaya çıkmaktadır. Tüm kuduz vakalarının yaklaşık yarısı 15 yaşın altındaki çocuklarda görülmektedir (WHO, 2021).

- Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Türkiye'yi kuduz riskinin en yüksek olduğu ülkelerden biri olarak kabul etmektedir, çünkü Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı'na göre 2008-2021 yılları arasında kuduz riski taşıyan temaslı sayısı 2 milyon 959 bin 338'dir ve bu sayı son iki yıl için 500 bin civarında olması beklendiğinden artış eğilimindedir (Wikipedia, 2024).

- Sokak köpekleri ile temas sonucu insanlar veya diğer hayvanlar çeşitli hastalıklara veya enfeksiyonlara yakalanabilir. Bu durumda, ortaya çıkan tıbbi masraflar için de tazminat talep edilebilir. Sokak köpeklerinin neden olabileceği hastalıklara ve enfeksiyonlara bakıldığında, sokak köpekleri tarafından ısırılan veya tırmalanan insanlar kuduz riski altında olabilir. Kuduz, tedavi edilmediği takdirde ölümcül bir hastalıktır. Başiboş köpek ısırıkları tetanos bakterisinin vücuda girmesine neden olabilir. Köpek ısırıkları genellikle enfekte olabilen derin yaralara neden olabilir. Streptococcus ve staphylococcus gibi bakteriler yaygın enfeksiyon nedenleridir. Sokak köpekleri pire, kene ve diğer parazitleri taşıyabilir. Bu parazitler insanlarda ve evcil hayvanlarda çeşitli hastalıklara neden olabilir.

- Sokak köpekleri tarafından hastalanan veya yaralanan kişiler, maruz kaldıkları tıbbi masraflar için tazminat talep edebilirler. Tıbbi masraflar şunları içerebilir:

- Acil servis ziyaretleri
- Aşılar ve ilaçlar (örneğin, kuduz ve tetanoz aşıları)
- Cerrahi müdahaleler ve tedavi masrafları
- Hastane yatış ve bakım maliyetleri
- Rehabilitasyon ve fizik tedavi masrafları

Türkiye’de kuduz için yapılan harcamalar kuduzun önlenmesi, teşhisi ve tedavisi gibi çeşitli maliyet kalemlerini içermektedir. Bu harcamalar kuduz aşıları, immünoglobulinler, sağlık hizmetleri ve eğitim kampanyalarını içermektedir. Türkiye’de kuduzla mücadele için yapılan yıllık harcamalara ilişkin kesin rakamlar farklılık göstermekle birlikte, bazı tahmin ve verilere dayanarak bir genelleme yapılabilir.

Kuduz için yapılan harcamaların kabaca bir analizi, oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Kuduz aşısı ve immünoglobulin maliyeti; kuduz riski taşıyan hayvan ısırıkları sonucu aşılama ve immünoglobulin uygulaması önemli bir maliyet kalemidir. Türkiye’de her yıl yaklaşık 200.000 kişinin kuduz aşısı ve immünoglobulin tedavisi gördüğü tahmin edilmektedir. Bir doz kuduz aşısının maliyeti yaklaşık 10-20 ABD dolarıdır ve tam bir seri genellikle 4-5 doz gerektirir. Kuduz immünoglobulin tedavisi daha pahalıdır ve doz başına 100 ila 300 dolar arasında değişmektedir.

Sağlık hizmetlerinin maliyetine bakacak olursak, kuduz riski taşıyan kişilerin hastanelerde tedavi ve takibi de maliyetli olmaktadır. Yaralanmaların tedavisi, tetanos aşısı ve yara bakımı gibi ek sağlık hizmetleri de maliyetleri artırmaktadır. Halk eğitim kampanyaları, broşürler, posterler ve diğer kuduz önleme bilgileri de maliyetlidir. Belediyelerin başiboş hayvanları aşılama ve kontrol altına alma faaliyetleri de harcamalara dahildir.

Bu verilere dayanarak, Türkiye’de kuduzla mücadele için yapılan toplam yıllık harcamanın birkaç milyon dolara ulaşabileceği tahmin edilmektedir. Kaba bir hesaplama aşağıda verilmiştir:

Aşı ve İmmünoglobulin Maliyetleri:

- 200.000 kişi x 4 doz aşı x 15 dolar (ortalama aşı maliyeti) = 12 milyon dolar
- 200.000 kişi x 1 doz immünoglobulin x 200 dolar (ortalama immünoglobulin maliyeti) = 40 milyon dolar
- Toplam aşı ve immünoglobulin maliyeti: yaklaşık 52 milyon dolar

Ek Sağlık Hizmetleri ve Eğitim Kampanyaları:

- Hastane hizmetleri, yara tedavisi ve diğer sağlık hizmetleri: tahmini 10-20 milyon dolar
- Eğitim ve önleme kampanyaları: tahmini 1-2 milyon dolar

Bu tahminler göz önüne alındığında, Türkiye’de kuduzla mücadele için yapılan yıllık harcamaların toplamının yaklaşık 60-70 milyon dolar civarında olabileceği söylenebilir. Bu rakamlar, kuduz riskinin azaltılması ve halk sağlığının korunması için yapılan yatırımların büyüklüğünü göstermektedir. Kuduzun tamamen önlenmesi ve kontrol altına alınması, bu maliyetlerin uzun vadede azaltılmasına yardımcı olacaktır.

4.2. Mal Zararları

Mülke zarar verme: Başboş köpekler mahalledeki mülklere zarar verebilir. Örneğin, ev eşyalarını çiğneyebilir veya bahçe mobilyalarını tahrip edebilirler. Bu durumda, maddi hasar için tazminat talep edilebilir.

Başboş köpeklerin neden olduğu maddi hasarın yıllık ortalama maliyetini tam olarak belirlemek zordur, çünkü bu maliyetler birçok faktöre bağlı olarak değişebilir. Ancak, genel bir tahmin yapmak için bazı önemli faktörleri ve verileri göz önünde bulundurabiliriz:

Köpek sayısı: Türkiye’deki başboş köpeklerin sayısı tam olarak bilinmemektedir, ancak tahminler birkaç yüz bin ile bir milyon arasında değişmektedir.

Hasar türleri: Sokak köpekleri genellikle çöp kutularına, bahçe mobilyalarına, bitkilere, araçlara ve diğer dış mekan eşyalarına zarar verebilir. Başboş köpekler yiyecek bulmak için çöp torbalarını yırtıp dağıtırlar. Bu durum temizlik maliyetlerini artırır. Temizlik ekipleri ve araçları için ek maliyetler oluşabilir. Başboş köpekler park ve bahçelerdeki bitki örtüsüne zarar verebilir. Bu da yeniden dikim ve bakım maliyetlerini artırır. Çimlerin kazılması, çiçek ve bitkilerin zarar görmesi gibi sorunlar da ek maliyetlere yol açabilir.

Başboş köpekler ekipmanlara zarar verebilir veya çocuk oyun alanlarında kirliliğe neden olabilir. Oyun alanlarının temizlenmesi ve ekipmanların onarılması ya da değiştirilmesi maliyetleri artabilir. Konut bahçelerine, araçlara veya diğer özel mülklere verilen zararlar. Kırılmış çitler, çizilmiş araçlar veya diğer mülk hasarları. Bu hasar genellikle çığneme, kazıma ve çöp atma şeklinde olabilir.

Maliyetlerin hesaplanması

Bir tahmin hazırlarken, benzer ülkelerdeki mevcut verileri ve araştırmaları kullanabiliriz. Başboş köpeklerin neden olduğu zararın toplam maliyetini belirlemek için bazı varsayımlar yapmamız gerekir.

Köpek Başına Yıllık Zarar Maliyeti:

- Her bir sokak köpeğinin yılda çevredeki eşyalara verdiği zarar miktarı ortalama olarak belirlenebilir. Örneğin, bir sokak köpeğinin yıllık zarar maliyetini 50-100 dolar arasında varsayabiliriz.

Toplam Köpek Sayısı:

- Türkiye'deki sahipsiz sokak köpeklerinin sayısını 500.000 olarak kabul edersek (bu sayı örnek bir tahmindir ve gerçek sayı daha düşük veya yüksek olabilir).

Hesaplama

- **Köpek Başına Ortalama Zarar Maliyeti:** 50-100 dolar
- **Toplam Köpek Sayısı:** 500.000

Yıllık Toplam Zarar Maliyeti=Köpek Başına Ortalama Zarar Maliyeti×Toplam Köpek Sayısı

- Minimum maliyet: 50 dolar × 500.000 köpek = 25 milyon dolar
- Maksimum maliyet: 100 dolar × 500.000 köpek = 50 milyon dolar

Genel olarak, yukarıdaki zarar türlerinin toplam yıllık maliyetini tahmin etmek için çeşitli veri kaynakları kullanılabilir. Bu tahminler, belediyelerin temizlik ve onarım bütçeleri, sigorta talepleri ve yerel raporlara göre hazırlanabilir.

Büyükşehirlerde Temizlik ve Onarım Maliyetleri: Büyükşehir belediyelerinin yıllık temizlik ve bakım bütçeleri genellikle milyonlarca dolar olabilir. Sokak köpekleri nedeniyle bu bütçenin %5-10'unun bu tür zararlara gittiğini varsayabiliriz. Örneğin, büyük bir şehrin temizlik ve onarım bütçesi 50 milyon dolar ise, sokak köpekleri nedeniyle yıllık maliyet 2.5-5 milyon dolar olabilir.

Sigorta talepleri ve özel mülke verilen zarar: Sigorta şirketleri başboş köpeklerin neden olduğu zararlar için tazminat ödeyebilir. Bu tür tazminat ta-

leplerinin yıllık toplamı, sigorta sektöründen elde edilen veriler kullanılarak tahmin edilebilir. Özel mülke verilen zarar, yerel sigorta taleplerine dayanarak milyonlarca dolara ulaşabilir.

Bu genel değerlendirmeler ışığında, Türkiye genelinde başıboş köpeklerin neden olduğu maddi hasarın yıllık ortalama maliyetinin birkaç milyon dolar olduğu tahmin edilmektedir. Büyükşehirler ve yoğun nüfuslu bölgeler bu maliyetlerin çoğunu oluşturmaktadır. Ancak, bu tür hasarların net ve doğru maliyetini belirlemek için daha kapsamlı veri toplanması ve analizi gerekmektedir. Belediyeler, sigorta şirketleri ve diğer ilgili kurumların iş birliği ile daha doğru veriler elde edilecektir. Bu tür hasarların önlenmesi ve azaltılması için etkili stratejilerin geliştirilmesi de maliyetlerin azaltılmasına yardımcı olacaktır.

Bu hesaplamalara göre, Türkiye’de sahipsiz sokak köpeklerinin çevredeki eşyalara verdiği zararın yıllık toplam maliyetinin 25 milyon dolar ile 50 milyon dolar arasında olduğu tahmin edilebilir. Bu tahmin, köpek başına zarar maliyeti ve toplam köpek sayısı gibi varsayımlara dayanmaktadır ve gerçek maliyetler bu aralığın dışında olabilir. Sahipsiz sokak köpeklerinin kontrolü ve bakımı ile ilgili önleyici tedbirler, bu zararların azaltılmasına ve toplum üzerindeki ekonomik yükün hafifletilmesine yardımcı olabilir.

4.3. Psikolojik ve Duygusal Zararlar

Sokak köpeklerinin saldırganlığı veya tehlikeli davranışları nedeniyle insanlar korku ve stres yaşayabilir. Bu durumda, psikolojik etkiler için tazminat talep edilebilir.

Ankara’da 11. sınıf öğrencisi olan Ahmet Furkan Tanrısever, okul bahçesinde bir sokak köpeğinin saldırısına uğradı. Öğretmenlerinin yardımıyla saldırıdan kurtulan Ahmet Furkan, saldırının üzerinden 5 ay geçmesine rağmen sokağa çıkmaktan hâlâ rahatsızlık duyuyor. Çankaya Dikmen Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi öğrencisi Tanrısever, 13 Aralık 2023 tarihinde okul bahçesinde sokak köpeklerinin saldırısına uğradı. Öğretmeninin sopayla müdahale etmesiyle köpeklerin elinden kurtulan öğrenci, ambulansla hastaneye kaldırıldı. Bacağının farklı yerlerinden ısırılan Tanrısever’in vücudunda saldırının izleri vardı. Saldırı sonucu yaklaşık bir ay boyunca yürümekte zorluk çeken Tanrısever’in bacağında diş izleri oluştu. Tanrısever, olayı atlatamadığını, kendisini tedirgin hissettiğini ve köpeklerin havlamasından bile korktuğunu söyledi (TRT Haber, 2024).

Sokak köpeklerinin saldırgan veya tehlikeli davranışlarının neden olduğu korku ve stres gibi psikolojik etkiler için talep edilebilecek tazminat miktarı çeşitli faktörlere bağlıdır. Türkiye’de psikolojik zararlar için tazminat talepleri belirli yasal kriterler ve mahkeme kararları temelinde değerlendirilmektedir. Bu tür tazminat taleplerini etkileyen faktörler ve olası tazmi-

nat miktarları hakkında bilgi vermek gerekirse; zararın ciddiyeti ve süresi, psikolojik zararın ciddiyeti (örn. travma sonrası stres bozukluğu, anksiyete, depresyon gibi ciddi psikolojik durumlar). Bu durumların süresi ve günlük yaşamı ne ölçüde etkilediği. Tıbbi ve psikolojik değerlendirmeler; psikolojik durumun profesyonel bir sağlık hizmeti sağlayıcısı veya psikolog tarafından belgelenmesi ve tedavi masrafları, danışmanlık ücretleri ve diğer tıbbi masraflar. Psikolojik sıkıntı nedeniyle iş kaybı, sosyal ilişkilerin bozulması veya yaşam kalitesinin düşmesi gibi kişisel ve sosyal etkiler.

Olası tazminat miktarlarına bakacak olursak; Türkiye’de mahkemeler, psikolojik zararlar için tazminat taleplerini değerlendirirken yukarıda belirtilen faktörleri dikkate alır. Genel olarak, psikolojik zararlar için talep edilen ve verilen tazminat miktarları şu şekilde hesaplanabilir:

Düşük Dereceli Psikolojik Zararlar:

- Hafif anksiyete veya kısa süreli stres gibi durumlar için birkaç bin TL ile 10.000 TL arasında tazminat talep edilebilir.

Orta Dereceli Psikolojik Zararlar:

- Orta derecede anksiyete, depresyon veya travma sonrası stres bozukluğu gibi durumlar için 10.000 TL ile 50.000 TL arasında tazminat talep edilebilir.

Ağır Psikolojik Zararlar:

- Ciddi ve kalıcı psikolojik etkiler, iş kaybı veya önemli yaşam kalitesi düşüşleri gibi durumlar için 50.000 TL ve üzeri tazminat talep edilebilir.

Sokak köpeklerinin saldırganlığı veya tehlikeli davranışlarından kaynaklanan psikolojik zararlar için talep edilebilecek tazminat miktarı, zararın ciddiyetine ve mahkemenin takdirine bağlıdır. Bu tür zararlar için tazminat talep eden kişilerin, taleplerini tıp uzmanlarından alınan raporlar ve hukuki danışmanlık ile desteklemeleri önemlidir.

4.4.Diğer Zararlar

Ekonomik Kayıplar:

Başiboş köpeklerin neden olduğu hasarlar, insanların işlerini veya günlük yaşamlarını etkileyebilir ve ekonomik kayba neden olabilir. Örneğin, köpek saldırıları nedeniyle iş gücü kaybı veya işten uzak kalınan süre nedeniyle gelir kaybı.

Aralarında ABD, Japonya, İsveç, Norveç, Hollanda, İrlanda, İngiltere, Fransa, Finlandiya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Kanada ve Avustralya’nın da bulunduğu bazı ülkeler, sokak köpeği sorunu olan Türkiye’yi ziyaret eden vatandaşlarını köpek saldırıları, kuduz ve diğer hayvan kaynaklı hastalıklar konusunda uyarmaktadır. Türkiye, Hindistan ve Bangladeş gibi ülkelerin sokak

köpeği saldırıları nedeniyle önemli sayıda turist kaybettiği tahmin edilmektedir (Wikipedia, 2024). Başboş köpeklerin neden olduğu köpek saldırıları, turizm endüstrisi için büyük bir endişe kaynağı olabilir ve turizm üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. Özellikle, köpek saldırılarının medyada yer alması veya turistlerin bu tür olaylara tanık olması, potansiyel ziyaretçilerin Türkiye'ye gelme kararını etkileyebilir. Bu durum turizm gelirlerinin azalmasına ve ülke ekonomisinin zarar görmesine yol açabilir.

Ancak turizm sektöründeki kayıplara kesin bir rakam vermek zordur. Çünkü turizm gelirleri birçok faktörden etkilenmekte ve tek bir nedene bağlanamamaktadır. Örneğin, başboş köpek saldırılarının yüksek olduğu bölgelerde otellerin doluluk oranının düşmesi ve turistlerin alternatif destinasyonlar araması gibi faktörler turizm gelirlerinin azalmasına yol açmaktadır.

İş ve gelir kaybı açısından ise sokak köpeklerinin neden olduğu kazalar ön plana çıkmaktadır. Yaralanma veya hastalık nedeniyle işgücü kaybı, çalışma günü kaybı ve sonuç olarak gelir kaybı. Özellikle ciddi yaralanmalar veya uzun süreli tedavi gerektiren durumlar daha uzun süreli iş kaybına neden olabilir. Birkaç gün işe gelmeyen ortalama bir işçinin kaybettiği gelir, kişinin aylık maaşına bağlı olarak değişmektedir.

Türkiye'de son 5 yılda sokak köpeklerinin neden olduğu 3.000'den fazla trafik kazası meydana gelmiş ve bu kazalarda 67 kişi hayatını kaybetmiştir. Sokak köpeklerinin neden olduğu kazalarda 5.200'den fazla kişi de yaralanmıştır (TRT Haber, 2024).

Üretkenlik kaybı açısından bakıldığında, psikolojik stres ve travma iş performansının düşmesine, konsantrasyon eksikliğine ve genel üretkenlik kaybına yol açmaktadır. Bu tür kayıpların hem bireyler hem de işverenler için ekonomik maliyetleri vardır.

Sosyal ve kamusal maliyetler açısından, belediyeler ve yerel yönetimler tarafından başboş köpekleri kontrol etmek, barınaklar sağlamak, aşılama kampanyaları düzenlemek ve halkı bilinçlendirmek için harcanan bütçeler oldukça yüksektir. Bu tür harcamalar, yerel yönetimlerin yıllık bütçelerinden önemli miktarda kaynak ayırmalarını gerektirmektedir.

Ekonomik kayıpların toplam maliyetini tahmin etmek karmaşık bir süreçtir, ancak bazı genel veriler ve varsayımlar kullanılarak kabaca bir tahmin yapılabilir. Örneğin

Tıbbi Maliyetler:

Her yıl sokak köpekleri nedeniyle tedavi gören 200.000 kişi olduğunu varsayarsak ve her vaka için ortalama tıbbi maliyetin 500 dolar olduğunu düşünürsek:

- 200.000 vaka x 500 dolar = 100 milyon dolar

İş Kaybı ve Gelir Kaybı:

200.000 kişinin %10'unun iş gücü kaybına uğradığını ve her kişinin ortalama 5 gün işten uzak kaldığını varsayarsak (günlük 50 dolar gelir kaybı):

- 20.000 kişi x 5 gün x 50 dolar = 5 milyon dolar

Sosyal ve kamusal maliyetler:

Sokak köpeklerinin saldırıları ölümlere, yaralanmalara, kol, bacak, burun, kulak gibi organların kaybına, kol, bacak gibi organlarda kalıcı sakatlıklara, yüzde ve vücutta kalıcı izlere veya insan ve hayvanlarda kuduza neden olmaktadır. Hayvan Refahı Yasası kapsamında sokak köpeklerinden belediyeler sorumludur. Dolayısıyla sokak köpeklerinin saldırısı sonucu yaralanan kişilerin köpeklerden sorumlu belediyeye karşı dava açma ve maddi veya manevi tazminat talep etme hakları bulunmaktadır. Nitekim Danıştay kararlarında da sokak köpekleri tarafından gerçekleştirilen saldırılarda sorumluluğun belediyeye ait olduğu ve belediyenin tazminat yükümlülüğü bulunduğu istikrarlı bir şekilde hükme bağlanmıştır (Şen, 2019).

Belediyelerin başıboş köpeklerle mücadele için yılda 10-20 milyon dolar harcadığını varsayarsak, bu toplam maliyete eklenir. Bu tahminlere dayanarak, Türkiye'de başıboş köpeklerin neden olduğu toplam yıllık ekonomik kaybın 100 milyon doların üzerinde olabileceği tahmin edilebilir. Bu tahmin doğrudan ve dolaylı maliyetlerin birleşimine dayanmaktadır ve gerçek rakamlar yerel koşullara ve özel verilere göre değişebilir.

Sonuç olarak, sokak köpeklerinin neden olduğu zararların ekonomik etkileri önemli ölçüde büyük olabilir. Bu nedenle, yerel yönetimlerin ve ilgili kuruluşların sokak köpekleri sorununu etkin bir şekilde yönetmek için kapsamlı stratejiler geliştirmesi ve uygulaması önemlidir.

Basıboş köpeklerin neden olduğu hasarlar genellikle tazminat gerektirebilir. Böyle bir durumda, mağdurlar sorumlu kişi veya kuruluştan tazminat talep edebilirler. Tazminat miktarı genellikle zararın niteliğine ve kapsamına ve kimin sorumlu olduğuna bağlı olacaktır. Yasal işlemler ve mahkeme kararları da tazminat taleplerinin sonucunu etkileyebilir. Başıboş köpeklerin neden olduğu zararlar çeşitli olabilir ve genellikle tazminat gerektirir. Mağdurların zararlarını tazmin etmek için yasal işlem başlatmaları ve yasal süreci takip etmeleri önemlidir.

Basıboş köpek saldırılarının neden olduğu maddi hasarla ilgili olarak dava konusu olan bir vaka örneği, küçükbaş hayvanların başıboş köpekler tarafından tahrip edilmesidir. Başıboş köpek saldırısı sonucu meydana gelen bir ölüm vakasında, ölen kişinin yakınları manevi tazminat davası açmaktadır ancak idari yargı uygulamasında yaralanan kişinin yakınları tarafından manevi tazminat davası açıldığına dair bir örnek bulunmamaktadır. Sokak

köpeği saldırısında yaralananların yakınlarının manevi zararlarının tazmini için idare mahkemelerinde dava açmaları hukuken mümkündür (Eraslan, 2023, 98-99).

Kamu idareleri, sunmakla yükümlü oldukları hizmetleri gereği gibi yerine getirmekle yükümlü oldukları gibi, hizmetin yerine getirilmesi sırasında o hizmetin işleyişini sürekli olarak izlemek ve gerekli tedbirleri almakla da yükümlüdürler. İdarenin bu yükümlülüğünü yerine getirmemesi ve hizmetin kötü, geç veya yanlış işlemesi sonucu bir zarara sebebiyet vermesi halinde idare, hizmetin eksikliğinden doğan maddi veya manevi zararı tazmin etmekle yükümlüdür. Başiboş köpeklerin saldırısı olayında, yerleşim yerlerinde insan ve çevre sağlığı için tehdit unsuru olan saldırgan hayvanların aç kaldıklarında beslenmeleri, gerektiğinde toplanıp rehabilite edilmeleri için idarelerin Belediye Kanunu ve Hayvanları Koruma Kanunu gereğince üzerlerine düşen görevleri gereği gibi yerine getirmediikleri ve kusur sorumluluklarının bulunduğu açıktır. Sokak köpeği saldırılarında idarelerin sorumluluğu hizmet kusurundan kaynaklanmaktadır (Eraslan, 2023, 100).

5. SAHİPSİZ SOKAK KÖPEKLERİNİN SAHİPLENDİRİLMESİ: ZORLUKLAR VE ÇÖZÜMLER

Başiboş köpek kontrolünün başarılı olduğu ülkelerde, sokaklarda bulunan köpekler hayvan barınaklarına götürülmekte ve 2 ila 4 hafta gibi belirli bir süre içinde sahiplenilmedikleri takdirde acısız bir şekilde ötenazi uygulanmaktadır. Buna ek olarak, sokaklarda üremeyi caydırmak için terk edilmiş evcil hayvanların sahiplerine para cezası verilmektedir. Bazı ülkelerde sokak hayvanları için yakala-kısırlaştır-serbest bırak yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem Türkiye’de de kullanılmaktadır, ancak artan sokak köpeği nüfusu nedeniyle kısırlaştırma ve aşılama yeterince başarılı olamamaktadır. Belediyeler tarafından yürütülen kısırlaştırma çalışmalarına rağmen, sokak köpeği nüfusunun son on yılda yaklaşık on kat arttığı ve 10 milyona yaklaştığı tahmin edilmektedir (Wikipedia, 2024).

Sokak hayvanları ile ilgili temel mevzuat 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’dur. Sahipsiz hayvanların çevre üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla 12.05.2006 tarihli Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği çıkarılmıştır (Eraslan, 2023: 91). Sahipsiz veya güçten düşmüş hayvanların 3285 sayılı Hayvan Sağlığı Zabitası Kanunu’nda öngörülen haller dışında öldürülmesi yasaktır. Güçten düşmüş hayvanlar hiçbir şekilde ticari ve sergi amaçlı veya binek ve nakil için kullanılamaz. Sahipsiz hayvanların korunması, bakımı ve kontrolüne ilişkin yürürlükteki mevzuat hükümleri çerçevesinde, yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluklarına ilişkin düzenlemeler ile çevreye olumsuz etkilerinin giderilmesine yönelik tedbirler, ilgili diğer kurumların görüşleri alınarak Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığının koordinasyonunda Bakanlık tarafından çıkarılacak

yönetmelikle belirlenir (5199 SK md. 6).

Sahiplendirilen köpeklerin kayıt altına alınması ve kimliklendirilmesi hayvan refahı, kamu sağlığı ve kamu düzeni açısından büyük önem taşımaktadır. Kayıt ve kimliklendirme, sahihsiz hayvan sayısının kontrol altına alınması, kaybolan hayvanların sahiplerine hızlı bir şekilde ulaştırılması ve olası hastalıkların takibi için çok önemli bir adımdır.

Başiboş köpekler Türkiye’de ve dünyada önemli bir sosyal ve çevresel sorundur. Kent yaşamının bir parçası olan bu köpekler hem insanlar hem de diğer hayvanlar için çeşitli riskler oluşturmaktadır. Bu nedenle, sokak köpeklerinin sahiplendirilmesi, hayvan refahının iyileştirilmesi ve kamu güvenliğinin sağlanması açısından kritik bir konudur. Bu köpekler, uygun bakım ve beslenme eksikliği nedeniyle sağlık sorunları yaşayabilir ve davranış problemleri geliştirebilir. Buna ek olarak, sokak köpekleri kontrolsüz bir şekilde üreyerek nüfuslarının artmasına neden olabilir.

5.1.Sahiplendirme sürecindeki zorluklar

Sokak köpekleri yaşam koşulları nedeniyle travma ve stres yaşayabilir. Bu durum agresif ya da korkak davranışlara yol açarak sahiplendirme sürecini zorlaştırabilir. Sağlık sorunları, potansiyel sahipler için ek maliyet ve bakım gereksinimleri anlamına gelmektedir.

Sosyal ve kültürel engeller açısından, bazı toplumlar sokak hayvanlarına karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olabilir. Bu durum, insanların sokak köpeklerini sahiplenme konusundaki isteksizliğini artırabilir. Kültürel normlar ve uygulamalar, sokak köpeklerine yönelik olumsuz tutumları devam ettirebilir.

Barınakların ve hayvan refahı kuruluşlarının kaynakları sınırlı olabilir. Bu durum, sokak köpekleri için yeterli bakım ve rehabilitasyon sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Yeterli finansman ve destek olmadan, sahiplendirme kampanyaları ve eğitim programları sınırlı olabilir.

Yetersiz veya eksik mevzuat, başiboş köpeklerin kontrolünü ve sahiplendirilmesini zorlaştırabilir. Mevcut yasaların etkili bir şekilde uygulanmaması, başiboş köpek nüfusunun kontrolünü zorlaştırabilir.

5.2.Sahiplendirme Sürecine Yönelik Çözümler

Eğitim ve bilinçlendirme kampanyaları hazırlanarak toplumun sahihsiz köpekler hakkında bilinçlendirilmesi, sahiplendirme oranlarını artırabilir. Eğitim kampanyaları, hayvan refahı ve sorumlu hayvan sahipliği konularında bilgi sağlamalıdır. Okullarda ve toplum merkezlerinde düzenlenen etkinlikler, çocukların ve yetişkinlerin hayvanlara karşı olumlu tutumlar geliştirmesine yardımcı olabilir. Sağlık ve rehabilitasyon programları çerçevesinde sokak köpeklerinin sağlık kontrolleri ve gerekli tedavilerinin yapılması, sa-

hiplendirme şanslarını artırır. Bu amaçla veteriner hizmetleri ve hayvan refahı kuruluşları ile işbirliği yapılmalıdır. Davranışsal sorunların ele alınması için rehabilitasyon programları ve eğitim seansları düzenlenmelidir.

Teşvikler ve destekler sağlanarak önemli bir ivme yakalanabilir. Sahiplendirme sürecini teşvik etmek için vergi indirimleri, ücretsiz veteriner hizmetleri ve diğer teşvikler sunulabilir. Yerel yönetimler ve özel sektör, sahihsiz köpeklerin sahiplendirilmesi için mali ve lojistik destek sağlayabilir.

Yasal düzenlemeler ve uygulamalar ile sahihsiz köpeklerin sahiplendirilmesi ve popülasyon kontrolü için etkili yasal düzenlemeler yapılmalı ve mevcut yasalar etkin bir şekilde uygulanmalıdır. Kayıt sistemleri ve takip mekanizmaları, sahihsiz köpeklerin durumunu izlemek ve kontrol altına almak için kullanılmalıdır.

Sahihsiz sokak köpeklerinin sahiplendirilmesi hem hayvan refahını artırmak hem de toplum güvenliğini sağlamak için önemli bir adım olacaktır. Bu süreçte karşılaşılan zorluklar, eğitim ve bilinçlendirme kampanyaları, sağlık ve rehabilitasyon programları, teşvikler ve destekler ile aşılabılır. Ayrıca, yasal düzenlemeler ve uygulamaların etkin bir şekilde hayata geçirilmesi, sahihsiz köpeklerin popülasyon kontrolünü ve sahiplendirilmesini kolaylaştıracaktır. Toplumun tüm kesimlerinin işbirliği ile sahihsiz köpekler için daha iyi bir yaşam sağlanabilir.

Öte yandan başıboş sokak köpekleri TBMM gündeminde ele alındı. Meclis'te de kanun çalışmalarına devam edilmektedir. Hükümet sorunun çözümü için muhalefet ile ortak zemin arayacak ve ayrıca sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve dernekler de fikirlerini sunacak. Hayata geçirilecek düzenleme ile sahiplendirme desteklenip teşvik edilecek. Barınakların hem sayısı artırılacak hem de mevcut olanlar modernize edilip sürdürülebilir hale getirilecek. Başıboş sokak köpeklerini kısırlaştırma ve çip takma işlemleri ile tedavi, bakımları da bu barınaklarda sağlanacak. Analizlere göre 2004 ile 2023 yılları arasında 2 milyon 450 bin 365 başıboş sokak köpeği kısırlaştırılmıştır. Bunlardan 529 bin 480'i de sahiplendirildi ancak yine de sokakların başıboş köpeklerden temizlenmesi sağlanamadı (TRT Haber, 2024).

Şekil 1. Avrupada sokak hayvanlarına yönelik uygulamalar(Kaynak: <https://x.com/MilliyetciOdak/status/1794010495927583178>)

6. SONUÇ

Sokak köpekleri sorununa çözüm aranırken insanların huzuru sağlanmalı ve sorun kökten çözülmelidir. Bu çözümler beş başlık altında özetlenebilir: i) sokak köpeklerinin insanlardan uzak tutulması, ii) sahiplendirme ve bakım, iii) ötenazi, iv) kısırlaştırma ve v) itlaf. Bu beş çözümün her biri, Anayasa'nın "herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir" (Madde 17), "herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir" (Madde 56) ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin "herkesin yaşama, özgürlük ve kişi güvenliği hakkı vardır" (Madde 3) hükümlerini yerine getirmekle eşdeğerdir (Koçak, 2024).

Sokak köpeklerini insanlardan uzak tutmak için kullanılabilir çeşitli stratejiler vardır. Bu stratejilerin amacı hem insanların güvenliğini sağlamak hem de sokak köpeklerinin refahını artırmaktır. Bu amaca ulaşmak için bazı stratejilere göz atarsak;

1. **Barınaklar ve rehabilitasyon merkezleri:** Başiboş köpekler bakım, tedavi ve rehabilitasyon hizmetleri alabilecekleri barınaklara götürülebilir. Barınaklar köpekleri kontrol altında tutmaya ve insanların güvenliğini sağlamaya yardımcı olur.

2. **Kısırlaştırma kampanyaları:** Başiboş köpek nüfusunu kontrol altına almak için kısırlaştırma kampanyaları düzenlenebilir. Bu, başiboş köpeklerin çoğalmasını önler ve nüfus kontrolünü sağlar.

3. **Besleme ve sağlık bakımı:** Sokak köpeklerine düzenli olarak yiyecek ve su sağlanması, sağlık kontrollerinin yapılması ve gerekli aşıların yapılması önemlidir. Bu, sokak köpeklerinin sağlığını koruyacak ve insanlarla temasını azaltacaktır.

4. **Eğitim ve farkındalık:** Sokak köpekleriyle birlikte yaşamın önemi ve sokak köpeklerine nasıl davranılması gerektiği konusunda toplumda eğitim ve farkındalık kampanyaları düzenlenebilir. Bu şekilde, insanlar sokak köpeklerine karşı daha anlayışlı ve yardımsever olabilirler.

5. **Belediye denetimleri:** Belediyeler sokak köpeklerini kontrol altında tutmak ve insanların güvenliğini sağlamak için düzenli denetimler gerçekleştirebilir. Başiboş köpeklerin sağlık durumları, popülasyonları ve insanlarla etkileşimleri sürekli olarak izlenmelidir.

6. **Sokak köpeklerinin rehabilitasyonu ve sahiplendirilmesi:** Sokak köpeklerinin rehabilitasyonu ve uygun şekilde sahiplendirilmesi için çalışmalar yapılabilir. Bu sayede sokak köpeklerinin sokaklarda dolaşması ve insanlarla teması azaltılabilir.

Yerel makamlar, hayvan refahı kuruluşları, STK'lar ve halk, bu stratejilerin etkili bir şekilde uygulanması için birlikte çalışmalıdır. Sokak köpeklerinin insanlarla temasını azaltmak ve güvenli bir ortam sağlamak için çabaların sürdürülmesi gerekmektedir.

Sokak köpeklerinin sahiplenilmesi ve bakımı, onların refahını artırmak ve toplum için güvenli bir ortam sağlamak açısından önemlidir. İşte süreçteki adımlar ve nelere dikkat edilmesi gerektiği:

Sahiplenme Süreci:

1. **Barınakları ve rehabilitasyon merkezlerini ziyaret edin:** Bir barınağı veya rehabilitasyon merkezini ziyaret ederek sahiplenmek istediğiniz sokak köpeklerini tanıyın. Bu merkezlerdeki köpeklerin sağlık durumlarını ve davranışlarını gözlemleyin.

2. **Köpek seçimi:** Sahiplenmek istediğiniz köpekle bir bağ kurun. Uygun yaşta, boyutta, cinsiyette ve mizaçta bir köpek seçin. Ancak, sokak köpeklerinin genellikle belirsiz bir geçmişi olduğundan, esnek olun ve köpeğin uyum sürecine hazır olduğunuzdan emin olun.

3. **Tavsiye ve rehberlik alın:** Sahiplenme süreci hakkında bilgi almak için barınak veya yeniden sahiplendirme merkezindeki personelle iletişime geçin. Köpeğin sağlık geçmişi, aşıları, beslenme gereksinimleri ve diğer bakım ihtiyaçları hakkında bilgi edinin.

4. **Evrak işlerini tamamlayın:** Sahiplenme sürecini başlatmak için gereken tüm evrak işlerini tamamlayın. Bu genellikle bir sahiplenme formunun doldurulmasını, bir sözleşmenin imzalanmasını ve bir ücretin ödenmesini içerir.

Bakım Yöntemleri:

1. **Sağlık kontrolleri ve veteriner ziyaretleri:** Sahiplendiğiniz köpeği sağlık kontrolleri için veterinerine götürün. Aşıları ve kurtlanmayı düzenli olarak güncelleyin. Gerekirse veterinerden tavsiye ve yardım alın.

2. **Düzenli egzersiz ve oyun:** Köpeğinizin fiziksel ve zihinsel sağlığı için düzenli egzersiz ve oyun zamanı sağlayın. Günlük yürüyüşler, koşu ve oyuncaqlarla oynamak köpeğinizin mutlu ve sağlıklı kalmasına yardımcı olacaktır.

3. **Dengeli beslenme:** Köpeğinize dengeli bir diyet verin. Kaliteli köpek mamaları ile beslenme ihtiyaçlarını karşılayın ve sularının her zaman temiz ve taze olduğundan emin olun.

4. **Eğitim ve sosyalleşme:** Köpeğinize temel eğitim komutlarını öğretin ve istenmeyen davranışları engellemek için olumlu pekiştirme yöntemini kullanın. Ayrıca köpeğinizin diğer insanlarla ve hayvanlarla sosyalleşmesi için fırsatlar sağlayın.

5. **Sevgi ve ilgi:** Evlat edindiğiniz köpeğinize sevgi, ilgi ve şefkat gösterin. Onunla zaman geçirin, sevgi dolu bir ortam sağlayın ve duygusal ihtiyaçlarını karşılayın.

6. **Güvenli bir ortam sağlayın:** Evinizi ve bahçenizi köpeğinizin güvenliği için uygun hale getirin. Zararlı maddeleri ve tehlikeli nesnelere uzak tutun, çitleri kontrol edin ve köpeğinizi dışarıdayken kaybolmaktan koruyun.

Sokak köpeklerini evlat edinmek ve onlara bakmak sorumluluk gerektiren bir süreçtir. Ancak doğru şekilde yapıldığında hem köpeğin hem de sahibinin hayatına büyük bir mutluluk ve tatmin getirebilir.

Sokak köpeklerine ötenazi uygulanması duygusal ve etik açıdan zor bir konudur ve genellikle son çare olarak görülür. Sokak köpeği ötenazisi genel-

likle aşağıdaki durumlarda veya koşullarda düşünülür:

1. **Ciddi sağlık sorunları:** Eğer sokak köpeğinin ölümcül bir hastalığı ya da yaralanması varsa ve acı çekiyorsa, ötenazi bir seçenek olabilir.

2. **Aşırı davranış sorunları:** Sahipsiz hayvan aşırı agresif veya tehlikeli davranışlar sergiliyorsa ve insanların veya diğer hayvanların güvenliği risk altındaysa ötenazi düşünülebilir.

3. **Barınakların aşırı kalabalık olması:** Barınaklardaki sahipsiz köpek sayısı, bakım ve kaynaklarla başa çıkılamayacak kadar fazlaysa ve alternatif çözümler bulunamıyorsa, bazı köpeklere ötenazi uygulanabilir. Ancak sokak köpeklerinin uyutulması her zaman tartışmalı bir konudur ve bu karar alınırken dikkate alınması gereken birçok faktör vardır. Uyutma kararı alınırken aşağıdaki prensiplere dikkat edilmelidir:

1. **Hayat kurtarılabilir mi?** Sokak köpeğinin hayatını kurtarmak için başka seçenekler var mı? Tedavi edilebilir bir hastalık veya yaralanma varsa, öncelikle bu seçenekler değerlendirilmelidir.

2. **İnsani muamele:** Sokak köpeği ötenazi sürecinde minimum acı ve sıkıntı yaşamalıdır. Veteriner hekimler, ötenazi prosedürü sırasında hayvanın rahat ve huzurlu olmasını sağlamak için gerekli önlemleri almalıdır.

3. **Etik ve yasal gereklilikler:** Ötenazi kararı yerel yasalara ve etik ilkelere uygun olarak verilmelidir. Sokak köpeklerinin ötenazisi için yerel makamlar tarafından belirlenen prosedürler ve standartlar takip edilmelidir.

4. **Alternatif çözümler:** Ötenazi genellikle son çare olarak düşünülmelidir. Sokak köpeklerine ötenazi uygulanmadan önce alternatif çözümler araştırılmalı ve mümkünse tercih edilmelidir.

Sokak köpeklerine ötenazi uygulanması duygusal ve etik açıdan zor bir karardır ve her durum farklıdır. Bu nedenle dikkatlice düşünülmeli ve en uygun çözüm bulunmalıdır.

Sokak köpeklerinin kısırlaştırılması, nüfus kontrolünde ve sokakta yaşayan hayvanların refahının iyileştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kısırlaştırma, sokak köpeklerinin kontrolsüz üremesini engeller ve dolayısıyla sokak köpeklerinin sayısını azaltır. Kısırlaştırma ayrıca saldırgan köpek davranışlarını azaltabilir, üreme sağlığı sorunlarını önleyebilir ve halk sağlığını koruyabilir. İşte sokak köpeklerinin kısırlaştırılmasıyla ilgili önemli noktalar:

1. **Veteriner kontrolü:** Başiboş köpekleri kısırlaştırmak için uygun bir veteriner bulunmalıdır. Veteriner köpeğin sağlığını değerlendirecek ve kısırlaştırma için uygun olup olmadığını belirleyecektir.

2. **Zamanlama:** Kısırlaştırma genellikle köpeklerin cinsel olgunluğa

ulaştığı 6-9 aylık yaşlar arasında yapılır. Ancak bazı durumlarda daha erken veya daha geç de yapılabilir. Uygun zamanın belirlenmesi için veteriner hekime danışılmalıdır.

3. **Kapsamlı bakım:** Kısırlaştırmadan önce ve sonra köpeğin kapsamlı bir sağlık muayenesi yapılmalıdır. Köpek anestezi altında olacağı için bu önemlidir. Buna ek olarak, uygun ameliyat sonrası bakım sağlanmalı ve iyileşme süreci izlenmelidir.

4. **Yerel kaynaklar ve programlar:** Birçok yerel yönetim veya hayvan refahı kuruluşu, sokak köpeklerinin ücretsiz veya düşük maliyetli kısırlaştırılmasını sağlamak için programlar yürütmektedir. Bu kaynaklar kullanılabilir.

5. **Sosyal faydalar:** Başiboş köpeklerin kısırlaştırılması sadece köpek popülasyonunu kontrol altına almakla kalmaz, aynı zamanda kamu sağlığı ve güvenliğini de iyileştirir. Kontrolsüz üreme, sokak köpeklerinin barınma koşullarını ve refahını olumsuz etkileyebilir.

6. **Farkındalık ve eğitim:** Halkın bilinçlendirilmesi ve evcil hayvan sahiplerinin kısırlaştırmanın önemi konusunda eğitilmesi önemlidir.

Kısırlaştırmanın faydaları ve işlemin nasıl yapıldığı konusunda bilgi verilmelidir.

Başiboş sokak köpeklerinin kısırlaştırılması, sadece hayvanların sağlığını ve refahını değil, aynı zamanda toplum sağlığını ve güvenliğini de artıran etkili bir yöntemdir. Bu nedenle, bu tür programların teşvik edilmesi ve desteklenmesi önemlidir.

Sokak köpeklerinin itlaf edilmesi ahlak dışı, etik dışı ve insanlık dışı bir uygulamadır. Sokak köpeklerinin itlaf edilmesi birçok açıdan sorunludur ve genellikle son çare olarak düşünülmelidir. İşte bu uygulamanın nedenleri ve alternatif çözümler:

Sokak köpeklerinin itlafıyla ilgili sorunlar:

1. **İnsanlık dışı bir uygulama:** Sokak köpeği itlafı, hayvan haklarına saygı göstermeyen insanlık dışı bir uygulamadır. Hayvanların acı çekmesine neden olabilecek ve yaşam haklarını ihlal edebilecek bir prosedürdür.

2. **Toplum için bir tehlikedir:** Sokak köpeklerinin itlaf edilmesi insanların güvenliğini sağlamaz. Aksine, bu tür radikal önlemler toplumda tepkilere ve protestolara neden olabilir.

3. **Nüfus kontrolünde etkisizdir:** Sokak köpeklerini öldürmek etkili bir nüfus kontrol yöntemi değildir. Köpek sayısını azaltmak yerine, bu uygulama köpek sayısını artırabilir, çünkü bu tür radikal önlemler nüfusun kontrolsüz bir şekilde artmasına neden olabilir.

4. Alternatif çözümler vardır: Sokak köpeklerini itlaf etmek yerine alternatif çözümler araştırılmalı ve uygulanmalıdır. Kısırlaştırma, rehabilitasyon, sahiplendirme ve barınaklar gibi daha insani ve etik yöntemler, nüfus kontrolü ve hayvan refahı için daha etkili ve sürdürülebilir çözümler sunmaktadır.

Sokak köpeklerinin itlaf edilmesi toplum için zararlı ve etik olmayan bir uygulamadır. Bunun yerine, başıboş köpek nüfusunun kontrolü ve refahı için daha insani, etik ve sürdürülebilir çözümler araştırılmalı ve uygulanmalıdır.

Başıboş köpeklerin varlığını yönetmek ve kamu sağlığı ile insan güvenliğini korumak için daha etkili ve insani bir yaklaşım önermek önemlidir. İşte 5199 sayılı Hayvan Refahı Kanunu paradigması üzerine inşa edilebilecek bazı değişiklik önerileri:

Kamu sağlığı ve insan güvenliğine öncelik verin: Yasanın amaç ve hedefleri güncellenerek, insan sağlığı ve güvenliğinin korunmasının önemi vurgulanmalıdır. Bu, başıboş köpeklerin kontrolü ve yönetimi için daha etkili mekanizmalar sağlayacaktır.

Kapsamlı nüfus kontrolü: Başıboş köpeklerin kontrolsüz üremesini önlemek için kapsamlı kısırlaştırma ve doğum kontrol programları uygulanmalıdır. Bu programlar başıboş köpeklerin sayısını azaltarak halk sağlığına ve insan güvenliğine daha fazla katkıda bulunur.

Barınaklar ve rehabilitasyon merkezleri: Başıboş köpeklerin rehabilitasyonu, bakımı ve sahiplendirilmesi için daha fazla kaynak ayrılmalı, barınakların ve rehabilitasyon merkezlerinin kapasitesi artırılmalıdır. Bu merkezler, başıboş köpeklerin kontrolü ve topluma entegrasyonu için önemlidir.

Sosyal yardım ve eğitim programları: Toplumda hayvan hakları konusunda farkındalık ve eğitim kampanyaları düzenlenmeli ve hayvanların sahiplenilmesi, bakımı ve sorumlulukları konusunda eğitim programları geliştirilmelidir. Bu, insanların sokak köpeklerine karşı daha anlayışlı ve destekleyici bir tutum benimsemelerini sağlayacaktır.

Yerel yönetimlerin rolünün güçlendirilmesi: Belediyeler ve yerel yönetimler başıboş köpeklerin kontrolü ve yönetiminde daha aktif bir rol oynamalı ve yerel düzeyde çözümler bulmalıdır. Bu, başıboş köpek nüfusunu kontrol etmek ve halk sağlığını korumak için önemlidir.

Etik ve insani uygulamaları teşvik edin: Yasalar, başıboş köpeklerin korunması ve refahı için etik ve insani uygulamaları teşvik etmelidir. Sokak köpeklerine yönelik şiddet, zulüm ve kötü muamelenin önlenmesi için gerekli mevzuat oluşturulmalıdır. Bu öneriler, başıboş köpeklerin kontrolü ve yönetimine yönelik daha etkili, adil ve insani bir yaklaşıma katkıda bulunabilir. Bu şekilde, sokak köpeklerinin refahı korunurken kamu sağlığı ve insan güvenliği de korunabilir.

Kamu makamlarının milyonlarca hayvana bakacak kaynaklara sahip olmadığı doğrudur. Bu nedenle, başıboş köpeklerin refahı ve kontrolü için hayvan refahı örgütlerine sorumluluk vermek bir çözüm olabilir. İşte bir öneri:

Yerel hayvan dernekleri ile işbirliği yapılarak soruna çözüm bulunabilir. Kamu kurumları yerel hayvan dernekleri ile işbirliği yaparak sokak köpeklerinin kontrolü ve bakımı konusunda ortak çalışmalar yürütebilir. Bu, kaynakların daha etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayacaktır. Hayvan dernekleri, kısırlaştırma ve doğum kontrol programları aracılığıyla önleyici sağlık hizmetleri sağlayabilir. Bu programlar başıboş köpek nüfusunu kontrol altına alır ve kontrolsüz üremeyi önler. Hayvan barınaklarının ve rehabilitasyon merkezlerinin düzgün bir şekilde işletilmesi son derece etkili olacaktır.

Hayvan refahı grupları, barınaklar ve rehabilitasyon merkezleri işleterek sokak köpekleri için bakım, tedavi ve geçici barınak sağlayabilir. Bu merkezler sokak köpeklerinin sağlık ihtiyaçlarını karşılar ve refahlarını artırır. Evlat edinme ve evlatlık verme programları daha etkin bir şekilde kullanılmalıdır. Hayvan refahı kuruluşları, evlat edinme ve bakıcılık programları düzenleyerek sokak köpeklerinin yeni yuvalar bulmasına yardımcı olabilir. Bu, sokak köpeklerinin barınaklardan uzak tutulmasını ve kalıcı bir aile bulmasını sağlar. Gönüllü desteğini ve katılımını teşvik etmek önemlidir. Hayvan refahı kuruluşları çalışmalarını gönüllü destekçiler ve bağışçılar aracılığıyla destekleyebilir. Bu, sokak köpekleriyle yapılan çalışmaların daha geniş bir toplum tarafından desteklenmesini sağlayacaktır.

Bu tavsiyeler, kamu yetkililerinin başıboş köpeklerle ilgili sorumluluklarını hayvan refahı kuruluşlarına devretmesi halinde daha etkili işbirliğine ve daha etkili çözümlere yol açabilir. Ancak, bu sürecin iyi yönetilmesi ve izlenmesi önemlidir. Ayrıca, hayvan refahı kuruluşlarına gerekli kaynakların sağlanması da bu işbirliğinin başarısı için hayati önem taşımaktadır.

Mevcut köpek popülasyonunun toplanması ve dişi/erkek olarak ayrılması, kontrolsüz üremeyi önlemek ve sokak köpeklerinin sayısını azaltmak için önemli bir adımdır. Dişi/erkek olarak ayrılma, kontrolsüz üremeyi önlemenin etkili bir yoludur. Ancak, bu sürecin etkili olması için doğru planlama, veteriner desteği, uygun barınma ve bakım koşulları ve sahiplendirme sürecinin desteklenmesi gerekmektedir.

Sahipli köpeklerin takibi ve sahiplerin sorumluluklarını yerine getirmemesi durumunda alınacak cezalar, köpeklerin kontrol altında tutulması ve toplumun güvenliğinin sağlanması açısından önemlidir. Köpek Kayıt Sistemi kullanılarak sahipli köpeklerin takibi için etkili bir kayıt sistemi oluşturulmalıdır. Bu sistem, köpeklerin sahipleriyle ilişkilendirilmiş, kimlik bilgileri ve aşı durumları gibi önemli bilgileri içermelidir. Kimliklenme ve Mikroçip Uygulaması daha aktif bir şekilde kullanılmalıdır. Sahipli köpeklerin kimliklenmesi, kayıt sistemine entegre edilmiş mikroçip uygulamasıyla sağlana-

bilir. Bu, kayıp köpeklerin sahiplerine kolayca ulaşılmasını sağlar. Aşı Takibi ve Sağlık Kontrolleri de oldukça önemlidir. Sahipli köpeklerin aşıları düzenli olarak takip edilmeli ve sağlık kontrolleri yapılmalıdır. Bu, köpeklerin sağlıklı olmasını ve enfeksiyondan korunmasını sağlayacaktır. Yasal yaptırımlar ve cezalar caydırıcı olmalıdır. Köpek sahipleri, köpeklerini kontrol altında tutmak ve toplumun güvenliğini sağlamak konusunda yasal sorumluluğa sahiptir. Bu sorumluluklarını yerine getirmeyen köpek sahipleri para cezası, el koyma veya diğer yasal yaptırımlarla karşı karşıya kalabilir. Yetkili memurlar ve denetimler önemlidir çünkü sahipli köpekleri izlemek ve sahiplerinin sorumluluklarını yerine getirdiklerinden emin olmak için yetkili memurlar tarafından yapılan düzenli denetimler caydırıcı olabilir. Bu denetimler, köpeklerin kayıt durumlarını kontrol etmek, sağlık durumlarını kontrol etmek ve sahiplerini bilgilendirmek için önemlidir.

Bu önlemler, sahipli köpeklerin kontrolü ve kamu güvenliğinin sağlanması için gereklidir. Sahipli köpeklerin sahipleri, köpeklerini kontrol altında tutmak ve topluma zarar vermelerini önlemek için gerekli önlemleri almalı ve yasal sorumluluklarını yerine getirmelidir.

Köpek sahipliğinin sıkı bir şekilde düzenlenmesi ve vergilendirilmesi, köpek sahiplerinin sorumluluğunu artırabilir ve köpekler için daha iyi bir bakım ve yaşam standardı sağlayabilir.

Sahiplendirme prosedürleri ve belgeleri: Köpeklerin sahiplendirilmesi belirli prosedürlere tabi olmalıdır. Başvuru sahiplerinin belirli kriterleri karşıladığından köpek bakımı konusunda yeterli bilgi ve deneyime sahip olduklarını gösterebildiklerinden emin olmak için bir sertifikasyon süreci oluşturulmalıdır.

Sahiplenme ücreti ve vergiler: Bir köpeğin sahiplenilmesi için sabit bir sahiplenme ücreti alınabilir ve bu ücret vergi olarak kaydedilebilir. Bu ücret, köpeğin bakım maliyetini ve kayıt sürecini karşılamak için kullanılabilir.

Köpeklerin kayıt altına alınması ve kimliklendirilmesi zorunluluğu: Sahiplenilen köpeklerin kayıt altına alınması ve kimliklendirilmesi zorunlu hale getirilebilir. Bu, köpeklerin kaybolması durumunda sahiplerine kolayca ulaşılmasını sağlayacak ve kontrolsüz üremeyi önleyecektir.

Köpek bakımı ve sağlık kontrolleri: Sahiplenilen köpeklerin düzenli sağlık kontrollerinden geçmesi ve aşılarının güncel tutulması gerekebilir. Bu, köpeklerin sağlıklı olmasını ve enfeksiyondan korunmasını sağlayacaktır.

Zorunlu eğitim ve farkındalık programları: Evlat edinme sürecinde yer alan kişiler için zorunlu eğitim ve farkındalık programları düzenlenebilir. Bu programlar köpek sahiplerini köpek bakımı, eğitimi ve sorumlulukları konusunda bilinçlendirir ve köpeklerin daha iyi bir yaşam standardına sahip olmasını sağlar.

Yetkili sahiplendirme kuruluşları ve denetimler: Sahiplendirmeler onaylı kuruluşlar tarafından yapılmalı ve düzenli denetimlere tabi olmalıdır. Bu denetimler, köpeklerin bakım koşullarını ve sahiplerinin sorumluluklarını kontrol etmek için önemlidir. Bu program, sahiplendirme sürecini daha düzenli hale getirerek köpeklerin daha iyi bir yaşam standardına sahip olmasını sağlayabilir ve kontrolsüz köpek nüfusunun azaltılmasına yardımcı olabilir. Bununla birlikte, bu tür katı kuralların oluşturulması ve uygulanması için kamu bilinci ve desteği önemlidir.

KAYNAKÇA

- Avrupa'da sokak hayvanlarına yönelik uygulamalar (AA), Milliyetçi Odak, Erişim adresi: <https://x.com/MilliyetciOdak/status/1794010495927583178> Erişim tarihi: 10.06.2024
- Aydoğdu, M. & Meral, O. (2019). Sahipsiz köpeklerin popülasyonunun kontrol altına alınması ve buna ilişkin hukuki altyapının oluşturulması. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 21, 2129-2159.
- Atay, E. E. (2022). İdare Hukuku (3. Basım). Ankara: Seçkin Kitabevi.
- Sokak köpekleri saldırıları yeniden gündemde. Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/gundem/sokak-kopekleri-saldirilari-yeniden-gundemde3429273> Erişim tarihi: 01.06.2024
- Dodurka, T. (2009). Köpeklerde Popülasyon Yönetimi. Erişim Adresi: http://www.turkvvet.biz/yazi/hayvan_refah.htm Erişim tarihi: 01.05.2024
- Eraslan, Y. (2023). Türkiye'de Sahipsiz Sokak Köpek Saldırılarında İdarenin Hukuki Sorumluluğu, Türk İdare Dergisi / Yıl: 94, Aralık 2022, Sayı: 495
- Eryaman'da sokak köpeklerinin parçaladığı kişiye tazminat. Erişim adresi: <https://www.eryaman.org/eryamanda-sokak-kopeklerinin-parcaladigi-kisiye-tazminat/> Erişim tarihi: 12.06.2024
- Gözler, K. (2019). İdare Hukuku Cilt II (3. Basım). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Hayvanları Koruma Kanunu. (2004, 24 Haziran). Resmi Gazete (Sayı: 25509). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040701.htm> Erişim tarihi: 12.06.2024
- Hayvanların Korunmasına Dair Uygulama Yönetmeliği. (2006, 12 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 26166). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/05/20060512-7.htm> Erişim tarihi: 01.06.2024
- HESAM. (2023). Başiboş Köpek Sorunu Analizi, Erişim adresi: <https://hesam.org.tr/basibos-kopek-sorunu-analizi/> Erişim tarihi: 05.06.2024
- Erişim adresi: www.icisleri.gov.tr Erişim tarihi: 05.06.2024
- Kırışık F. & Öztürk K. (2021). Şiddet Haberlerinden Hayvan Haklarına, Sahipsiz Köpek Sorunu. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (69), 360-388., Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/articlefile/1799433> Erişim tarihi: 20.06.2022
- Koçak, D. (2022). Forum, Türkiye'nin Sahipsiz Bir Sorunu: Bir İç Güvenlik Meselesi Olarak Başiboş Köpek Sorunu, Erişim adresi: <https://daktilo1984.com/forum/turkiyenin-sahipsiz-bir-sorunu-bir-ic-guvenlik-meselesi-olarak-basibos-kopek-sorunu/> Erişim tarihi: 20.05.2024
- Oğrak, YZ. (2009). Kangal Köpeği ve Yetiştiriciliği, Sivas Uzunyayla Dergisi, 1 (1), 13-16.

Bölüm 12

EĞİTİMDE 21.YÜZYIL BECERİLERİ İLE ELEŞTİREL DÜŞÜNME EĞİLİMİ*

*Yavuz Selim KARASU*¹

*Seda SAKARYA*²

1 Arş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, ORCID: 0000-0003-3715-9069, yselim-karasu@kku.edu.tr

2 Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, ORCID: 0000-0002-8105-809X sedasakarya@kku.edu.tr

*Bu çalışma birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz yüzyılda, bireylerin yaşadığı toplumun ve iş hayatının beklentilerini karşılayabilmesi için gereksinim duyduğu becerilere 21. yy becerileri denmektedir (Altınpulluk ve Yıldırım, 2020). Öğrenme becerilerinin yanı sıra, üst düzey bilişsel özellikleri de kapsayan bu beceriler, bilgi çağı olarak adlandırılan bu çağda bireylerin gerek iş gerekse de sosyal hayatlarında başarılı olmalarını sağlaması açısından önemlidir (Dede, 2009). 21. yy. becerileri tanımlamalarında genellikle problem çözme, takım halinde iş birliği içinde çalışma, iletişim kurma ve eleştirel düşünme gibi becerilerin ön planda olduğu; ve bireylerin verimli, etkili, üretken bir yaşam sürdürebilmeleri için bu becerilere sahip olmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda 21 yy. becerilerinin bireylere eğitim yolu ile kazandırılması ve bu becerilerin ders kapsamında ülkelerin eğitim programlarında yer alması önemli bir husustur (Anagün ve diğerleri, 2016).

21.yy becerileri genel hatlarıyla üç ana başlıkta incelenmektedir. Bu başlıklardan öğrenme ve yenilenme becerileri başlığı altında; yaratıcılık ve yenilenme, eleştirel düşünme ve problem çözme, iletişim ve işbirliği içerikleri; bilgi, medya ve teknoloji becerileri başlığı altında; bilgi okuryazarlığı, medya okuryazarlığı, bilgi ve iletişim teknolojileri yeterliliği becerileri bölümleri yer almaktadır. Son başlık olan yaşam ve mesleki beceriler başlığı altında ise esneklik ve uyum yeteneği, girişimcilik ve özyönetim, sosyal ve kültürlerarası beceriler ile liderlik ve sorumluluk kategorileri yer almaktadır (Koltuk ve Kocakaya, 2015).

P21 VE 21. YÜZYIL BECERİLERİ

21. yüzyıl becerileri ile ilgili literatür tarandığında, farklı topluluk ve kuruluş tarafından tanımlamalar yapıldığı görülmüştür. Tanımlanan bu çerçeveler arasında daha yaygın kullanılanı P21 olarak isimlendirilen Partnership for 21st Century Skills-21. yüzyıl becerileri ortaklığıdır. Nedeni ise 21. yüzyıl değişimlerinden etkilenerek kendini sürekli yenilemesidir (Orhan Göksun ve Kurt, 2020). Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere dünyada, 21. yüzyıl becerilerinin öğrencilere okul içinde ya da dışında kazandırılmasında öncülük eden bir kuruluş olan P21; (Tiryakioğlu, 2022) eğitim uzmanları, iş dünyası, hükümet liderleri arasında iş birliği ve ortaklıklar neticesinde ve tarafların katkılarıyla oluşturulmuştur (Özdemir, 2021).

P21, 21.Yüzyıl Öğrenme Çerçevesi (Framework for 21st Century Learning), eğitimciler, eğitim uzmanları ve iş dünyası temsilcilerinden gelen geri bildirimler dikkate alınarak, eğitim sistemlerinin nihai çıktısı olan öğrencilerin eğitim, sosyal hayat, iş hayatı ve yurttaşlık alanlarında yetkin birer birey olmalarını sağlamak için gereksinim duydukları bilgiyi, beceriyi, uzmanlığı ve destek sistemlerini tanımlamak adına, eğitim uzmanları ile iş hayatı temsilcilerince verilen geri bildirimler neticesinde oluşturulmuştur. 21.yüzyıl

becerileri hakkında çeşitli sınıflamalar yapılmıştır. Bu sınıflamaların bazıları Şekil 1’de verilmiştir.

Sınıflamayı yapan	Boyut	Açıklama
P21 Çerçevesi	Öğrenme ve Yenilenme	Eleştirel düşünme, yenilik, iletişim, problem çözme, yaratıcılık ve iş birliğidir.
	Bilgi, Medya ve Teknoloji Becerileri	Bilgi, medya ve teknoloji okuryazarlığıdır.
	Yaşam ve Kariyer Becerileri	Liderlik, kendini yönetme, girişkenlik, üretkenlik ve sosyal-kültürlerarası becerilerdir.
The American National Research Council [NRC] (Amerikan Ulusal Araştırma Konseyi)	Bilişsel Beceriler	Eleştirel düşünme, sistematik düşünme ve sıra dışı problemleri çözmedir.
	Kişilerarası Beceriler	Grupla çalışma, karmaşık iletişim, çeşitliliklere saygı, kültürel duyarlılık ve sosyal becerilerdir.
	İçsel-Özsel Beceriler	Öz-yönetim, kişisel gelişim, zaman yönetimi, öz-düzenleme becerilerinden meydana gelmektedir.
	Güçlendirilmiş Öğrenciler	Kendine has öğrenme ortamları oluşturarak, öğrenme hedeflerini belirleme ve onlara ulaşma, ayrıca teknolojiyi de öğrenme ortamlarında kullanabilme becerilerine sahip olmadır.
International Society For Technology In Education-[ISTE] (Uluslararası Eğitimde Teknoloji Topluluğu)	Dijital Vatandaşlık	Yasal, güvenli ve etik bir ortamdan oluşan dijital dünyada öğrenme, yaşama ve çalışma haklarını ve fırsatlarını bilerek bir arada yaşamadır.
	Bilgi Yapılandırma	Eleştirel düşünerek ve dijital araçları kullanarak bilgileri yapılandırma, anlamlı öğrenmeler oluşturma ve yaratıcı eserler üretmedir.
	Yenilikçi Tasarımcı	Çeşitli teknolojilerden yararlanarak kullanışlı, yeni ve yaratıcı tasarımlar yapıp sorunlara çözüm üretenlerdir.
	Sayısal Düşünen	Strateji geliştirip teknolojiden yararlanarak problemleri çözendir.
	Yaratıcı İletişimci	Yaratıcılık becerilerini ortaya koymak adına farklı kaynakları, dijital ortamları kullanabildir.
	Küresel İşbirlikçi	Küresel ve yerel gruplarla işbirliği içinde çalışandır.
	OECD	Bilgi
Beceri		Duygusal, sosyal ve bilişsel olarak uygulamaya dönük olan becerilerdir.
Tutum ve Değerler		Küresel, toplumsal, yerel ve kişisel değerlerdir.

Şekil 1. 21.Yüzyıl becerileri sınıflandırmaları (NRC, 2011; ISTE, 2016; OECD, 2005)

Şekil 1’de de görüldüğü üzere literatürde 21.yüzyıl becerilerini sistematik hâle getirmek ve tanımlamak amacıyla birçok kurum tarafından meydana getirilmiş sınıflandırmalar bulunmaktadır. Bu araştırmaların çokluğu ve çeşitliliği ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşların 21.yüzyıl becerilerine verdiği önemin boyutunu gözler önüne sermektedir

ÖĞRENME VE YENİLENME BECERİLERİ

Öğrenme ve yenilenme becerileri, bireylerin sürekli değişen dünyada başarılı ve uyumlu olmalarını sağlayan temel becerileri arasında yer alır. Bu beceriler, öz-düzenleyici öğrenme, yenilikçi düşünce ve problem çöz-

me, sürekli öğrenme, adaptasyonu kapsar ve bireylerin kişisel ve profesyonel yaşamlarında sürekli gelişim ve ilerlemeyi sürdürmelerine olanak tanır. Öz-düzenleyici öğrenme, bireylerin kendi öğrenme süreçlerini aktif olarak yönetmelerini, kendi hedeflerini belirlemelerini, stratejiler geliştirmelerini ve öğrenme sonuçlarını değerlendirmelerini ifade eder (Zimmerman, 2001). Öz-düzenleyici öğrenen bireyler, öğrenme faaliyetlerini planlama, uygulama ve değerlendirme süreçlerinde proaktif bir rol alırlar. Bu beceri, öğrencilere daha etkili ve verimli öğrenme deneyimleri sunar ve onların ömür boyu öğrenen bireyler olmalarını destekler. Yenilikçi düşünce becerileri ise, mevcut durumları yeni ve yaratıcı yollarla iyileştirebilme kapasitesini içerir. Problem çözme ile birleştiğinde, bu beceri bireylerin karmaşık sorunlara etkili çözümler üretebilmelerini sağlar. Sürekli öğrenme ve adaptasyon, günümüzün hızla değişen dünyasında bireylerin ve organizasyonların başarılı olabilmesi için kritik öneme sahip becerilerdir. Bu beceriler, bireylerin yeni bilgileri edinme, becerilerini geliştirme ve değişen koşullara hızlı bir şekilde uyum sağlama kapasitesini ifade eder. Sürekli öğrenme, bireylerin kariyer yollarında ilerlemelerini, kişisel ilgi alanlarını keşfetmelerini ve toplumsal değişimlere katkıda bulunmalarını destekler (Florida, 2004). Öğrenme sürecinin ömür boyu devam etmesi, bireylerin değişen dünyaya adaptasyonunu ve sürekli gelişimini sağlar (Jarvis, 2004). Adaptasyon ise, bireylerin veya organizasyonların değişen çevresel koşullara, teknolojik yeniliklere veya sosyal değişimlere etkili bir şekilde yanıt verebilme yeteneğidir. Bu beceri, bireylerin esnekliğini, yeniliklere açıklığını ve değişimlere proaktif bir şekilde yanıt verebilme kapasitesini içerir (Pulakos, Arad, Donovan, & Plamondon, 2000). Adaptasyon becerisi, bireylerin ve organizasyonların sürekli değişen koşullarda başarılı olmalarını sağlar ve onları gelecekteki belirsizliklere karşı daha dirençli hale getirir. Adaptasyon, bireylerin ve toplumların sürekli değişen çevresel, sosyal, ekonomik ve teknolojik koşullara yanıt verme ve bu koşullara uyum sağlama yeteneğidir. Bu süreç, özellikle 21. yüzyılın getirdiği hızlı değişiklikler ve zorluklar göz önünde bulundurulduğunda, bireysel ve kolektif başarının kritik bir bileşenidir (Weick & Quinn, 1999).

Yaratıcılık ve Yenilenme Becerileri

Yaratıcılık ve yenilenme, 21. yüzyıl becerileri bağlamında ele alındığında, bireylerin ve toplumların karşılaştıkları zorluklara yenilikçi ve yaratıcı çözümler üretme kapasitelerini ifade eder. Bu beceriler, özellikle hızla değişen dünyamızda, bireylerin adaptasyon yeteneklerini ve problem çözme becerilerini geliştirmekte kritik bir rol oynar. Yaratıcılık, genellikle yeni ve özgün fikirler üretme yeteneği olarak tanımlanır. Bu tanım, bireylerin var olan bilgileri yeni ve farklı yollarla birleştirerek özgün sonuçlar elde etme kapasitelerini vurgular (Ananiadou ve Claro, 2009). Craft (2005) yaratıcılığın, problem çözme süreçlerinde esneklik ve özgünlüğü teşvik eden bir beceri olduğunu belirtir. Bu

beceri, özellikle eğitim sürecinde, öğrencilerin bilgiyi pasif bir şekilde almak yerine, aktif bir şekilde işlemelerini ve yeni çözümler üretmelerini sağlar. Yenilenme ise, yaratıcılığın uygulamaya dökülmesi olarak görülebilir. Yaratıcılık, yeni fikirlerin üretilmesi süreciyle ilgilenirken, yenilenme bu fikirlerin uygulamaya konulması ve somut sonuçlar üretmesi sürecidir. Ananiadou ve Claro (2009) yenilenmenin, yaratıcı fikirlerin toplumsal ve ekonomik değere dönüştürülmesinde merkezi bir rol oynadığını belirtir. Bu ilişki, yaratıcılık ve yenilenmenin birbirini tamamlayıcı olduğunu ve birlikte çalıştıklarında bireylerin ve toplumların karşılaştıkları sorunlara etkili çözümler üretebileceğini gösterir. Yaratıcılığın teşvik edilmesi, bireylerin potansiyellerini tam anlamıyla ortaya koymaları için önemlidir. Kaufman ve Beghetto (2007) okulların yaratıcılığı destekleyen ortamlar oluşturarak öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerini geliştirebileceğini belirtir. Öğretim metodolojilerinde yaratıcılığı teşvik edici yöntemlerin entegrasyonu, öğrencilere sorgulama, keşfetme ve özgün fikirler üretme fırsatları sunar. Ayrıca, Chalkiadaki (2018) çok disiplinli projelerin ve etkinliklerin, öğrencilerin farklı perspektifleri keşfetmelerine ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olduğunu vurgular.

İletişim ve İşbirliği

Türk Dil Kurumuna göre iletişim; duygu, düşünce ve bilgilerin çeşitli yollarla iletilmesi ve başkalarına aktarılması olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2024). Farklı bir tanımda ise iletişim, sahip olunan duygu ve düşüncenin mümkün olduğunca farklı yollarla başkalarına iletilmesi olarak ele alınır (Yılmaz Sarkın, 2012). Birçok iletişim kanalı bulunmaktadır. Cüceloğlu (2015) bu kanalları görsel, işitsel, dokunsal, koku alma ve tat alma olarak sıralamaktadır. Bir insanın yüzünü, mimiklerini ve kıyafetlerini görmek, sesini duymak, parfüm koklamak, dokunmak gibi farklı duyuları kullanarak onun nasıl biri olduğunu anlamak mümkündür. Bu nedenle iletişim kanalları, iletişimin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilir. İletişim sözlü iletişim ve sözsüz iletişim olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sözlü iletişim kelime seçimi ve o kelimelerin doğru ve anlaşılır vurgulanmasından oluşurken, sözsüz iletişimde daha çok vücut duruş şekli, jest ve mimikler etkilidir. Bu öğeleri farkında olmadan kullandığımızdan; kullanılan bu öğeler sözsüz iletişimi sözlü iletişimden daha etkili hale getirir (Gökçe, 2013). İşbirliği ise, ortak bir amaç için birlikte çalışan kişi veya grupların oluşturduğu çalışma ortaklığı olarak tanımlanmaktadır. Eğitim hayatından sonra başlayacak olan çalışma hayatı ve sosyal yaşantılarda bireyin iş birlikçi ve gruplar halinde çalışması, grubun içinde duygu ve düşüncelerini daha doğru ve rahat ifade edebilmesi, gerektiği yerde liderlik yapabilmesi için bu becerilerin temelini erken yaşlarda kazanılması gerekmektedir (Tuncel, 2009).

Etkili iletişim becerileri, bireylerin düşüncelerini, duygularını ve bilgilerini açık ve anlaşılır bir şekilde ifade edebilmelerini ve aynı zamanda diğerlerinden gelen mesajları doğru bir şekilde anlayabilmelerini sağlar. Dinle-

me, empati kurma, açıklık, saygı ve geri bildirim becerileri, etkili iletişimde kritik öneme sahiptir (Hargie, 2014). Etkili iletişim; bireylerin çatışma çözme, takım çalışması ve liderlik gibi alanlarda başarılı olmalarını destekler (Gueldenzoph & May, 2002). İletişim ve işbirliği; 21. yüzyıl becerilerinin merkezinde yer alır ve bireylerin akademik, sosyal ve profesyonel yaşamlarında başarılı olmaları için kritik öneme sahiptir. Etkili iletişim ve işbirliği becerilerinin geliştirilmesi, bireylerin daha etkili liderler, takım üyeleri ve vatandaşlar olmalarını sağlar ve dijital çağın getirdiği yeni iletişim araçları ve platformları, bu becerilerin sürekli olarak geliştirilmesini gerektirir. İşbirliği, bireylerin veya grupların ortak hedeflere ulaşmak için birlikte çalışmalarını ifade eder ve hem eğitim hem de iş dünyasında kritik bir beceri olarak kabul edilir. 21. yüzyılın karmaşık ve sürekli değişen dünyasında işbirliği becerileri, bireylerin ve organizasyonların başarılı olabilmesi için temel bir unsurdur. İşbirliği, farklı bireylerin veya grupların bir araya gelerek bir problemi çözmek, bir proje üzerinde çalışmak veya ortak bir hedefe ulaşmak için bilgi, beceri ve kaynaklarını birleştirmeleri sürecidir. İşbirliği, bireylerin birbirlerinin güçlü yönlerinden faydalanmasını, zayıf yönlerini telafi etmesini ve ortak bir amaca doğru daha verimli bir şekilde ilerlemesini sağlar (Archer-Kath ve Johnson, 1994). Bununla birlikte işbirliği; çeşitliliğe, yaratıcılığa ve yenilikçiliğe katkıda bulunarak, karmaşık sorunların üstesinden gelmede önemli bir role sahiptir (Page, 2007). (Gillies, 2008). İşbirlikçi öğrenme, bireylerin sosyal becerilerini, eleştirel düşünme yeteneklerini ve öz-yeterlilik algılarını artırır (Slavin, 1996).

Eleştirel Düşünme ve Eleştirel Düşünme Eğilimi

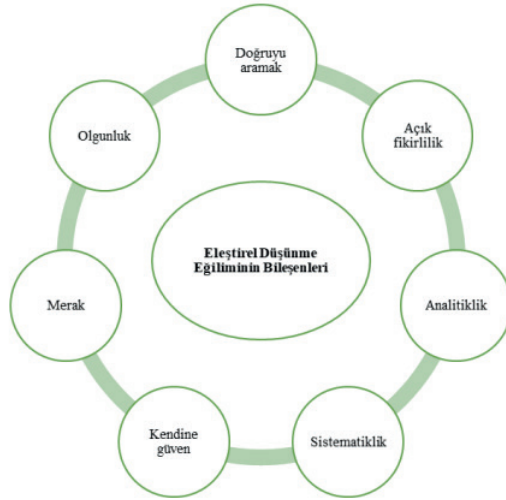
Eleştirel düşünmenin literatürde pek çok tanımı yer almaktadır. Grant'a (1988) göre eleştirel düşünme, genel olarak muhakeme etme, mantıklı düşünme, ileri düzeyde düşünme, akıllı davranma, yaratıcı düşünme gibi düşünme süreçleri veya biçimleridir. Beyer (1985) ise eleştirel düşünmeyi, bilgiyi toplama, değerlendirme ve etkili biçimde kullanma becerisi olarak ele almıştır. Eleştirel düşünme genel olarak yüksek düzeyde düşünmeyi; uygulama veya analizden çok sentez ve değerlendirme yapmayı gerektirmektedir (Moore, 2013). Bu süreç, bireylerin bilgiyi yorumlama, sonuç çıkarma ve mantıklı yargılara varma becerilerini içerir (Ennis, 1985). Eleştirel düşünme, bireylerin yalnızca bilgiyi kabul etmeyip; bu bilgiyi sorgulama ve değerlendirme yeteneğini ifade eder. Bu beceri, bireylerin karmaşık problemleri çözmeye, etkili kararlar alma ve farklı perspektifleri değerlendirme kapasitesini artırır; özellikle hızla değişen ve karmaşıklaşan dünyamızda, bireylerin bilgiyi etkili bir şekilde kullanmaları ve yenilikçi çözümler üretmeleri için temel bir öneme sahiptir (Elder ve Paul, 2008). Eleştirel düşünme, eğitimde de öğrencilerin bağımsız düşünme yeteneklerini geliştirmek için vazgeçilmez bir unsurdur. Öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmesi, onların akademik başarılarını ve yaşam boyu öğrenme kapasitelerini artırır (Bloom, 1956). De-

mirel (2007) eğitimde program geliştirmenin önemine işaret ederken, bu süreçte eleştirel düşünme ve 21. yüzyıl becerilerinin merkezi bir rol oynaması gerektiğini vurgular. Fasasi (2011), Nijerya'da yükseköğretimin planlanması ve geliştirilmesi bağlamında eleştirel düşünme ve 21. yüzyıl becerilerinin önemini vurgular.

21. yüzyıl becerileri bağlamında, eleştirel düşünme, yaratıcılık, iletişim ve işbirliği gibi becerilerle birlikte anılır (Ananiadou & Claro, 2009). Bu beceriler, öğrencileri bilgi çağının getirdiği zorluklara hazırlamak için temel taşlardır. Eleştirel düşünme ve eğitim arasındaki ilişki, öğrencilerin bilgiyi anlamaları, analiz etmeleri, değerlendirmeleri ve üzerinde düşünmeleri sürecinde önemli bir yere sahiptir. Eğitim, eleştirel düşünme becerilerini geliştirmek için ideal bir zemindir; çünkü öğrencilere çeşitli düşünme biçimlerini keşfetme ve uygulama fırsatı sunar. Acharya (2017) ve Akar (2007) gibi araştırmacılar, eleştirel düşünmenin eğitimdeki önemini vurgulamış ve öğrencilerin bu beceriyi geliştirmeleri için stratejiler sunmuşlardır. Eğitim sürecinde eleştirel düşünme, öğrencilere bilgiyi ezberletmenin dışında onların bu bilgiyi değerlendirmelerini, sorgulamalarını ve kendi düşüncelerini oluşturmalarını teşvik eder. Akar (2017) ile Seferoğlu ve Akbıyık (2006), eleştirel düşünme becerilerinin öğrencilerin akademik başarıları üzerinde olumlu bir etki yarattığını belirterek, bu becerilerin öğrencilerin derinlemesine öğrenmelerini ve bilgiyi uygulama kapasitelerini geliştirdiğini vurgularlar. Eleştirel düşünme, öğrencilerin karmaşık sorunları çözmelerine ve bilinçli kararlar almalarına olanak tanır, bu da onların hayat boyu öğrenen bireyler olmalarını sağlar. 21. yüzyıl becerileri bağlamında Ananiadou ve Claro (2009) ile Care ve diğerleri (2016) çalışmaları, eleştirel düşünmenin, öğrencileri bilgi çağının getirdiği zorluklara hazırlamada kritik bir rol oynadığını göstermiştir. Buna göre eleştirel düşünme; yaratıcılık, işbirliği ve iletişim becerileri gibi diğer 21. yüzyıl becerileriyle birlikte, öğrencilerin etkili ve üretken bireyler olarak topluma katkıda bulunmalarını sağlar. Bununla birlikte; Bozkurt ve Çakır (2016) ve Kennedy ve Gruber (2014) da 21. yüzyıl becerileri ve eleştirel düşünme arasındaki ilişkiyi daha geniş bir perspektiften incelerken, bu becerilerin öğrencilerin kişisel ve akademik gelişimine nasıl katkıda bulunduğunu araştırmıştır. Bu becerilerin geliştirilmesi, öğrencilerin gelecekteki kariyer yollarında ve günlük yaşamda karşılaşacakları zorluklarla başa çıkmalarını sağlamaktadır. Eğitimciler, bu becerileri öğrencilerin günlük öğrenme süreçlerine entegre ederek, onların sürekli değişen dünyaya adaptasyonunu ve başarılı olmalarını destekleyebilir.

İki temel boyutu olan eleştirel düşünme kavramının boyutlarından biri beceri iken diğer boyutu ise eğilimdir. (Halpern, 1993, Facione, 1990). Eğilim kavramı, bir alana veya davranışa karşı duyulan istek, onu yapmaya yönelik yatkınlık ve aynı zamanda mevcut becerileri kullanma yönelimi olarak tanımlanır (Facione, ve diğerleri 1998). Eğilim kavramı becerilerin ön koşulu-

dur başka bir ifade ile bu becerilerin kullanılması için öncülük eder (Perkins ve diğerleri 1993). Eleştirel düşünme becerilerini kullanabilmek için bu beceriye yönelik eğilimin olması gerekir ve bu eğilim eleştirel düşünme becerilerini kullanmaya yönelik gerçekleşen yönelimdir (Facione ve diğerleri, 1995). Eğer eleştirel düşünme eğilimi yok ise, sahip olunan beceri, eğilim olmadığından kullanılamaz ve kullanılmadıkça da işlevini yitirebilir. Bu nedenle beceriyi tek başına öğretmenin yeterli olmayacağı, önemli olanın eğilim oluşturarak beceriyi kullanmaya yönelik istek duyulmasını sağlamak olduğu ifade edilmiştir (Halpern, 1998). Literatürde pek çok araştırma; eleştirel düşünme eğilimine sahip olunursa eleştirel düşünme becerilerinin kullanılabilirliğini savunur (Halpern, 1998, Walker, 2003, Zhang, 2003). Facione, Facione ve Giancarlo (1998) gerçekleştirdikleri çalışmada eleştirel düşünme eğilimini 7 karakteristik özelliğe ayırmıştır:

Şekil 2. Eleştirel düşünmenin bileşenleri (Facione., Facione. ve Giancarlo, 1998)

Eleştirel düşünme eğilimi birçok yönden etkilenebilir. Eleştirel düşünmeyi etkileyen bu faktörler hem eleştirel düşünme becerisinin hem de eleştirel düşünme eğiliminin oluşmasında ve gelişmesinde etkili bir rol oynamaktadır. Her toplumda kendisine farklı roller biçilmesi, biyolojik ve psikolojik farklılıklar meydana getirmesi sebebiyle cinsiyet faktörü eleştirel düşünme eğilimini etkileyen faktörlerden biridir. Cinsiyet rolleri, toplum tarafından belirlenen ve sınırları toplum tarafından çizilen rollerdir. Kadınların özellikle erkeklere göre daha az söz sahibi olduğu ataerki toplum düzeninde, bir durumu ya da bir olguyu gönül rahatlığıyla eleştiremeyen ya da eleştirisini dile getiremeyen kadınların, bu beceriyi kazanmada veya onu kullanmadaki eğilimi olumsuz yönde etkilenebilmektedir (Yıldırım-Döner ve Demir, 2022). Cinsiyet faktörünün dışında yaş faktörünün de bireylerin eleştirel düşünme eğili-

mini etkiler nitelikte olduğu söylenebilir (Yıldırım-Döner ve Demir, 2022). Örneğin Piaget (1970), zihin ile ilgili süreçlerin ve etkinliklerin yaş düzeyi ile doğrudan bağlantılı olduğunu ve yaşla birlikte geliştiğini ifade etmiştir. Ay ve Akgöl (2008) gerçekleştirdiği çalışmada yaş değişkeninin eleştirel düşünme gücünü etkilediğini ifade etmiştir. Yaş değişkeninin pek çok olgunluğu beraberinde getirmesi nedeniyle eleştirel düşünmede rol oynadığı söylenebilir. Eleştirel düşünme eğilimlerini etkileyen bir diğer faktör ise ebeveynlerin bu beceriye yönelik tutumları ve inançlarıdır. Tümkaya ve Aybek'in (2008) çalışmasında bireyin annen eğitim durumunun, bireyin eleştirel düşünme eğilimini anlamlı bir şekilde farklılaştırdığını ifade etmiştir. Bununla birlikte; eğitim anlayışları ve öğretmenin öğrenciyi eleştirel düşünme yönünde destekleyecek bir okul ve sınıf ortamı oluşturmaları, eleştirel düşünme eğiliminin oluşmasında rol oynamaktadır. Eleştiren ve sorgulayan bireyler yetiştirilebilmesi için önce öğretmenlerin bu nitelikleri taşıması ve öğrenciyi bunları nasıl öğretmesi gerektiğini bilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Aybek, 2007).

Problem Çözme

Bireylerde olması gereken en önemli temel becerilerden biri de problem çözme becerisidir. Bu beceri sadece sayısal işlem gerektiren problem ve çözümleri anlamına gelmemektedir. Bireyin hayatta karşılaşacağı sorunlara çözümler üretmesi de problem çözme becerisini karşılamaktadır (Cingöz, 2023). Problem çözme başka bir ifade ile süregelen sorunları nihayete erdirmek için hem yeni hem de eski teknikler uygulamak, problemin sonucuna ulaştıracak katkıda bulunacak kilit soruları sorabilmek olarak da adlandırılabilir (P21,2019). Problem çözme, sorunların zorluklarının farklı isteklere uygun cevaplar vermek amacıyla bireylere bilişsel, duyuşsal ve psikomotor davranışların bir araya getirilerek, sentez bir davranış olarak da tanımlanabilir (Heppner ve Krauskopf,1987). Bireylerin şu anda ve gelecekte nasıl sorunlarla yüz yüze geleceği bilinmemektedir. Problem çözme becerisine sahip bireyler karşılaştıkları sorunları diğerlerine göre daha rahat çözebilmektedirler. Bu nedenle herhangi bir olay veya durum karşısında çözüm üretmeyi bilen ve problem çözme becerileri üst düzeyde olan bir topluma ihtiyaç vardır. Bunun da ön koşulu toplumdaki bireylerin bu beceriye sahip olmasıdır. (Cingöz, 2023).

YAŞAM VE MESLEKİ BECERİLER

Günlük yaşamımızda ve iş alanlarımız da düşünme becerilerinden ve içerik bilgisinden fazlasına ihtiyaç duyulmaktadır. Evrensel olarak bir yarış içinde olan öğrencilerden yaşam ve çalışma ortamlarına uyum sağlayabilmeleri için gereken yaşam ve mesleki becerilere sahip olmaları istenmektedir (P21, 2019). Yaşam ve mesleki beceriler kategorisinde alt beceriler olarak esneklik ve uyum, girişimcilik ve öz yönetim, liderlik ve sorumluluk, , sosyal ve kültürlerarası beceriler bulunmaktadır.

Esneklik ve Uyum

Esneklik kavramı değişen durumlar karşısında bireyin inançları ve tepkileri arasındaki dengeyi sağlaması olarak adlandırılırken; uyum, durumlar değiştiğinde esneklik sağlayabilme ve esnek davranabilmektir. Sürekli değişim gösteren yüzyılımızda bu beceriler yüzyılın gerekliliği olan becerilerdir. Bu beceriye sahip bireyler iş ve eğitim hayatında yeni gelişen bir duruma hemen tepki verip çabuk adapte olabilir, birden fazla kişiyi yönetip ekip çalışmasına dahil edebilir, köklü ve kabul edilmesi zor değişikliklere dirençli kalmayabilirler (IOWA, 2013). Esneklik, değişen ortama uyum sağlama olarak tanımlanmaktadır. Esneklik; değişen koşullara tepki verme ve etkin katılım yoluyla olumlu bir şekilde farklı olanaklara farklı tavırlar ortaya koyma becerisi; uyum sağlayabilme becerisi ise bireyin karşılaştığı değişikliklerin üstesinden gelmek için maruz kaldığı duruma karşı sahip olması gereken esneklik ile yenilikçi yaklaşımlarıyla yeni ve mevcut duruma adaptasyon sağlayabilmek olarak tanımlanmaktadır (IOWA, 2013). Esnek olmak (P21, 2019)'a göre; geri bildiriye yönelik olarak olumlu veya olumsuz eleştirilerin üstesinden gelmek üzere, özellikle de kültürel farklılaşmanın çok olduğu yerlerde yeni, farklı çözüm yollarını farklı fikir ve düşünceleri anlayabilmek adına bireyin bu durumları eleştiriye açık bir şekilde zihninde dengeye ulaştırması şeklinde tanımlanmaktadır. Uyum sağlayabilme becerisi (P21, 2019)'a göre; çeşitli görevlerde, farklı iş sorumluluklarına plan ve programlarına uyum sağlamak amacıyla önceliklerini ve belirsizliklerini etkili ve verimli bir şekilde çözümleyebilmektir.

Girişimcilik ve Öz Yönetim

Günümüzde girişimcilik yenilikleri takip edip fırsatları değerlendirirken; bu planlar doğrultusunda faaliyete geçmek olarak tanımlanmaktadır (Çetinkaya Bozkurt, 2011). Bir hedef doğrultusunda amaç belirleme, çeşitli süreli planlar yapma, zamanı doğru kullanarak etkili yönetme becerisi ise öz yönetim becerisidir (P21, 2019). Girişimcilik ve öz yönetim becerisine sahip bireyler; başarı için hedefler koyarlar, vakitlerini etkili kullanırlar, tecrübe-rinden dersler çıkarırlar, yaşam boyu öğrenmeye dikkat ederler ve kendilerini tanıyıp bu yolda ilerlerler (Tiryakioğlu, 2022).

Sosyal ve Kültürlerarası Beceriler

İçinde yaşadığımız yüzyılda toplumsallaşma becerilerine sahip olma imkânı geçmişe göre oldukça fazladır. Çünkü geçmişteki gibi sadece yaşanan toplumun inanç, değer ve ortak paydalarına sahip olmakla birlikte; şu anda bireyler bilgi teknolojileri sayesinde birbirleri ile yer ve mekân gözetmeksizin eş zamanlı görüşüp, konuşup bilgi ve düşüncelerini karşısındaki kişilere kolayca aktarabilmektedirler (Cingöz, 2023). Sosyal beceriler; sosyal sorumluluklarının farkında olmak ve bu sorumlulukları yerine getirebilen, çevresi ile etkili bir iletişim becerisine sahip olmak için yerel ve evrensel değerlere

saygılı olmayı içeren becerilerdir (Cingöz, 2023). Kültürlerarası beceriler; bireyin farklı kültürlerin hâkim olduğu bir çevrede hâkim kültürün değerlerine uygun davranışlar gösterebilme becerisidir (Özçelik ve Eke, 2019).

21. yüzyılda erken yaşlarda kazandırılması gereken en temel becerilerden birisi sosyal ve kültürlerarası becerilerdir (NRC, 2011). Kültürlerarası becerikliliğe sahip kişilerde; farklı kültürel özelliklere sahip insanların gereksinimlerini, onların diğer hedef ve amaç davranışlarını empati becerileri sayesinde özümseyerek bunları gerçekleştirebilmek söz konusudur. Son zamanlarda teknolojideki yeniliklerle birlikte farklı kültürler bir araya gelmiş bu da kişilerin sosyal ve kültürlerarası becerilere sahip olmalarını gerektirmiştir (Soruklu, 2022). 21. yüzyıl becerilerinden olan sosyal ve kültürlerarası becerilere sahip birey, diğer insanlarla etkili bir şekilde iletişim kurar ve çeşitli ekiplerle işlerde verimli ve etkili bir şekilde çalışır (Oruçoğlu, 2023).

Girişimcilik ve Öz Yönlendirme Becerisi

Girişimci kimliğe sahip bireyler, üretim yapmak amacıyla işe başlayan veya mevcut işi tamamlamaya kalkan kimse, müteşebbis olarak tanımlanmaktadır. Öz yönlendirme becerisi ise; kişinin kendi becerilerinin farkında olarak kendisini bir alana, bir bölüme, bir duruma göre oryante edebilmektir (TDK, 2024). Öz yönlendirme becerisi üç ana unsurdan oluşur, bunlar; hedef ve zaman yönetimi, bağımsız çalışma ve kendini yönlendirme becerisine sahip olmaktır (Cingöz, 2023). Hedef ve zaman yönetimi için bireyler kısa, orta, uzun vadeler halinde hedefler belirlenmelidir. Vaktini etkili ve verimli bir şekilde kullanması gerekir. Bağımsız çalışma; bireyin direkt olarak, kimseyle iletişimi ve kontrolü olmaksızın kendi kendini kontrol ederek, görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyi, bunları önem sırasına koyabilmeyi ve planladığı gibi gerçekleştirme becerilerini ele alır (P21, 2019). Kendini yönlendirme ise, bireyin sahip olduğu sosyal yeteneklerden biridir ve topluma uygun hale getirmek için, kişinin kendi öz-sunumunu (self-presentation) denetleme ve değiştirme eğilimi olarak tanımlanabilir (Long ve Dobbins, 1992).

Girişimcilik maddi çıkarları göz önünde bulundurarak yeni fikirleri, farklı bakış açılarını ticari kaygı güderek somut ürünlere dönüştüren davranış olarak tanımlanabilir. Girişimcilik bir gereksinimin ortadan kaldırılmasına yönelik somut davranışları ifade etmektedir (Yener, 2019).

Liderlik ve Sorumluluk Alma Becerisi

Liderlik diğer adıyla önderlik, diğer insanları etkileyerek insanların tavır ve tutumlarına yön verir. Liderlik belli sorumlulukları da beraberinde getirir. P21 (2019)'a göre liderlik, diğer insanlara kılavuzluk etmek veya yol gösterici olmak olarak tanımlanmıştır. Bu beceriye sahip kişiler başkalarına kendi düşünce, duygu ve fikirlerini empoze edebilen, kendi amaçları doğrultusunda kişileri, toplumu etkileyip o çevresindekilere sorumluluk vererek kontrol

altına alabilen, hitabet yeteneği güçlü, öz denetime sahip, olay ve durumlar karşısında risk alabilen, sorumluluktan kaçmayan, yol gösterici kişilerdir. Sorumluluk alma becerisi ile liderlik birbirine paralel becerilerdir. Bu beceriler 21. yy'da eğitim ve öğretimde öğrencilerin kazanması gereken en önemli beceriler arasında gösterilmektedir. (P21, 2019).

BİLGİ, MEDYA VE TEKNOLOJİ BECERİLERİ

Medya ve teknoloji sayesinde meydana gelen hızlı değişimler sayesinde 21. yüzyıl öğrencileri daha fazla bilgiye oldukça kısa sürede erişim sağlayabilmektedirler. Bununla birlikte bilgi, medya ve teknoloji becerileri bireylere eleştirel bir bakış açısı kazandırmaktadır (Tiryakioğlu, 2022). Bilgi, medya ve teknoloji becerileri kategorisinde alt beceriler olarak bilgi okuryazarlığı, medya okuryazarlığı, bilgi ve iletişim teknolojileri yeterliliği bulunmaktadır.

Bilgi Okuryazarlığı

Bilgi okuryazarlığı, 21. yüzyılda bireylerin etkili bir şekilde bilgiye erişebilmeleri, bu bilgiyi değerlendirebilmeleri ve kullanabilmeleri için gerekli olan temel bir beceridir. Bu beceri, özellikle dijital çağda, bilgi kaynaklarının çeşitliliği ve erişilebilirliği arttıkça daha da önem kazanmaktadır. Bilgi okuryazarlığı, bireyin bilgiye erişme, bu bilgiyi değerlendirme, etkili bir şekilde kullanma ve etik kurallar çerçevesinde paylaşma yeteneğidir (American Library Association, 2000). Bu beceri, bireylerin bilgiyi sadece bulmalarını değil; aynı zamanda eleştirel bir şekilde analiz etmelerini, anlamalarını ve bu bilgiyi farklı bağlamlarda uygulayabilmelerini de içerir (Eisenberg, Lowe, & Spitzer, 2004). Bilgi okuryazarlığı, bireylerin bilgi çağında bilinçli ve etkili kullanıcılar olmalarını sağlar. Bu beceri, özellikle yanıltıcı bilgilerin ve sahte haberlerin yaygınlaştığı bir dönemde, bireylerin doğru bilgiyi ayırt edebilmeleri ve bilgiye dayalı kararlar almaları için kritik öneme sahiptir (Head, 2013). Ayrıca, bilgi okuryazarlığı, bireylerin yaşam boyu öğrenme süreçlerini destekler ve onların sürekli değişen dünyaya uyum sağlamalarını kolaylaştırır (Lloyd, 2006). Bilgi okuryazarlığı, öğrencilerin akademik başarısını doğrudan etkileyen bir beceridir. Araştırmalar, bilgi okuryazarı öğrencilerin, bilgiyi daha etkili bir şekilde toplayabildiklerini, analiz edebildiklerini ve kullanabildiklerini göstermektedir (Julien & Barker, 2009). Bu beceri, öğrencilerin problem çözme süreçlerinde başarılı olmalarını sağlar; aynı zamanda eleştirel düşünme ve yaratıcı düşünme yeteneklerini geliştirir (Walraven, Brand-Gruwel, & Boshuizen, 2008).

Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yeterliliği

Bu beceriler; 21. yüzyılda bireylerin etkin bir şekilde çalışabilmeleri, öğrenebilmeleri ve günlük yaşamlarını yönetebilmeleri için gereken temel beceriler arasında yer alır. Bu beceriler, bilgi çağının temel taşlarından biri olarak kabul edilir ve bireylerin dijital dünyayla etkileşimini kapsamlı bir şekilde ele

alır. Bu beceriler; bireylerin bilgiye erişme, bu bilgiyi işleme, değerlendirme ve kullanma; dijital teknolojileri etkili bir şekilde kullanma ve medya içeriklerini anlama ve kritik bir şekilde değerlendirme yeteneklerini içerir (Ananiadou & Claro, 2009). Bireylerin dijital dünyada bilinçli ve etkili kullanıcılar olmalarını sağlar ve teknolojiyi etik bir şekilde kullanma bilincini geliştirir. Eğitimde bu becerilerin entegrasyonu, öğrencileri bilgi çağının gerekliliklerine hazırlamanın temel bir yoludur. Eğitim ortamlarında teknolojinin etkin kullanımı, öğrencilerin öğrenme süreçlerini zenginleştirir ve onlara çeşitli araçlar ve kaynaklar sunarak öğrenmelerini derinleştirir (Voogt & Roblin, 2012). Ayrıca öğrencilerin problem çözme, eleştirel düşünme ve yaratıcı düşünme gibi becerilerini geliştirmelerine yardımcı olur ve onları gelecekteki akademik ve profesyonel yaşamlarına hazırlar (Griffin ve diğerleri, 2011).

Medya Okuryazarlığı

Medya okuryazarlığı, günlük hayatta sıklıkla kullandığımız medyadan gelen her türlü haberi, mesajları doğru filtreleyip, analiz etme, değerlendirme ve bunları iletme becerisi olarak tanımlanabilir (Karakoyun, 2014). Medya okuryazarı olan kişi doğru mesajları ayırt edip, yanlış mesajların farkında olan, medyayı verimli ve etkin kullanan kişidir (Tuğluk ve Özkan, 2019). 21. yüzyıl becerilerinden kazandırılması gereken beceriler içinde olan medya okuryazarlığı internet, televizyon gibi hızla artan medya araçlarından gelen mesajları eleştirel bir gözle bakabilecek kişiler yetişmesi açısından oldukça önemlidir. (Cingöz, 2023).

SONUÇ

21. yy becerileri bireylerin sadece okul derslerinde edinmesi gereken ve sadece okul hayatında kullanması gereken beceriler değildir. Bu beceriler başta okul hayatı olmak üzere, sosyal hayat ve ilerleyen yaşlarda bulunulacak olan iş hayatı için de önemli birer yapı taşıdır. Eleştirel düşünme becerisi ise, bireyin hayatının her noktasında önemli bir yer edinmektedir. Bu becerileri yaşamının erken dönemlerinde kazanan bireylerde becerilerin içselleştirilmesinin ve hayata dair uygulamalarının daha etkili olacağı düşünülmektedir. Eleştirel düşünme eğiliminin olmaması durumunda sahip olunan becerinin kullanılamayacağı, işlevselliğini yitireceği bilindiğinden; önemli olanın eğitim oluşturarak beceriyi kullanmaya yönelik istek duyulmasını sağlamak olduğunun altı çizilmelidir.

KAYNAKÇA

- Acharya, K. P. (2017). Exploring critical thinking for secondary level students in chemistry: From insight to practice. *Journal of Advanced College of Engineering and Management*, 3, 31-39.
- Akar, C. (2017). Sınıf öğretmeni adaylarının eleştirel düşünme eğilimlerinin çokkültürlülük değerlerini yordama düzeyi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 18(1), 741-762.
- Akar, Ü. (2007). *Öğretmen adaylarının bilimsel süreç becerileri ve eleştirel düşünme beceri düzeyleri arasındaki ilişki*. (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Altınpulluk, H., & Yıldırım, Y. (2021). 2010-2019 Yılları Arasında Yayınlanan 21. Yüzyıl Becerileri Araştırmalarının İncelenmesi. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 11(1), 438-461. <https://doi.org/10.18039/ajesi.734426>
- American Library Association. (2000). Information literacy competency standards for higher education.
- Anagün, Ş. S., Atalay, N., Kılıç, Z., & Yaşar, S. (2016). Öğretmen adaylarına yönelik 21. yüzyıl becerileri yeterlilik algıları ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(40), 160-175.
- Ananiadou, K., & Claro, M. (2009). 21st century skills and competences for new millennium learners in OECD countries. OECD education working papers, no. 41. *OECD Publishing (NJ1)*.
- Archer-Kath, J., Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1994). Individual versus group feedback in cooperative groups. *The journal of social psychology*, 134(5), 681-694.
- Ay, Ş., & Akgöl, H. (2008). Eleştirel düşünme gücü ile cinsiyet, yaş ve sınıf düzeyi. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 1(2), 65-75. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/akukeg/issue/29373/314325>
- Aybek, B. (2007). Eleştirel düşünmenin öğretiminde öğretmenin rolü. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 7(2). <https://docplayer.biz.tr/34954018-Elestirel-dusunmenin-ogretiminde-ogretmenin-rolu.html>
- Battelle for Kids (2019). P21-Partnership for 21st century learning a network of Battelle for Kids. Retrieved from: <https://www.battelleforkids.org/networks/p21/frameworks-resources>
- Beyer, B. K. (1985). Teaching Critical Thinking: A Direct Approach. *Social Education*, 49(4), 297-303.
- Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives*.
- Bozkurt, Ş. B., & Çakır, H. (2016). Ortaokul öğrencilerinin 21. yüzyıl öğrenme beceri düzeylerinin cinsiyet ve sınıf seviyesine göre incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(39), 69-82.
- Care, E., Scoular, C., & Griffin, P. (2016). Assessment of collaborative problem solving

- in education environments. *Applied Measurement in Education*, 29(4), 250-264.
- Chalkiadaki, A. (2018). A systematic literature review of 21st century skills and competencies in primary education. *International Journal of Instruction*, 11(3), 1-16.
- Cingöz, A. (2023). *Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programı Kazanımlarının 21. Yüzyıllık Becerileri Açısından İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Ana Bilim Dalı, Van.
- Craft, A. (2005). *Creativity in schools: Tensions and dilemmas*. Routledge.
- Cüceloğlu, D. (2015). Savaşçı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çetinkaya Bozkurt, Ö. (2011). *Dünyada ve Türkiye'de girişimcilik eğitimi: başarılı girişimciler ve öğretim üyelerinden öneriler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Dede, C. (2009). Comparing frameworks for 21st century skills. 21st century skills.
- Demirel, Ö. (2007). Eğitimde program geliştirme.
- Eisenberg, M. B., Lowe, C. A., & Spitzer, K. L. (2004). *Information literacy: Essential skills for the information age*. Greenwood Publishing Group, 88 Post Road West, Westport, CT 06825.
- Elder, L., & Paul, R. (2008). Critical thinking: Strategies for improving student learning. *Journal of Developmental Education*, 32(1), 32.
- Ennis, R. H. (1985). A logical basis for measuring critical thinking skills. *Educational leadership*, 43(2), 44-48.
- Facione, P. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction (Executive Summary). *American Philosophical Association* (ERIC Document Reproduction Service No. ED315 423).
- Facione, P., Giancarlo, C., Facione, N., & Gainen, J. (1995). The disposition toward critical thinking. *Journal of General Education*, 44(1), 1-25. DOI: 10.22329/il.v20i1.2254
- Facione, P.A., Facione, N.C., & Giancarlo, C.A.F. (1998). *The california critical thinking disposition inventory*. California: Academic Press
- Fasasi, Y. A. (2011). Managerial behavior in educational organizations in Nigeria. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 1(3 Special), 10-19.
- Florida, R. L. (2004). America's looming creativity crisis.
- Gillies, V. (2008). Childrearing, class and the new politics of parenting. *Sociology Compass*, 2(3), 1079-1095.
- Gökçe, O. (2013). İletişim, Nasıl Daha İyi Anlar ve Anlaşılırım. Konya: Çizgi Yayınları.
- Grant, G. E. (1988). *Teaching Critical Thinking*. Praeger Publishers. New York
- Griffin, P., Care, E., & McGaw, B. (2011). The changing role of education and schools. In *Assessment and teaching of 21st century skills*, Dordrecht: Springer Netherlands.

- Gueldenzoph, L. E., & May, G. L. (2002). Collaborative peer evaluation: Best practices for group member assessments. *Business Communication Quarterly*, 65(1), 9-20.
- Halpern, D. F. (1993). Assessing The Effectiveness of Critical-Thinking Instruction, *The Journal of General Education*. Vol. 42, No: 4, ss. 338-353.
- Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Disposition, skills, structure training, and metacognitive monitoring. *American Psychologist*, 53(4), 449-455. doi:10.1037/0003-066x.53.4.449
- Hargie, O. (2014). Communication accommodation in a divided society: Interaction patterns between Protestants and Catholics in Northern Ireland. *Studies in Communication Sciences*, 14(1), 78-85.
- Head, A. (2013). Project information literacy: What can be learned about the information-seeking behavior of today's college students?. In *Invited Paper, Association of College and Research Librarians Conference, Forthcoming*.
- Heppner, P. P. ve Krauskopf, C. J. (1987). An information-processing approach to personal problem solving. *The counseling psychologist*, 15(3), 371- 447.
- International Society for Technology in Education. (2016). *About ISTE*. <https://www.iste.org/standards/iste-standards-for-students> adresinden alınmıştır.
- IOWA, (2013). Department of education. essential for 21st century success
- Jarvis, P. (2004). *Adult education and lifelong learning: Theory and practice*. Routledge.
- Julien, H., & Barker, S. (2009). How high-school students find and evaluate scientific information: A basis for information literacy skills development. *Library & Information Science Research*, 31(1), 12-17.
- Karakoyun, F. (2014). *Çevrimiçi ortamda oluşturulan dijital öyküleme etkinliklerine ilişkin öğretmen adayları ve ilköğretim öğrencilerinin görüşlerinin incelenmesi*, (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Kaufman, J. C., & Beghetto, R. A. (2009). Beyond big and little: The four c model of creativity. *Review of general psychology*, 13(1), 1-12.
- Kennedy, H. R., & Gruber, A. M. H. (2020). Critical thinking in a service-learning course: Impacts of information literacy instruction. *Communication in Information Literacy*, 14(2), 182.
- Koltuk, N., & Kocakaya, S. (2015). 21.yy. becerilerinin gelişiminde dijital öykülemeler: Ortaöğretim öğrencilerinin görüşlerinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 354- 363.
- Lloyd, A. (2006). Information literacy landscapes: an emerging picture. *Journal of documentation*, 62(5), 570-583.
- Long, E. D., & Dobbins, G. H. (1992). "Self-Monitoring, Impression Management, and Interview Ratings: A Field and Laboratory Study", *Academy of Management Best Papers Proceedings*, 274-278.

- Moore, T. (2013). Critical thinking: Seven definitions in search of a concept. *Studies in Higher Education*, 38(4), 506-522.
- National Research Council. (2011). Assessing 21st century skills: summary of a workshop. London: The National Academic Press.
- OECD. (2005). The definition and selection of key competencies-executive summary. <https://www.oecd.org/pisa/35070367.pdf> adresinden alınmıştır.
- Orhan Göksun, D., & Kurt, A. A. (2017). Öğretmen adaylarının 21. yy. öğrenen becerileri kullanımları ve 21. yy. öğreten becerileri kullanımları arasındaki ilişki. *Eğitim ve Bilim*, 42(190), 107-130. Doi: 10.15390/EB.2017.7089.
- Oruçoğlu, İ. B. (2023). *Proje-temelli ders ortamında öğretmen adaylarının çevik yaklaşım ve 21. yüzyıl becerileri*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, N. (2021). *Ortaokul öğretmenlerinin 21. yüzyıl öğretmen becerilerinin incelenmesi (Bursa ili örneği)*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi,) Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Page, S. (2007). *Tourism management*. Routledge.
- Partnership for 21st Century Learning (2019). *Framework for 21st Century Learning Definitions*.http://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_DefinitionsBKF.pdf adresinden alınmıştır.
- Perkins, D., Jay, E., & Tishman, S. (1993). Beyond abilities: A dispositional theory of thinking. *The Merrill-Palmer Quarterly*, 39(1), 1-21. <https://eric.ed.gov/?id=EJ456333>
- Piaget, J. (1970). *Genetic epistemology*. Columbia University Press.
- Pulakos, E. D., Arad, S., Donovan, M. A., & Plamondon, K. E. (2000). Adaptability in the workplace: development of a taxonomy of adaptive performance. *Journal of applied psychology*, 85(4), 612.
- Seferoğlu, S. S., & Akbıyık, C. (2006). Eleştirel düşünme ve öğretimi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30(30), 193-200.
- Slavin, R. E. (1996). Research on cooperative learning and achievement: What we know, what we need to know. *Contemporary educational psychology*, 21(1), 43-69.
- Soruklu, E. (2022). *Öğretmen adaylarının 21. yüzyıl becerileri ile yaşam boyu öğrenme eğilimlerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Tiryakioğlu, R. (2022). *İlköğretim fen bilimleri ve matematik öğretmenlerinin 21.yüzyıl becerileri ve yeni medya okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkilerinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ordu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ordu.
- Tuğluk, M. N., & Özkan, B. (2019). MEB 2013 okul öncesi eğitim programının 21. yüzyıl becerileri açısından analizi. *Temel Eğitim*, 1(4), 29-38.

- Tuncel, S. (2009). *İlköğretim 6. sınıf fen ve teknoloji dersinde maddenin tanecikli yapısı ünitesinin yaratıcı drama ile öğretiminin öğrencilerin başarısına etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Tümkaya S., & Aybek B. (2008). Üniversite öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerinin sosyo- demografik özellikler açısından incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 387-402. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/4379/60056>
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2024). [www.tdk.gov.tr], Erişim tarihi: 08.06.2024.
- Voogt, J., & Roblin, N. P. (2012). A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences: Implications for national curriculum policies. *Journal of curriculum studies*, 44(3), 299-321
- Walker, S. E. (2003). Active learning strategies to promote critical thinking. *Journal of athletic training*, 38(3), 263. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC233182/>
- Walraven, A., Brand-Gruwel, S., & Boshuizen, H. P. (2008). Information-problem solving: A review of problems students encounter and instructional solutions. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 623-648.
- Weick, K. E., & Quinn, R. E. (1999). Organizational change and development. *Annual review of psychology*, 50(1), 361-386.
- Yener, S. (2019). Örgütsel yabancılaşma ve iç girişimcilik arasındaki ilişkide psikolojik rahatlık algısının düzenleyici rolü. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 1-18.
- Yıldırım Döner, S., & Demir, S. (2022). Ortaokul Öğrencileri İçin Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (54), 99-129.
- Yılmaz Sarkın, S. (2012). *Çocuğa yönelik aile içi şiddetin ilköğretim 6. 7. ve 8. sınıf düzeyindeki öğrencilerin iletişim becerileri ve özgüven düzeylerine etkisi* (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Zhang, L. F. (2003). Contributions of thinking styles to critical thinking dispositions. *The Journal of Psychology*, 137(6), 517-544. DOI: 10.1080/00223980309600633
- Zimmerman, B.J. (2001). Theories of self-regulated learning and academic achievement: An overview and analysis. In B.J. Zimmerman & D.H. Schunk (Eds.), *Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives* (2nd ed., pp. 1-37). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Bölüm 13

İNSAN-BİLGİSAYAR ETKİLEŞİMİNİN EVRİMİ: GEÇMİŞİN VE GELECEĞİN YÖNLERİNİN İNCELENMESİ

Hakan YÜKSEL¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi Hakan YÜKSEL, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü, Isparta, Türkiye, Orcid: 0000-0003-2186-533X, hakanyuksel@isparta.edu.tr

İnsan Bilgisayar Etkileşimi (HCI), insanlar ve bilgisayarlar arasındaki arayüzleri vurgulayan, bilgisayar teknolojisinin tasarımı ve kullanımına odaklanan çok disiplinli bir alandır. HCI, kullanıcı arayüzü tasarımı, kullanıcı deneyimi, erişilebilirlik, kullanılabilirlik testleri ve teknolojinin toplum üzerindeki etkisi dahil olmak üzere çok çeşitli konuları kapsamaktadır. HCI, bilgisayar bilimi, bilişsel psikoloji, tasarım, ergonomi ve sosyoloji gibi çeşitli disiplinlerden yararlanmaktadır.

İnsan Bilgisayar Etkileşimi, insanların kullanımına yönelik etkileşimli bilgi işlem sistemlerinin tasarlanması, uygulanması ve değerlendirilmesi üzerine yapılan çalışma ve uygulama olarak tanımlanmaktadır. HCI, bilgisayarları daha kullanıcı dostu ve kullanıcının ihtiyaçlarına daha açık hale getirerek, kullanıcılar ve bilgisayarlar arasındaki etkileşimi geliştirmeyi amaçlamaktadır. HCI' daki araştırmacılar, insanların bilgisayarlarla etkileşime girme yollarını gözlemler ve insanların bilgisayarlarla yeni yollarla etkileşime girmesine olanak tanıyan teknolojiler tasarlamaktadır.

Aşağıda basitleştirilmiş bir İnsan Bilgisayar Etkileşimi algoritmasını temsil eden bir akış diyagramı bulunmaktadır. Bu algoritma, bir HCI sisteminin tasarlanması ve uygulanmasında yer alan temel adımları ve süreçleri özetlemektedir (Rogers, Sharp & Preece, 2011; Norman, 2013; Shneiderman & ark., 2016).

Şekil 1. İnsan Bilgisayar Etkileşimi Algoritması

Kullanıcı Gereksinimleri:

- Kullanıcı İhtiyaçlarını Belirleme: Kullanıcılar, ihtiyaçları, hedefleri ve kısıtlamaları hakkında bilgi toplama.
- Kullanım Durumlarını Tanımlama: Kullanıcıların sistemle etkileşimde bulunacağı senaryoları ana hatlarıyla belirleme.

Görev Analizi

- Görevleri Ayırıştırma: Kullanıcıların gerçekleştirmesi gereken görevleri daha küçük, yönetilebilir bileşenlere ayırma.
- İş Akışlarını Tanımlama: Her görevi tamamlamak için gereken eylemlerin sırasını belirleme.

Arayüz Tasarımı

- Tasarım Maketleme: Kullanıcı arayüzünün ilk tasarım çizimlerini veya tel çerçevelerini oluşturma.
- Etkileşim Stilleri Seçme: Uygun etkileşim yöntemlerini seçme (dokunma, ses, jest).

Prototipleme

- Prototipler Oluşturma: İşlevselliği ve tasarımı test etmek için arayüz etkileşimli prototipler geliştirme.
- Tasarımları Yineleme: İlk geri bildirim ve testlere dayanarak tasarımları iyileştirme.

Kullanılabilirlik Testi

- Testleri Gerçekleştirme: Arayüzün etkinliğini değerlendirmek için gerçek kullanıcılarla kullanılabilirlik testleri yapma.
- Geri Bildirim Toplama: Kullanıcı etkileşimlerine ilişkin niteliksel ve niceliksel veriler toplama.

Uygulama

- Arayüzü Geliştirme: Kullanıcı arayüzü kodlama ve sisteme entegre etme.
- Uyumluluğu Sağlama: Arayüzü farklı cihaz ve platformlarda çalıştığını doğrulama.

Değerlendirme ve Geri Bildirim

- Monitör Kullanımı: Kullanıcıların uygulanan arayüzle nasıl etkileşimde bulunduğunu gözleme ve analiz etme.
- Geri Bildirim Toplama: Herhangi bir sorunu veya iyileştirmeye açık

alanları belirlemek için sürekli olarak kullanıcı geri bildirimleri toplama.

Yineleme ve İyileştirme

- Tasarımı İyileştirme: Geri bildirim ve değerlendirmeye dayanarak gerekli ayarlamaları ve iyileştirmeleri yapma.
- Süreci Tekrarlama: Arayüzü sürekli geliştirmek için tasarım, test ve değerlendirme aşamalarını yineleme.

HCI' nın kökenleri (1940'lar-1960'lar), 20. yüzyılın ortalarında bilgi işlem ve bilgi erişim sistemlerinin kavramsallaştırılmasına kadar uzanmaktadır. Vannevar Bush'un 1945 tarihli "Düşünbildiğimiz Gibi" makalesi, kullanıcıların ilişkisel bağlantılar yoluyla bilgi depolamasına ve almasına olanak tanıyan, hiper metin ve etkileşimli sistemler için zemin hazırlayan varsayımsal bir makine olan Memex'i tasavvur etmekteydi (Bush, 1945).

1963'te Sketchpad' i geliştiren Ivan Sutherland gibi araştırmacıların öncü çalışmaları, grafik kullanıcı arayüzlerinin (GUI) ortaya çıkmasını sağlamıştır (Sutherland, 1963). Sketchpad, kullanıcıların bir ışıklı kalem kullanarak bilgisayarla grafiksel olarak etkileşime girmesine olanak tanıyarak, daha sezgisel ve görsel bilgi işlem etkileşimlerinin potansiyelini ortaya koymaktadır.

1970'ler ve 1980'ler, Xerox PARC' ın önemli katkılarıyla kişisel bilgisayarların yükselişine tanıklık etmiştir. Xerox Alto' nun 1973' teki gelişimi, pencereler, simgeler ve fareyle çalıştırılan bir arayüz içeren GUI konseptini ortaya koymuştur (Baecker & Boston, 1987). Bu dönem aynı zamanda bir disiplin olarak HCI' nın teorik temellerini atan Stuart Card, Thomas Moran ve Allen Newell tarafından 1983 yılında "İnsan-Bilgisayar Etkileşimi Psikolojisi" kitabının yayınlanmasına da sağlamıştır (Card, Moran & Newell, 1983).

1990'lar ve 2000'ler, kişisel bilgisayarların ana akım olarak benimsenmesi ve internetin patlayıcı büyümesiyle değişime neden olmuştur (Baecker, 1995). Bu dönem, teknolojiyi daha geniş bir kitle için erişilebilir kılma ihtiyacından yola çıkarak kullanılabilirlik ve erişilebilirliğe vurgu yapmıştır. Jakob Nielsen' in kullanılabilirlik ilkeleri ve Donald Norman' ın kullanıcı merkezli tasarımı savunması bu dönemde etkili olduğu gözlenmektedir.

2010'lar, akıllı telefonların ve tabletlerin piyasaya girmesi, daha doğrudan ve sezgisel etkileşimler sağlayan dokunmatik arayüzlerle HCI' da devrim yaratmıştır. Apple'ın 2007'de piyasaya sürülen iPhone'u, çoklu dokunma hareketlerini popüler hale getirerek kullanıcıların cihazlarla etkileşimini temelden değiştirmiştir. Süreçte, doğal dil işlemedeki (NLP) gelişmeler, sesli asistanların çoğalmasına yol açmıştır. Bu sistemler, kullanıcıların doğal dili kullanarak teknolojiyle etkileşime girmesine olanak tanıyarak bilgi işlemi daha erişilebilir ve kullanışlı hale getirmektedir. Ayrıca, sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) teknolojileri, fiziksel ve dijital dünyaları harman-

layan sürükleyici deneyimler sunmaktadır. Oculus Rift vb. VR ve AR uygulamaları oyun, eğitim ve mesleki eğitim olanaklarının genişlemesi sağlamıştır.

2020 ve sonrasında ise beyin ve bilgisayarlar arasında doğrudan iletişime (BCI) olanak sağlamayı amaçlamaktadır. BCI' lar, bireylere, özellikle de engellilere teknolojiyle etkileşim kurmaları için yeni yollar sağlayarak HCI' da devrim yaratma potansiyelini ön plana çıkarmıştır. Özellikle, yapay zeka (AI) ve makine öğrenimi (ML), daha kişiselleştirilmiş ve uyarlanabilir arayüzler sağlayarak HCI' yı geliştirmektedir. Bu teknolojiler, kişiye özel deneyimler sağlamak, verimliliği ve memnuniyeti artırmak için kullanıcı davranışlarından öğrenebilir pozisyona gelmektedir. HCI gelişmeye devam ettikçe etik ve kapsayıcı tasarıma verilen önem giderek artmaktadır. Yetenekleri veya geçmişleri ne olursa olsun, yeni teknolojilerin tüm kullanıcılar tarafından erişilebilir olmasını sağlamak, merkezi bir endişe haline gelmektedir.

Tablo 1'de, İnsan Bilgisayar Etkileşiminin farklı zaman dilimlerindeki gelişimindeki önemli adımlarına karşılaştırmalı bir genel bakış sunarak temel teknolojileri, özellikleri ve etkileri vurgulamaktadır.

Tablo 1. İnsan Bilgisayar Etkileşiminin Gelişimi

Dönem	Anahtar Teknolojiler	Karakteristik	Etki
1940-1960	Memex, Ivan Sutherland'in Sketchpad gibi ilk kavramsallaştırmalar	Etkileşimli bilgi işlem kavramlarına ve grafik arayüzlere odaklanma	HCI'da gelecekteki gelişmelerin temelinin oluşturulması ve grafiksel gösterimler aracılığıyla bilgisayarlarla etkileşim kurma fikrini ortaya konması
1970-1980	Xerox Alto, kişisel bilgisayarlar, grafik kullanıcı arayüzleri	Kişisel bilgisayarların yükselişi, pencereleri, simgeleri, menüleri ve işaretçileri kullanan GUI geliştirme	Bilgisayarı daha geniş bir kitle için erişilebilir hale getirmesi, HCI' yı yapılandırılmış ilkeler ve uygulamalarla bir disiplin olarak resmileştirmesi
1990-2000	İnternet, web tarayıcıları, kullanılabilirlik ilkeleri	Kullanılabilirlik ve kullanıcı merkezli tasarıma vurgulama, web tabanlı uygulamaları yaygınlaştırma	Kişisel bilgisayarların ve internetin yaygın biçimde benimsenmesi, kullanılabilirlik HCI' nın çok önemli bir bileşeni haline gelmesi
2000-2010	Akıllı telefonlar, dokunmatik ekranlar, çoklu dokunma hareketleri, sesli asistanlar	Mobil bilişimin ortaya çıkışı, dokunma ve ses gibi doğal kullanıcı arayüzlerini kullanma	Kullanıcıların teknolojiyle günlük olarak etkileşimde bulunma şeklinin değişmesi, dokunma ve ses birincil etkileşim yöntemleri olarak yaygınlaşması

2010 -2020	Sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, yapay zeka, makine öğrenimi, Nesnelerin İnterneti (IoT), beyin-bilgisayar arayüzleri	Sürükleyici deneyimlerin geliştirme, yapay zeka odaklı kişiselleştirme, bağlama duyarlı sistem sunma	Sürükleyici ve kişiselleştirilmiş etkileşim, akıllı ortamların günlük hayata entegre edilmesi yoluyla gelişmiş kullanıcı deneyimi.
2020 ve Gelecek	Gelişmiş beyin-bilgisayar arayüzleri, yapay zeka odaklı uyarlanabilir sistemler, etik ve kapsayıcı tasarım çerçeveleri.	Doğrudan beyin-bilgisayar etkileşimi, gerçek zamanlı olarak kullanıcı davranışına uyum sağlayan sistemler, etik ve kapsayıcı tasarıma güçlü bir odaklanma	Doğrudan beyin arayüzleri aracılığıyla potansiyel olarak devrim niteliğindeki etkileşimler, etik uygulamalara daha fazla odaklanılması ve teknoloji tasarımında kapsayıcılık ilkesinin benimsenmesi

HCI' nın evrimi, ilk kavramsal çerçevelerden gelişmiş, kapsayıcı ve kişiselleştirilmiş teknolojilere doğru dramatik bir geçiş yaşamıştır. Her dönem bir önceki ilerlemelerin üzerine inşa edilmiş ve insanların bilgisayarlarla etkileşimini sürekli olarak geliştirmiştir. Geleceğe bakıldığında, beyin bilgisayar arayüzlerine, yapay zeka odaklı adaptasyona ve etik tasarıma yapılan vurgu, teknolojiye erişimi daha da dönüştürmeyi ve demokratikleştirmeyi öngörmektedir.

İnsan Bilgisayar Etkileşiminin Temel Bileşenleri

Temel olarak İnsan Bilgisayar Etkileşimi dört temel bileşenden oluşmaktadır:

1. *Kullanıcı*: Kullanıcı bileşeni, ortak bir göreve katılan bir bireyi veya bir grup bireyi ifade etmektedir. HCI kullanıcıların ihtiyaçlarını, hedeflerini ve etkileşim kalıplarını incelemektedir. Kullanıcıların bilişsel yetenekleri, duyguları ve deneyimleri gibi çeşitli parametreleri analiz ederek onlara bilgisayar sistemleriyle etkileşimde bulunurken kusursuz bir deneyim sunmaktadır (Wickens, 2004).

2. *Hedef odaklı görev*: Bir kullanıcı, bir bilgisayar sistemini bir amaç veya hedef göz önünde bulundurarak çalıştırır. Bilgisayar bu amaca ulaşmak için nesnelerin dijital temsilini sağlamaktadır (Diz & ark., 2004). Bu tür hedef odaklı senaryolarda daha iyi bir kullanıcı deneyimi için aşağıdaki hususlar dikkate alınmalıdır:

- Kullanıcının gerçekleştirmeyi amaçladığı görevin karmaşıklığı,
- Dijital nesneyle etkileşim için gerekli bilgi ve beceriler,
- Görevi gerçekleştirmek için gereken süre.

3. *Arayüz*: Genel kullanıcı etkileşimi deneyimini geliştirebilecek önemli bir HCI bileşenidir. Etkileşim türü (dokunma, tıklama, hareket veya ses),

ekran çözünürlüğü, ekran boyutu ve hatta renk kontrastı gibi arayüzle ilgili çeşitli parametreler önemlidir. Kullanıcılar, bunları kullanıcının ihtiyaçlarına ve gereksinimlerine göre ayarlamaktadır. Bu tür tasarım optimizasyonu, kullanıcıların kendilerini rahat hissetmelerini sağladığı için kullanıcı deneyimini artırmaktadır (Shneiderman & Plaisant, 2016).

4. *Bağlam*: HCI yalnızca kullanıcılar ve bilgisayarlar arasında daha iyi iletişim sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda sisteme erişilen bağlam ve ortamı da hesaba katmakla ilgilidir. Bu tür hususların son kullanıcı deneyimi üzerinde önemli bir etkisi olmaktadır. Dolayısıyla HCI, kullanıcıların kullanım bağlamını etkileyebilecek arayüz tasarımlarının sürekli test edilmesi ve iyileştirilmesinin bir sonucudur (Cooper, Reimann & Cronin, 2007).

İnsan Bilgisayar Etkileşim Teknolojiler

İnsan Bilgisayar Etkileşim teknolojileri, insanların bilgisayarlarla etkileşim biçimini geliştirmek için tasarlanmış çok çeşitli araçları, arayüzleri ve sistemleri kapsamaktadır. Bu teknolojiler, donanım ve yazılımdaki gelişmelerden yararlanarak etkileşimleri daha sezgisel, verimli ve etkili hale getirmeyi amaçlamaktadır (Murata, 1991; Nielsen, 1994; Bretz, 2002; Hayward & ark., 2004; Te'eni & ark., 2007). Aşağıda temel HCI teknolojilerinden bazıları yer almaktadır:

Grafik Kullanıcı Arayüzleri: Kullanıcıların dijital sistemlerle metin tabanlı komutlar yerine grafik simgeler ve görsel göstergeler aracılığıyla etkileşime girmesine olanak tanıyan en yaygın arayüz türüdür. Öğeler arasında pencereler, simgeler, menüler ve işaretçiler bulunmaktadır.

Dokunmatik Arayüzler: Kullanıcıların ekrana dokunarak cihazlarla etkileşime girmesine olanak tanımaktadır. Dokunmatik arayüzler, akıllı telefonlarda, tabletlerde, dizüstü bilgisayarlarda ve masaüstü monitörlerde bulunmaktadır. Çoklu dokunma teknolojisi, daha sezgisel etkileşimler için kısırtma ve kaydırma gibi hareketlere olanak sağlamaktadır.

Ses Etkileşimi: Sesli etkileşim sistemleri, kullanıcıların sözlü komutlar aracılığıyla bilgisayarlarla iletişim kurmasını sağlamaktadır. Sesli etkileşim teknolojileri, kullanıcı sorgularını yorumlamak ve yanıtlamak için doğal dil işlemeyi kullanmaktadır.

Sanal Gerçeklik: Genellikle gözleri kapatan ekranlara sahip kullanıcıları simüle edilmiş bir ortam içinde bulunması desteklemektedir. Bu teknoloji oyunlarda, eğitim simülasyonlarında ve sanal turlarda tercih edilmektedir.

Artırılmış Gerçeklik: Genellikle akıllı telefonlar, tabletler veya AR gözlükler aracılığıyla dijital bilgileri gerçek dünyaya aktarmaktadır. Uygulamalar genellikle navigasyon, oyun ve endüstriyel sistemleri içermektedir.

Dokunsal Geribildirim: Titreşimler veya kuvvetler gibi kullanıcı eylemle-

rine dokunsal yanıtlar sağlamaktadır. Kullanıcı deneyimini geliştirmek için akıllı telefonlarda, oyun kumandalarında ve giyilebilir cihazlarda yaygın olarak kullanılmaktadır.

Hareket Tanıma: Hareket tanıma sistemleri insan hareketlerini matematiksel algoritmalar aracılığıyla yorumlamaktadır. Bu hareketler, kameralar veya sensörler aracılığıyla yakalanabilir ve oyunlardan akıllı cihazların temassız kontrolüne kadar çeşitli uygulamalarda kullanılabilir.

Göz Takibi: Kullanıcının nereye baktığını izler ve arayüzleri kontrol etmek veya kullanıcının dikkatini çeken verileri toplamak için kullanılmaktadır. Araştırma, erişilebilirlik ve oyun alanlarında uygulamaları bulunmaktadır.

Beyin Bilgisayar Arayüzleri: Beyin ile bilgisayar arasında doğrudan iletişimi sağlamaktadır. Bu sistemler beyin sinyallerini yorumlar ve özellikle engelli bireylere yönelik yardımcı teknolojilerde cihazları kontrol etmek için tercih edilmektedir.

Giyilebilir Cihazlar: Akıllı saatler ve AR gözlükler gibi giyilebilir ürünler, bilgisayar kullanımını günlük aksesuarlara entegre ederek kullanıcılara gerçek zamanlı veriler ve etkileşimler iletmektedir.

Doğal Kullanıcı Arayüzleri: Dokunma, ses ve jestler gibi sezgisel davranışları kullanarak insan bilgisayar etkileşimini mümkün olduğunca doğal hale getirmeyi amaçlamaktadır. Etkileşimi kusursuz hale getirmek ve klavye/fare gibi geleneksel giriş cihazlarına bağımlılığı azaltmaktadır.

Somut Kullanıcı Arayüzleri: Kullanıcıların fiziksel nesnelere aracılığıyla dijital bilgilerle etkileşime girmesine olanak tanımaktadır. Özellikle dijital işlevleri kontrol etmek için değiştirilebilen etkileşimli yüzeyler ve nesnelere yer almaktadır.

Multimodal Arayüzler: Daha esnek ve sağlam bir kullanıcı deneyimi oluşturmak için birden fazla giriş ve çıkış türünü (dokunma, ses, jestler) birleştirmektedir. Bu arayüzler farklı bağlamlara ve kullanıcı tercihlerine uyum sağlamaktadır.

Uyarlanabilir Arayüzler: Uyarlanabilir arayüzler kullanıcının ihtiyaçlarına, tercihlerine ve kullanım bağlamına göre değişmektedir. Kullanıcı deneyimini, kullanıcı davranışına, çevresel koşullara ve diğer faktörlere göre kişiselleştirebilmektedir.

İnsan Bilgisayar Etkileşiminin Önemi

HCI, farklı yeteneklere ve uzmanlığa sahip kişilerin genellikle erişebildiği sezgisel arayüzlerin tasarlanmasında oldukça önemlidir. En önemlisi, insan bilgisayar etkileşimi, belirli bilgi işlem sistemleriyle etkileşim konusunda bilgi ve resmi eğitim eksikliği olan topluluklar için faydalıdır.

HCI tasarımlarıyla, kullanıcıların bilgi işlem sistemini kullanmasının inceliklerini ve karmaşıklıklarını dikkate almasına gerek kalmamaktadır. Kullanıcı dostu arayüzler, kullanıcı etkileşimlerinin net, kesin ve doğal olmasını sağlamaktadır.

Şekil 2' de inovasyon haritasına dayanarak insan bilgisayar etkileşiminin 2023 yılında sektörler üzerindeki etkisi gösterilmektedir. HCI' nin, kullanıcı deneyimini ve üretkenliği artırmak için çeşitli sektörlerde kullanım alanı bulunmaktadır. Eğitim ve sağlık endüstrileri, hasta bakımını ve güvenliğini artırmak için etkileşimli öğrenme ortamları ve tıbbi cihazlar oluşturmak için HCI' yi tercih etmektedir. Oyun ve eğlence sektörlerinde, kullanıcılar için sürükleyici oyun ve dijital hikaye anlatma deneyimleri oluşturmaktadır. Finans ve perakende sektörleri, güvenli bankacılık uygulamaları ve izleyiciyi memnun eden pazarlama stratejileri geliştirmek için yine HCI' dan yararlanmaktadır. Ayrıca HCI, imalat ve otomotiv endüstrilerinde endüstriyel otomasyonu ve ürün güvenliği izlemeyi geliştirmek için ve yiyecek ve içecek endüstrisinde otomatik sınıflandırmayı sağlamak için kullanılmaktadır. Sonuç olarak, insan bilgisayar etkileşim çözümleri, insanlar ve teknoloji arasındaki iş birliğini genel olarak geliştirerek daha verimli ve keyifli kullanıcı deneyimleri sunmaktadır (MacKenzie, 2024; Sadeghi Milani, 2024).

Şekil 2. İnsan-Bilgisayar Etkileşimi 2023 yılı Sektör Dağılım Grafiği

Eğitim: HCI, öğrenciler ve öğretmenler için etkili ve ilgi çekici öğrenme deneyimleri sağladığından eğitim sektörünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hem çevrimiçi hem de çevrimdışı sınıflarda öğrenme deneyimini geliştiren etkileşimli sistemlerin tasarlanmasını, değerlendirilmesini ve uygulanmasını kolaylaştırmaktadır (Ahn & Clegg, 2018). Araştırmacılar,

e-öğrenme için eğitim modülleri geliştirmek ve ayrıca test yapma arayüzlerini geliştirmek için sanal ve artırılmış gerçeklik, yapay zeka, doğal dil işleme ve oyunlaştırmayı kullanmaktadır. Bunun yanı sıra; müfredat tasarımı, değerlendirme, geri bildirim, kişiselleştirme ve motivasyon geliştiren yenilikçi arayüzler geliştirilmektedir. HCI, eğitim sektörünün her yaşta öğrenci için daha erişilebilir, kapsayıcı ve uyarlanabilir öğrenme ortamları yaratmasına olanak tanımaktadır.

Sağlık: Sağlık sektörü, dijital sağlık sistemlerinin kullanılabilirliğini, güvenliğini ve verimliliğini artırmak için insan bilgisayar etkileşimini uygulamaktadır. HCI, hastaneler, klinikler, laboratuvarlar ve evler gibi çeşitli sağlık hizmeti ortamlarında insanlar ve bilgisayarlar arasındaki etkileşimi geliştirmektedir (Sainfort & ark., 2009). Bunun için, sağlık cihazları ve sistemlerinin kullanıcı arayüzlerini analiz etmek ve değerlendirmek için kullanıcı merkezli tasarım, tahmine dayalı modelleme ve göz izleme gibi tekniklerden yararlanmaktadır. Sağlık hizmetlerine yönelik HCI' daki mevcut eğilimler arasında elektronik sağlık kayıtları, robotik cerrahi sistemleri, teletıp uygulamaları ve giyilebilir cihazlar kullanan yeni girişimler geliştirilmektedir.

Oyun: İnsan bilgisayar arayüzleri, oyuncuların kullanıcı deneyimini, katılımını ve memnuniyetini etkilemektedir. Oyun endüstrisinde HCI araştırmacıları, oyun kullanıcı arayüzü tasarımını, oyun mekaniğini, geri bildirim, etkileşimi ve erişilebilirliği temel ilgi alanları olarak araştırmaktadır (Chai, 2009). Oyun endüstrisinde sürükleyici gerçeklik deneyimlerinde ve arayüzlerinde ciddi oranda bir yönelim bulunmaktadır. Oyun geliştiricileri, oyunlarının mümkün olduğu kadar çok kişi tarafından erişilebilir olmasını sağlamak için HCI ilkelerini de kullanmaktadır. Buna, oyunun arayüzünün ve kontrollerinin, renk körlüğü veya motor bozuklukları gibi engelli oyunculara uygun şekilde tasarlanması da dahildir (Barr, Noble & Biddle, 2007). Geliştiriciler, bu gelişmeleri dokunsal geri bildirim dayalı oyun ve beyin bilgisayar arayüzlerine yönelik çözümlerle desteklemektedir.

Finans: Finans endüstrisinde insan bilgisayar arayüzleri, kullanıcıların karmaşık finansal sistemlerle kullanıcı dostu ve verimli bir şekilde etkileşime girmesine olanak tanımaktadır. Finans uygulamalarının kullanılabilirliğini, erişilebilirliğini ve güvenliğini artırmanın yanı sıra kolay bankacılık uygulamalarıyla müşteri memnuniyeti ve bağlılığını da geliştirmektedir (Doni & ark., 2021). Finans endüstrisinin uyguladığı başlıca HCI teknolojileri arasında biyometrik kimlik doğrulama ve kimlik doğrulama tabanlı arayüzler, ses ve sohbet arayüzleri ile AR/VR deneyimleri yer almaktadır. Finans sağlayıcılardan bazıları, kullanıcıların ilgisini çekmek ve kişiselleştirilmiş öneriler sunmak için platformlarında sohbet robotları da tercih etmektedir.

Pazarlama: İnsan bilgisayar etkileşimi, pazarlamacıların potansiyel müşteriler için ilgi çekici ve kişiselleştirilmiş deneyimler yaratmasına olanak sağ-

lamaktadır (Hyder, Bigné & Martí, 2014). Pazarlama ajansları, tüketicilerin dikkatini çekmek amacıyla halka açık yerlerde kullanıcı arayüzleri ve reklam kioskuları tasarlamak için HCI ilkelerini kullanmaktadır. Pazarlama endüstrisi HCI'yi, sürükleyici reklam deneyimleri oluşturmak için sesli asistanları ve sohbet robotlarını artırılmış gerçeklik ve jest tanıma ile entegre etmektedir.

Perakende: Perakende sektörü, müşteri deneyimini geliştirmek, satışları artırmak ve ticari operasyonları optimize etmek için HCI'yi kullanmaktadır. Mağazalar, müşterilerin kasiyere ihtiyaç duymadan alışverişlerini tarayıp ödemelerini sağlamak için otomatik ödeme kioskalarını uygulamaya almaktadır (Joe & Song, 2019). İnteraktif ekranlar perakende mağazalarda da daha yaygın hale gelmektedir. Müşterilere ürün ve hizmetler hakkında bilgi sağlamak için etkileşimli kullanıcı arayüzlerine sahip dokunmatik ekranlar sağlamaktadır. İnteraktif ekranlar ayrıca müşterilerin daha bilinçli satın alma kararları vermesine ve etkileşimi artırmasına yardımcı olmaktadır.

İmalat: İnsan bilgisayar etkileşim sistemleri verimli ve güvenli üretim süreçlerine olanak tanımaktadır. Şirketler fabrikadaki makinelerin performansını takip etmek için yeni arayüzler kullanmaktadır (Putnik & ark., 2013; Peruzzini, Pellicciari & Gadaleta; 2019). Operatörler, makine ayarlarını yapmak ve üretim süreçlerini kontrol etmek için insan-makine arayüzlerini tercih etmektedir. Bu, insan işçilerin kalitesini ve üretkenliğini artırmanın yanı sıra fabrika hatalarını ve risklerini de azaltmaktadır.

Yiyecek ve İçecek: HCI bazlı cihazlar artık yiyecek ve içecek endüstrisinde, özellikle de gıda ürünlerinin işlenmesini ve paketlenmesini kontrol eden otomatik sistemlerde yaygındır (Ramos & Castro, 2017). Bu sistemler, üretim süreçlerini kolaylaştırmak ve hata veya kirlenme riskini azaltmak için nesnelere interneti sensörlerini, izleme yazılımını ve kullanıcı arayüzlerini kullanmaktadır. Şirketler HCI'yi gıda ayıklama, kalite kontrol, üretim ve paketlemenin yanı sıra genel tedarik zinciri yönetimine yardımcı olmak için tercih etmektedir.

Otomotiv: İnsan bilgisayar etkileşimi günümüzde sürücülerin ve yolcuların araçların çeşitli özellik ve işlevleriyle etkileşime girmesine olanak sağlamaktadır. Birçok modern araç, sürücülerin arabalardaki konfor, rahatlık ve eğlenceyle etkileşime girmesine ve bunları geliştirmesine olanak tanıyan dokunmatik ekranlara sahiptir. Otomotiv endüstrisi ayrıca sürücülerin araçlarının belirli özelliklerini sesli komutlar kullanarak kontrol etmelerine olanak tanıyan ses tanıma teknolojilerini de benimsemektedir (Jianan & Abas, 2020). Otomotiv üreticileri ayrıca üretim hattında operatörlerin montaj hattının hızı, malzeme akışı ve makinelerin çalışması gibi çeşitli parametreleri izlemesine ve ayarlamasına olanak tanıyan monitörler kullanmaktadır. Bazı girişimler, kişiselleştirilmiş bilgi ve uyarıları görüntüleyen akıllı kontrol panelleri veya sürücünün ruh hali ve tercihlerine uyum sağlayan etkileyici ses sistemleri oluşturmaktadır.

Eğlence: Eğlence sektörü, kullanıcılara sürükleyici ve ilgi çekici deneyimler sağlamak için HCI tabanlı sistemler uygulamaktadır. Tema parklarında, müzelerde ve diğer eğlence mekanlarında etkileşimli deneyimlere olanak tanımaktadır (Nakatsu & Hoshino, 2023). Ziyaretçiler sergilerle veya sürüş simülatörleriyle etkileşime geçmek için dokunmatik ekranlı kiosklardan, hareket tanımadan ve sesli komutlardan yararlanmaktadır.

Sonuç

İnsan bilgisayar etkileşimi, geçmişten bu yana, kullanıcıların değişen ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak için çeşitli teknolojik paradigmlar yoluyla gelişerek uzun bir yol kat etmiştir. Her gelişim dönemi, teknolojiyle etkileşimlerin daha sezgisel, verimli ve keyifli hale getirilmesine katkıda bulunmuştur. Gelecekte ise muhtemelen daha akıllı, daha uyarlanabilir ve etik olarak tasarlanmış sistemler aracılığıyla kullanıcı deneyimini geliştirmeye daha da odaklanacaktır. HCI' nın devam eden evrimi, teknolojiyi insan yaşamının daha da ayrılmaz ve kusursuz bir parçası haline getirerek daha da dönüştürücü değişiklikler getirmeyi rol edinecektir.

HCI' nın başarılı gelişiminin anahtarı, teknolojik inovasyonu insan ihtiyaçlarının ve etik hususların derinlemesine anlaşılmasıyla dengelemek, teknolojinin faydalarını herkes için erişilebilir olmasını ve topluma olumlu katkıda bulunmasını sağlamakta yatmaktadır.

HCI' daki geçmiş ve gelecekteki yönelimlerin gözden geçirilmesi, teknolojinin insan yeteneklerini güçlendirmeye ve geliştirmeye hizmet etmesini sağlayarak, çeşitli ve dinamik bir kullanıcı tabanının ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli uyum sağlamanın ve yenilik yapmanın önemini artmaktadır.

KAYNAKLAR

- Shneiderman, B., Plaisant, C., Cohen, M., Jacobs, S., Elmqvist, N., & Diakopoulos, N. (2016). *Designing the User Interface: Strategies for Effective Human-Computer Interaction* (6th ed.). Pearson.
- Rogers, Y., Sharp, H., & Preece, J. (2011). *Interaction Design: Beyond Human-Computer Interaction* (3rd ed.). Wiley.
- Norman, D. A. (2013). *The Design of Everyday Things: Revised and Expanded Edition*. Basic Books.
- Bush, V. (1945). As We May Think. *The Atlantic Monthly*.
- Sutherland, I. E. (1963). Sketchpad: A man-machine graphical communication system. *Proceedings of the Spring Joint Computer Conference*.
- Baecker, R. M., & Buxton, W. A. S. (Eds.). (1987). *Readings in Human-Computer Interaction: A Multidisciplinary Approach*. Morgan Kaufmann.
- Card, S. K., Moran, T. P., & Newell, A. (1983). *The Psychology of Human-Computer Interaction*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Baecker, R. M. (Ed.). (1995). *Readings in Human-Computer Interaction: Towards the Year 2000*. Morgan Kaufmann.
- Wickens, C. D., Lee, J. D., Liu, Y., & Becker, S. E. G. (2004). *An Introduction to Human Factors Engineering*. Pearson.
- Dix, A., Finlay, J., Abowd, G., & Beale, R. (2004). *Human-Computer Interaction* (3rd ed.). Prentice Hall.
- Shneiderman, B., & Plaisant, C. (2016). *Designing the User Interface: Strategies for Effective Human-Computer Interaction* (6th ed.). Pearson.
- Cooper, A., Reimann, R., & Cronin, D. (2007). *About Face 3: The Essentials of Interaction Design*. Wiley.
- Murata, A., (1991), "An experimental evaluation of mouse, joystick, joycard, lightpen, trackball and touchscreen for Pointing - Basic Study on Human Interface Design", *Proceedings of the Fourth International Conference on Human-Computer Interaction 1991*, pp 123-127.
- Nielsen, J. (1994), *Usability Engineering*, Morgan Kaufman, San Francisco.
- Bretz, E.A. (2002), "When work is fun and games", *IEEE Spectrum*, 39(12), pp 50-50.
- Hayward, V., Astley, O. R., Cruz-Hernandez, M., Grant, D., ve Robles-De-La-Torre, G. (2004), "Haptic interfaces and devices", *Sensor Review* 24(1), pp 16-29.
- Teeni, D., Carey J. ve Zhang, P. (2007), *Human Computer Interaction: Developing Effective Organizational Information Systems*, John Wiley & Sons, Hoboken.
- MacKenzie, I. S. (2024). *Human-computer interaction: An empirical research perspective*.

- Sadeghi Milani, A., Cecil-Xavier, A., Gupta, A., Cecil, J., & Kennison, S. (2024). A systematic review of human–computer interaction (HCI) research in medical and other engineering fields. *International Journal of Human–Computer Interaction*, 40(3), 515-536.
- Ahn, J., & Clegg, T. (2018). Human-computer interaction and education: Designing for technology-enhanced learning experiences. *The Wiley handbook of human computer interaction*, 2, 821-830.
- Sainfort, F., Jacko, J. A., Edwards, P. J., & Booske, B. C. (2009). Human–computer interaction in healthcare. In *Human-Computer Interaction* (pp. 155-172). CRC Press.
- Cai, X. (2009). Principles of human-computer interaction in game design. In *2009 Second International Symposium on Computational Intelligence and Design* (Vol. 2, pp. 92-95). IEEE.
- Barr, P., Noble, J., & Biddle, R. (2007). Video game values: Human–computer interaction and games. *Interacting with computers*, 19(2), 180-195.
- Doni, A. F., Negara, Y. D. P., Wulandari, E. R., & Mustofa, M. Z. (2021). Redesign Prototype of Fintech Application. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 328, p. 04002). EDP Sciences.
- Hyder, A., Bigné, E., & Martí, J. (2014). Human–computer interaction. In *The Routledge Companion to the Future of Marketing* (pp. 331-347). Routledge.
- Joe, W. Y., & Song, S. Y. (2019). Applying human-robot interaction technology in retail industries. *International Journal of Mechanical Engineering and Robotics Research*, 8(6), 839-844.
- Putnik, G., Shah, V., Castro, H., & Veljković, Z. (2013). Human-computer interactions and user interfaces for remote control of manufacturing systems. *FME Transactions*, 41(3), 250-255.
- Peruzzini, M., Pellicciari, M., & Gadaleta, M. (2019). A comparative study on computer-integrated set-ups to design human-centred manufacturing systems. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 55, 265-278.
- Ramos, Y., & Castro, A. O. (2017). Point-Of-Sales Systems in Food and Beverage Industry: Efficient Technology and Its User Acceptance. *Journal of Information Sciences and Computing Technologies*, 6(1), 582-591.
- Jianan, L., & Abas, A. (2020). Development of human-computer interactive interface for intelligent automotive. *International Journal of Artificial Intelligence*, 7(2), 13-21.
- Nakatsu, R., & Hoshino, J. (Eds.). (2013). *Entertainment Computing: Technologies and Application* (Vol. 112). Springer.

Bölüm 14

İNSAN EVRİMİNDE VE MODERN DİNAMİKLERDE İŞBİRLİĞİNİN ÖNEMİ

Sena Altınbilek Köylü^{1,2}

Melike Bilgin²

1 İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, 34134, Fatih, Türkiye

2 Naturalis Biodiversity Center, Darwinweg 2, 2333, CR Leiden, The Netherlands

ORCID

Sena Altınbilek Köylü: 0009-0002-6060-7456

Melike Bilgin: 0000-0003-4047-2865

Giriş

İnsan evrimi, adaptasyon, yenilik ve hayatta kalmanın olağanüstü bir hikayesidir. Bu hikayenin merkezinde, türümüzü şekillendirmede çok önemli olan insan davranışının temel bir yönü yatmaktadır; işbirliği. Bireylerin karşılıklı fayda için birlikte çalışma eylemi olan işbirliği, insan evrimini karakterize eden önemli ilerlemelerin ve adaptasyonların çoğunun arkasındaki itici güç olmuştur. En eski atalarımızdan modern toplumlara kadar işbirliği, bir tür olarak kim olduğumuzu şekillendirmede çok önemli bir rol oynamıştır. İnsan iş birliği, ortak bir hedef veya sonuç doğrultusunda birlikte çalışan bireylerin davranışlarını ifade eder. İletişim, iş bölümü ve zindeliğin karşılıklı bağımlılığı gibi faktörler bireyler arasında iş birliğinin teşvik edilmesinde rol oynamaktadır. İş birliği doğrudan karşılıklılık, dolaylı karşılıklılık ve kültürel grup seçimi yoluyla gerçekleşebilir, ceza ve sosyal normlar gibi mekanizmalarla sürdürülebilir (Ridley, 2022).

Tomasello'ya göre işbirliği, ilk insanlara hayatta kalma ve üreme konusunda önemli bir avantaj sağlamıştır. İnsanların diğer primatlarda gözlemlenmeyen karmaşık işbirliği biçimlerini mümkün kılan benzersiz bilişsel ve sosyal yeteneklere sahip olduğunu savunmuştur. Diğer türlerin aksine, insanlar erken yaşlardan itibaren ortak dikkat, paylaşılan niyetlilik ve işbirliğine dayalı faaliyetlerde bulunmaktadırlar (Tomasello vd., 2005). Bu yetenekler insanların eylemlerini koordine etmelerine, hedeflerini paylaşmalarına ve etkili bir şekilde iletişim kurmalarına olanak tanıyarak işbirliğine dayalı davranışların temelini arttırmıştır. İnsanlar gruplar halinde birlikte çalışarak yiyecek elde etmeyi, yırtıcılara karşı savunmayı ve yavruların bakımını daha iyi yapabilmişlerdir.

İnsan işbirliğinin altında yatan psikolojik mekanizmaları incelemek işbirliğinin insan doğası ürünü olup olmadığı konusunda veriler sağlamaktadır. İnsanların niyetleri anlama, dikkati paylaşma ve ortak dikkat gösterme gibi işbirliğini kolaylaştıran doğuştan gelen bilişsel yeteneklere sahip olduğunu öne sürülmektedir. Bu bilişsel kapasiteler, bireylerin eylemlerini başkalarıyla koordine etmelerine, onların ihtiyaçlarını öngörmelerine ve ortak hedefler doğrultusunda işbirliği yapmalarına olanak tanır. İnsan işbirliği görüldüğü kadar basit değil, aksine birçok psikolojik gücü içeren çok karmaşık bir süreçtir. Bu güçlerin birçoğu zaman içinde gelişmiştir ve evrimleşmelerinin ana nedenlerinden biri sosyalleşmeyi, bağ kurmayı, birbirimize yardım etmeyi teşvik etmektedir. Çünkü bu güçler insanların varlığını korumalarına yardımcı olmuştur (Barclay ve Van Vugt, 2015).

İnsan işbirliği çeşitli mekanizmalar aracılığıyla evrimleşmiştir. Gruplar halinde yaşamak, ilk insanlara yırtıcılara karşı daha fazla koruma, daha iyi avlanma verimliliği ve kaynaklara daha iyi erişim gibi çeşitli avantajlar sağlamıştır. Bu avantajlar muhtemelen daha işbirlikçi olan ve bir grup içinde etkili

bir şekilde çalışabilen bireyleri tercih eden seçici baskılar yaratmıştır (Apicella ve Silk, 2019). Erken insanlarda işbirliğinin evrimi muhtemelen akraba seçilimi ve karşılıklı özgecilik gibi faktörlerden etkilenmiştir. Akraba seçilimi, bireylerin genetik akrabalarıyla işbirliği yapma olasılığının daha yüksek olduğunu, çünkü onlara yardım etmenin paylaşılan genlerin gelecek nesillere aktarılma olasılığını artırabileceğini öne sürer. Karşılıklı özgecilik ise bireylerin karşılığında yardım alma beklentisiyle akraba olmayan bireylerle işbirliği yapmasını içerir. Bu mekanizmaların her ikisi de erken insan toplumlarında işbirliğinin gelişmesinde rol oynamış olabilir (Gintis ve Bowles, 2014).

İnsan toplumları daha karmaşık hale geldikçe, işbirliği hayatta kalmak ve başarı için daha da önemli hale geldi. Örneğin tarımın gelişmesi, toprağın temizlenmesi, ekinlerin ekilmesi ve yiyeceklerin hasat edilmesi için bireyler arasında işbirliğini gerektirmiştir. Kalıcı yerleşimlerin kurulması ve ilk uygarlıkların yükselişi de büyük ölçüde işbirliğine dayanıyordu, çünkü bireyler yapılar inşa etmek, teknolojiler geliştirmek ve sosyal sistemleri organize etmek için birlikte çalıştılar. İnsanlarda işbirliğinin evrimini anlamak, bugün toplumlarımızda işbirliğini nasıl teşvik edebileceğimiz ve iklim değişikliği, yoksulluk ve çatışma gibi zorlukları nasıl ele alabileceğimiz konusunda değerli bilgiler sağlayabilir (West vd., 2007).

a) *Mutualizm (Karşılıklılık)*

İlgili tüm tarafların fayda sağladığı bir etkileşim biçimi olan mutualizm, insan işbirliğinin evriminde önemli bir itici güç olmuştur. Bu tür bir işbirliği, insan toplumlarının gelişimini şekillendirmede, karmaşık sosyal yapıları teşvik etmede ve kolektif hayatta kalma ve başarıyı desteklemede kritik bir rol oynamıştır. Mutualizm doğal dünyada yaygındır ve karşılıklı fayda sağlayan ilişkilerde bulunan çeşitli türlerde görülür (Bronstein, 2015). İnsanlarda karşılıklılık, ilk atalarımızdan bu yana ayrılmaz bir unsur olmuş ve zorlu ortamlarda hayatta kalmayı kolaylaştırmıştır. Karşılıklı fayda için işbirliği yapma ihtiyacı, muhtemelen etkili işbirliği için gerekli bilişsel ve sosyal becerilerin evrimine neden olmuştur. Her iki tarafında fayda sağladığı bir etkileşim biçimi olan mutualizm, insan-insan ilişkilerinin ötesine geçerek insan-hayvan etkileşimlerini de kapsar. Tarih boyunca insanlar çeşitli hayvan türleriyle karşılıklı fayda sağlayan ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler insan toplumlarının gelişiminde önemli bir rol oynamış ve hem insanlar hem de hayvanlar üzerinde derin etkiler yaratmıştır.

İnsan-hayvan işbirliğindeki mutualizmin kökleri erken insan toplumlarına kadar uzanmaktadır. İlk insanlar, köpekler gibi hayvanlarla her iki tarafa da fayda sağlayan simbiyotik ilişkiler kurmuştur. Köpekler muhtemelen insan yerleşimlerinin yakınlarında yiyecek ararken evcilleşmiştir. Buna karşılık, köpekler insanlara koruma sağlamış, avlanmaya yardımcı olmuş ve yırtıcı hayvanlara ve davetsiz misafirlere karşı korunmaya yardımcı olmuştur

(Smith ve Van Valkenburgh, 2020). Karşılıklı fayda sağlayan bu ilişki, her iki türün de hayatta kalmasını ve başarısını artırmıştır. Tarımın ortaya çıkışı, insan-hayvan karşılıklı ilişkisinde önemli bir değişime işaret etmiştir. İnsanlar sığır, koyun, keçi ve domuz gibi hayvanları evcilleştirmeye başladıkça, bu hayvanlar insanlara yiyecek, giyecek ve iş gücü sağladı. Buna karşılık, insanlar da hayvanlara barınak, yırtıcı hayvanlardan korunma ve düzenli gıda tedariki sağladı. Bu karşılıklı ilişki, gıda ve diğer kaynakların verimli bir şekilde üretilmesine neden olduğu için istikrarlı, tarımsal toplumların gelişimi için çok önemliydi.

Başka bir mutualist işbirliğinde ise, insanlar ve vahşi hayvanlar davranışlarını karşılıklı fayda için aktif olarak koordine ederler. Bu iş birliği biçimi, evcilleştirme gibi veya yapay seçim içeren diğer insan-hayvan etkileşimlerinden farklıdır. İnsan-yaban hayatı iş birliğinin ekolojik ve evrimsel dinamiklerini ve bunun farklı ekosistemlerde insan-yaban hayatı etkileşimlerinin bir arada var olması ve sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerini keşfetmeyi amaçlamaktadır. Birkaç hayvan türü ile yapılan işbirliği tespit edilmiştir. Örneğin; insanlara bal arılarının kovanlarını göstererek insanların onlara ulaşılabilir kıldığı balmumu ile beslenen bal kılavuzu kuşu, fil gibi büyük boyutlu hayvanları avlamada ve et paylaşımında insanlarla işbirliği yapan gri kurtlar, balina ve denizel memelileri insanların avlaması ve kendileri ile paylaşmaları için kıyıya süren orkalar gibi., (Cram vd., 2022).

İnsan-insan ilişkilerinde mutualizm (karşılıklık), insan işbirliğinin temelini oluşturan bir faktördür. Sosyal gruplar içinde güven ve karşılıklı desteği teşvik eden kilit bir mekanizma olarak hizmet eder. Başkalarına yardım veya kaynak sağlayan bireylerin karşılığında benzer faydalar bekleyebileceği ilkesine göre çalışır, böylece sosyal bağları ve grup uyumunu güçlendiren karşılıklı bir değişim sistemi yaratır (Trivers, 1971). Bu karşılık beklentisi işbirlikçi davranışlarla ilişkili riskleri azaltır ve eylemlerinin gelecekte muhtemelen karşılık bulacağını bilen bireyleri özgeci davranmaya teşvik eder (Axelrod ve Hamilton, 1981). Karşılıklı etkileşimlerin varlığı, çeşitli kültürler arası çalışmalarla kanıtlandığı üzere, gruplar içinde uzun vadeli işbirliğine dayalı ilişkileri ve istikrarı teşvik eder (Fehr ve Fischbacher, 2003). Güven ve karşılıklı beklentiler, güvenilir ve istikrarlı sosyal etkileşimleri teşvik eden temel mekanizmalar olarak hareket ederek insan işbirliğini teşvik eder. Başkalarının güvenilirliğine ve dürüstlüğüne olan inanç olarak tanımlanan güven, algılanan istismar riskini azaltır ve işbirliğine dayalı davranışlarda bulunma isteğini artırır (Hardin, 2002). Bireylerin işbirliği çabalarının karşılık göreceğinden ve diğerlerinin gruba faydalı olacak şekilde hareket edeceğinden emin oldukları bir ortam yaratır. Bu karşılıklı güvence, özellikle uzun vadeli işbirliği ve karşılıklı bağımlılık gerektiren karmaşık sosyal görevlerde kolektif eylemlerin başarılı bir şekilde koordine edilmesi için çok önemlidir (Ostrom, 2003). Tekrarlanan etkileşimler ve sosyal normlar yoluyla gelişen karşılıklı

beklentiler, bireylerin grup içinde nasıl davranmaları gerektiğine dair net beklentiler oluşturarak işbirliğine dayalı davranışı daha da sağlamlaştırır. Bu beklentiler, üyelerin paylaşılan kurallara uymasını ve kolektif hedeflere katkıda bulunmasını sağlayarak sosyal düzeni ve uyumu korur (Fehr ve Fischbacher, 2003). Güven ve karşılıklı beklentiler güçlü olduğunda, sadece anlık işbirliği etkileşimlerini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda bireylerin güvenilir ve öngörülebilir olarak gördükleri ilişkilere yatırım yapma olasılıkları daha yüksek olduğundan, gelecekteki işbirliği için de bir çerçeve oluştururlar (Gambetta, 1988).

b) *Ortak sorumluluk*

Paylaşılan sorumluluk, insan evriminde etkili olan işbirliğinin temel bir yönüdür. Ortak hedefler doğrultusunda birlikte çalışmak ve bu hedeflere ulaşmada birbirlerini desteklemek için bir grup içindeki bireylerin kolektif görev ve sorumluluğunu ifade eder. Bu kavram evrimsel tarihimizde derin köklere sahiptir ve insan toplumlarının gelişimi üzerinde önemli etkileri olmuştur.

İlk insan topluluklarında, ortak sorumluluk hayatta kalmak için gerekliydi. Bu topluluklar genellikle zorlu çevre koşulları ve yırtıcı hayvanlardan gelen tehditlerle karşı karşıya kalıyordu ve bunların üstesinden gelmek için koordineli çabalar gerekiyordu. Örneğin, büyük av hayvanlarını avlamak birden fazla kişinin işbirliğini gerektiren tehlikeli ve zorlu bir görevdi. Herkesin belirli bir rolü vardı ve avın başarısı herkesin sorumluluklarını yerine getirmesine bağlıydı. Bu ortak çaba, topluluğun yeterli yiyeceğe sahip olmasını ve avcılıkla ilgili risklerin en aza indirilmesini sağlamıştır. Paylaşılan sorumluluk yiyecek toplamak, barınak inşa etmek ve yavruların bakımı gibi diğer hayati faaliyetleri de kapsıyordu (Boyd ve Richerson, 2009). Birçok erken insan toplumunda, çocuk yetiştirme ortak bir çaba gerekiyordu ve birden fazla yetişkin çocukların yetiştirilmesine ve korunmasına katılıyordu. Bu sadece gençler için bir güvenlik ağı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bilgi ve becerilerin bir nesilden diğerine aktarılmasına da olanak tanımıştır. Bu tür işbirlikçi çocuk yetiştirme uygulamaları muhtemelen karmaşık sosyal yapıların ve kültürel ilerlemelerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. İnsan toplumları geliştikçe, ortak sorumluluk kavramı daha da belirgin hale gelmiştir. Tarımın gelişmesi ve kalıcı yerleşimlerin kurulması çiftçilik, inşaat ve kaynak yönetiminde eşgüdümlü çabalar gerektirmiştir. Bu faaliyetler iş bölümünü ve görev dağılımını gerekli kılarak ortak sorumluluğun önemini pekiştirmiştir.

Modern zamanlarda, ortak sorumluluk insan işbirliğinin temel taşı olmaya devam etmektedir. Aile birimlerinden büyük kuruluşlara ve küresel girişimlere kadar toplumun çeşitli yönlerinde kendini göstermektedir. Örneğin işyerinde, farklı beceri ve uzmanlıklara sahip bireylerden oluşan ekipler kurumsal hedeflere ulaşmak için birlikte çalışır. Her üye kendi katkılarından sorumludur ve ekibin başarısı etkin işbirliğine ve paylaşılan sorumlulukların

yerine getirilmesine bağlıdır. Ortak sorumluluk aynı zamanda kişisel çıkarların diğerlerine bağlı olduğu ve kuralların çiğnenmesinin tüm grup için cezaya yol açtığı bir sorumluluktur. Birinin kredi kaybetmesinin tüm grubun itibarını zedeleyebileceği ortak sorumluluk, sosyal ve ekonomik faaliyetlerde iş birliğini büyük ölçüde teşvik eder.

Daha büyük ölçekte, iklim değişikliği, halk sağlığı krizleri ve sosyal eşitsizlik gibi küresel zorlukların ele alınmasında ortak sorumluluk çok önemlidir. Bu sorunlar uluslar, kuruluşlar ve bireyler arasında kolektif eylem ve işbirliği gerektirmektedir. İnsanlar ortak sorumluluğu tanıyıp benimseyerek bu karmaşık sorunlara çözüm bulmak için kaynaklarını, bilgilerini ve çabalarını bir araya getirebilirler.

c) *Altruizm (Özgecilik)*

Altruizm bir diğer adıyla özgecilik, bireyin herhangi bir çıkar gözetmeden hatta çoğu zaman bedel ödeyerek bireylerin veya toplumun yararına bir fedakarlıkta bulunması anlamına gelmektedir. Başkalarının refahı için özverili bir endişe olan özgecilik, işbirliğinin evriminde kritik bir rol oynayan insan davranışının dikkate değer bir yönüdür. Bireylerin kendileri için bir bedel ödeyerek başkalarına yardım ettiği özgeci eylemler, evrimsel bir perspektiften bakıldığında mantığa aykırı görünebilir (Thompson vd., 2013). Özgeciliğin ardındaki mekanizmaları anlamak, insan toplumlarının gelişimi üzerindeki derin etkisini ortaya koymaktadır.

Özgeciliğin evrimine ilişkin başlıca açıklamalardan biri, evrimsel biyolog William Hamilton tarafından ortaya atılan bir kavram olan akraba seçilimidir. Akraba seçilimi, bireylerin genetik akrabalarına karşı özgeci davranışlar sergileme olasılığının daha yüksek olduğunu, çünkü akrabalara yardım etmenin paylaşılan genlerin gelecek nesillere aktarılma olasılığını artırabileceğini öne sürer. Bu genetik avantaj, aile grupları içinde özgeci davranışları teşvik ederek grubun hayatta kalma ve üreme başarısını artıran güçlü bağları ve işbirlikçi çabaları teşvik eder (Darlington, 1978). Özgeciliğin evrimi için bir diğer kilit mekanizma, biyolog Robert Trivers tarafından önerilen bir teori olan karşılıklı özgecildir. Karşılıklı özgecilik, bireyler gelecekte bu iyiliğin karşılık bulacağı beklentisiyle başkalarına yardım ettiğinde ortaya çıkar. Bu işbirliği biçimi, bireylerin tekrarlanan etkileşimlerinin olduğu ortamlarda faydalıdır, güven inşa etmelerine ve karşılıklı fayda sağlayan ilişkiler kurmalarına olanak tanır. Karşılıklı özgecilik, karşılıklı bağımlılık sistemi yaratarak işbirliğini teşvik eder; burada başkalarına yardım etmek, gelecekteki karşılıklılık yoluyla nihayetinde kişinin kendisine fayda sağlar.

Grup seçilimi ise özgeciliğin evrimini açıklayan bir başka bakış açısıdır. Bu teori, daha yüksek oranda özgeci bireye sahip grupların hayatta kalma ve üreme olasılığının, daha az özgeci bireye sahip gruplara kıyasla daha yüksek olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda, özgeci davranış grubun genel

uygunluğunu artırır ve bu da popülasyon içinde özgeci özelliklerin çoğalmasına yol açabilir. Grup seçilimi, işbirliği ve özgeciliğin gruplara rekabetçi bir avantaj sağlayabileceği ve birlikte iyi çalışanların hayatta kalmasını teşvik edebileceği fikrini vurgulamaktadır (Vlerick, 2021).

Tomasello ise özgeciliği, ekonomik açıdan ele almış ve ‘meta’ olarak değerlendirmiştir. Bu ‘meta’ ise mallar, hizmetler ve bilgi olarak üç gruba ayrılmıştır. Yiyecek gibi mallar üzerinden yapılan özgecilik paylaşım, hizmet üzerinden yapılan yardımlaşma ve bilgi- tutum üzerinden yapılan özgecilik ise bilgilendiricidir. Bu üç grubun avantaj ve dezavantajları farklı olduğundan evrimsel tarihleri de farklıdır. Yiyecek gibi mallar üzerinden yapılan özgeciliğin paylaşım olduğu vurgulanmıştır. Bu özgecilik grubu şempanzeler ve insan bebekleri üzerinde yapılan deneylerde farklılık göstermiştir. Şempanzeler birlikte çalıştıkları diğer şempanzelerle yiyecek paylaşımında bencil davranış gösterirken insan bebeklerinin paylaşımcı oldukları gözlenmiştir. İnsan bebekleri karşılık beklemeden yemek paylaşımı yapmışlardır. Ayrıca paylaşımda birbirlerine güvenerek eşit dağıtımla yiyeceklerini paylaşma eğilimi göstermişlerdir.

Hizmet üzerinden yapılan özgecilik yardımlaşma olarak değerlendirilmiştir. Peki, bu yardımlaşma insan doğasına ait bir özellik mi, yoksa sonradan kültürel öğrenme ile kazanılmış bir özellik midir? Yapılan deneylerde akrabası olmayan insanlara yardım etme amaçlı nesne uzatan insan bebekleri yardımlaşmanın insan doğasına ait olduğunu kanıtlamıştır. Bu deneylerde yardımlaşmanın beş sebebi tespit edilmiştir. Bebeklerin çok küçükken yardımlaşma eğilimlerinin olması, ödül vermenin veya cesaretlendirmenin yardımlaşma üzerinde nötr etki etmesi, empatik duyguların varlığı, çocukların empatik kaygı hissetmesi ve diğer primat akrabalarımızdan şempanzenin de yardımlaşma davranışında bulunmaları (insanların yardımlaşmayı kültürel olarak öğrenmediği kanıtı) yardımlaşma özgeciliğinin sebeplerindedir.

Bilgi ve tutum paylaşımı üzerinden yapılan özgeciliğin bilgilendirici olmaya meyilliliktir. Yine yapılan deneylerde bu durumu destekleyen bulgular mevcuttur. Kuyruksuz maymunlar kendi çıkarları için sahip oldukları tecrübeyi paylaşıırken insan bebekleri bazen sadece başkalarının işini kolaylaştırmak için bilgisini aktarmıştır. Şempanzeler iletişimsel ve bilgilendirici davranışları anlamazlar. Doğada yemek için rakip olan bu hayvanlar için bu tarz bir özgeci davranış beklenmez. Fakat belgeselerde gözlemlenen kadarıyla kuyruksuz maymunlar bilgilendirme amaçlı grubun diğer üyelerini uyarma, tehlike ve yiyecek çağrılarında bulunuyorlar. Bu davranışın sebebi bilgilendirici olma niteliği taşıyor mu? Cevap, hayır. Çünkü bu tarz sesleri grubun üyeleri avcüyı görse de çıkarmaya devam etmektedir veya tüm grup bir arada olsa bile yiyecek çağrısında bulunmaya devam etmektedirler.

d) *İnsan evriminde işbirliği ve dil ilişkisi*

İşbirliği ve dil, insan evriminde karmaşık bir şekilde bağlantılıdır ve her biri diğerinin gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir. Etkili bir şekilde işbirliği yapabilme becerisi, insanların hayatta kalması ve başarısı için temel bir unsur olmuştur ve dil de bu işbirliğini kolaylaştırma ve geliştirmede çok önemli bir rol oynamıştır. Birlikte karmaşık sosyal yapıların gelişimini, kültürel ilerlemeleri ve toplumların oluşumunu yönlendirmişlerdir.

Dilin işbirliğini kolaylaştırdığı en belirgin yollardan biri grup faaliyetlerinin koordinasyonudur. Dilin gelişimi, karmaşık grup faaliyetleri için gerekli olan hassas iletişimi, koordinasyonu ve sosyal bağı sağlayarak insan işbirliğini derinlemesine geliştirir. İlk insan toplumları avlanma, toplama ve yırtıcılara karşı savunma gibi toplu eylemlere dayanıyordu. Dil, bireylerin planlar, stratejiler ve roller hakkında ayrıntılı bilgi aktarmasına olanak tanıyarak grup üyelerinin birlikte etkili bir şekilde çalışabilmesini sağlamıştır. Örneğin, avcılar taktikleri tartışabilir ve avın yeri hakkında bilgi paylaşarak avın başarısını ve grubun hayatta kalma olasılığını arttırabilir. Yani insanlar dil aracılığıyla sosyal normları müzakere edebilir, çatışmaları çözebilir ve kültürel uygulamaları nesiller boyunca aktarabilir. Dili kullanma becerisi, işbirliğine dayalı çabaların verimliliğini ve etkinliğini artırır. Ayrıca sosyal normların oluşturulmasına ve kültürel bilginin aktarılmasına yardımcı olarak gruplar içinde sürekliliği ve uyumu sağlar (Boyd ve Richerson, 1992; Tomasello vd., 2005). Dilin sağladığı bu kabiliyetler, işbirliğine dayalı davranışların verimliliğini ve etkinliğini önemli ölçüde artırarak insan toplumlarının başarısına ve hayatta kalmasına katkıda bulunur. İnsanlar beklentileri, kuralları ve sonuçları ileterek kabul edilebilir davranışlar konusunda ortak bir anlayış oluşturabilirler. Sosyal sözleşmeleri ifade etme yeteneği, bir grup içinde güven ve işbirliğinin oluşturulmasına yardımcı olur. Örneğin, dil aracılığıyla verilen sözler ve yapılan anlaşmalar, bireylerin yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlayarak işbirliğini güçlendirebilir ve bunu yapmamanın sosyal yansımaları olduğunu bilirler.

Bilgi ve kültürün aktarımı, dil ve işbirliğinin kesiştiği bir diğer alandır. Dil, insanların bilgi, beceri ve kültürel uygulamaları bir nesilden diğerine aktarmasını sağlar. Bu kümülatif bilgi aktarımı, karmaşık teknolojilerin, sosyal yapıların ve kültürel geleneklerin gelişimi için gereklidir. Bireyler bilgiyi paylaşarak birbirlerinin keşifleri ve yenilikleri üzerine inşa edebilir, bu da kolektif ilerlemeye ve işbirliği çabalarının geliştirilmesine yol açar.

e) *İşbirlikçi davranışlarda sosyal ve kültürel normlar*

Bireylerin işbirlikçi davranışlarında sosyal normlara neden saygı duyar sorusu kritiktir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerden birincisi sosyal onay arzusudur. Çocuklar, başkaları, özellikle de kendi sosyal gruplarının üyeleri tarafından kabul edilmek ve onaylanmak için güçlü bir arzu duyarlar. Çocuklar toplumsal normlara ve geleneklere uymanın sosyal onay ve kabul

ile ödüllendirildiğini erken yaşlarda öğrenirler (Tomasello, 2016). Normlara uyum, çocukların akranları, bakıcıları ve topluluklarının diğer üyeleriyle olumlu ilişkiler sürdürmelerini sağlar. İkinci sebep ise normların içselleştirilmesidir. Çocuklar olgunlaştıkça, toplumsal normları ve değerleri içselleştirerek kendi inanç sistemlerine ve ahlaki çerçevelerine dahil ederler (Tomasello, 2020). Sosyalleşme ve kültürel öğrenme süreçleri sayesinde çocuklar, sosyal etkileşimlerde iş birliği, adalet ve karşılıklılığın önemini anlamaya başlar. Toplumsal normları takip etmek ve paylaşılan etik ilkeleri korumak için ahlaki bir yükümlülük duygusu geliştirirler. Üçüncü sebep ise adalet ve eşitlik arzusudur. Tomasello, çocukların sosyal alışverişlerde adalet ve eşitliği teşvik edecek şekilde hareket etmeye doğuştan motive olduklarını savunmaktadır (Tomasello, 2009). Çocuklar küçük yaşlardan itibaren kaynakların adil bir şekilde dağıtılmasını tercih ettiklerini ve adalet normlarını ihlal edenleri cezalandırmaya istekli olduklarını gösterirler (Fehr vd., 2002). Adalet normlarını korumaya yönelik bu içsel motivasyon, çocukların toplumsal kurallara ve beklentilere itaat etmesine katkıda bulunur. Dördüncü sebep, insan bebeklerinin otorite figürlerine güven duymasıdır. Çocuklar genellikle ebeveynler, öğretmenler ve diğer yetişkin bakıcılar gibi otorite figürlerine duydukları güven nedeniyle toplumsal normlara itaat ederler (Tomasello, 2014). Otorite figürleri, toplumsal normların aktarılması ve uygulanmasında önemli bir rol oynar ve çocuklar, otoritelerine duydukları saygı ve cezadan veya onaylanmamaktan kaçınma arzusuyla kurallara ve düzenlemelere uyabilirler. Beşinci sebep ise bebeklerin hissettikleri aidiyet duygusudur. Toplumsal normlara uyum, sosyal gruplar içinde aidiyet ve kimlik duygusunu besler. Çocuklar, grup normlarına uymanın toplulukları içinde uyum, işbirliği ve dayanışmayı sürdürmek için gerekli olduğunu öğrenirler (Tomasello vd., 2005).

Kültürel faktörler de insan toplumlarında işbirliğinin gelişimini şekillendirir. Sosyalleşme ve öğrenme yoluyla bireyler, toplumları tarafından değer verilen işbirliğine dayalı beceri ve davranışları edinirler. Eğitim, din ve yönetim gibi kültürel kurumlar, işbirliğine dayalı davranışların teşvik edilmesi ve uygulanmasında kilit bir rol oynamaktadır. İşbirliği normlarının kültürel aktarımı, sosyal normların, değerlerin ve uygulamaların nesiller arasında aktarılmasını sağlayarak insan toplumlarında işbirliğine dayalı davranışların sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Taklit, öğretim ve hikaye anlatımı gibi mekanizmalar aracılığıyla bireyler işbirliğine dayalı davranışları ve beklentileri öğrenir ve içselleştirir, bu da sosyal uyumu ve grup istikrarını destekler (Tomasello, 1999). Bu süreç, faydalı işbirliği stratejilerinin zaman içinde korunmasını ve rafine edilmesini sağlayarak grubun hayatta kalmasını ve başarısını artırır (Boyd ve Richerson, 1992). Ayrıca, kültürel normların aktarımı, sosyal etkileşimleri anlamak ve bunlara yanıt vermek için ortak bir çerçeve sağlayarak, değişen ortamlarda bile işbirliğine dayalı davranışlarda tutarlılığın korunmasına yardımcı olur (Henrich ve McElreath, 2003).

Ayrıca ceza ve ödül sistemleri de, bireysel davranışları grup normları ve kolektif hedeflerle uyumlu hale getirmeye hizmet eden, insan işbirliğini teşvik etmek ve sürdürmek için kritik mekanizmalardır. Bu sistemler işbirlikçi davranışları teşvik ederek ve yapılandırılmış bir sonuç ve fayda çerçevesi aracılığıyla işbirlikçi olmayan veya bencil eylemleri caydırarak çalışır. Sosyal onaylamama ve dışlamadan daha resmi yaptırımlara kadar değişebilen ceza, gruba zarar veren veya sosyal normları ihlal eden davranışlara karşı caydırıcı bir rol oynar (Fehr vd., 2002). Ceza tehdidi veya uygulaması, uyumu zorlamaya ve bedavacılıktan caydırmaya yardımcı olur, böylece tüm üyelerin kolektif çabaya adil bir şekilde katkıda bulunmasını sağlar. Öte yandan, ödül sistemleri işbirlikçi davranışlar için olumlu pekiştirme sağlayarak bireylerin gruba fayda sağlayacak şekilde hareket etme motivasyonunu artırır (Sigmund vd., 2001). Ödüller maddi teşvikler gibi somut olabileceği gibi sosyal tanınma ve sosyal statü artışı gibi soyut da olabilir. Bu sistemlerin etkinliği, işbirliğinin maliyetleri ve faydaları arasında bir denge yaratma kabiliyetlerinde yatar; bu da bireylerin işbirliği yapmasını, karşı gelmekten daha avantajlı hale getirir (Boyd ve Richerson, 1992). Ayrıca, şeffaf ve tutarlı bir ceza ve ödül sisteminin varlığı, grup içinde adalet ve güven duygusunu teşvik ederek işbirliğine dayalı davranışları daha da güçlendirir (Yamagishi, 1986). Bu sistemler aynı zamanda işbirliğine dayalı normların içselleştirilmesini de kolaylaştırır çünkü bireyler işbirliğine dayalı eylemleri olumlu sonuçlarla, işbirliğine dayalı olmayan eylemleri ise olumsuz sonuçlarla ilişkilendirmeyi öğrenirler (Henrich ve Boyd, 2001). Genel olarak, ceza ve ödül sistemleri, işbirliğine dayalı davranışların teşvik ve caydırıcılık dengesi yoluyla hem teşvik edilmesini hem de sürdürülmesini sağlayarak insan toplumlarında işbirliğinin sürdürülmesi için gereklidir.

Grup kimliği ve akrabalık, bireyler arasında aidiyet ve karşılıklı yükümlülük duygusunu teşvik ederek, onları kişisel kazanç yerine kolektif refaha öncelik vermeye motive ederek insan işbirliğini önemli ölçüde geliştirir. Genellikle ortak kültürel uygulamalara, normlara ve değerlere dayanan bu grup kimliği duygusu, üyelerin birbirlerine güçlü bir bağlılık hissettiği güçlü bir grup içi dinamik yaratır ve böylece tüm gruba fayda sağlayan işbirlikçi davranışları teşvik eder (Tajfel ve Turner, 2004; Brewer, 2007). Genetik akrabalığa dayanan akrabalık, bireylerin paylaşılan genlerin yayılmasını sağlamak için akrabalarına yardım etmeye yatkın olduğu akraba seçilimi gibi mekanizmalar yoluyla işbirlikçi eğilimleri daha da güçlendirir (West vd., 2007). Grup kimliği ve akrabalık birlikte karşılıklı özgeciliği teşvik eder, çünkü bireylerin sosyal veya ailesel gruplarının bir parçası olarak algıladıkları kişilere yardım etme olasılıkları daha yüksektir, bu tür davranışların doğrudan veya dolaylı olarak karşılık göreceğini bilirler, böylece uzun vadeli işbirliğini ve sosyal uyumu teşvik ederler (Fehr ve Fischbacher, 2003). Ayrıca bu bağlar, hem yakın akrabaların hem de daha büyük sosyal grupların hayatta kalması

ve başarısı için çok önemli olan kaynak edinme, dış tehditlere karşı savunma ve kolektif sorun çözme konularında koordineli çabaları kolaylaştırır (Ritcherson & Boyd, 2005). Grup kimliği ve akrabalığın iç içe geçmesi, işbirliğine dayalı etkileşimler için sağlam bir çerçeve oluşturarak bireylerin ortak hedeflere ulaşmak için uyumlu bir şekilde birlikte çalışmasını ve ihtiyaç anında birbirlerine destek olmasını sağlar (Burton-Chellew ve Dunbar, 2011).

Sonuç

İnsan işbirliğinin evrimi, insanlık tarihinin gidişatını şekillendirmede etkili olmuş çok yönlü bir süreçtir. Erken dönem toplu yaşam ve karşılıklı yardımlaşmadan karmaşık sosyal kurumların ve küresel işbirliklerinin gelişimine kadar işbirliği, türümüzün başarısının ve uyum yeteneğinin arkasındaki itici güç olmuştur. Empati, sosyal öğrenme, ahlaki muhakeme ve dil gibi çeşitli faktörler, işbirliğine dayalı davranışların ortaya çıkmasını ve sürdürülmesini kolaylaştırmıştır.

Dil, insanların eylemleri koordine etmesini, sosyal normlar oluşturmalarını, empatik bağlantılar kurmasını, bilgi aktarmasını ve karmaşık sosyal kurumlar geliştirmesini sağlamıştır. Buna karşılık, etkili işbirliğine duyulan ihtiyaç, sofistike iletişim becerilerinin evrimini yönlendirmiştir. İşbirliği ve dil arasındaki ilişkiyi anlamak, kolektif başarıyı teşvik etmede ve birbirine bağlı dünyamızın zorluklarını ele almada iletişimin önemini vurgulamaktadır. Bizler gelişmeye devam ettikçe, dil ve işbirliği arasındaki sinerji, dirençli ve uyumlu toplumlar inşa etmek için hayati önem taşımaya devam edecektir.

İşbirliğinin insan evrimindeki rolünü anlamak, sosyal bağların, güvenin ve kolektif eylemin hayatımızdaki önemini de vurgulamaktadır. Empati ve itibar yönetimi gibi işbirliğini destekleyen psikolojik mekanizmalar, sosyal uyumu ve karşılıklı faydayı teşvik etmek için evrimleşmiştir. Bu mekanizmalar insanların karmaşık sosyal yapılar inşa etmesini, ileri teknolojiler geliştirmesini ve zengin kültürel gelenekler yaratmasını sağlamıştır.

Özgecılık, insan işbirliğinin evriminde itici bir güç olmuş, bireylerin etkileşim ve birlikte çalışma biçimlerini şekillendirmiştir. Akraba seçimi, karşılıklı özgecılık, grup seçimi, empati ve sosyal normların gelişimi gibi mekanizmalar sayesinde özgeci davranışlar insan toplumlarında kök salmıştır. Özgeciliğin insan evrimindeki rolünü anlamak, sosyal uyumu teşvik etmede ve dünyamızın karmaşık zorluklarını ele almada özverinin ve işbirliğinin önemini vurgulamaktadır. Paylaşılan sorumluluk da özgecılık gibi, insan evrimini şekillendiren ve modern toplumda gerekli olmaya devam eden işbirliğinin hayati bir bileşenini oluşturmuştur. İlk insan topluluklarından günümüzdeki küresel çabalara kadar, ortak hedefler için birlikte çalışma görevi, insanların gelişmesini ve zorlukların üstesinden gelmesini sağlamıştır. Ortak sorumluluğu anlamak ve teşvik etmek, zamanımızın acil sorunlarını ele alabilecek daha dirençli ve uyumlu toplumlar inşa etmemize yardımcı olacağı aşikardır.

KAYNAKÇA

- Axelrod, R., ve Hamilton, W.D. (1981). The evolution of cooperation. *Science*, 211(4489), 1390-1396.
- Apicella, C.L., Silk, J.B. (2019). The evolution of human cooperation. *Curr Biol.*, 29(11), R447-R450.
- Barclay, P., ve Van Vugt, M. (2015). The Evolutionary Psychology of Human Prosociality: Adaptations, Byproducts, and Mistakes, *The Oxford Handbook of Prosocial Behavior, Oxford Library of Psychology*, 37-60, Oxford.
- Boyd, R., ve Richerson, P.J. (2009). Culture and the evolution of human cooperation. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci.* 364(1533), 3281-3288.
- Boyd, R., ve Richerson, P.J. (1992). Punishment allows the evolution of cooperation (or anything else) in sizable groups. *Ethology and Sociobiology*, 13(3), 171-195.
- Brewer, M.B. (2007). The importance of being we: Human nature and intergroup relations. *American Psychologist*, 62(8), 728-738.
- Bronstein, J.L. (2015). *Mutualism*. Oxford University Press, NewYork.
- Burton-Chellew, M.N., ve Dunbar, R.I.M. (2011). Are affines treated as biological kin? A test of Hughes' hypothesis. *Current Anthropology*, 52(6), 741-746.
- Cram, D. L., Van der Wal, J.E., Uomini, N., Cantor, M., Afan, A.I., Attwood, M.C., Spottiswoode, C.N. (2022). The ecology and evolution of human-wildlife cooperation. *People and Nature*, 4(4), 841-855.
- Darlington, P.J. (1978). Altruism: its characteristics and evolution. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 75(1), 385-9.
- Fehr, E., Fischbacher, U., ve Gächter, S. (2002). Strong reciprocity, human cooperation, and the enforcement of social norms. *Human Nature*, 13, 1-25.
- Fehr, E., ve Fischbacher, U. (2003). The nature of human altruism. *Nature*, 425(6960), 785- 791.
- Gambetta, D. (1988). Can we trust trust? *Trust: Making and breaking cooperative relation*, 213-237. Blackwell.
- Gintis, H., ve Bowles, S. (2014). The Evolution of Human Cooperation. *Commerce and Community: Human Flourishing through Voluntary Action*. London and New York: Routledge.
- Hardin, R. (2002). *Trust and trustworthiness*, (ss.256), Russell Sage Foundation.
- Henrich, J., ve McElreath, R. (2003). The evolution of cultural evolution. *Evolutionary Anthropology*, 12(3), 123-135.
- Henrich, J., ve Boyd, R. (2001). Why people punish defectors: Weak conformist transmission can stabilize costly enforcement of norms in cooperative dilemmas. *Journal of Theoretical Biology*, 208(1), 79-89.

- Ostrom, E. (2003). Toward a behavioral theory linking trust, reciprocity, and reputation. *Trust and reciprocity: Interdisciplinary lessons from experimental research* (s.19-79), Russell Sage Foundation.
- Ridley, A.R. (2022). What is Cooperation, and Why Does It Happen?, *In The Routledge International Handbook of Comparative Psychology* (s. 215-226). Routledge.
- Sigmund, K., Hauert, C., ve Nowak, M.A. (2001). Reward and punishment. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98(19), 10757-10762.
- Smith, T.D., ve Van Valkenburgh, B. (2021). The dog-human connection. *Anat Rec (Hoboken)*. 304, 10–18.
- Tajfel, H., ve Turner, J.C. (2004). The social identity theory of intergroup behavior, *Political psychology: Key readings* (s. 276-293). Psychology Press.
- Thompson, G.J., Hurd, P.L., Crespi, B.J. (2013). Genes underlying altruism. *Biol Lett.*, 9(6), 20130395.
- Tomasello, M. (2020). The adaptive origins of uniquely human sociality. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 375(1803), <https://doi.org/10.1098/rstb.2019.0493>
- Tomasello, M. (2014). *A natural history of human thinking*. (s.192), Harvard University Press.
- Tomasello, M. (2009). *Why we cooperate*. (s.232), MIT Press.
- Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T., Moll, H. (2005). Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. *Behavioral and Brain Sciences*, 28(5), 675-691.
- Tomasello, M. (1999). *The cultural origins of human cognition*. (s.256), Harvard University Press.
- Trivers, R.L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46(1), 35-57.
- Wang, G., Su, Q., Wang, L. (2022). Evolution of cooperation with joint liability. *Journal of the Royal Society Interface*, 19(188), 20220082.
- West, S.A., Griffin, A.S., Gardner, A. (2007). Social semantics: altruism, cooperation, mutualism, strong reciprocity and group selection. *J Evol Biol.*, 20(2), 415-32.
- Vlerick, M. (2021). Explaining human altruism. *Synthese*, 199(1), 2395-2413.
- Yamagishi, T. (1986). The provision of a sanctioning system as a public good. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(1), 110-116.

Bölüm 15

KARŞIT OLMA KARŞI GELME BOZUKLUĞU TANISI ALAN ÇOCUKLARIN KENDİNİ DÜZENLEME BECERİLERİ VE EBEVEYN-ÇOCUK ETKİLEŞİMİ

Esra Demirkan¹

Neslihan Yortan²

1 Esra Demirkan, Arş. Gör. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, esra.demirkan@ikc.edu.tr, 0000-0001-6812-0963

2 Neslihan Yortan, Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, neslihan.yortan@ikc.edu.tr, 0000-0003-3815-4905.

Karşıt Olma - Karşı Gelme Bozukluğu, tekrar eden, negativistik, karşı gelen, başkaldıran ve düşmanca davranışlar ile karakterize edilmiş bir davranış bozukluğudur (Amerikan Psikiyatri Birliği - APA, 2013). Kızgın/irritabl duygudurum, tartışmacı/kışkırtıcı davranış ile karakterize edilmiş bir dışsallaştırılmış davranış bozukluğudur. Uyumsuz olma ve karşıt olma davranışları sebebiyle otorite figürleriyle sık sık tartışan, otorite isteklerine veya kurallarına uymayan ya da aktif olarak çatışan çocuklardır. Bu çocuklar genelde alıngandır, çabucak sinirlenir, öfkelenir ve küserler. Provokatif/kışkırtıcı ve karşı koyan hallerinin yanında kindardırlar ve düşmanlık gütmeleri sebebiyle saldırgan davranışlar sergilemektedirler.

Mental Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı-5 (DSM-5)'de yer alan epidemiyolojik bulgular, bozukluğun yaygınlığının (prevalens) %1 ile %11 arasında, genel ortalamasının ise %3.3 olduğunu göstermektedir (APA, 2013; Köroğlu, 2013). Bu bozukluk, DSM-5'te, Yıkıcı Bozukluklar, Dürtü Denetimi ve Davranım Bozuklukları ana tanı kategorisinin türüdür. KOKGB, DSM-4'te yıkıcı davranış bozukluğu olarak sınıflandırılırken, duygudurum bileşeni DSM-5 ile vurgulanmıştır. DSM - 5 tanı kriterlerinde yer alan en az 4 tane belirtinin, 6 ay boyunca ortaya çıkıp çıkmadığına bakılmaktadır. Belirtiler, çocuğun kardeşi olmayan en az bir kişi ile etkileşimi sırasında kendini göstermesi tanı ölçütü olarak alınmaktadır. Bu belirtiler, öfke nöbetleri, erişkinlerle tartışma, erişkin istek ya da kurallarına uymayı etkin olarak reddetme veya karşı gelme, diğer kişileri isteyerek kızdırıcı davranışlar, kendi hataları ve bozuk davranışları için diğerlerini suçlama; başkaları tarafından kolay sinirlendirilebilir, genellikle kızgın ve sitemli, intikamcı olmalarıdır. Davranım Bozukluğu (DB) kriterini sağlamamak, psikoz ya da depresyon sırasında oluşmaması maddeleri ise bir diğer ölçüttür.

Duygu ve davranış bozuklukları olan çocukların teşhisi konusunda, çeşitli bozukluklar ile ortaklaşa özelliklere sahip olmasından kaynaklanan zorluklar yaşanabilmektedir. Duygudurum değişkenliği, ciddi irritabilite, saldırganlık, öfke patlamaları ve aşırı uyarılmış haller; Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Bozukluğu (ADHD), Davranım Bozukluğu (DB) ya da Bipolar Bozukluk tanı kriterlerinde ortaklaşa özellikler olarak görülmektedirler. DSM-5'te bozukluğun eş tanıları olarak ADHD, Majör Depresif Bozukluk ve Kaygı Bozukluğu belirtilmiştir.

KOKGB'yi kapsayan davranışlar gelişimin daha erken evrelerinde ortaya çıkmaya meyillidir ve, bazı örneklerde, daha ağır Davranım Bozukluğu davranışlarının başlangıç habercisi olarak hizmet eder (Hinshaw ve Lee, 2003). DSM-5'te de, Davranım Bozukluğunun okul öncesi yaşlarda ortak premorbid KOKGB ile görülebileceği yer almaktadır. KOKGB davranışlarının (karşı koyma, tartışmacı, uyumsuzluk gibi) DB'den bağımsız olarak çeşitli olumsuz sonuçları öngördüğü bulunmuş olsa da (Burke, Hipwell ve Loeber, 2010), bu davranışların Davranım Bozukluğunu tanımlayan davranışlara (fiziksel sal-

dırğanlık, yalan söyleme, çalma gibi) nazaran davranım problemleri spektrumunun daha hafif ucunu temsil ettiği düşünülür. Bir diğer deyişle, gelişimsel dönemin ilk yılları boyunca ve sonrasında, yüksek düzeyde saldırgan ve muhalif davranışlar sergileyen çocuklara konan KOKGB tanısı sonrasında, davranışlar tırmanmaya ve artmaya devam ettiği takdirde DB teşhisi konma ihtimali yükselmektedir. Dolayısıyla, çocukluk çağı KOKGB'nin çocukları süregelen davranışsal ve ilişkisel sorunlar açısından risk altına soktuğu için, saldırganlık ve muhalif davranışlara erken müdahale çocukluk çağı dönemi için kritik öneme sahiptir (Campbell ve ark., 2006). Literatürde yer alan boylamsal çalışmalar da çocukluk dönemindeki KOKGB'nin çoğu kez Davranım Bozukluğu ile devam edebildiğine yönelik bulgular sunmuştur. Boylamsal çalışmalarda yer alan diğer ilişkili değişkenler ise, çocukluk çağındaki KOKGB'nin madde kullanımı, özellikle ergenlik döneminde akademik başarısızlık ve okuldan atılma gibi değişkenlerdir (Burke, Loeber ve Birmaher, 2002).

Çocukların gelişimsel psikopatolojilerini ölçmek için en yaygın kullanılan ölçüm aracı Çocuk Davranış Değerlendirme Ölçeğidir (ÇDD). Kaygı/Depresyon, Dikkat Problemleri, ve Saldırgan Davranış alt ölçeklerinden alınan yüksek puanlar ile belirlenen ÇDD profili, çocuklarda ve gençlerde zayıf duygusal ve davranışsal kendini düzenleme ile ilişkili bulunmaktadır. Bu profil ilk başta Pediatrik Bipolar Bozukluğu profili olarak isimlendirilmiş, fakat günümüzde bu alt profil Düzenleyememe Profili (ÇDD-DP) (The Child Behavior Checklist-Dysregulation Profile) olarak adlandırılmaktadır (Althoff, Rettew, Ayer ve Hudziak, 2010). Profil, hayal kırıklığı ya da olumsuz duygular, dürtüsellik, yüksek irritabilite ve öfke, yüksek oranda anksiyete ve yıkıcı davranış bozuklukları, tepkili saldırganlık, kötü okul adaptasyonu ve mesleki istikrar gibi uyumsuz davranışlar ile ilişkilidir. Ayrıca, düşmanlık, dürtüsellik, duygusal değişkenlik (labilyte), duyarsızlık ve büyüklenmecilik gibi kişilik özellikleri ile ilişkili bulunmuştur. KOKGB/DB olan çocuklardan ÇDD-DP profiline sahip olanlar ÇDD ölçeğinde daha yüksek puanlar göstermişler; ve narsisizm ve dürtüsellik gibi kişisel özellikler, daha fazla duygudurum bozukluğu göstermiştir (Masi, Muratori, Manfredi, Pisano ve Milone, 2015).

Özetle, bozukluğun klinik özellikleri ve ilişkili değişkenleri düşünüldüğünde kişilerin duygu ve davranışlarını kontrol etme becerisinde sorunlar yaşadıkları durumları kapsadığı görülebilmektedir. Çocukların duygu ve davranışlarında kendini düzenlerken sorun yaşamayı en temel etmenlerden biridir. Ana tanı kategorisindeki bozukluklar ile ortaklaşa özelliklere bakıldığında da, yine duygusal veya davranışsal kendini düzenleme sorunlarının yer aldığını görmekteyiz. KOKGB'de ise bu sorunlar bireyi, kurallar veya otorite figürleriyle önemli ölçüde çatışmaya sokan davranışlarla kendini göstermesi bakımından karakterizedir. Bu bozukluk için, çocukların hem kendilerine hem de başkalarına karşı olan dürtüsel ve çatışmacı davranışlara olan yatkın-

lıkları dikkat çekmektedir. Bölümün devamında KOKGB'nin risk faktörleri incelenecektir. Öncelikle çocukların kendini düzenleme becerisi biliş ve duygular açısından ele alınacaktır. Çocuk ile ilintili faktörlerin ardından çevresel faktörler, ebeveyn-çocuk etkileşimi üzerinden ele alınacaktır. Son olarak, bozukluk için önerilen tedavi yöntemlerine yer verilecektir.

RİSK FAKTÖRLERİ

Bu kısımda, çocuklarla ilgili ve ebeveyn-çocuk ilişkilerindeki risk etmenleri ele alınacaktır. İlk olarak, çocukların kendini düzenleme becerisi bilişsel ve duygusal süreçler üzerinden anlatılacaktır. Ardından, erken çocukluk döneminde kendini düzenleme becerisinin bir tezahürü olan duygu düzenlemenin ebeveyn-çocuk etkileşimi içerisinde nasıl şekillendiğine yer verilecektir. Bu literatür taramasının kapsamı, KOKGB tanısı olan çocukların yetersiz kendini düzenleme becerileri ve bununla birlikte duygusal ve davranışsal düzenleme becerilerindeki sorunlarla ilintili faktörleri ve ebeveyn etkileşimi esas alınmıştır.

Çocukların Kendini Düzenleme Becerisi: Biliş ve Duygular

Kendini düzenleme en genel ifadeyle, hedefe yönelik faaliyetleri yönlendirmek için davranış, biliş ve duygusal uyarılmayı yönetmeyi sağlayan süreçler olarak tanımlayabiliriz. Bu beceri farklı teorik kavramsallaştırmalar ile çok boyutlu bir yapı olarak ele alınmaktadır. Kişinin kendisinin yönettiği, çevreden gelen taleplere uygun tepkiyi verebilmek için içeriden denetlediği bir kapasite gibi tasvir edilen bu beceri farklı kontrol mekanizmaları içermektedir. Mizaç temelli, davranış temelli ve bilişsel-sinirbilimsel sistemler gibi farklı yaklaşımlar ile incelenen (McClelland ve Cameron, 2011) kendini düzenleme becerisinin çok boyutlu bir işlevi olduğu görülmektedir. Ölçüm yollarına bakıldığında da, mizaç temelli yaklaşım benimseyen araştırmacıların Çaba Gerektiren Kontrol (Effortful Control) (Rothbart ve Bates, 1998; Rothbart ve Posner, 2006); davranışsal temelli yaklaşım benimseyen araştırmacıların ise Yürütücü İşlev (Executive Function) becerileri ile ilişkilendirdiği görülmektedir (McClelland, Ponitz, Messersmith ve Tominey, 2010).

Çaba gerektiren kontrol, davranışın ve dikkatin istemli kontrol edilebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Rothbart ve Posner, 2006). Davranışın ve dikkatin düzenlenebilmesi için birey baskın olan tepkisini kontrol ederek yerine daha az baskın olan bir tepkiyi ortaya çıkarmaktadır. Kişinin istemli hareket etmesi için, odaklanma, gerekli süre boyunca dikkati sürdürme, ketleyici kontrol gibi dikkatle ilişkili bileşenlere ihtiyaç vardır. Kişi kendini denetlerken, ilgisini çeken başka bir uyarana yönelmek istemesine rağmen hedefe yönelik uyarana odaklanabilmeli ve dikkatini koruyabilmelidir. Örneğin, öfke veya saldırganlık gibi olumsuz duygulanım halinde olan bir çocuğun kendini düzenleyebilmesi için mevcut çaba gerektiren kontrol becerisi, çocuğun duygusal tepkiselliğini ve davranışını, duruma özgü taleplere göre esnek

ve kasıtlı olarak ayarlayabilmesine imkan tanır. Araştırmalar çaba gerektiren kontrolü yüksek olan çocukların daha az olumsuz duygulanım yaşadığını, daha az sorunlu davranış sergilediğini, daha yüksek sosyal yeterliliğe sahip olduğunu ve daha iyi uyum sağladığını göstermişlerdir (Eisenberg, Smith, Sadowsky ve Spinrad, 2004). Ayrıca, çocukların çaba gerektiren kontrol becerisi, olumlu veya olumsuz duygusal tepkilerini kontrol edebilmelerini sağlayarak duygusal kendini düzenleme işlevi sunmaktadır (Eisenberg, Hofer ve Vaughan, 2007).

Kendini düzenlemenin motivasyonel ve duygusal yönünü vurgulamak için daha çok duygusal düzenleme terimi kullanılırken, kendini düzenlemenin bilişsel yönünü vurgulamak için ise davranışsal kendini düzenleme terimi kullanılmaktadır (McClelland ve ark., 2010). Davranışsal kendini düzenleme, en genel ifadeyle, davranışın sergilenmeden önce düşünülmesi, uygun davranışa karar verilmesi, davranışın planlanması, ve aynı zamanda dürtülerin bastırılması ve tepkilerin kontrol edilmesi gibi bilişsel süreçleri kapsamaktadır. Literatüre baktığımızda, kendini düzenleme becerisinin davranışsal ve bilişsel boyutuyla yürütücü işlev becerilerinin ilişkilendirildiğini görmekteyiz (McClelland ve ark., 2010). Yürütücü işlev becerileri çoğunlukla çalışma belleği, bilişsel esneklik ve ketleyici kontrol gibi görevlerle değerlendirilmektedir. Yürütücü işlev becerileri, kişinin belirli bir hedefe ulaşabilmesi için uygun olan hareketlerini planlayabilmesine, yürütebilmesine ve izleyebilmesine imkan sağlamasının yanı sıra, uygun olmayan hareketlerini kontrol edebilmesine yardımcı olmaktadır (Miyake ve ark., 2000). Planlama, problem çözme ve amaca yönelik düşüncelerde kullanılan çalışma belleği ile baskın tepkinin ketlenmesi, zihinsel set değiştirme ve bilginin korunması ve manipülasyonu gibi süreçler içermektedir. Bu bakımdan, yürütücü işlev becerileri karmaşık ve birbiriyle ilişkili süreçlerden oluşmakta, ve üstbilişsel kontrol süreçlerini ifade etmektedir.

Yürütücü işlev ve çaba gerektiren kontrol tanımlarını birlikte değerlendirdiğimizde, dikkat süreçleri ve ketleyici kontrol mekanizmalarının iki yapı için de ortak kendini düzenleme becerileri olduğunu görmekteyiz. Ancak mevcut benzerliklerinin yanı sıra yürütücü işlevlerin çalışma belleği ve planlama gibi süreçleri içermesi kavramsal olarak farklılaştıkları noktalar (Zelazo ve Frye, 1998; Zhou, Chen ve Main, 2012). Araştırmacılar, kişinin kendi bilişini düzenlemesinin duygularını düzenlemesinden bağımsız olarak ele alınmasının; bilişin düzenlenmesi için daha çok çaba gerektiren kontrol ve dikkat ölçümleri kullanılırken, duyguların düzenlenmesi için ise uyarılma ve irritabilite düzeylerinin ayarlanması ve yönetimi ile ilgili ölçüm araçlarının kullanılmasından kaynaklandığını belirtmektedir (Karreman, van Tuijl, van Aken ve Deković, 2006). Oysa, biliş ve duygular düzenlenirken her birine özgü süreçler kullanılmakla beraber, kendini düzenleme hem bilişsel hem de duygusal döngünün kullanıldığı bütünleşik bir süreçtir (Leerkes ve

ark., 2008). Bu sürecin bütünselliği, hem duygusal uyarılmanın kontrolünün hem de kasıtlı ve çaba gerektiren dikkatin gerekli olduğu zorlayıcı görevlerde veya henüz kendini düzenleme becerileri gelişmekte olan küçük çocuklarda belirgin hale gelebilmektedir. Erken çocukluk döneminde çocuğun kendi duygu ve bilişini düzenlemesinin, duygu ve biliş arasındaki karşılıklı etkileşimi de içeren tümleşik bir süreç olduğunu kabul eden araştırmacılar, kendini düzenleme becerisini kavramsallaştırırken istenilen hedeflere ulaşmak için bilişsel süreçleri, duygusal durumları ve davranışları yönetmeyi birlikte ele almaktadırlar (Efklides, Niemivirta, & Yamauchi, 2002).

Günümüzde kendini düzenleme becerisinin, yönetici işlevlerin soğuk ve sıcak süreçleri arasındaki etkileşim aracılığıyla gerçekleştiği görüşü kabul görmüştür (Leerkes, Paradise, O'Brien, Calkins ve Lange, 2008; McClelland ve ark., 2010; Metcalfe ve Mischel, 1999). Soğuk süreçler ile daha çok kendini düzenlemenin duygulanımsal olmayan, soyut, bağlamdan ayrı yönü vurgulanırken, sıcak süreçler ile ise ödül ve ceza gibi anlamlı sonuçları olan motivasyonel ve duygusal yönüne vurgu yapılmaktadır. Bu görüşün kabulü doğrultusunda, yürütücü işlevler, duygular ve biliş düzenlenirken etkileşim için altta yatan, yani paylaşılan bir mekanizma olarak kavramsallaştırılmaktadır (McClelland ve ark., 2010; Miyake ve ark., 2000). Dolayısıyla yürütücü işlev becerileri kendini düzenlemenin davranışsal ve bilişsel boyutuyla ilişkilendirilmekle birlikte duygular üzerindeki etkilerin de altı çizilmektedir. Bu doğrultuda, biliş ve duygu arasındaki etkileşim, bilişsel faktörlerin duygu süreçleri üzerindeki etkileri ve aynı zamanda bunun tam tersi yönünde, duygu süreçlerinin bilişsel süreçlere etkileri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çift yönlü etkileşim duygu süreçlerinin, bilişsel süreçleri ve kişinin kendi bilişini düzenlemesini etkileyebileceğini göstermektedir.

Hazır erteleme becerisinin ölçüldüğü görevler, duyguların aynı zamanda ortaya çıktığı gibi bilişsel kendini düzenleme için ipuçları olarak da işlev görebildiğine bir örnek olarak gösterilebilir (Shimoni, Asbe, Eyal, & Berger, 2016). Bir diğer örnek ise yürütücü işlevlerin, bilhassa bilişsel esneklik becerisinin duyguları anlamayı yordadığını gösteren araştırmalar üzerinden verilebilir (Martins, Osório, Verissimo, & Martins, 2016). Bir kural kullanımından diğerine geçiş becerisi olarak tanımlanan bilişsel esneklik, görev değiştirme veya set değiştirme, dikkati bir görevden diğerine bilinçsizce kaydırma becerisini içeren bir yürütücü işlevdir. Boyut Değiştirerek Kart Eşleme görevi ile ölçen Martins ve arkadaşları, 4 yaşındaki çocuklarla yürüttükleri araştırmada, zihinsel set değiştirme becerisinin çocukların IQ, dil yeteneği ve zihin kuramı becerisinin yanında duyguları anlamayı da öngördüğü sonucuna ulaşmışlardır. Ursache ve arkadaşları ise yürüttükleri boylamsal bir araştırma ile 15 aylık bebeklerin gösterdiği olumsuz duygusal tepkiselliğin, duygu düzenleme aracılığıyla 48 aylıkken ölçülen yürütücü işlev becerileriyle ilişkili olduğunu göstermişlerdir (Ursache, Blair, Stifter, Voegtline ve The Family Life Project Investigators, 2013).

KOKGB tanısı olan çocukların, yürütücü işlev becerilerinin, duygular ve biliş düzenlenirken bir mekanizma olarak çalıştığına dair destek bulgular sunan bir araştırma, çocukların yaşadığı duygu düzenleme sorunlarının yürütücü işlev becerilerindeki eksikliklerin bir parçası olduğu fikrinden yola çıkmıştır (Jiang, Li, Du ve Fan, 2016). Bu çocukların yürütücü işlev ve duygu düzenleme becerilerinin incelendiği bu çalışmada, tepki inhibisyonu, çalışma belleği, dürtüsellik, planlama kabiliyeti ve negatif duygu düzenlememe gibi işlev eksiklikleri olduğu bulunmuştur. Araştırmanın bulguları incelendiğinde, KOKGB tanısı olan çocukların duygu düzenleme becerisi sadece bozukluğun klinik belirtilerinin kendini göstermesi ile ilişkili değil, aynı zamanda Wisconsin Kart Sınıflandırma Testinin (WCST) sonuçları ile de ilişkili olduğu bulunmuştur. Bu çocukların, negatif duygu ruminasyonu, WCST'nin sürdürülen hatalar kategorisi ile ilişkili bulunmuştur. Sürdürülen hatalar, bireylerin yanlış seçenekleri tekrarlama sayılarını temsil etmekte ve yanlışlarından ders çıkarıp stratejilerini değiştirme kabiliyetlerini göstermektedir. Dolayısıyla, yüksek sayıda sürdürülen hata, bireyin kendini yansıtma (self reflection) ve kendini düzeltme (self correction) açısından eksikliğinin olduğunu işaret eder, ve dürtüsel davranışlara yatkın olduğunu ve üstbilişsel kontrol süreçlerinde iyi olmadığını gösterir.

Bu bulguya ek olarak, KOKGB'li çocukların sağlıklı çocuklardan anlamlı bir şekilde farklı duygu düzenleme özellikleri gösterdiği ve bu farklılığın esas olarak olumsuz duyguların düzenlenmesinde olduğu görülmüştür. Özellikle, KOKGB'li çocuklar öfke, üzüntü ve hayal kırıklığı gibi olumsuz duyguları deneyimlerken, kendi duygularına kapılma eğiliminde olup kendilerini düzenleme konusunda daha kötü performans sergiledikleri bulunmuştur. Olumsuz duygular hakimken, kendi dikkatlerini başka yöne çekebilme olasılıkları ve olumsuz duyguları yeniden değerlendirme ihtimalleri daha düşüktür. Bu çocuklar aynı zamanda olumsuz duygularını bastırma veya kontrol etme konusunda da daha kötü performans sergilemektedirler.

Özetle, çalışmanın sonuçlarının önerdiği üzere, KOKGB tanısı olan çocuklar bilişsel stratejilerini değiştirmek için daha düşük ihtimalle kendilerini düzeltebilmekte ve kendilerini deneyimledikleri olumsuz duygulardan çıkarma konusunda daha başarısızdırlar. Olumsuz duyguları düzenlemede sorun yaşamaları, KOKGB tanısı olan çocukların duyguları tarafından kontrol edilmeye daha yatkın olmalarına açıklama getirmektedir. KOKGB tanısı olan çocuklarda yürütücü işlev eksikliklerinin incelenirken eş zamanlı olarak çocukların duygu düzenleme becerilerinin değerlendirilmesi önemlidir. Bu bakımdan, buna benzer araştırmalar KOKGB'nin klinik belirtilerini açıklayabilmek için önem taşımaktadır. KOKGB tanısı olan çocukların ve çevresindeki kişilerin kendilerini sık sık tartışmacı, saldırgan, dürtüsel ve aşırı uyarılmış gibi zorlayıcı hallerde bulmaları sebebiyle ortama hakim olan olumsuz duygular için duygusal ve bilişsel kendini düzenleme süreçlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Ebeveyn-Çocuk Etkileşimi

Duygu Düzenleme ve Ebeveyn Desteği

Duygusal açıdan kendini düzenlemenin operasyonel tarifi, genellikle çocuğun hayal kırıklığı, öfke veya korku yaratan durumlarda tetiklenen duyguları yönetebilmesi için kullandığı kendini rahatlatma, destek arama veya kendi dikkatini başka bir şeye yöneltme gibi davranışsal stratejiler olarak yapılabilir (Karreman ve ark., 2006). Bu tanım kişinin kendi duygularını düzenlerken yürütücü işlevler, sözel olmayan zeka ve dil gibi bilişsel süreçler, zihin kuramı gibi üstbilişsel beceriler ve kendisinin ve diğerlerinin bilişsel ve duygusal durumlarını kontrol etmeye imkan tanıyan jestler ve zihin kuramı becerileri gibi stratejilerden istifade ettiğini önermektedir (Efklides ve ark., 2002). Bu doğrultuda, kişi kendini düzenlerken dış dünyaya nasıl uyum sağlayacağını bireyin duygu ve bilişi işbirliğiyle belirlemektedir.

Literatürde yer alan en yaygın duygu düzenleme tanımın kişilerin hedeflerine ulaşma ve sosyal hayatlarına uyum sağlama amacıyla duygusal uyarılmanın başlatılması, sürdürülmesi ve yönetilmesi olarak yapıldığını görmekteyiz (Cole, Martin ve Dennis, 2004). Hangi duyguları nasıl ifade ettiğimiz, bu duygulara ne zaman sahip olduğumuz, onları nasıl deneyimlediğimiz duygu düzenleme becerimiz yoluyla belirlenen süreçlerdir (Gross, 1998). Gross'un tanımına göre bu süreçler, duygusal deneyimlerimizi ve ifadelerimizi ihtiyaca göre azaltmayı, artırmayı ve bastırmayı içeren her türlü amaçlı-amaçsız, bilinçli-bilinçsiz davranış, beceri ve stratejileri içermektedir. Duyguların düzenlenememesi ise öfke kontrolü eksikliği, duygusal değişkenlik ve duygusal aşırı tepki olarak tanımlanabilir (bkz. DSM-5). Duyguları düzenlenmede yetersiz kalma, çocukluk çağına görülen birçok bozukluğun yaygın bir bileşenidir. Duygudurum bozuklukları, anksiyete bozuklukları, DEHB ve Karşıt Olma Karşı Gelme Bozukluğu dahil olmak üzere davranış bozukluklarında duygu düzenleme sorunları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, DSM-5'e Yıkıcı Duygudurum Düzenleyememe Bozukluğu'nun (Disruptive Mood Dysregulation Disorder) eklenmesi ile ADHD'den ayrı değerlendirilmesi gerektiğinin altı çizilmiş ve günümüzde çocukluk çağı yıkıcı bozukluklarında duygusallığa vurgu yapılmasına yönelik bir anlayışı desteklemiştir. Ayrıca, duygu düzenleyememenin KOKGB'nun önemli bir bileşeni olarak kabul edilmesi ve hatta KOKGB'nun duygusal ve davranışsal olarak alt tanımlamaların yapıldığı çalışmalar olduğu görülmektedir (Burke ve ark., 2010). Belirlenen duygusal ve davranışsal boyutlar, sırayla sinirli, alıngan, öfkeli ve yetişkinlere karşı gelme, kıskırtıcı, suçlayıcı olmak üzere iki alt türde sınıflandırılmaktadır. Cavanagh ve arkadaşları ise KOKGB'nin yıkıcı davranış bozukluğundan ziyade bir duygu düzenleme bozukluğu olarak nitelendirilmesinin daha doğru bir kavramsallaştırma olup olmayacağını araştırmışlardır (Cavanagh, Quinn, Duncan, Graham ve Balbuena, 2017). Araştırma sonuçları, duygu düzenleyememenin KOKGB'nin

yalnızca bir bileşeni değil, temel bir eksikliği olduğunu göstermiştir. KOKGB ve DB ayrımı desteklenmiş ancak KOKGB ve duygu düzenleme bozukluğu ayrımı desteklenmemiştir. Araştırmacılar ise KOKGB'nin, yıkıcı davranış bozukluğundan ziyade duygu düzenleme bozukluğunu daha fazla yansıttığını ileri sürmüşlerdir.

Çocukların kendi duygularını düzenlemesi, sosyal bir bağlam içerisinde gerçekleştiğinden çocuğun ebeveynleri, öğretmenleri ya da akranlarıyla olan etkileşimlerine değinilmeden incelendiğinde eksik ele alınmış olur. Bireyin kendi duygularını düzenlemesi, kendi içsel çatışmaları ya da kendi hedefleri ile başkalarının hedefleri arasındaki çatışmalarla ilgilidir (Campos, Walle, Dahl ve Main, 2011). Özellikle, erken çocukluk döneminde ebeveynlerin, öğretmenlerin veya akranların rolü hem kendini düzenleme hem de duygu düzenleme açısından oldukça önem taşımaktadır. Örneğin, çocuğun bakım verenleri çocuğun hedeflerini belirler, paylaşır ve bu hedeflerle çatışabilirler. Bu durum hem bakım verende hem de çocukta zorlayıcı duygular yaratır ve çoğu zaman her ikisinin de duygularını düzenlemesini gerektirir. Bakım verenin tepkisine ya da duygularını kendi kendine düzenleyebilme becerisine bağlı olarak, çocuk kendi duygularını ve diğerlerinin duygularını anlamada desteklenir ya da destek görmez. Çocuğun bu konuda destek görmesi, erken dönemdeki çocuğun kendi duygularını düzenleme denemeleri üzerinde etkiye sahiptir. Özetle, bireyin kendi duygularını düzenlemesi tamamen içsel bir süreç değil, ilişkisel bir süreçtir (Campos ve ark., 2011). Dolayısıyla, yalnızca çocukların kendisi ile ilgili faktörleri içermez. Aynı zamanda diğerlerini ve ortaklaşa düzenleme süreçlerini de içerir.

Çocuklar tanı almamış olsalar dahi, özellikle erken çocukluk döneminde, çocukların kendilerini düzenleyebilmeleri için zorlayıcı duygular ve durumlar karşısında ebeveynlerin sunduğu eşlik ve destek son derece önemlidir (Gottman, Katz ve Hooven, 1997; Mancini ve ark., 2023). KOKGB tanısı olan çocuklar ise bozukluğun karakterize duygudurumu olan irritabl duygudurumları, öfke patlamaları ve karşı gelme davranışları sebebiyle kendilerini denetleme konusunda daha sık sorun yaşamaktadırlar. Araştırmalar, çocuklar duygularını ve davranışlarını düzenlemeye çalışırken ebeveynlerin sunduğu duygu rehberliğinin KOKGB tanısı olan çocuklar için koruyucu bir faktör olabileceğini göstermiştir. Örneğin, çocukların duygu değişkenliği ve olumsuz duygudurumu yüksek olduğunda, annelerin duygu koçluğu yapması daha düşük dışsallaştırıcı davranış raporları ile ilişkili bulunmuştur (Dunsmore, Booker ve Ollendick, 2013). Bir başka çalışmada, Weber-Milne (2015) KOKGB tanısı olan çocukların öfke ifadeleri ve babalarının duygu sosyalleştirmesi üzerine boylamsal bir araştırma yürütmüştür. Babaların çocuklarının öfkelerine fiziksel rahatlama sağlama, mevcut sorunu çözmek için yardım sağlama, ve çocuğun neden öfkeli olduğunu sorma gibi ödüllendirmeler ile tepki vermesinin daha az karşı gelme davranışını öngördüğünü bulmuşlardır. Bir babanın 5 yaşındaki

çocuğunun öfkesine ne kadar çok ödüllendirici sosyalleştirme sunarsa, çocuğun öfkelerini nasıl yöneteceğini öğreneceğini ve böylece 7-8 yaşlarında KOKGB davranışı sergileme olasılığının o kadar azaldığını göstermektedir.

Ebeveynlik Davranışları ve Bağlanma

Belirli ebeveynlik davranışları ve çocukların davranış sorunları arasındaki nedensel ilişkiler pek çok araştırmanın konusu olmuştur. KOKGB ile ilişkili davranışların yetersiz ebeveyn yönetiminden kaynaklandığını düşünmek çok yaygındır. Çocukluk çağı saldırganlığı ve karşı gelme davranışlarıyla ilişkilendirilen ebeveynlik uygulamaları genelde, sıcaklık, duyarlılık, bağlanma güvenliği gibi olumlu ebeveynlik davranışları açısından düşük (Pettit, Bates ve Dodge, 1997), sertlik/acımasızlık, reddetme, tutarsızlık gibi olumsuz ebeveynlik davranışları açısından yüksek olarak nitelendirilmektedir (Dodge, 2002; Lyons-Ruth, 1996). DSM-5'te de KOKGB'nin risk özelliklerinde çevresel faktörler başlığı altında ebeveynlerin çocuğa sunduğu sert, tutarsız veya ihmalkar çocuk yetiştirme uygulamalarına yer verildiğini görmekteyiz. DSM-5'te KOKGB olan çocuk ve ergenlerin ailelerinde yaygın olduğunu belirtilen bu ebeveynlik uygulamalarının, bozukluğun birçok nedensel teorisinde önemli bir rol oynadığı ve bozukluğun önemli bir yordayıcısı olduğu vurgulanmaktadır. Araştırmacılar, sert disiplin uygulamalarının, yalnızca fiziksel cezaları içeren uygulamalarla sınırlı olmayıp, ebeveynin çocuğu aşağılaması, reddetmesi ve sert davranması şeklinde deneyimlenebilecek her türlü sert uygulamayı kapsadığının altını çizmektedir (Dodge, 2002). Literatürde yer alan araştırmalar, çocukları saldırganlık ve karşıtlık içeren davranışlar sergileyen ebeveynlerin çocuklarına ilişkin olumsuz atıfları ve olumsuz algılarının da ebeveynlerin sert disiplin uygulamalarına başvurmalarıyla yüksek düzeyde ilişkili olduğunu göstermiştir (Dodge, 2002; Nix ve ark., 1999). Ayrıca, ebeveynler ve çocuklar arasında yerleşmiş zorlayıcı etkileşim kalıpları da, çocuklarda saldırgan ve muhalif davranış sorunlarına yol açan gelişimsel seyrin sık gözlemlenen bir unsuru olarak raporlanmıştır (Patterson, 2002).

Sosyal Bilgi İşleme modeline göre kişinin çevresindeki olayları değerlendirmek için kullandıkları bilişsel işleme stratejilerini incelendiğinde agresif ve agresif olmayan çocuklar arasında farklılıklar bulunmuştur (Dodge, 1993). Kronik olarak saldırganlık gösteren çocuklar sosyal ipuçlarına daha az dikkat etmekte ve düşmanca ipuçlarına karşı daha fazla hassasiyet göstermektedirler. Bu süreç, içinde buldukları sosyal durumları daha düşük ihtimalle doğru yorumlayabilmelerine ve nötr uyaranları bile tehdit edici ve düşmanca bir tepki gerektirecek şekilde yorumlama ihtimallerinin daha yüksek olmasına yol açmaktadır. Bu da, çocuğun diğerleriyle olan ilişkisinde sorunlu etkileşim kalıplarının sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. Özetle, mevcut saldırgan sosyal etkileşimler ve genellikle çocuğa uygulanan sert ebeveynlik davranışları da dahil olmak üzere ebeveynlerle olan bağlamın olumsuz olması nedeniyle çocuk önyargılı sosyal bilgi işleme tarzı geliştirebilmektedir.

Bu tür olumsuz ebeveynlik faktörleri bir araya geldiğinde çocuğun çevresi için geliştirdiği zihinsel temsilin (Bowlby, 1969) ortamın olumsuz ve düşmanca olduğu yönünde olması yüksek ihtimaldir. Bowlby'nin Bağlanma Teorisi'ne göre insanlar kendileri ve diğerleri, ve aralarındaki ilişki hakkındaki beklentilerden oluşan zihinsel temsiller veya içsel çalışma modelleri geliştirmektedir. İçsel çalışma modellerinin, bağlanma figürleri ve kendileri hakkında organize edilmiş bir temsil yapısı içinde depolanan belirli içerikleri kapsadığı düşünülmektedir. Bu içeriklerin, diğerleriyle olan deneyimlerin detayları ve bu deneyimlerle ilintili duygulanımlar hakkında olduğu düşünülmektedir. Bowlby (1969) çocuğun ilişkilerinde güvenli hissetmesi halinde olumsuz duygusal uyarımları düzenlemede daha başarılı olduğunu ve güvensiz bağlananlara kıyasla daha az duygusal sorun yaşadıklarını belirtmiştir. Bağlanma stilleri ile KOKGB belirtileri arasındaki ilişki pek çok araştırmanın konusu olmuş ve bu ilişkiye destek bulgular sunulmuştur. Bir meta-analiz çalışmasında KOKGB tanısı olan çocukların, tanısı olmayan çocuklara kıyasla, güvensiz bağlanma veya organize olmamış/dağınık bağlanma stiline sahip olma olasılığının çok daha yüksek olduğu belirtilmiştir (Theule, Germain, Cheung, Hurl ve Markel, 2016).

Ebeveyn-Çocuk Uyumu

Ebeveyn-çocuk uyumsuzluğunun (incompatibility) da karşıt olma karşı gelme davranışlarına katkısı olabilecek bir faktör olduğu öne sürülmüştür (Greene ve Doyle, 1999). Greene, karşı gelme davranışının, bir çocuğun becerileri dahil olmak üzere karakteristik özellikleri ile ebeveynlerin çocuklarından beklentileri ve talepleri arasındaki zayıf eşleşmenin (fit) bir ürünü olabileceğini işaret etmiştir. Greene ve arkadaşları bu kavramı uyumsuzluk olarak ele alırken literatürde bu kavramın karşılıklılık (mutuality) veya senkronizasyon olarak da ele alındığı görülmektedir (Kim ve Kochanska, 2012). Ebeveyn-çocuk senkronizasyonu ile Greene'in ebeveyn-çocuk uyumsuzluğu kavramı tam tersi yönde kavuşmaktadır denilebilir.

Karşı gelme davranışlarının ebeveyn-çocuk arasındaki zayıf eşleşmenin bir yan ürünü olduğunu önerdiği bu düşük uyum fikri, mizaç araştırmacıları Chess ve Thomas (1977)'in ileri sürdüğü Uyum İyiliği Modeli (Goodness-of-fit) üzerinden genişletilmiştir. Mizaç çalışmalarında, saldırgan ve muhalif davranış problemleri sergileyen çocuklar için en yaygın mizaç sınıflandırması Zor Çocuk veya diğer bir ifadeyle Zorlayıcı Mizaçlı Çocuk şeklinde yapılmaktadır (Chess ve Thomas, 1977). Bu çocukların özellikleri arasında yüksek aktivite düzeyi, çevresel uyaranlara karşı yüksek hassasiyet, değişime daha az uyum sağlama ve olumsuz ruh halinin baskın olması yer almaktadır. DSM-5'te de KOKGB'nin belirtilen risk özellikleri arasında mizaç kaynaklı faktörlere ayrı bir başlıkta yer verilmektedir. KOKGB tanısı olan çocukların kendilerini düzenleme becerisindeki sorunlarla ilgili mizaç faktörleri, bozukluğun en önemli yordayıcılarından biri olarak belirtilmiştir. Yüksek düzeyde duygusal tepkisel-

lik ve düşük hayal kırıklığı toleransı mizaç özellikleri, bozukluğun risk faktörlerindedir.

Bu iki tanımdan hareketle, ebeveyn-çocuk uyumunu, ebeveyn-çocuk ikilisinin olaylar ve durumlar üzerine ortak bir anlam ve bakış açısı paylaşabilmeleri olarak tanımlayabiliriz. KOKGB tanısı olan çocuklar için hem ebeveynin hem de çocuğun problem çözme becerilerine aktif katılım göstermesi bu uyumun bir örneğidir (Greene ve ark., 2004). Uyumu yüksek olan ebeveyn-çocuk çifti birbirlerine karşı duyarlı olmakta, ve dahası karşılıklı konuşmaları boyunca sadece çocukları yönlendiren ailelere göre, aktif bir şekilde birbirlerini konuşmanın içine çekebilmektedirler. Dolayısıyla, ebeveyn-çocuk çiftleri arasında uyumun düşük olması, sorunlu davranışları azaltmak ve etkili çözümler bulabilmek için birlikte çalışma becerilerini etkilemektedir (Greene ve Doyle, 1999). İşbirliğinin ve paylaşılan sıcaklığın daha düşük saldırgan davranış ile ilişkili olduğunu gösteren bir çalışma, daha fazla saldırgan davranış sergileyen çocukların ebeveynleri ile daha az karşılıklılık sergilediklerini belirtmiştir (Deater-Deckard ve Petrill, 2004).

Ebeveyn-çocuk uyumunu sunulacak tedavilerin başlangıcında göz önünde bulundurmak beklenen tedavi sonucu için bilgilendirici olabilir ya da karşı gelme davranışı gösteren çocukların aileleri için tedavi amacının kendisi olabilir. Greene ve Doyle (1999), KOKGB için önemli tedavilerden biri olan, İşbirlikçi ve Proaktif Çözümler (Collaborative and Proactive Solutions) tedavisini literatüre kazandırmıştır. Bu tedavi yöntemi Bilişsel Davranışçı Terapiyi (BDT) model alan aile temelli bir tedavi olup, zıtlaşan ve karşıt gelen çocuklar ile ebeveyn-çocuk uyumunu arttırmayı; ve problemlerin işbirlikçi çözümü boyunca yaşanan çatışmayı azaltmayı hedeflemektedir. Mevcut uyum ve işbirlikçi tavırlar, tedavi sırasında ebeveyn ve çocukların öğrenilen becerileri pratik ederken fayda sağlayabileceği gibi, davranışsal hedefler üzerine beraber çalışmayı da daha kolay hale getirebilmektedir. İyi bir ebeveyn-çocuk uyumunun, tedavinin etkililiğini arttırabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, KOKGB tanısı olan çocukların tedavilerinde ebeveyn-çocuk senkronizasyonunun sunulan tedaviyi nasıl etkilediğini inceleyen araştırmalardan biri, tedavi öncesi mevcut ebeveyn-çocuk senkronizasyonunun, KOKGB tedavisi aldıktan sonra azalan duygusal değişkenlik, saldırganlık ve artan genel işlev ile ilişkili olduğunu raporlamıştır (Miller-Slough, Dunsmore, Ollendick ve Greene, 2016).

Bölümün kalan kısmında, KOKGB için etkililiği kanıtlanmış çeşitli tedavi yöntemlerine yer verilecektir.

TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Karşıt Olma Karşı Gelme Bozukluğunun tedavisinde yaygın olarak ebeveynlerle çalışma ve problem çözme eğitimleri kullanılmaktadır. Aile terapisi ve müdahale programları sık kullanılan tedavi çeşitlerindedir. Aile eğitimi programları ile genellikle sosyal becerilerin kazandırılması, sorun çözme

becerileri kazandırmaya ve öfke kontrolü kazandırmaya yönelik beceri geliştirme eğitimleri sağlanmaktadır. Ebeveyn Yönetim Eğitimi (Parent Management Training - PMT; Barkley, 1997)) KOKGB tanısı olan çocuklara ebeveyn-çocuk ilişkileri üzerinden sunulan tedavi çeşitlerinden biridir. Ebeveyn Yönetim Eğitimi'nde ailelere, istenen davranışı arttırmak için, çocuklarının davranışlarını tanımlamaları ve izleyip kontrol etmeleri öğretilmektedir. Ayrıca, olumsuzluk ile karşıt durma davranışlarını azaltmayı öğretmektedir. Ebeveynlere, istenmeyen davranışları azaltmak ve sağlıklı davranışları teşvik etmek için olumlu pekiştiriciler kullanarak çocuklarının davranışlarını değiştirmenin yolları öğretilir (Kazdin, 2005). Ebeveyn eğitimleri kadar etkili bulunan müdahale yöntemlerinden bir diğeri, ortaklaşa problem çözme programlarıdır. Bir önceki kısımda işbirliğine dayalı sorun çözme müdahalelerinden birine yer verilmiştir (bkz. Greene ve Doyle, 1999). Bu müdahale türünün amacı çocuklara ebeveynlerin taleplerine uymayı öğretmek yerine, ortak sorun çözmeyi kolaylaştırmaktır. Bu tedavi çeşidi, ebeveynleri ve çocukları, sorunları tanımlamak ve çatışmayı her iki tarafı da tatmin edecek şekilde çözmek için bilişsel davranışçı yaklaşımlar kullanmaya teşvik eder (Greene ve ark., 2004).

KOKGB ile mücadele için okulu dahil eden programlar da mevcuttur. Multisistemik terapiler, ev ve okul gibi çocuğun birden fazla yaşam ortamına müdahale etmeye çalışan toplum temelli müdahaleler için kullanılan bir terimdir. Aile, kardeşler, okul çalışanları ve akranlar multisistemik terapide çocuğa destek verir, ancak maliyetli olmaktadır (Hamilton ve Armando, 2008). Proaktif bir halk sağlığı çözümü olan önleyici programlar ise, bozukluk ortaya çıktıktan sonra tedavi etmekten çok daha etkili ve uygun maliyetlidir. Önleyici müdahaleler, eşik altı veya normal sınırlar içinde olan KOKGB semptomlarından tanı almaya geçişi önlemek için kullanılmaktadır. Aile temelli risk faktörlerini hedefleyen önleyici programların yanında, okul temelli programlar da mevcuttur. Okul ortamını hedefleyen programlar, sınıf içi davranış yönetimine, ve çocukların sosyal ve duygusal beceri eğitimine odaklanmaktadır. Fast Track Projesi bu önleme programlarına bir örnektir. Bu projede, ebeveyn eğitim grupları, ev ziyaretleri, çocuk sosyal beceri eğitim grupları ile birlikte öğretmen yönetiminde sınıf eğitim programı yürütülmektedir (Conduct Problems Prevention Research Group, 2007). Benzer şekilde, The Incredible Years programı da ebeveynlik beceri eğitimleri, çocuk eğitimleri ve öğretmenlerin sınıfı yönetme eğitimleri sunmaktadır (Webster-Stratton, 1990).

Davranışsal müdahaleler çoğunlukla etkili sonuçlar ortaya koyarken (Hinshaw & Lee, 2003), psikososyal müdahalelerin ilk 2-3 ay içinde fayda sağlamadığı durumlarda ilaç kullanımına başvurulmasını öneren uzmanlar vardır. Yalnızca KOKGB tanısı için, diğer psikiyatrik bozuklukların yokluğunda, KOKGB tedavisinde etkinliği kanıtlanan psikostimulanlar veya 6 yaş üzerinde etkinliği gösterilmiş atomoksetin önerilebilmektedir (Turgay,

2009). Her ne kadar ilaçlar, KOKGB için ilk tedavi seçeneği olarak görülmemiş; yapılan araştırmalar, KOKGB ile komorbid bozuklukların mevcudiyetinde, ilaçlarla tedavinin genellikle KOKGB semptomlarını iyileştirdiğini göstermiştir (Riley, Ahmed ve Locke, 2016). Özellikle, KOKGB'ye saldırganlığın eşlik ettiği durumlarda, saldırganlığın azaltılmasına yönelik olarak Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğunu (DEHB) tedavi etmek için kullanılan Metilfenidat, Amfetamin gibi ilaçlar tercih edilebilmektedir veya düşük doz antipsikotiklerin kullanılması düşünülebilmektedir (Turgay, 2009).

İlaçların özellikle küçük yaşlardaki kullanımlarından kaçınmak için ilk başvuru tedavi yöntemlerinden psikososyal müdahalelerin yanı sıra çocuklarla oyun yoluyla terapötik çalışma önem taşımaktadır. Davranışsal ve duygusal sorunlar, gerekli ve zamanında müdahaleler yapılmadığında yaşamın ilerleyen dönemlerinde daha ciddi sorunlara doğru ilerleyebilecek önemli faktörlerdir. Dolayısıyla, çocukların davranış ve duyu düzenleme sorunlarına erken ve etkili bir terapötik müdahale kritik bir önem taşımaktadır. Oyun Terapisi, KOKGB tanısı olan çocuklarla oyunun terapötik güçleri kullanılarak kişilerarası bir süreç oluşturabilir. Farklı oyun terapisi teorik yönelimlerinin her biri, çocuğun kendini ifade etmesi, duyulduğunu ve anlaşıldığını hissetmesi için çocuk tarafından ya da çocukla birlikte oynanan bir tür oyundan faydalanmaktadır. Teknikler, davranış değişikliği sürecinin kavramsallaştırılması, terapistin rolü, ebeveynlerin ne ölçüde dahil olduğu ve çocuğun oyununun yönlendiricilik düzeyi açısından farklılık göstermektedir. Oyun terapisinin çocuklarda saldırganlığı azaltmada etkili olduğunu ve KOKGB tanısı olan çocukların klinik belirtilerini azaltmada etkili bir yöntem olarak kullanılabileceğini gösteren çeşitli araştırmalar mevcuttur (Foulkrod ve Davenport, 2010; Ray, Blanco, Sullivan ve Holliman, 2009; Heshmati, Esmailpour, Hajsaghati ve Barenji, 2023). Örneğin, çocuk merkezli oyun terapisi (ÇMOT), çocuğa saldırganlığını açığa çıkarabileceği ve ortaya çıkarılan saldırganlığın bir oyun terapisti tarafından empatik olarak karşılanabileceği bir imkan sunar. Yürütülen yarı deneysel bir çalışma ile çocuk merkezli oyun terapisinin okul öncesi çocuklarda KOKGB belirtileri üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir (Heshmati ve ark., 2023). Deney grubuna 12 hafta boyunca ÇMOT müdahalesi uygulanmış, kontrol grubuna ise herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. KOKGB belirtileri DSM temelli değerlendirme ölçeği olan Çocuk Semptom Envanteri-4 ile ölçülmüştür. Bulgular, 5-7 yaş aralığındaki bu çocukların KOKGB semptomlarında müdahale ve kontrol grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar, ÇMOT müdahalesinin okul öncesi çocuklarda KOKGB semptomlarını azaltmak için kullanılabileceğini göstermenin yanı sıra yürüttükleri 6 aylık takip çalışması ile deney grubundaki çocukların belirtilerinin müdahale bittikten sonra da azalmaya devam ettiğini ortaya çıkarmıştır. Bir diğer çalışmada ise Ray ve arkadaşları (2009) 4-11 yaş aralığında, saldırgan

davranışlar gösteren çocuklara müdahale yöntemi olarak seçtikleri çocuk merkezli oyun terapisinin etkili bir müdahale yöntemi olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırmacılar bekleme listesi ile 14 seans çocuk merkezli oyun terapisini tamamlayan çocukları kıyasladıklarında, ebeveynlerden alınan bildirimlere göre, orta düzeyde bir azalma olduğunu bulmuşlardır. Yapılan post-hoc karşılaştırma analizi ise, oyun terapisi grubuna atanan çocukların saldırgan davranışlarının istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde azaldığını ve kontrol grubuna atanan çocukların ise anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koymuştur.

Çeşitli önleme veya müdahale programları ile oyun terapisinin etkililiğinin karşılaştırıldığı çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Schumann (2005) klinik olarak agresif tanı alan 20 çocuğu kanıta dayalı şiddet önleme rehberlik programına atamış, diğer 17 çocuğu ise 12-15 seans süren çocuk merkezli oyun terapisi grubuna atamıştır. Araştırmanın sonuçları, her iki grubun da müdahalelerin ardından saldırgan davranışlarında istatistiksel olarak anlamlı bir düşüş sergilediğini ortaya koymuştur. Bu araştırma çocuk merkezli oyun terapisinin saldırgan davranışları azaltmak için ulusal çapta tanınan bir rehberlik programı kadar etkili olduğunu göstermiştir. Farklı müdahale yöntemlerinin karşılaştırılmasına ek olarak, ebeveynleri bir müdahale programına katılan çocuklar ile eş zamanlı olarak oyun odasında çalışmanın faydalarını inceleyen araştırmalar da mevcuttur. Örneğin Akbari, Monirpour ve Mirzahoseini (2021) yalnızca ebeveynlere sunulan bağlanma temelli bir ebeveyn eğitimi ile yetinmeyip, 4-6 yaş aralığındaki çocuklar ile oyun terapisinin de yapıldığı bir araştırma yürütmüşlerdir. Çalışmalarının esas amacı KOKGB tanısı olan çocuklarda ebeveyn eğitiminin yanında oyun terapisinin etkililiğini değerlendirmektir. Bu doğrultuda, bağlanma temelli ebeveyn eğitiminin yanısıra oyun terapisi alan ve almayan olmak üzere iki tedavî grubunun karşılaştırılması yapılmıştır. Bulgular oyun terapisinin ve bağlanma temelli ebeveyn eğitiminin çocukların saldırganlığını azaltmada etkili olduğunu göstermiştir. Yapılan post-hoc karşılaştırma analizi ise, bağlanma temelli ebeveyn eğitimi ile birlikte sunulan oyun terapisinin daha etkili olduğunu göstermiştir.

Özetle, oyun terapisinin bir müdahale yöntemi olarak kullanıldığı araştırma bulguları, oyun terapisinin çocuklarda KOKGB belirtilerini azaltmada etkili bir yöntem olarak kullanılabileceğini göstermiştir.

SONUÇ

Bu bölümde ele alınan araştırmalar, KOKGB tanısı olan çocuklar için kendini düzenleme becerisinin, ebeveyn-çocuk etkileşiminin duygusal açıdan kalitesinin, ebeveynlik davranışlarının ve ebeveyn-çocuk uyumunun altını çizmiştir. Bir çok çalışma, yüksek düzeyde kızgınlık/irritabl duygudurum sergileyen ve karşıt gelen çocukların, yaşamlarında devam eden kendini

düzenleme sorunları ve çevresindekilerle olan ilişkilerinde duygusal ve sosyal zorluklar açısından risk altında olduklarını göstermiştir. Karşıt Olma Karşı Gelme Bozukluğunun risk faktörleri, gerek ebeveynler ile birlikte yürütülen psikososyal müdahaleler, gerek çocuklar ile yürütülen terapötik müdahaleler için kritik odak noktalarını oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Amerikan Psikiyatri Birliği (2013). Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı, Beşinci Baskı (DSM-5), Tanı Ölçütleri Başvuru Elkitabı (Çev. Ed.: E Köroğlu). Ankara, Hekimler Yayın Birliği.
- Akbari, A., Monirpour, N., & Mirzahoseini, H. (2021). Comparison of the effectiveness of play therapy with and without attachment-based parent training on reducing aggressive behavior in children with oppositional defiant disorder. *Applied Family Therapy Journal*, 2(2), 341-358.
- Althoff, R. R., Rettew, D. C., Ayer, L. A., & Hudziak, J. J. (2010). Cross-informant agreement of the Dysregulation Profile of the Child Behavior Checklist. *Psychiatry Research*, 178(3), 550-555.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Volume I: Attachment*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Burke, J. D., Hipwell, A. E., & Loeber, R. (2010). Dimensions of oppositional defiant disorder as predictors of depression and conduct disorder in preadolescent girls. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 49, 484-492.
- Burke, J. D., Loeber, R., & Birmaher, B. (2002). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A review of the past 10 years, part II. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 41(11), 1275-1293.
- Campbell, S. B., Spieker, S., Burchinal, M., Poe, M. D., & NICHD Early Child Care Research Network. (2006). Trajectories of aggression from toddlerhood to age 9 predict academic and social functioning through age 12. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(8), 791-800.
- Campos, J. J., Walle, E. A., Dahl, A., & Main, A. (2011). Reconceptualizing emotion regulation. *Emotion Review*, 3(1), 26-35.
- Cavanagh, M., Quinn, D., Duncan, D., Graham, T., & Balbuena, L. (2017). Oppositional defiant disorder is better conceptualized as a disorder of emotional regulation. *Journal of Attention Disorders*, 21(5), 381-389.
- Cole, P. M., Martin, S. E., & Dennis, T. A. (2004). Emotion regulation as a scientific construct: Methodological challenges and directions for child development research. *Child Development*, 75(2), 317-333.
- Conduct Problems Prevention Research Group. (2007). Fast Track randomized controlled trial to prevent externalizing psychiatric disorders: Findings from grades 3 to 9. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46, 1250-1262.
- Deater-Deckard, K., & Petrill, S. A. (2004). Parent-child dyadic mutuality and child behavior problems: An investigation of gene-environment processes. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 4, 1171-1179
- Dodge, K. A. (1993). Social-cognitive mechanisms in the development of conduct di-

- sorder and depression. *Annual Review of Psychology*, 44, 559–584.
- Dodge, K. A. (2002). Mediation, moderation, and mechanisms in how parenting affects children's aggressive behavior. Borkowski, J., Ramey, S. L. & Bristol-Power, M. (Eds.), *Parenting and the child's world: Influences on academic, intellectual, and social-emotional development* içinde (s. 215–229). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Dunsmore, J. C., Booker, J. A., & Ollendick, T. H. (2013). Parental emotion coaching and child emotion regulation as protective factors for children with oppositional defiant disorder. *Social Development*, 22(3), 444–466.
- Eisenberg N, Hofer C, & Vaughan J. (2007). Effortful control and its socioemotional consequences. Gross, J. J. (Ed.), *Handbook of emotion regulation* içinde (s. 287–306). New York, NY: Guilford Press.
- Eisenberg, N., Smith, C. L., Sadovsky, A., & Spinrad, T. L. (2004). Effortful control: Relations with emotion regulation, adjustment, and socialization in childhood. Baumeister, R. F. & Vohs, K. D. (Eds.), *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications* içinde (s. 259–282). New York: Guilford.
- Foulkrod, K., & Davenport, B. R. (2010). An examination of empirically informed practice within case reports of play therapy with aggressive and oppositional children. *International Journal of Play Therapy*, 19(3), 144–158.
- Efklikes, A., Niemivirta, M., & Yamauchi, H. (2002). Introduction: Some issues on self-regulation to consider. *Psychologia: An International Journal of Psychology in the Orient*, 45, 207–210.
- Gottman, J. M., Katz, L. F., & Hooven, C. (2013). *Meta-emotion: How families communicate emotionally*. Routledge.
- Greene, R. W., Ablon, J. S., Goring, J. C., Raezer-Blakely, L., Markey, J., Monuteaux, M., et al. (2004). Effectiveness of collaborative problem solving in affectively dysregulated children with oppositional-defiant disorder: Initial findings. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 1157–1164.
- Greene, R. W., & Doyle, A. E. (1999). Toward a transactional conceptualization of oppositional defiant disorder: Implications for assessment and treatment. *Clinical and Family Psychology Review*, 2, 129–147.
- Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology*, 2(3), 271–299.
- Hamilton, S. S., & Armando, J. (2008). Oppositional defiant disorder. *American Family Physician*, 78(7), 861–866.
- Heshmati, R., Esmailpour, K., Hajsaghati, R., & Barenji, F. A. (2023). The effect of child-centered play therapy (CCPT) on the symptoms of oppositional defiant disorder in preschool children. *International Journal of Play*, 12(2), 193–205.
- Hinshaw, S. P., & Lee, S. S. (2003). Conduct and Oppositional Defiant Disorder. Mash, E. J. & Barkley, R. A. (Eds.), *Child Psychopathology* içinde (s. 144–199). New York, The Guilford Press.
- Jiang, W., Li, Y., Du, Y., & Fan, J. (2016). Emotional regulation and executive function

- deficits in unmedicated Chinese children with Oppositional Defiant Disorder. *Psychiatry Investigation*, 13(3), 277-287.
- Karreman, A., van Tuijl, C., van Aken, M. A. G., & Deković, M. (2006). Parenting and self-regulation in preschoolers: A meta-analysis. *Infant and Child Development*, 15, 561-579.
- Kazdin, A. E. (2005). *Parent management training: Treatment for oppositional, aggressive, and antisocial behavior in children and adolescents*. New York, NY: Oxford University Press.
- Kim, S., & Kochanska, G. (2012). Child temperament moderates effects of parent-child mutuality on self-regulation: A relationship-based path for emotionally negative infants. *Child Development*, 83, 1275-1289.
- Leerkes, E. M., Paradise, M., O'Brien, M., Calkins, S. D., & Lange, G. (2008). Emotion and cognition processes in preschool children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 54(1), 102-124.
- Lyons-Ruth, K. (1996). Attachment relationships among children with aggressive behavior problems: The role of disorganized early attachment patterns. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 64-73.
- Mancini, V. O., Heritage, B. J., Preece, D., Cohodes, E. M., Gross, J. J., Gee, D. G., & Finlay-Jones, A. (2023). How caregivers support children's emotion regulation: Construct validation of the Parental Assistance with Child Emotion Regulation (PACER) Questionnaire. *Assessment*, 30(4), 1040-1051.
- Martins, E. C., Osório, A., Verissimo, M., & Martins, C. (2016). Emotion understanding in preschool children: The role of executive functions. *International Journal of Behavioral Development*, 40(1), 1-10.
- Masi, G., Muratori, P., Manfredi, A., Pisano, S., & Milone, A. (2015). Child behaviour checklist emotional dysregulation profiles in youth with disruptive behaviour disorders: Clinical correlates and treatment implications. *Psychiatry Research*, 225(1-2), 191-196.
- McClelland, M. & Cameron, C. E. (2011). Self-regulation in early childhood: Improving conceptual clarity and developing ecologically valid measures. *Child Development Perspectives*, 6, 136-142.
- McClelland, M. M., Ponitz, C. C., Messersmith, E. E., & Tominey, S. (2010). Self-regulation: Integration of cognition and emotion. Overton, W. F. & Lerner, R. M. (Eds.), *The Handbook of life-span development: Part 1. Cognition, biology, and methods* içinde (s. 509-553). Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Metcalfe, J. & Mischel, W. (1999). A hot/cool-system analysis of delay of gratification: Dynamics of willpower. *Psychological Review*, 106, 3-19.
- Miller-Slough, R. L., Dunsmore, J. C., Ollendick, T. H., & Greene, R. W. (2016). Parent-child synchrony in children with oppositional defiant disorder: Associations with treatment outcomes. *Journal of Child and Family Studies*, 25, 1880-1888.
- Miyake, A., Friedman, N. P., Emerson, M. J., Witzki, A. H., Howerter, A. & Wager, T. D.

- (2000). The unity and diversity of executive functions and their contributions to complex frontal lobe tasks: A latent variable analysis. *Cognitive Psychology*, 41, 49–100.
- Nix, R. L., Pinderhughes, E. E., Dodge, K. A., Bates, J. E., Pettit, G. S., & McFadyen-Ketchum, S. A. (1999). The relation between mothers' hostile attribution tendencies and children's externalizing behavior problems: The mediating role of mothers' harsh discipline practices. *Child Development*, 70, 896–909.
- Pettit, G. S., Bates, J. E., & Dodge, K. A. (1997). Supportive parenting, ecological context, and children's adjustment: A seven-year longitudinal study. *Child Development*, 68, 908–923.
- Ray, D. C., Blanco, P. J., Sullivan, J. M., & Holliman, R. (2009). An exploratory study of child-centered play therapy with aggressive children. *International Journal of Play Therapy*, 18(3), 162–175.
- Riley, M., Ahmed, S., & Locke, A. (2016). Common questions about oppositional defiant disorder. *American Family Physician*, 93(7), 586–591.
- Rothbart, M. K. & Bates, J. E. (1998). Temperament, Self Regulation, and Education. *School Psychology Review*, 27(4), 479–491.
- Rothbart, M. K., & Posner, M. I. (2006). Temperament, Attention, and Developmental Psychopathology. Cicchetti, D. & Cohen, D. J. (Eds.), *Handbook of Developmental Psychopathology: Volume 2: Developmental Neuroscience* içinde (s. 465–501). Hoboken, New Jersey, Wiley Press.
- Patterson, G. R. (2002). The early development of coercive family process. Reid, J. B., Patterson, G. R & Snyder, J. (Eds.), *Antisocial behaviors in children and adolescents: A developmental analysis and model for intervention* içinde (s. 25–44). Washington, DC: APA.
- Schumann, B. R. (2004). *Effects of child-centered play therapy and curriculum-based small group guidance on the behaviors of children referred for aggression in an elementary school setting*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of North Texas, Austin.
- Shimoni, E., Asbe, M., Eyal, T., & Berger, A. (2016). Too proud to regulate: The differential effect of pride vs. joy on children's ability to delay gratification. *Journal of Experimental Child Psychology*, 141, 275–282.
- Theule, J., Germain, S. M., Cheung, K., Hurl, K. E., & Markel, C. (2016). Conduct disorder/Oppositional defiant disorder and attachment: A meta-analysis. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 2, 232–255.
- Thomas, A., & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner/Mazel.
- Turgay, A. (2009). Psychopharmacological treatment of oppositional defiant disorder. *CNS Drugs*, 23(1), 1–17.
- Ursache, A., Blair, C., Stifter, C., Voegtline, K., & The Family Life Project Investigators (2013). Emotional reactivity and regulation in infancy interact to predict

ct executive functioning in early childhood. *Developmental Psychology*, 49(1), 127–137.

Weber-Milne, J. S. K. (2015). *The influence of mother and father emotion socialization of angry temperament on children's oppositional defiant behaviors*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of California, Davis.

Webster-Stratton, C. (1990). Long-term follow-up of families with young conduct problem children: From preschool to grade school. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19(2), 144-149.

Zelazo, P. D., & Frye, D. (1998). Cognitive complexity and control: II. The development of executive function. *Current Directions in Psychological Science*, 7, 121–126.

Zhou, Q., Chen, S. H. & Main, A. (2012). Commonalities and differences in the research on children's effortful control and executive function: A call for an integrated model of self-regulation. *Child Development Perspectives*, 6, 112–121.

Bölüm 16

ŞİZOTÜRÜ KİŞİLİK BOZUKLUĞU; BÜYÜSEL DÜŞÜNCE ÜZERİNE DERLEME

Bekir Erbekir¹

¹ Öğretim Görevlisi Bekir Erbekir, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü
E-mail: bekir.erbekir@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1838-7771

Giriş

Kişilik, çevre, genetik ve kişinin kendi özelliklerinin interaktif ilişkilerinden doğmaktadır. Bunun yanında mizaç, karakter ve kişinin bilişsel yapısı kişiliğin 3 önemli unsuru olmasının yanı sıra sürekli etkileşimde olarak, kişinin kendi içerisine ve dış dünyaya ne derecede uyumlu olacağını göstermektedir (Özdemir, Özdemir, Cumurcu ve Ünal, 2016). Kişilik bozuklukları genellikle ergenlikte ortaya çıkmaya başlayıp kişinin yaşamı içerisinde fonksiyonelliğini bozabilen bir durumdur. DSM kitabı bireylerde oluşabilecek kişilik bozukluklarını A-B-C kişilik bozukluğu olarak üç başlık altında toplamaktadır (Yetiş, 2010). Bu kişilik bozuklukları günümüzde DSM-5 içerisinde, historiyonik kişilik bozukluğu, toplumdışı kişilik bozukluğu, kaçınan kişilik bozukluğu, sınırda kişilik bozukluğu, takıntılı-zorlantılı kişilik bozukluğu ve şizotipal kişilik bozukluğu olarak açıklanmaktadır (American Psychological Association [APA], 2013). Bu derleme makalede ele alınan psikopatoloji literatürde şizotipal ve şizotürü kişilik bozukluğu olarak farklı isimlerle anılmaktadır. Bu makalede şizotipal kişilik bozukluğu (ŞTKB) ifadesi kullanılacaktır.

Şizotipal Kişiliğin Tarihsel Süreci

Şizotipal kavramı Rado tarafından 1953 tarihinde, şizofrenin fenotipi olan ve psikotik olmayan türü olarak açıklanmıştır (Kendler, 1985). Daha sonras ise Kety ve arkadaşları (1968), şizofreninin kalıtımı üzerine çalışmalarını gerçekleştirdiği esnada Şizotipal Kişilik Bozukluğu kavramını, kişilerin tuhaf ve doğadışı düşünceleri olan, iletişiminde zorluk çeken özelliklere sahip bireyler olarak tanımlamıştır (Öztürk, 2001). Bunu takiben Şizotip kavramı, 1980 yılında Şizotipal kişilik bozukluğu olarak DSM-3'te ilk kez psikiyatrik bir tanı olarak tanımlanmıştır (Özer, Demir ve Yazıcı, 2003). Diğer taraftan Şizotipal kişilik bozukluğu DSM 4-TR'da bireylerin buldukları kültürün beklenti ve normlarından net bir şekilde uzaklaşan, devamlı olarak ilerleyen içsel yaşam ile davranışlar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Ünver, Öner ve ark., 2015). Günümüzde güncel olarak kullanılan DSM 5'e göre ise dokuz belirtisi olan şizotipal kişilik bozukluğunun tanı alabilmesi için kişilerin toplam beş belirtiyi karşılaması gerekmektedir (APA, 2013). Şizotipal Kişilik Bozukluğu kognitif şizotipal, bireyler arası şizotipal, dezorganize şizotipal olarak üç yapıda karşımıza çıkmaktadır. Şizotipalleri ayrı ayrı ele alındığında, kognitif şizotipide, normal dışı inançlar (büyü gibi), normal olmayan algısal yaşam ve kuşkuculuğa dair semptomların bulunması, dezorganize şizotipide normal dışı davranımlar ve absürt konuşma gibi özelliklerin olmasının yanı sıra bireyler arası tipte sosyal açıdan kaygılı olma, yakın bir dosta sahip olunmaması ve kuşkuculuk gibi özellikler görülmektedir. Bazı şizotipal kişilik bozukluğu olanlar kişilerarası ilişkilerinde uzak ve resmi tavır sergilerler böylece de toplumdan kendini soyutlamış olurlar (Ünver ve ark., 2015). Literatürde şizotipal kişilik bozukluğu özellikleri arasında kuşkucu düşünceler, diğer insanlara yönelik düşünceler, doğaüstü düşünceler ve yanılsamalardan,

kişilerde dış ortamdan gelen bir etki olmadan ortaya çıkan düşünce yapıları olarak söz edilmektedir. Şizötürü kişilik bozukluğu olan kişilerde ortaya çıkan doğaüstü düşüncelere benzer olan yoğun ve garip düşünceler, bireylerin hayatlarındaki dolu olmayan alanları tamamlama amacı olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda literatürde bu bozuklukta kimi bireylerin, utanılacak bir hale düşmekten ve bulunduğu topluluklarda dışa itilme ihtimallerine dair yoğun kaygı duydukları ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu bireylerin duygularını sürekli dizginlemeye çalıştığı ve onları dışa vurmaktan kaçındığı söylenebilmektedir. Bunun yanında yeterli ve uyumlu olmayan duygulanımları sayesinde bu kişiler yaşamlarındaki olayları aktif bir şekilde yaşayamaz hale gelmektedir. Kendilerini hayali canlılarmış gibi gören bu bireyler kendilerini yok olma tehlikesi karşısında hissetmekle beraber hem kendini hem de çevresindeki kişileri dıştan izliyormuş gibi hissetmektedirler. Genellikle yoğun bir uyarının baskısı altında olan bu bireyler, toplumsal ortama girmek istemedikleri ve kendilerini bu durumdan soyutlamak istedikleri noktalarda yaşamaktadırlar. Bu durumlar engellenemediğinde kişi ya paranoid ya da saldırgan patlamalar gösterebilmektedir. Hayatları boyunca bastırılmış düşmanlık ve anksiyete duyguları besleyen bu bireylerin söz konusu duyguları ortaya çıktığı zaman paranoid düşünceleri, kaygıları ve düşmanca düşünceleri de gün yüzüne çıkmaktadır (Koroğlu, 2007). Bu bozukluğu yaşayan kişiler, ekstrem davranışları ile çok ilgi çekicidirler ve diğer insanların göremediklerini gördüklerine, duymadıklarını duyduklarına ilişkin doğaüstü yeteneklerinin olduğuna yönelik ciddi inançları olabilmektedir. İçsel yaşantılarında gerçekte var olmayan deneyimler yaşantılar barındırabildikleri için şizotipal kişilerde düşünme ve diğerleriyle etkileşim kurabilme yetenekleri de bozulmaktadır (Akman, 2006). Şizotipal kişilik bozukluğu olan kişiler, hiçbir zaman süreğen bir devamlılık sağlayamaz ve toplumsal olarak da çoğu zaman başarısızlık sergilemektedirler. Başarılı olamamalarının altında topluma dair hissettikleri yoğun anksiyete ve değerli olmama duygulanımları olduğu gibi aslında bu duygularının da altında başarılı olamama düşüncesi bulunabilmektedir (Başkak, 2007). Mesleki yaşamlarında yeterli olmamalarını düşünmeleri sebebiyle sürekli iş değişimi yaşayabilmeleri ve sorumlu olduğu konuları yerine getirmeme davranışlarının yanında kendini insanlardan geri çektiği için evlilikleri de çok kısa sürede sonlanmaktadır (Koroğlu, 2007).

Şizotipal Kişilik Bozukluğu ve Şizofreni

Şizotipal kişilik bozukluğu ve şizofreni karşılaştırıldığı noktada ise şizofreninin çok daha şiddetli olduğu ve buna bağlı olarak şizotipal semptomlara sahip bireylerin şizofreni tanısı alıma riskinin kısmen daha fazla olduğu bilinmektedir. Bu bozukluğun birçok garip belirtisi vardır. Ancak bu belirtiler kişilerin şizofreni tanısı alabilmesi için yeterli olmamakla birlikte şizofrenin başlama ile kalıntı süreçleriyle özdeştir (Davinson & Neale, 2004akt; Yetiş, 2010). Şizotipal bireyler kimi zamanlar geçici psikoz semptomları gösterebil-

mesine rağmen yine bu semptomlar şizofren tanısı alabilmeleri için yeterli değildir (Öztürk, 2001). Biyolojik ve aile açısından yapılan bazı araştırmalardan çıkan sonuçlar doğrultusunda, şizotipal kişilik bozukluğu ve şizofreni arasında bir ilişki olduğu bildirilmektedir. Yapılan güncel çalışmalarda şizotipal kişilik bozukluğunun genetik bir alt yapısının olduğu ve buna bağlı şizofreni bireylerin ailelerinde şizotipaller bulunurken, şizotipal kişilik bozukluğuna sahip kişilerin ailelerinde ciddi oranda şizofreni tanıları görülmediği ifade edilmektedir (Ünver ve ark., 2015). Bunun yanında, 4D geni ile bağlantısı olduğu bilinen şizotipal kişilik bozukluğunun etiolojisinde genetik aktarım %41 ile %49 arasında olduğu aktarılmaktadır (Öyekçin & Yıldız, 2012). Kimi araştırmacılar tarafından şizotipallerde, türlerden bağımsız olarak farklı boyutlarının var olduğu düşünülmüştür (Cannon ve ark. 2001, Moldin 1994akt; Özer, Ulusoy ve ark., 2003). Diğer taraftan, şizotipalleri olumsuz ve dezorganize olarak açıklayabileceğimizden bahsederken yapılan bir çalışmada pozitif şizotipaller ve dezorganize boyutlarına bakıldığında şizofreni tanısı almış kişilerin yakın ailesinde olan kişiler ile yapılan incelemelerde pozitif şizotipallere kıyasla negatif şizotipallere sık rastlanmadığı bildirilmektedir (Çavuş, Darçin, Dilbaz, Kaya, 2012). Bu noktada her bir farklı boyutun birbirinden bağımsız nörobiyolojik yapıya bağlı olması ve şizotipal kişilerde hastalıklarının durumları şiddetlenmeyip tanı olarak şizofreni denemeyecek kadar belirtilerinin düşük hastaların olması ve şizofreni tanısını almış ancak tanıdan önce şizotipal kişilik bozukluğunun belirtilerini buldurmeyen hastaların var olması sebebiyle, ŞKB ve Şizofreniye klinik olarak her zaman iki ayrı vaka olarak bakılması gerektiği araştırmacılar tarafından bildirilmektedir (Özer, Ulusoy, Kabakçı, Uluşahin, 2003).

Şizotipal Kişilik Bozukluğunda Büyüsel Düşünce

Kişilerin yaşadıkları kültür içerisinde kavramlar, olaylar, olgular arasında nedensel bir ilişki kurmaya çalışmak büyüsel düşünce olarak açıklanabilir. Büyüsel düşünce aslında kişilerin çevrelerinde yaşananları idare altına tutmak ya da var etme gücüne yönelik olan inançlarıyla alakalı bir durum olarak bilinmektedir. Sigmund Freud büyüsel düşünce kavramını ilk kez, “Totem ve Tabu” isimli yapıtında psikanalitik olarak ortaya koymuştur (Freud, 2018). Freud, olayları gerçek bir idare gücümüzün bulunmadığı ortamlarda büyüsel düşüncenin kontrol durumunu sağlayıp kişideki kontrol etmeye yönelik duygusunu çoğalttığını söylemektedir. Piaget, kişilerin büyüsel düşüncüyü 11 veya 12 civarlarına kadar sürdürdüklerini ortaya atmış olmasına karşın kızlar 17 yaşa, erkekler ise 16-17 yaşına kadar büyüsel düşüncüyü sürdürmektedirler. Bunun nedeni olarak da kişilerin kontrol etme duygularına ilişkin olduğu tahmin edilmektedir. Piaget her ne kadar büyüsel düşüncüyü çocukluk çağına yönelik olduğunu düşünse de yetişkinlikte de kişilerin kontrol duygusunu kazanmak ve kaygı düzeylerinde yükselme yaşadığı durumlarda büyüsel düşüncüyü yaşadıkları söylenebilir (Einstein ve ark., 2004; Bolton ve

ark., 2002; Einstein ve ark., 2006). En başta büyüsel düşünce psikoza eğilimli kişilere yönelik bir düşünce olduğu kabul edilmekteydi. Ancak günümüzde şizotipal kişilik semptomları gösteren kişilerde de büyüsel düşünce ciddi bir oranla görülmektedir (Muris, 2003). Bireylerin şizotip puanları arttıkça, dopaminerjik aktivasyonda ortaya çıkan çoğalmanın nedeniyle beraber merkezi sinir sisteminde uyarıyı sansürlemede bozulma yaşandığı ve çevresel uyaranların işlemeye alındığı yani şizotipal semptomlara sahip kişilerin, artmış dopaminerjik aktivasyonla beraber psikoza benzeyen büyüsel düşünceler veya algılara meyilli oldukları düşünülmektedir (Öyekçin & Yıldız, 2012). Bunun yanında şizotipal kişilik bozukluğuna sahip bireylerde büyüsel düşüncenin yanında paranormal durumlar ve batıl inançlar gibi düşünce veya inanlarla da aşırı meşgul olma davranışları görülmektedir (Woolley, 1997). Büyüsel düşüncenin yanında büyü yapma, büyü ile birlikte dini etkinlik yapma ve doğaüstü şeylere inanma gibi davranışlar şizotipal kişilik bozukluğunda sık rastlanmaktadır (Köroğlu, 2007). Bazı çalışmalara göre cinsiyetler arasında büyüsel düşünce incelendiğinde erkeklere oranla kadınlarda daha fazla görüldüğü ortaya çıkmıştır (Atbaşoğlu, Kalaycıoğlu ve Nalçacı, 2003). Şizotipallerde bulunan büyüsel düşüncenin, Obsesif kompulsif kişilik bozukluğundaki kaygıyı azaltmak adına gerçekleştirilen ritüellere benzer nitelikte olduğu söylenebilir (Köse, 2023). Büyüsel düşünce ve algısal bozulma ikinci sınıf olarak değerlendirilen çevresel ve genetik faktörler ile ilişkilidir. Özellikle üçüncü sınıf olarak değerlendirilen yüksek düzeydeki referans düşünceleri, sosyal kaygı, şüphecilik ve düşük düzeydeki garip davranışlar ile konuşmalar, kısıtlı duygulanımların çevresel faktörlerle ilgilidir (Rosell ve diğerleri, 2014). Büyüsel düşünceye sahip bireyler, yanlış veya alışılmışın dışında olan inanç ve düşüncelerinin kendilerinden bağımsız olarak dış dünyadaki olaylara etki edebileceğine dair bir ilişki kurmaya meyillidirler. Büyüsel düşünce, kültürel, dinsel ve batıl inançlar, şans tilsimi, astroloji, muska, kehanetler, insanlar arasında enerji geçişi gibi düşünce yapılarını barındırmaktadır (Woolley, 1997; Einstein ve Menzies, 2004; Bocci and Gordon, 2007; Yorulmaz, Inozu, & Gültepe, 2011). Burada önemli bir nokta olarak, kişide var olan kimi düşüncelerin normal dışı ya da büyüsel olarak değerlendirilmesi için bireyin içinde yaşadığı kültürde bu özelliklerin var olmaması gerekmektedir (Atbaşoğlu, Kalaycıoğlu ve Nalçacı, 2003).

Şizotipal Kişilik Bozukluğu Görülme Sıklığı

Kişilik bozukluğunu genel olarak ele aldığımız zaman genel popülasyonda yaygınlığı %10 veya %13 oranında görülebilmektedir. Psikiyatri hastanelerinde yatışı gerçekleşen kişilerde %15inde, yatış gerçekleşmeden tedavilerde ise %30 ile %50 oranında kişilik bozukluğu görülmektedir. Psikiyatride tedavi görenler içerisinde kişilik bozukluğu ciddi oranda görülmektedir. Bu bahsedilen kişilik bozukluklarından sınırdaki kişilik bozukluğu ve şizotipal kişilik bozukluğu olarak açıklanabilmektedir (Öyekçin ve Yıldız). Cinsiyet

açısından yapılan çalışmada araştırmacılar, erkeklerde kadınlara oranla daha fazla şizotipal kişilik bozukluğu tanısı görüldüğünü bildirmektedir (Koroğlu & Bayraktar, 2010). Benzer şekilde Yaşam boyu görülme oranı %4 olan şizotipal kişilik bozukluğunun kadınlarda (%3,7) iken Erkeklerde (%4,2) oranında daha fazla görüldüğü ifade edilmektedir (Pulay, Stinson, Dawson, Goldstein, Chou & Huang, 2009). Cinsiyet açısından psikotik özelliklerin şizotipal kişilik bozukluğuna işaret ettiği tablolarda sanrıların erkeklerde baskın olduğu, kadınlarda ise varsanılar daha baskın olduğu bildirilmektedir (Mısıır & Alptekin, 2020). Aynı zamanda literatürde şizotipaller açısından cinsiyet bağlamında gerçekleştirilen bir çalışmada, erkeklerde olumsuz ile dezorganizasyon türlerinin, kadınlarda ise büyüsel düşünceler ile kişilerarası ilişkilerde kaygının daha çok ön plana çıktığının belirlendiği ifade edilmektedir (Bora & Arabacı, 2009).

Şizotipal Kişilik Bozukluğu Tedavisi

Şizotipal kişilik bozukluğu yaşayan bireyler üzerinde uygulanan beyin görüntüleme araştırmalarında bu kişilerin ventriküllerinde enine açılma, süperior temporal girus, bazal ganglion ve corpus collosum kapasitesinde düşüş olması ile parahipokampal girus asimetrisinde farklılığın bulunması gibi pek çok farklılık gözlemlenmektedir (Norden, 1989akt; Öyekçin & Yıldız, 2012). Ancak, ŞTKB için herhangi bir kanıtlanmış bir psikoterapi ya da psikofarmakolojik yaklaşım bulunmamaktadır (Tuna ve Öncül-Demir, 2022). Bu bozukluk için uygulanan tedaviler daha çok görünürde olan semptomların azalması ve bireylerin işlevselliklerin artmasına yönelik olduğu söylenebilir. Yapılan bir klinik çalışmanın tek randomize kontrollü olarak sürdürüldüğü ve ŞTKB psikopatolojisinin sosyal beceri eğitimi sayesinde herhangi bir psikotik bozukluğa dönüşme hızını azalttığı sonucuna ulaştıkları araştırmacılar tarafından bildirilmektedir. (Nordentoft , Thorup, Petersen, Ohlenschlaeger, Melau & Christensen, 2006). Öte yandan psikofarmakolojik çalışmalar sonucunda ise risperidonun en yüksek ve tutarlı olduğu tespit edilirken, olanca-pinlenin daha az etkili olduğu araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. (Kirchner, Roeh, Nolden, Hasan & 2018). Dünya Biyolojik Psikiyatri Dernekleri Federasyonu'nun Kişilik Bozukluklarının Biyolojik Tedavisi kılavuzunda ŞTKB ile ilgili öneriler bulunmaktadır (Herpertz, Zanarini, Schulz, Siever, Lieb & Möller, 2007). Diğer taraftan Psikotik bozukluklar için Bilişsel Davranışçı Terapi (BDTp), şizotipal kişilik bozukluğu için terapistin kullanabileceği ifadeler adına önemli bir terapi yöntemi olarak değerlendirilmektedir (Kart, Özdel ve Türkçapar 2021). BDTp'nin temel amacı, şizotipal kişilik bozukluğa sahip olan hastaları tamamıyla iyileştirmekten çok yaşadığı belirtileri ortadan kaldırmak ya da onu en aza indirmek olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, antipsikotik ilaçlar karşısında dirençli olan şizotipal kişilik bozukluğu olan hastalarda, BDTp'nin etkili olabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca, ilaç kullanılmayan durumlar içerisinde psikoterapinin bu bo-

zukluk için etkili bir seçenektir. BDTp kişilerin psikotik belirtilerinin yönetilmesinde ve yaşam kalitelerinin artış göstermesinde önemli bir konumdadır (Kart, Özdel ve Türkçapar 2021).

Sonuç ve Değerlendirme

Bu derleme makalesinde Şizotipal kişilik bozukluğunun büyüsel düşünce bağlamında ele alınması hedeflenmektedir. Kişilik bozuklukları genellikle ergenlikte ortaya çıkmaya başlayıp kişinin yaşamı içerisinde fonksiyonelliğini bozabilen bir durumdur. Şizotipal kavramı Rado tarafından 1953 tarihinde, şizofrenin fenotipi olan ve psikotik olmayan türü olarak açıklanmıştır. İlk kez DSM-3'te yer alan şizotipi kavramı günümüzde şizotipal kişilik bozukluğu adı ile yer almaktadır. Şizotipal kişilik bozukluğu (ŞTKB), kişilerin yaşamında ciddi zorluklara yol açan ve genetik, çevresel, bilişsel faktörlerin etkisiyle şekillenen karmaşık bir psikopatolojidir. ŞTKB'nin, şizofreni ile ilişkili olmasına rağmen, şizofreniden farklı belirtiler ve etiyolojik özelliklere sahip olması dikkat çekicidir. Tarihsel süreç içerisinde bu bozukluğun tanımlanması ve anlaşılması evrim geçirmiş, günümüzde DSM-5 kriterlerine göre dokuz belirtiden beşinin varlığı tanı için yeterli görülmüştür. Büyüsel düşünce, ŞTKB'nin belirleyici özelliklerinden biri olup, kişilerin çevresel olaylarla ilgili kontrol duygusunu artırmaya yönelik çabalarını yansıtır. Bu durum, bireylerin sosyal ve mesleki işlevselliğinde ciddi aksamalara yol açmaktadır. Ayrıca, erkeklerde daha yüksek oranda görülmesi ve erkeklerin daha çok olumsuz ve dezorganize şizotipal türlerle kadınların ise büyüsel düşünceler ve sosyal kaygılarla öne çıkması cinsiyet farklılıklarının önemini vurgulamaktadır. Büyüsel düşünce kavramını ilk kez, "Totem ve Tabu" isimli yapıtında Sigmund Freud psikanalitik olarak ortaya koymuştur. En başta büyüsel düşünce psikoza eğilimli kişilere yönelik bir düşünce olduğu kabul edilmekteydi. Ancak günümüzde şizotipal kişilik semptomları gösteren kişilerde de büyüsel düşünce ciddi bir oranla görülmektedir Bunun yanında şizotipal kişilik bozukluğuna sahip bireylerde büyüsel düşüncenin yanında paranormal durumlar ve batıl inançlar gibi düşünce veya inanlarla da aşırı meşgul olma davranışları görülmektedir. Büyüsel düşüncenin yanında büyü yapma, büyü ile birlikte dini etkinlik yapma ve doğaüstü şeylere inanma gibi davranışlar şizotipal kişilik bozukluğunda sık rastlanmaktadır Bazı çalışmalara göre cinsiyetler arasında büyüsel düşünce incelendiğinde erkeklere oranla kadınlarda daha fazla görüldüğü ortaya çıkmıştır. Büyüsel düşünce, kültürel, dinsel ve batıl inançlar, şans tilsimi, astroloji, muska, kehanetler, insanlar arasında enerji geçişi gibi düşünce yapılarını barındırmaktadır. Burada önemli bir nokta olarak, kişide var olan kimi düşüncelerin normal dışı ya da büyüsel olarak değerlendirilmesi için bireyin içinde yaşadığı kültürde bu özelliklerin var olmaması gerekmektedir. Şizotipal kişilik bozukluğu ve şizofreni karşılaştırıldığı noktada ise şizofreninin çok daha şiddetli olduğu ve buna bağlı olarak şizotipal semptomlara sahip bireylerin şizofreni tanısı alıma riskinin

kısmen daha fazla olduğu bilinmektedir. Ancak bu belirtiler kişilerin şizofreni tanısı alabilmesi için yeterli olarak görülmemektedir. Tedavi açısından şTKB'nin yönetimi zordur ve kesin bir tedavi yöntemi olmamakla birlikte, semptomların hafifletilmesi ve bireylerin işlevselliklerinin artırılması hedeflenir. Sosyal beceri eğitimi ve bilişsel davranışçı terapi (BDT_p) gibi psikoterapötik yaklaşımlar, bu bozukluğun semptomlarını azaltmada etkili olabilirken, risperidon gibi antipsikotik ilaçlar da kullanılmaktadır. Sonuç olarak, şTKB, bireylerin yaşam kalitesini düşüren ve sosyal uyumlarını bozan ciddi bir kişilik bozukluğudur. Bu bozukluğun anlaşılması ve yönetimi, multidisipliner bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Bireylerin sosyal ve mesleki alanlarda daha iyi işlev göstermelerini sağlamak için semptom yönetimine odaklanan tedavi stratejileri geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA;

- Akman C. (2006). *Postpartum Başlangıçlı Depresyonun Sosyodemografik Özellikler ve Kişilik Bozuklukları ile İlişkisi*. Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Selçuk Üniversitesi Meram Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı, Konya.
- Amerikan Psikiyatri Birliği (1994) *Mental bozuklukların tanımsal ve sayımsal elkitabı*, 4. baskı (DSM-IV), Ertuğrul Köroğlu (Çev), Ankara, Hekimler Yayın Birliği.
- Amerikan Psikiyatri Birliği, *Ruhsal Bozuklukların Tanımsal ve Sayımsal Elkitabı*, 5. Baskı (DSM-5), Ertuğrul Köroğlu (Çev), Ankara:Hekimler Yayın Birliği.
- Atbaşoğlu, E. C., Kalaycıoğlu, C., ve Nalçacı, E. (2003). Büyüsel Düşünce Ölçeğinin Türkçe Formunun Üniversite Öğrencilerindeki Geçerlik ve Güvenilirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*,14(1), 31-41.
- Başkak, B. (2007). Şizotipal Kişilik Bozukluğu. *Türkiye Klinikleri Journal of Internal Medical Sciences*, 3(12), 30-34.
- Bocci, L, & Gordon, PK. (2007). Does magical thinking produce neutralising behaviour? An experimental investigation. *Behav Res Ther*. 45(8):1823-33. Doi: 10.1016/j.brat.2007.02.003.
- Bolton D, Dearsley P, Madronal-Luque R, Baron-Cohen S. Magical thinking in childhood and adolescence: development and relation to obsessive compulsion. *British Journal of Developmental Psychology*. 2002; 20: 479-94.
- Bora, E., & Arabacı B., L. (2009). Üniversite Öğrencilerinde Şizotipal Kişilik Özelliklerinin Doğrulamalı Faktör Analiziyle İncelenmesi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 20(4).
- Çavuş, S., Y., Darçin, A. E., Dilbaz, N., & Kaya, H. (2012). Şizofreni Hastalarının Birinci Derece Yakınlarındaki Şizotipal Özelliklerin Sağlıklı Bireylerle Karşılaştırılması. *Archives of Neuropsychiatry/Noropsikiatri Arsivi*, 49(4).
- Einstein, DA, & Menzies, RG. (2004).Role of magical thinking in obsessive-compulsive symptoms in an undergraduate sample. *Depress Anxiety*. 19(3): 174-9.
- Einstein, DA, & Menzies, RG. (2006). Magical Thinking in Obsessive-Compulsive Disorder, Panic Disorder and the General Community. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*. 34: 351-7.
- Freud, S. (2018). *Totem ve Tabu*, Çev: Elif Yıldırım, 1. Basım, İstanbul:Oda Yayınları.
- Herpertz SC, Zanarini M, Schulz CS, Siever L, Lieb K, Möller H-J. (2007). World Federation of Societies of Biological Psychiatry (WFSBP) guidelines for biological treatment of per- sonality disorders. *Off J World Fed Soc Biol Psychiatry*.8:212-44.
- Kart, A., Özdel, K., ve Türkçapar, M. H. (2021). Şizofreni tedavisinde bilişsel davranışçı terapi. *Nöropsikiatri Arşivi*, 58, 61-65. <https://doi.org/10.29399/npa.27418>
- Kendler, K. S. (1985). Diagnostic approaches to schizotypal personality disorder: a historical perspective. *Schizophrenia Bulletin*, 11(4), 538-553.

- Kety SS, Rosenthal D, Wender PH ve ark. (1968). *The types and prevalence of mental illness in the biological and adoptive families of adopted schizophrenics, in the transmission of schizophrenia*. Oxford, England, Pergamon, s.345-362.
- Kirchner SK, Roeh A, Nolden J, Hasan A. (2018). Diagnosis and treatment of schizotypal personality disorder: evidence from a systematic review. *NPJ Schizophr*. 4:20.
- Köroğlu, E. (2007). *Kişilik Bozuklukları*. Ankara: HYB Basım Yayın.
- Köroğlu, E., & Bayraktar, S. (2010). *Kişilik bozuklukları*. Ankara:HYB Basım Yayın.
- Köse, H. (2023). *Obsesif kompulsif bozukluk tanısı alan hastalarda hastalık şiddetinin psikotik semptomlar, şizotipal kişilik özellikleri, dissosiyasyon, ve çocukluk çağı travmaları ile ilişkisi* [Yayımlanmamış uzmanlık tezi]. Sağlık Bilimleri Üniversitesi.
- Linscott, RJ, & Van, Os J. (. 2010). Systematic reviews of categorical versus continuum models in psychosis: evidence for discontinuous sub- populations underlying a psychometric continuum. Implications for DSM-V, DSM-VI, and DSM-VII. *Annu Rev Clin Psychology*, 6:391–419.
- Muris P, Merckelbach H. Thought-action fusion and schizotypy in undergraduate students. *Br J Clin Psychol*. 2003;42: 211-6.
- Nordentoft, M, Thorup, A, Petersen, L, Ohlenschlaeger, J, Melau, M, Christensen, TØ. (2006). Transition rates from schizotypal disorder to psychotic disorder for first-contact patients included in the OPUS trial. A randomized clinical trial of integrated treatment and standard treatment. *Schizophr Res*. 83:29–40.
- Öyekçin, D., G., & Yıldız, D. (2012). Kişilik Bozukluklarında İlaç Tedavisi. *Journal of Mood Disorders*, 2(1).
- Özdemir S., Özdemir A., F., Cumurcu B., Ünal S. (2016). *Narsistik Kişilik Bozukluğunda Narsistik Yaralanma ile Gelişen Psikotik Özellikli Depresyon Olgusu*. İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Ana Bilim Dalı, Malatya.
- Özer, S., Ulusoy, S., Kabakçı, E., & Uluşahin, A. (2003). “Şizotipal Kişilik Özellikleri” Alt Ölçeği: Değerlendiriciler Arası Güvenilirlik Çalışması. *Klinik Psikiyatri* (6), 141-146.
- Öztürk, M. O. (2001). *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*. (8. baskı). Ankara: Feryal Matbaası.
- Pulay AJ, Stinson FS, Dawson DA, Goldstein RB, Chou SP, Huang B. (2009). Prevalence, correlates, disability, and comorbidity of DSM-IV schizotypal personality disorder: results from the wave 2 national epidemiologic survey on alcohol and related conditions. *Prim Care Companion Journal of Clinical Psychiatry*. 11:53–67.
- Rado, S. (1953). Dynamics and classification of disordered behavior. *American Journal of Psychiatry*, 110(6), 406-416. <https://doi.org/10.1176/ajp.110.6.406>
- Rosell, D. R., Futterman, S. E., McMaster, A., ve Siever, L. J. (2014). Schizotypal personality disorder: a current review. *Current psychiatry reports*, 16, 1-12. <https://doi.org/10.1007/s11920-014-0452-1>

- Şener, A., Bora, E., Tekin, I., & Özaşkınlı, S. (2006). Şizotipal Kişilik Ölçeğinin Üniversite Öğrencilerindeki Geçerlik ve Güvenirliliği. *Klinik Psikiyatri Bülteni*, 16(2).
- Tuna, E. ve Öncül-Demir, Ö. (Ed.). (2022). *DSM-5'e göre anormal psikoloji*. (2. Baskı). Nobel Yayın.
- Ünver, B., Öner, Ö., & Yurtbaşı, P. (2015). Şizotipal Kişilik Bozukluğu ile Otizm Spektrum Bozukluklarının Ayırıcı Tanısı: Bir Olgu Sunumu. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 26, 65-70.
- Yetiş, Ö., Y. (2010). *Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Bozukluğu Yaygınlığı ve Sorun Çözme Becerileri ile İlişkisinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yorulmaz, O., Inozu, M., & Gültepe, B. (2011). The role of magical thinking in obsessive-compulsive disorder symptoms and cognitions in an analogue sample. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 42, 198–203.
- Woolley JD. (1997). Thinking about fantasy: are children fundamentally different thinkers and believers from adults? *Child Dev.* 68(6): 991-1011.

Bölüm 17

BM SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI İLE MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM

Sümeyye SAYAK¹

Mustafa ERDEM²

1 Sümeyye SAYAK, ORCID: 0009-0008-6847-1286

2 Prof. Dr. Mustafa ERDEM, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ORCID: 0000-0001-8595-0504

*Yüksek Lisans Tezi, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının Gerçekleştirilmesinde Mesleki ve Teknik Eğitimin Rolü tezinden üretilmiştir. (Yazar: Sümeyye SAYAK, Danışman: Prof. Dr. Mustafa ERDEM)

1. GİRİŞ

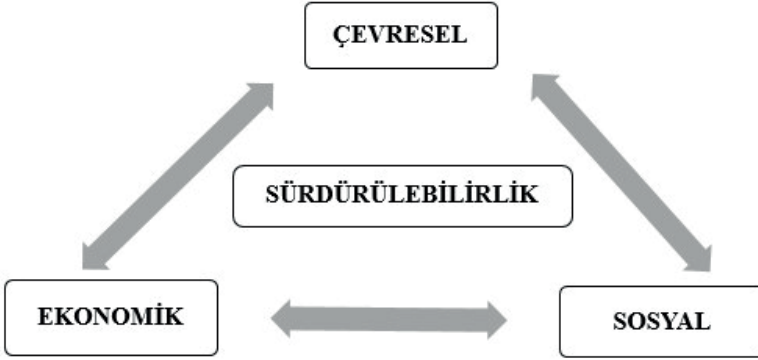
Varoluşunun özü olan tüketme içgüdüleriyle dünyaya gelen insanoğlu, var olduğu günden bugüne kadar doğa ile etkileşim halindedir. Bu etkileşim sürecinde insanın kullandığı birçok şeyin kaynağı doğa olmuştur. Tüketim beraberinde üretimi de gerektirmektedir. İnsan, tüketirken üretmek zorunda olduğunun da bilincinde olmalıdır. Üretim ve tüketim kaynağı doğa olan bir döngüdür. Bu döngüsel durum sırasında insan, doğadan aldıklarının yerine yenisini koymak zorundadır ve doğanın besleyiciliğinin, verimliliğinin, devamlılığının sağlanması için doğal yaşamın tahribatının mümkün oldukça en aza indirilmesi gerekmektedir. Sürdürülebilirlik kavramı, doğal kaynakların tüketilme hızına yetişilememesi ve doğanın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalınması sonucunda, doğal yaşamın devamlılığının sağlanması ve insanoğlunun doğaya karşı sorumluluklarını yerine getirmesi amacıyla ortaya çıkan bir kavramdır (Ballı, 2019).

Bu çalışmada Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma amaçlarını gerçekleştirme konusunda geliştirdiği politikalarından yola çıkarak; sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesi kapsamında mesleki ve teknik eğitimin rolü üzerine bir inceleme yaparak mesleki ve teknik eğitimin dünyadaki ve ülkemizdeki durumu da dikkate alındığında Türkiye'de mesleki ve teknik eğitimin güçlenmesini sağlayacak öneriler sunmak amaçlanmıştır.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

İngilizce "sustainability" sözcüğünün dilimizdeki karşılığı olan sürdürülebilirlik kavramı, İngilizce aslında "daimi olma kapasitesi" şeklinde tanımlanır (Akgül, 2010). Sürdürülebilirlik sözcüğünün dilimizdeki karşılığı TDK sözlüğünde "sürdürülebilir olma durumu" olarak tanımlanmaktadır, sürdürülebilir sözcüğü ise "aynı düzeyde veya biçimde devam edebilen" anlamındadır (TDK, 2024). Bu durumda sürdürülebilirlik kavramı "devamlı olan, devamlılığını koruyabilen" şeklinde de tanımlanabilir. Sürdürülebilirlik ele alınış yönü itibarıyla çok yönlü araştırma sahasına sahip olan bir kavramdır (Aydın, 2023, 6). Hemen her alanda tartışılmakta olan bu kavram tüketim toplumu olmanın dışına çıkarak evrensel bir dayanışma ile çevresel, sosyal, ekonomik çözümler hedeflemektedir (Öz Mehmet, 2008). Bu düşünceden hareketle sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç boyutu olan bir kavram olduğu söylenebilir. Bu üç boyut birbirini etkileyen ve birbirinden etkilen kavramlardır. Çevrenin tahrip edilmesi hem toplumsal yaşamı hem de ekonomik etkinlikleri doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Doğal kaynakların tüketilmesi, insan dışındaki canlı yaşamının bozulması ve hava, su, toprak kirliliği gibi durumlar insan yaşamını zorlaştırırken ekonomik etkinlikleri de sekteye uğratabilmektedir. Bunun sebebi insanın ve ekonominin doğadan beslenmesidir. Toplumun temel taşı olan insan, çevrenin ve ekonominin gelişmesine katkı sağlayabileceği gibi çevre kir-

liliği, doğal kaynakların israfı, ekosistemin bozulması gibi etkilerle çevrenin gelişimini olumsuz yönde etkileyebilir. Ekonomik faaliyetler ise, bir yandan toplumun gelişmişlik düzeyine katkı sağlarken diğer yandan özellikle sanayi devrimi sonrası, artan hammadde ihtiyacının büyük bir kısmının doğadan karşılanması ile doğal yaşamın tahrip edilmesine neden olmakta, endüstriyel faaliyetler sonucunda oluşan atıklar çevre açısından tehdit oluşturmaktadır. Aslında bakıldığında çevre, toplum ve ekonomi birbirini besleyen ve bir döngü şeklinde doğal akışında yaşamı devam ettiren olgulardır. Sürdürülebilirlik, bu döngüsel durumun devamlılığının sağlanması ile ilgilidir.

Şekil 1. Sürdürülebilir Kalkınmanın 3 Boyutu

Sürdürülebilir kalkınma; çevresel, sosyal ve ekonomik boyutların sadece birini değil hepsini öne çıkararak, bu boyutların bir denge içinde doğal yaşamın devamlılığını sağlaması gerektirdiğini ileri süren bir düşünceden kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilirlik kavramının gelişiminde oldukça önemli bir yer edinen 1987 Brundtland Raporu sürdürülebilir kalkınma kavramını “Bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme kabiliyetinden ödün vermeden karşıladığı kalkınmadır” şeklinde tanımlamaktadır (Küçükaltan, 2020). Bu basit tanımlamayla birlikte oldukça geniş bir içeriğe sahip olan sürdürülebilir kalkınma kavramının iki noktada yoğunlaştığı görülür: bunlardan birincisi “çevresel bozulma ve dünyanın taşıma kapasitesi” ile ilgili sürdürülebilirliğin kritik sayılabilecek sorunları iken, ikincisi “sosyal, ekonomik ve çevresel” hedeflerin dengelenmesi üzerinedir (Kaya ve Bıçkı, 2006). Bu düşünceye göre; sürdürülebilirliğin ekonomik boyutu aşırı dengesizliklerin önlenerek sürekli mal ve hizmet üretilebilmesini, çevresel boyutu kaynakların aşırı kullanımından kaçınılarak yeterli yatırım yapıldığı ölçüde kullanılmasını ve ekosistemin diğer işlevlerinin korunmasını, sosyal boyutu ise toplumsal eşitliğin sağlanmasını içerir (Harris, 2000). Sadece ekonomi odaklı kalkınmanın gelecek kuşakların yaşam koşullarını hatta doğrudan yaşamlarını tehdit ettiğinin anlaşılmasıyla birlikte uluslararası platformlarda gündeme gelen sürdürülebilir kalkınma kavramı, sadece

bugünü değil gelecek kuşakları da düşünüp çevrenin korunması gerektiğini önceleyerek ekonomik büyümenin devamlılığını sağlayacak nitelikte oluşturulmuştur (Yılmaz ve Yücel, 2022).

3. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Sürdürülebilirlik kavramının etimolojik olarak ortaya çıkışı 13. yüzyıl olmakla birlikte, yaygın kullanımı 1972 yılı sonrasına tekabül etmektedir (Özgen, 2019, 2). Bununla birlikte sürdürülebilirliğe ilişkin endişeleri Malthus ve Jevons gibi 18. ve 19. Yüzyıl iktisatçılarına kadar götüren düşünceler olmasına karşın, “sürdürülebilir kalkınma” kavramının doğuşu 20. yüzyılda çevreye dair kaygıların ortaya çıkmasına dayanır (Yeni, 2014).

1970 ve 1980’li yıllarda uluslararası platformlarda kullanılmaya başlanan sürdürülebilir kalkınma kavramı, ilk olarak Club of Rome tarafından yayınlanan “Limits of Growth (Büyümenin Sınırları)” adlı raporda dile getirilmiştir (Akgül, 2010). Bu rapor sürdürülebilir kalkınma ve derin ekoloji yaklaşımlarının ortaya çıkışında önemli bir etken olmuştur (Kaya ve Bıçkı, 2006).

1972 yılında Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen Stockholm Konferansında sürdürülebilir kalkınma kavramı ele alınarak ekonomi ve sanayileşmenin neden olduğu çevresel sorunlarla birlikte gelişmekte olan ülkelerin kaynak arayışı sırasında denge politikası izlemesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Ballı, 2019).

1983 yılında ise, yine Birleşmiş Milletler tarafından 2000’li yıllarla birlikte çevre sorunlarının ele alınacağı bir komisyon kurulmasına karar verilmiş, bu komisyon “Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (The World Commission on Environment and Development-WCED)” olarak nitelendirilmiştir (Küçükaltan, 2020).

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında hazırlanan, Brundtland Raporu olarak da bilinen “Ortak Geleceğimiz” isimli raporda aslında çok geniş bir içeriğe sahip olan sürdürülebilir kalkınma kavramı için “gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğini riske atmadan bugünün ihtiyaçlarının karşılanması” şeklinde klasik bir tanımlama yapılmıştır (Mucan, Kayabaşı ve Madran, 2016).

Brundtland Raporu ile temelleri atılan sürdürülebilir kalkınma kavramı esas resmîyetini 1992 yılında Rio’da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansında kazanmıştır (Birpınar ve Gürtepe, 2023). Rio Yüzü Zirvesi olarak da anılan konferansta Birleşmiş Milletler üyesi olan ülkeler tarafından “Rio Deklarasyonu” ve “Gündem 21” adı verilen sürdürülebilir kalkınma eylem planı kabul edilmiştir (Karabıçak ve Özdemir, 2015). Bu zirvede aynı zamanda zirveye katılan dünya liderleri eğitimin önemini vurgulayarak sürdürülebilir kalkınmanın ve değişimin gerçekleştirilmesinde eğitimin belirleyici bir unsur olduğuna dikkat çekmişlerdir (Bulut ve Çakmak,

2018). Küresel anlamda iklim değişikliği ile mücadele edilmesi açısından da ayrı bir önemi olan bu konferansta “İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi” imzalanmış ve ardından 1997 yılında sera gazı emisyonlarının azaltılması ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin bertaraf edilmesi amacıyla Kyoto Protokolü ilan edilmiştir (Gevher ve Acet, 2023).

Sürdürülebilir kalkınma tanımının yapılması ve resmîyet kazanmasının üzerinden geçen uzun yıllar boyunca sürdürülebilir kalkınma kavramı birçok uluslararası platformda tartışılmış, üzerine yeni anlamlar yüklenerek güncelliğini korumuştur. Birleşmiş Milletler tarafından 2000 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen Binyıl Zirvesi de bunlardan biridir. Birleşmiş Milletler, bütün delegelerinin katılımıyla gerçekleştirilen bu genel kurulda insanlık onuru, eşitlik ve esenlik ilkelerinin güçlendirilmesinde dünya ülkelerinin ortak sorumluluğu olduğunu kabul etmiştir (Eser, 2018). 2015 yılına kadar dünya yoksullarının ekonomik, sosyal ve çevresel şartlarında gözle görülür bir ilerleme sağlanarak dünya üzerindeki yoksulluğa karşı acil önlem alma gerekliliği fikri benimsenmiş böylelikle yoksulluk küresel kalkınma gündeminin öncelikli maddesi haline gelmiştir (Eşkinat, 2016). Binyıl Bildirgesinde yer alan ve çoğu 2015 yılına kadar gerçekleştirilmek zorunda olan Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) 8 ana, 18 alt hedeften oluşmaktadır.

BKH 1	Mutlak yoksulluk ve açlığı ortadan kaldırmak
BKH 2	Herkesin temel eğitim almasını sağlamak
BKH 3	Kadınların konumunu güçlendirmek ve toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmek
BKH 4	Bebek ve çocuk ölümlerini azaltmak
BKH 5	Anne sağlığını iyileştirmek
BKH 6	HIV/AIDS ve diğer salgın hastalıkların yayılımını durdurmak
BKH 7	Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması
BKH 8	Kalkınma için küresel ortaklıklar geliştirmek

Tablo 1. Binyıl Kalkınma Hedefleri

Tablo 1’de yer alan Binyıl Kalkınma Hedeflerinin temalarına bakıldığında ekonomik, sosyal ve çevresel anlamda sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutu ile ilgili hedefleri gerçekleştirmeyi amaçladığı görülmektedir.

1992 yılında Rio’da düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansından 10 yıl sonra 26 Ağustos-4 Eylül 2002 tarihlerinde Güney Afrika’nın Johannesburg kentinde gerçekleştirilen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (WSSD) çok taraflı anlaşmaları güçlendirerek gelişmeleri değerlendirmeyi amaçlamıştır (Gedik, 2020). Zirve sonunda sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine yönelik “siyasi bildiri” ve “eylem planı” olmak üzere iki belge ortaya çıkmıştır. Siyasi bildiri sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında ülkelerin yerel, bölgesel ve uluslararası düzeyde sorumluluklarını vurgular-

ken; eylem planı konusundaki kararlılıkları ve çevrenin korunması konusundaki zorunlulukları belirtmektedir (Kaya ve Bıçkı, 2006). Eylem planında ise aşağıda yer alan 5 önemli alan ile ilgili kararların uygulanmasına yer verilmiştir (Karabıçak ve Armağan, 2004);

1. Temiz su ve sağlık hizmeti alamayanların sayısının yarıya düşürülmesi,
2. Yenilenebilir enerjinin teşvik edilip desteklenmesi,
3. HIV/AIDS ve bulaşıcı hastalıkların azaltılması,
4. Kuru tarım alanlarının sulanması için adımlar atılması,
5. Biyolojik çeşitlilikteki azalma hızının düşürülmesi ve ekosistem yönetiminin korunması.

2012 yılında yine Rio'da gerçekleştirilen Rio+20 olarak da anılan BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı gerçekleştirilmiştir. Konferans sonunda tüm ülkelerle "İstedığımız Gelecek" isimli sonuç raporu paylaşılmıştır (Ballı, 2019). Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları dikkate alınarak oluşturulan 283 maddelik bu raporda Binyıl Kalkınma Hedeflerinin önemli kazanımlar elde ettiği vurgulanarak bu eylemin devam ettirilmesi yönünde karar alınmıştır (Arslan, 2021).

2015 yılında Binyıl Kalkınma Hedeflerinin elde ettiği kazanımların düzeyini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen BM Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde hedeflerin istenen düzeyde gerçekleştirilemediğinin saptanması üzerine mevcut sorunların çözümü için daha kapsamlı hedeflerin belirlenmesi gerektiği üzerinde durularak 193 ülkenin imzası ile 17 ana amaç ve 169 alt hedeften oluşan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) kabul edilmiştir (Yılmaz ve Yücel, 2022). Küresel bir ortaklık içinde geliştirilen sürdürülebilir kalkınma amaçlarının özünde; yoksulluk ve eşitsizliklerin azaltılması, eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, iklim değişikliği ile mücadele edilmesi, okyanus ve ormanların korunması yer almaktadır (Kaya ve Durmaz, 2021).

4. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI

Birleşmiş Milletler uluslararası barış ve güvenliği korumak, ihtiyacı olanlara insani yardım sağlamak, insan haklarını korumak ve uluslararası hukuku desteklemek amacıyla kurulmuş olan dünya üzerindeki tüm ulusların bir araya gelebileceği, ortak sorunları tartışabileceği ve tüm insanlığa fayda sağlayacak ortak çözümler bulabileceği uluslararası bir teşkilattir (UN, 2024). BM tarafından ilk olarak 2000 yılı Eylül ayında dünya üzerindeki yoksulların ekonomik, sosyal ve çevresel şartlarda ilerlemelerini sağlamak amacı ile birçoğu 90'lı yıllar boyunca gerçekleştirilen toplantılarda kabul edilmiş

olan Binyıl Kalkınma Hedefleri ilan edilerek bu hedeflerin birçoğuna 2015 yılına kadar ulaşılmıştır (Eşkinat, 2016). Binyıl Kalkınma Hedeflerinin yakaladığı başarının ardından küresel hedefler olarak da bilinen Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, 25-27 Eylül 2015 tarihinde gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde “Dünyamızı Değiştirmek: Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi (Gündem 2030) belgesi” (SBB, 2020) yoksulluğun sonlandırılması, gezegenin korunması, 2030’a kadar tüm insanların barış ve refaha erişiminin sağlanması amacıyla evrensel bir eylem çağrısı olarak kabul edilmiştir (UNDP, 2024). Gündem 2030 belgesi insan, gezegen, refah, ortaklık ve barış (5P- People, Planet, Prosperity, Partnership, Peace) olmak üzere 5 temel ilkedен oluşmaktadır ve amaçların gerçekleştirilmesinde bu temel ilkeler ön plana çıkmaktadır (Arslan, 2021).

Şekil 2. Sürdürülebilir Kalkınma ve 5P (Sayıştay, 2020).

Dünyada insanların karşı karşıya kaldığı ana sorunların çözümünü hedefleyen BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları 17 amaç 169 alt hedefi kapsamaktadır (UN TR, 2024). Ulaşılması konusunda uzlaşa sağlanan amaçlar şunlardır;

Şekil 3. Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar (SBB, 2019)

Şekilde verilen BM'e ait sürdürülebilir kalkınma amaçlarına bakıldığında 2030 yılına kadar öncelikli olarak gerçekleştirilmesi beklenen amaçların birçoğuna 2015 yılı sonunda Binyıl Kalkınma Hedefleri ile büyük ölçüde ulaşılmamasına karşın; eşitsizliklerin giderilmesi, yoksulluğun sona erdirilmesi ve iklim değişikliği ile mücadele gibi konularda hedeflere ulaşma konusunda yetersiz kalmıştır. Gündem 2030 belgesinde yer alan sürdürülebilir kalkınma amaçları ile 2030 yılına kadar bu yetersizliklerin giderilmesi hedeflenmektedir.

5. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE EĞİTİM

Sürdürülebilir kalkınma amaçlarından dördüncüsü olan “Nitelikli “Eğitim”; toplumun tüm bireylerini kapsayarak ücretsiz ve adil bir şekilde nitelikli eğitimin sağlanmasını ve yaşam boyu öğrenim fırsatlarına teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Nitelikli eğitim amacı cinsiyet eşitsizliği başta olmak üzere bütün eşitsizliklerin giderilerek insanların mesleki eğitim de dâhil olmak üzere her türlü eğitim imkânından eşit bir şekilde yararlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda nitelikli eğitimin amacı “eşitlik, erişilebilirlik ve adalet” olmak üzere 3 etken üzerine kurgulandığı söylenebilir.

Sürdürülebilir kalkınma amaçlarından dördüncüsü olan hakkaniyete dayalı, fırsat eşitliği sağlanarak herkes için kaliteli ve yaşam boyu eğitim olanağı sunmak şeklinde tanımlanan nitelikli eğitim, sürdürülebilir kalkınma amaçlarının birçoğunun gerçekleştirilmesi için bir anahtar niteliğindedir (Candemir, 2020, 89). Türkiye’de zorunlu eğitimin önce 8 daha sonra 12 yıla çıkarılması ile birlikte nitelikli eğitimin sağlanması konusunda önemli gelişmeler yaşanmasına rağmen eğitimin iş gücü piyasasının taleplerine uyumlu hale getirilmesi ve meslek eğitimi ihtiyacı halen sürmektedir (SBB, 2019). Bu bağlamda Mesleki ve teknik eğitimde nitelikli eğitim amacı gerçekleştirildiğinde özellikle “insana yakışır iş ve ekonomik büyüme” amacı başta olmak üzere diğer sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesi konusunda büyük kolaylıklar sağlanacaktır.

6. MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM

Günümüzde yaşanmakta olan bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucunda çalışma ortamları da değişerek daha karmaşık bir hal almaktadır. Bu durum, bireylerin yaşanan değişimlerle uyumlu olarak kendilerini geliştirmelerini gerekli kılmaktadır (Anapa, 2008). Teknolojik gelişmelere paralel olarak iş piyasası, iş becerileri ve mesleklerin hareketli bir yapıya bürünmesiyle birlikte bu durum, dünya ekonomisinde söz sahibi olmak, teknolojik gelişmelere ayak uydurmak ve ekonomik kalkınmayı sürdürmek isteyen ülkeler için nitelikli ve donanımlı insan gücüne sahip olmayı gerekli kılmıştır (Üstün ve Yiğit, 2022).

Mesleki ve teknik eğitim, bireysel ve toplumsal yaşamı devam ettirebilmenin zorunluluğu olan; bir mesleğe yönelik gerekli bilgi, beceri ve nitelikleri uygun öğrenme ortamları sağlayarak bireylere kazandıran ve bireyleri bütün yönleriyle geliştiren bir süreçtir (Karaçivi, 2000). Daha önceleri lonca sistemleri içerisinde yer almakta olan mesleki ve teknik eğitim, Sanayi Devrimi sonrası ekonomik kalkınma ve iş piyasasının ihtiyaç duyduğu iş gücünü yetiştirme amacıyla ülkelerin eğitim sistemlerinde yerini alarak kamu tarafından yönlendirilen iş piyasasının ihtiyaçlarına cevap verme noktasında önemli bir yer edinmiştir (Özer, 2020, 17).

Dünyada mesleki ve teknik eğitim alanında farklılaşan uygulamalar görülmektedir. Bu farklılaşmanın nedeni ülkelerin içinde buldukları kültürel, ekonomik ve sanayileşme şartlarının çeşitliliğidir (Özünü, 2011). Sanayi ve hizmet alanlarında ihtiyaç duyulan iş gücü çeşitliliği ülkeler tarafından mesleki ve teknik eğitim uygulamalarında yapılan değişiklik ve güncellemelerle karşılanmaya çalışılmaktadır ve bu durum her ülkenin kendine özgü mesleki ve teknik eğitim uygulama ve yöntemlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Bolat, 2016, 31). Mesleki ve teknik eğitim alanında dünyadaki uygulamalara bakıldığında üç farklı modelin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu modellerden ilki “okul merkezli model” olarak adlandırılan mesleki ve teknik eğitimin tam zamanlı okul bünyesinde yapıldığı model, ikincisi mesleki ve teknik eğitimin tam zamanlı olarak işletmede devam ettiği “işletme merkezli model” ve sonuncusu “dual sistem” olarak adlandırılan okul-işletme iş birliğine dayanan modeldir (Bozgeyikli, 2019). Türkiye’de günümüzde uygulanmakta olan mevcut model, okul- işletme işbirliğine dayalı olan dual modeldir; bu modelde mesleğe özgü becerileri geliştirmeye önem verilerek üretkenliğin artırılması sağlanmakta böylelikle ek iş başı eğitimlere ihtiyaç azalmaktadır (Üstün ve Yiğit, 2022). Mesleki ve teknik eğitimde okul-işletme iş birliğinde bir model uygulanmasına rağmen pek çok işveren tarafından ara eleman temininde zorluklar olduğu, var olan elemanların ise bilgi, beceri ve tecrübe konusunda yetersiz olduğuna dair eleştiriler bulunmaktadır (Alkan, Suiçmez, Aydınkal ve Şahin, 2014).

Almanya’da mesleki ve teknik eğitim sisteminin temelleri esasen Ortaçağ’daki lonca sistemine dayanmaktadır ve okul- işveren iş birliği etrafında şekillenir (Özdemir, 2011). Almanya’da ekonomik gelişmenin temeli ve esas unsurlarından biri olan mesleki ve teknik eğitim (Aydın, 2017), geniş kapsamlı temel mesleki eğitim ile birlikte bir mesleği yapabilmek için gerekli bilgi ve becerilerin verilmesi amacını taşımaktadır (Özünlü, 2011). Federal bir yapıya sahip olan Almanya’da mesleki ve teknik eğitimden eyaletler, belediye ve firmalar sorumludur; bu bağlamda firmalar kabul edecekleri öğrenci sayılarına, hangi mesleki alanda uygulamalı eğitim sağlayacaklarına ve ne kadar finansman ayıracıklarına kendileri karar vermektedir (Özdemir, 2011). Hızlı ve istikrarlı olarak büyüyen bir ekonomiye sahip olan Almanya’nın mesleki ve teknik eğitimde uyguladığı dual sistem modeli pek çok ülke için örnek teşkil etmektedir (MEB, 2018). Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada gibi gelişmiş ülkeler ile Endonezya, Singapur, Tayland, Brezilya, Hindistan, Peru, Lübnan, Dominik Cumhuriyeti gibi pek çok gelişmekte olan ülkede dual sisteme geçiş denemeleri yapılmıştır ancak gelişmekte olan ülkelerde başarılı sonuçlara ulaşamadığına dair değerlendirmeler bulunmaktadır (Özdemir, 2011).

Amerika’da mesleki ve teknik eğitim liseden sonra iki yıllık bir süreyi kapsar ve ücrete tabidir (Baş, 2013). Genellikle yükseköğretim içerisinde de yer almaktadır (Bolat, 2016, 106). Almanya ile ekonomik yönden rekabet içinde olan Amerika’da, Almanya’nın mesleki ve teknik eğitim sistemi incelenerek kendi ülkeleri için bu doğrultuda düzenlemeler yapılması hedeflenmiştir ancak öğrenci ve sektör yapılarındaki farklılık nedeniyle birebir uygulama söz konusu olamamıştır (MEB, 2018).

Avrupa Birliği’nin en önemli üç ekonomik gücünden biri olan Fransa’da (Uçar ve Özerbaş, 2013) mesleki ve teknik eğitim sayesinde öğrencilere mesleki eğitim verilerek meslek sahibi olmaları yönünde yetiştirmeleri sağlanır ve öğrenciler ayrıca yükseköğretime de hazırlanır (Aydın, Sapancı, Bingöl, Ayyhan ve Elhakan, 2023). Fransa’nın eğitim anlayışında önemli bir yeri bulunan mesleki ve teknik eğitim gençler için çekici bir alternatif durumundadır ve zorunlu eğitimini tamlayan öğrencilerin %80’lik kısmı mesleki ve teknik eğitimi tercih etmektedir (Bolat, 2016, 115-116).

İngiltere’de mesleki ve teknik eğitim mesleki öğretim ve becerilerin geliştirilmesi amacıyla kurulmuş olan ulusal hükümete bağlı Eğitim ve Beceriler Bakanlığı’nın sorumluluğundadır (Bolat, 2016, 118). 16 yaşına kadar devam eden zorunlu eğitim sonrasında öğrenciler yükseköğretime veya mesleki ve teknik eğitim veren programlara devam etmektedirler (Aydın vd., 2023).

Japonya’da eğitim sistemi sürekli olarak kültürel değerlerini dış dünyaya karşı korumak üzerine şekillenmiştir ve eğitimin amacı sürekli değişen ve

gelişen dünyada bu değişime ayak uyduracak şekilde okuryazarlığı üst seviyede bireyler yetiştirerek son teknolojiyi yakalayacak matematik becerisi kazandırmak olmuştur (Orhan-Karsak, 2018). Teknolojik gelişmelerin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi sonucunda nitelikli iş gücüne artan ihtiyaç eğitim sistemine yönelik eleştirilere neden olmuş ve Japon İşverenler Birliği Federasyonu 1956 yılında mesleki eğitimi artırma çabasının yetersiz olduğunu, nitelikli iş gücü ve teknik eleman yetiştirmeye yönelik adımlar atılmazsa Japonya'nın sürekli değişen dünya standartlarının gerisinde kalacağına yönelik görüşlerini açıklamıştır (Aso ve Amano, 1972). Eğitim sisteminin yeniden yapılandırıldığı 1945-1969 yılları arasındaki dönemde fırsat eşitliğini sağlamak amacıyla dezavantajlı bölgelerde yaşayanlara yönelik adımlar atılarak eğitimde niteliği artıracak çalışmalara ağırlık verilmiş ve gelişen Japon sanayisinde ihtiyaç duyulan nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak için devlet ve yerel yönetimler tarafından meslek okulları kurulmuştur (Ekinci, 2010). Japonya'da günümüz eğitim sistemi bilim ve teknolojiye açık bir eğitim sunmaktadır, mesleki eğitim olanakları yeterli seviyede bulunan Japonya, bilim ve teknoloji alanında sürdürülebilir bir gelişme sağlamış; bu gelişmeyi sağlayabilmek için endüstriyel ve teknik eğitim alanında İngiliz, Alman, Fransız modellerini benimsemiştir (Bolat, 2016, 122).

Dünyanın ikinci büyük ekonomisi olan Çin Halk Cumhuriyeti'nde mesleki ve teknik eğitim ortaöğretim düzeyinde yer almakta, alt ve üst olarak ikiye ayrılan ortaöğretim genelde üçer yıl sürmektedir ancak üst ortaöğretimdeki bazı mesleki ve teknik eğitim kurumlarında eğitim dört yıl olabilmektedir (Coşkun ve Çelikten, 2020). Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1980'lere kadar göz ardı edilen mesleki ve teknik eğitim; nitelikli insan kaynağına olan ihtiyacın önem kazanması ile 2000'li yılların başında eğitimde en önemli gelişim alanı olarak belirlenmiş ve 2014 yılında Mesleki ve Teknik Eğitim Planı oluşturulmuştur (MEB, 2018). Çin'de kentlerde ve kırsal alanlarda mesleki eğitim ağı geliştirilerek, okullar ve endüstri arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi sağlanmış, iş ve okulun bir araya getirileceği modeller oluşturulmuştur (MEB, 2012).

7. SONUÇ

BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları dünya üzerinde hiçbir insanın geride bırakılmaması gerektiği düşüncesi ile oluşturulmuştur. Birbiriyle bağlantılı 17 amacı içeren kalkınma amaçları sayesinde açlık, yoksulluk, iklim krizi, eğitim, sağlık ve cinsiyet eşitliği başta olmak üzere ekonomik, toplumsal ve çevresel birçok sorunun çözümü amaçlanmaktadır. Bu sorunların çözümünde nitelikli eğitimin gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından dördüncüsü olan nitelikli eğitim amacının sağlanması durumunda cinsiyet eşitsizliklerinin giderilmesi, sağlık hizmetlerine erişimin sağlanması ve insanların bu hizmetlere nasıl ulaşacakları konusunda bilinçlendirilmesi, iklim krizi ve su kullanımı konusunda far-

kındalık sahibi olunması gibi birçok konuda gelişmeler sağlanacaktır. Mesleki ve teknik eğitim anlamında nitelikli eğitim sağlandığında BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından sekizincisi olan “İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme” amacının gerçekleştirilmesi konusunda büyük bir yol kat edilerek insanların nitelikli işler bulmaları sağlanarak açlık ve yoksulluğun sona erdirilmesi (SKA-1 ve SKA-2) konusunda büyük gelişmeler sağlanacağı bir gerçektir. Aynı zamanda mesleki ve teknik eğitime yapılacak yatırımlar ve sektör işbirlikleri sayesinde teknolojik gelişmenin ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin de önü açılacaktır. Teknolojik ve ekonomik büyümenin gerçekleşmesi durumunda sanayi, altyapı ve yenilikçilik (SKA-9) konusunda da ülkelerin gelişimi büyük oranda artacaktır. Teknolojik ve ekonomik anlamda gelişmiş olan ülkelere bakıldığında mesleki ve teknik eğitime verdikleri önem göze çarpmaktadır. Bu bağlamda mesleki ve teknik eğitim sayesinde oluşturulan beşeri sermaye ile sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine büyük katkılar sağlanacağı ön görülmektedir.

Türkiye açısından ekonomik büyümenin sağlanması, nitelikli iş gücünün yetiştirilmesi, sürekli gelişen ve değişen dünyada çağın gerektirdiği yenilik, teknoloji ve yetkinliklere erişilebilmesi için mesleki ve teknik eğitim ile bireylerin birçok yönden gelişimi desteklenerek kendilerini sürekli geliştirmeleri sağlanmalıdır. Türkiye’de bu anlamda mevcut duruma bakıldığında yetersizlikler olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile Türkiye’de mesleki ve teknik eğitim sayesinde sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik atılabilecek adımlar geliştirilmesi planlanmaktadır. Böylelikle bu çalışma tamamlandığında Türkiye için sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik olarak SKA 4 bağlamında özellikle SKA 8 ve diğer SKA’ların gerçekleştirilmesine katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alkan1, R. M., Suiçmez, M., Aydınkal, M. ve Şahin, M. (2014). Meslek Yüksekokullarındaki Mevcut Durum: Sorunlar ve Bazı Çözüm Önerileri. *Yükseköğretim Ve Bilim Dergisi*, sayı 3, 133-140.
- Anapa, S. (2008). *Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Mesleki Ve Teknik Eğitim*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akgül, U. (2010). Sürdürülebilir Kalkınma: Uygulamalı Antropolojinin Eylem Alanı. *Antropoloji Dergisi*, (24), s. 133-164.
- Arslan, S.Y. (2021). *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının Gerçekleştirilmesinde STEM Yaklaşımı: Türk Eğitim Sistemi İçin Politika Önerisi*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aso, M. ve Amano, I. (1972). Japonya'da Teknolojik Yenileşmenin Eğitime Etkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Çev. Özcan, M. (1985). 18(1), s. 139-147.
- Aydın, A. (2017). Genç İşsizliği Sorununun Almanya Ve Türkiye Mesleki Eğitim Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Sosyal Güvençe Dergisi*, sayı 11, s. 1-23.
- Aydın, S., Sapancı, S., Bingöl, A. S., Ayhan, A. ve Elhakan, A. (2023). Fransa, İngiltere, ABD ve Türkiye'nin Temel Eğitim Sistemleri. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(65), s.3023-3039.
- Aydınlı, B. (2023). Paradigma Olarak Sürdürülebilirlik ve Evrilmesi, *Sürdürülebilirlik Öncülleri, Ardılları ve Evrilmesi* (Ed. Aydınlı, B., Sert, H. ve Şeker, F.). Ankara: PegemA Yayınları.
- Ballı, A. (2019). Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Girişimcilik ve Türkiye'de Sürdürülebilir Girişimcilik. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(29), s. 464-483.
- Baş, G. (2013). Amerika Birleşik Devletleri Eğitim Sistemi: Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Journal of Educational Science*, 1(1), s. 63-93.
- Birpınar, M.E. ve Gürtepe, E. (2023). Türkiye Yüzyılında Sürdürülebilir Çevre. *Çevre, Şehir ve İklim*, (3), s. 1-22.
- Bulut, B. ve Çakmak, Z. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Eğitimi ve Öğretim Programlarına Yansımaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), s. 2680-2697.
- Bolat, Y. (2016). *Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitimin Mevcut Durumu ve Farklı Ülkelerle Karşılaştırılması*. Ankara: PegemA Yayınları.
- Bozgeyikli, H. (2019). *Mesleki ve Teknik Eğitimin Geleceği*. (Analiz Raporu: 2019/02). İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı.
- Candemir, A. (2020). Nitelikli Eğitim. *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile Kurumsal Dönüşüm* (Ed. Madran, C. ve Tanyeri, M.). Ankara: Akademisyen Kitabevi.

- Coşkun, B. ve Çelikten, M. (2020). Çin Halk Cumhuriyeti Eğitim Sistemi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(24), s.2982 -3011.
- Ekinci, A. (2010). Japon Eğitim Sisteminden Türk Eğitim Sistemine İyi Örnekler. *Milli Eğitim Dergisi*, 40(188), s. 32-49.
- Eser, M. (2018). Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Sürdürülebilir Kalkınmaya İlişkin Tutumları: Nazilli Meslek Yüksekokulu Örneği. *Kesit Akademi Dergisi*, (17), s. 402-418.
- Eşkinat, R. (2016). Binyıl Kalkınma Hedeflerinden Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(3), s. 267-282.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik Ve Sürdürülebilir Kalkınma. *International Journal of Economics, Politics, Humanities and Social Sciences*, 3(3), s. 196-215.
- Gevher, R. ve Acet, H. (2023). Avrupa Birliğinde Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonominin Gelişimi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), s. 224-253.
- Harris,J.M. (2000). Basic Principles of Sustainable Development. Global Development and Environment Institute Working Paper:00-04, Tufts University.
- Karaçivi, C. (2000). *Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitim*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Orhan-Karsak, H. G. (2018). Japon Eğitim Sistemine Genel Bir Bakış. *Turkish Studies*, 13(4), s. 965-997.
- Kaya, Y. ve Bıçkıcı, D. (2006). Sürdürülebilirlik Argümanı ve Derin Ekolojik İtiraz. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), s. 231-249.
- Kaya, N. ve Durmaz, V. (2021). Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden Nitelikli Eğitime Ulaşmada Fırsat Eşitliği ve Yoksulluğun Etkisi, *Sürdürülebilirlik Çalışmaları* (Ed. Yılmaz, O., Şimşek, H. ve Çark, Ö.). Çanakkale: Holistence Publications.
- Karabıçak, Y. ve Armağan, Y. (2004). Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), s. 203-228.
- Küçükaltan, B. (2020). Girişimciliğin Değişerek Gelişmesi: Sürdürülebilir Girişimcilik ve Döngüsel Ekonomi Etkileşimi. *Sosyal Bilimler Perspektifi ile Girişimcilik: Kavramsal ve Sayısal Araştırmalar* (Ed. Çolakoğlu, N. ve Daloğlu, P.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mucan, B., Kayabaşı, A. ve Madran, C. (2016). Yöneticilerde Sürdürülebilirlik Algısı ve Firma Uygulamalarına Yönelik Değerlendirme. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), s. 57-72.
- Ozmehmet, D. E. (2008). Dünyada ve Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 3(12), s. 1853-1876.
- Özer, M. (2020). *Mesleki Eğitimde Paradigma Değişimi Türkiye’nin Mesleki Eğitim İle İmtihani*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Yayınları.

- Özgen, N. (2019). Sürdürülebilirlik Kavramı ve Kullanım Alanları. *Sürdürülebilir Kalkınma* (Ed. Özgen, N. ve Kahyaoglu, M.). Ankara: PegemA Yayınları.
- Özünlü, M. (2011). *Mesleki ve Teknik Eğitimde Öğrenci Uygulama Becerilerinin Arttırılması: Ab Hayat Boyu Öğrenme Programı Uygulamaları*. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- T.C Milli Eğitim Bakanlığı, (2012). *Mesleki ve Teknik Eğitim Çalıştayı*, Antalya.
- T.C Milli Eğitim Bakanlığı, (2018). *Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Görünümü Raporu*, Ankara.
- T.C. Sayıştay Başkanlığı, (2020). *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının Gerçekleştirilmesine Yönelik Hazırlık Süreçlerinin Değerlendirilmesi Sayıştay Raporu*, Ankara.
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu*, Ankara.
- T.C Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2020). *2020 BM Yüksek Düzeyli Siyasi Forum Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları 2018-2020 Türkiye Gelişmeleri*, Ankara.
- TDK (2024). <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Uçar, C. ve Özerbaş, M.A. (2013). Mesleki ve Teknik Eğitimin Dünyadaki ve Türkiye'deki Konumu. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 242-253.
- UN. (2024). *United Nations About Us*. <https://www.un.org/en/about-us> adresinden edinilmiştir.
- UN TR. (2024). *Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları*. <https://turkiye.un.org/tr/sdgs> adresinden edinilmiştir.
- UNDP. (2024). *What are the Sustainable Development Goals?* <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> adresinden edinilmiştir.
- Üstün, A. ve Yiğit, A. (2022). Mesleki Eğitimde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *International Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 8(54), s.827-839.
- Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), s. 181-208.
- Yılmaz, H. ve Yücel, T. (2022). Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Uluslararası Çalışmalar ve Eleştirileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3), s. 691-702.

Bölüm 18

1957 SEÇİMLERİNİN GAZİANTEP’TEKİ YANSIMALARI

Firdes TEMİZGÜNEY¹

¹ Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum,
E-Mail: firdes.temizguney@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1412-0439

GİRİŞ

Genel olarak “halkın, halk tarafından, halk için yönetimi” diye tanımlanan (Lyubomyr, 2022, s. 229) demokrasi, halkın kendi belirlediği temsilciler aracılığıyla dolaylı olarak gerçekleştirebildiği bir yönetim tarzıdır (Köker, 2006, s. 199). Demokrasiler için siyasi partiler ve seçimler hayati unsurlardır. Modern demokrasilerde siyasi partiler, siyasi örgütlenme, çoğulculuğun ifadesi ve iktidar temsiliyetinin kurumsallaşmasının simgesi olarak ayrı bir öneme sahiptir (Çakıcı-Doğanay, 2022, s. 608). Seçimler ise siyasi sürecin bir parçasıdır ve her siyasi sistem için aynı zamanda demokrasinin vazgeçilmezidir (Chitlaoarporn, 2015, s. 1). Seçimler demokrasinin sembolü olsa dahi “Demokrasi Seçimdir” demek de pek mümkün değildir. Zira seçimlerin özgür ve adil bir şekilde yapılması, uygun yasal çerçevenin hazırlanması ve yargı güvencesinin oluşturulması öncelikli olarak gerekmektedir (Hofmeister, 2022, s. 6). Ayrıca siyasi partilerin seçim sürecinde eşit yarışabilme koşullarının yaratılması da sağlanmalıdır. Demokrasinin varlığı ve devamlılığı açısından seçimlerin kuşkuya sebebiyet vermeyecek şekilde bir güven ortamında yapılması, tüm devlet düzenini meşru kılmaktadır (Köker, 2006, s. 200). Seçim sistemleri, halkın görüş ve düşüncelerini adil bir biçimde yansıtmakla birlikte siyasi iradenin belirlenmesine de zemin hazırlamaktadır. Ancak demokrasinin varlığında, seçimler kadar halkın karar alma ve uygulama süreçlerine katılması önemlidir. Dolayısıyla demokrasinin güçlenmesi adına; siyasi partilerin yarıştığı seçimler sonucunda halkın kendini yönetecek hükümeti/ iktidarı belirlemesi (Hofmeister, 2022, s. 62) atılan önemli adımlardandır. Demokratik bir araç olarak halkın temsiliyetini sağlayan siyasi partiler ve iradesini yansıtan seçimler, halkın egemenlik hakkını kullanabilmesini fiilen ve hukuken mümkün kılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin demokratikleşme mücadelesi, bu mücadelenin köşe taşları olan siyasi partiler ve seçimler üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. Büyük Millet Meclisinin (BMM), 23 Nisan 1920’de Ankara’da açılması ile egemenliğin ulusa ait olduğu, ulusun bu egemenliği Meclis eliyle kullanacağı ilkesi benimsenmiştir (Tosun, 2002, s. 200-203). 8 Nisan 1923’te dokuz ana prensibe dayanan bir seçim beyannamesi yayınlamış; bu dokuz umde esas alınarak 9 Eylül’de kabul edilen tüzükle ilk siyasi teşekkül olarak Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kurulmuştur (Tosun, 2002, s. 204-205). Seçimler ise tek parti olarak CHP’nin katıldığı 1927, 1931, 1935, 1939, 1943 yıllarında olmak üzere hiç aksatılmadan dört yılda bir yapılmıştır. Cumhuriyet rejiminin seçimler konusunda ortaya koyduğu istikrar partileşme hususunda gösterilememiş, iki defa çok partili hayata geçilmek istenilmişse de başarılı olunamamıştır. Türkiye, uzun yıllar halkın iradesini yansıtan parlamenter sistem ve her dört yılda bir yapılan seçimlerle birlikte alternatifsiz tek parti idaresi ile yönetilmiş, iktidarı denetleyebilecek bir muhalefetten yoksun olmuştur. Siyasi partilerin iktidar olma mücadelelerinin birbirlerini denetim noktasında

bir güç oluşturacağı gerçeği, Türk siyasetinin gerçekliğinin dışında kalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın demokrasi cephesinin galibiyeti ile sonuçlanması, dünyada bilhassa da Avrupa'da totaliter rejimlere karşı duyulan öfkeyi arttırmıştır. Savaş sonrası diktatörlüğe dayanan tek parti yönetimleri gözden düşmüş, demokrasinin yükselişi ile birlikte siyasi partiler de siyasal hayatın ve demokrasinin vazgeçilmez unsuru hâline gelmiştir. Türkiye, gerek güvenlik endişeleri gerek savaş sonrasında kurulacak düzende etkin rol oynamak adına dünyayı etkileyen demokratikleşme akımına uymak zorunda kalmıştır. Böylelikle savaşın galibi ve demokrasi cephesinin lideri ABD ile iyi ilişkiler kurarak yardım alabilmeyi de amaçlamıştır. Dış faktörlerle birlikte ekonomik ve toplumsal kaygılar, çok partili hayata geçiş çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu geçişin Türk demokrasisine en büyük katkısı ise "siyasi partiler" "muhalefet" ve "seçim" gibi kavramların daha anlamlı hâle gelmesi olmuştur (Temizgüney, 2019, s. 17).

Çok partili hayata geçiş çalışmalarıyla birlikte ilk muhalefet partisi olarak 22 Eylül 1945'te Millî Kalkınma Partisi kurulmuştur. Ancak dönemin en önemli muhalefeti, 7 Ocak 1946'da Demokrat Partinin (DP) kuruluşu ile doğmuştur. Hareketlenen Türk siyaseti, 1946 Eylül'ünde yapılması gereken belediye seçimlerinin 1946 Mayıs'ına; 1947 Mart'ında yapılacak milletvekili genel seçimlerinin de 1946 Temmuz'una alınmasıyla ilklerin yaşandığı bir seçim atmosferiyle karşılaşmıştır. Genel seçimler öncesi Seçim Kanunu'nda değişikliğe gidilerek; 5 Haziran 1946 tarihli Kanun ile Osmanlı döneminden itibaren uygulanan çift dereceli seçim sisteminden tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir. Ancak açık oy, kapalı sayım ilkesinin kabul edildiği (Olgun, 2011, s. 22) ve yargı güvencesinin tanımlanmadığı bu seçim düzenlemesinin tam anlamıyla demokrasiyi yansıttığı söylenemezdi. CHP'nin 395, DP'nin 64, bağımsızların ise 6 milletvekilliği kazandığı (Burgaç, 2013, s. 179) Cumhuriyet tarihinin bu ilk çok partili ve tek dereceli seçimi birçok tartışmayı beraberinde getirse de seçimlere birden çok partinin katılması, siyaset ve toplum ilişkisi açısından Türkiye'de köklü değişimlerin habercisi olmuştur.

Çok partili hayatın ilk seçiminin ardından DP muhalefeti güç kazanmıştır. Seçim tecrübesi DP'ye aynı koşullarda yapılacak 1950 seçimlerinden sağlıklı bir sonuç alınamayacağını göstermiştir. Seçim Kanunu'nun demokrasiyle bağdaşmayan hususlar içermesi, tartışmalara yol açmıştır. Gelen eleştiriler üzerine CHP, mevcut Seçim Kanunu'nda yeniden bir değişikliğe gitmiştir. 16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu'na göre; tek dereceli, gizli oy açık sayım ilkesi kabul edilmiş ve üyelerinden 6'sının Yargıtay, 5'inin de Danıştay üyeleri arasından gizli oyla seçilmiş olmak üzere toplam 11 kişilik Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) oluşturularak seçimlerin yargıç güvencesi altında yapılması sağlanmıştır. Ayrıca sandık başlarında gözlemci bulundurulabilmesi, seçim sonuçlarının hemen açıklanması, kazanan adayların listesinin asılması, oy pusulalarının Sulh Hukuk Mahkemelerinde korunması

ve TBMM ya da YSK'nın isteği olmaksızın nakledilememesi gibi hükümler kabul edilmiştir (Seçim Sistemleri ve Türkiye'deki Uygulamalar, 1982, s. 93-94).

Türk demokrasi tarihi açısından bir dönüm noktası olan ve 14 Mayıs 1950'de yapılan seçim sonuçlarına göre DP % 52,7 oy alarak 408 milletvekili kazanmıştır. CHP % 39,4 ile 69, MP 1 ve bağımsızlar 1 milletvekili çıkarılmıştır (Demirel, 2000, s. 16). DP'nin büyük bir çoğunlukla kazandığı seçimlerden sonra Celal Bayar Cumhurbaşkanı, hükümeti kurma görevini verdiği Menderes ise Başbakan olmuştur. DP, ilk kez iktidar partisi olarak girdiği 2 Mayıs 1954'de yapılan seçimlerde ise oylarını daha da arttırmıştır. Sonuçta 541 milletvekilliğinin 504'ünü DP, 31'ini CHP, 5'ini Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), 1'ini de bağımsız aday kazanmıştır (Yılmaz, 2010, s. 547). Cumhurbaşkanı Bayar tarafından hükümeti kurma görevi yine Menderes'e verilmiştir.

DP, 1950-1954 yılları arasında ekonomik iyileşme doğrultusunda sağladığı pozitif imkânlarla halkın desteğini almayı başarmış, bu takdir 1954 seçimlerine de yansımıştır. Halka, iktidardayken çalışmalarını gördüğü iki parti arasında bir seçim yapma fırsatı veren 1954 seçimleri (Yılmaz, 2010, s. 542, 547), DP'yi daha güçlü bir şekilde iktidara taşımıştır. DP, seçimlerde aldığı yüksek oy oranına güvenerek takip ettiği politikalarının sorgulanamaz olduğu düşüncesine kapılmıştır. Ancak bu hızlı yükseliş, 1954 yılından sonra ekonomik gerileme ve buna çözüm bulmak için alınan dış borçlar, hayat pahalılığı, karaborsa ve Türk parasının değerini yitirmesi gibi sebeplerle tersine dönmüştür. Artan ekonomik sıkıntılar ve baskıcı politikalar karşısında eleştirilerin önüne geçmek isteyen DP iktidarının muhalefet ve basın üzerindeki baskıları da artmaya başlamıştır. Yeni düzenlemelerle muhalefetin radyodan yararlanmasının önüne geçilmiştir. Ayrıca seçimlerde CHP'ye oy veren Malatya, ikiye bölünerek buraya bağlı Adıyaman ilçesine vilayet statüsü kazandırılmış, CMP'nin başkanı Osman Bölükbaşı'nı oylarıyla milletvekili seçen Kırşehir ise ilçe hâline getirilmiştir (Erdoğan-Pişkin, 2020, s. 577).

Basına yönelik de sert tedbirler alınmıştır. 1954 seçimlerinin öncesinde çıkarılan Neşir Yolu veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun doğrultusunda kısıtlayıcı bir tavır takınılmıştır. Aynı tavır seçimlerin sonrasında da devam etmiştir. Bu durum parti içi muhalefeti arttırdığı gibi 1955 yılında bir grup DP'linin, gazetecilere iddialarını mahkemede "ispat hakkı" verecek düzenlemeyi içeren Basına İspat Hakkı Yasa Tasarısı'nı gündeme getirmesine neden olmuştur. Basına ispat hakkı tanınmasından yana olan; Fethi Çelikbaş ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu başta olmak üzere DP'nin önde gelen isimleri partiden ayrılarak Hürriyet Partisini (HP) kurmuşlardır (Albayrak, 2008, s. 347).

DP, basını ve muhalefetin eleştirilerini engellemek amacıyla bir biri ardı-

na düzenlemelere gitmiştir. 1956 yılı Haziran ayında basın kanunu yeniden değiştirilerek özgürlükler daha da kısıtlanmış, ağır cezalar içeren hükümler kabul edilmiştir. Yine aynı yıl kabul edilen Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun ile birlikte siyasi partilerin seçim dönemleri dışında açık hava toplantısı yapması yasaklanmış, kapalı toplantılar ise mülki amirin iznine bağlanmıştır (Milliyet, 20 Ağustos 1955, s. 1, 7). Sokakların muhalefete kapandığı bu dönemde, muhalif partileri dizginlemek ve aralarında işbirliği yapmalarının önüne geçmek isteyen DP, seçim kanununda da yeniden değişikliğe gitmiştir. Böylece ekonomik büyümenin gerilemesi, basına uygulanan sansür ve çeşitli cezalar ile muhalefete yönelik baskılar, DP döneminin refah ve özgürlükler konusundaki vaatlerini boşa çıkartmıştır.

1. 1957 GENEL SEÇİMLERİ

Demokrasinin önemli ölçütlerinden biri olan seçimler, halkın iradesini yansıtmakla birlikte devlet düzenini de meşru kılmaktadır. 1954 seçimlerinden sonra ağırlaşan siyasal, sosyal ve ekonomik koşullar, DP iktidarını halkın iradesiyle yeniden onaylanmaya muhtaç bırakmış, 1957’de erken genel seçimlerin yapılmasına karar verilmiştir.

Menderes Hükümeti, 1958 yılında yapılması gereken seçimlerin 27 Ekim 1957’de gerçekleşeceğini duyurunca partiler seçim çalışmalarına başlamıştır. Ana muhalefet partisi CHP, seçim beyannamesinde genel olarak iktidar baskısından ve hürriyetlerin engellendiğinden bahsederek, nispi temsil seçim sistemini benimsediğini ve 1958 Mayıs’ında yeniden seçimlere gidileceğini belirtmiştir. Ayrıca çift meclisli sistemin kabul edileceği ve işçiye grev hakkının tanınacağı gibi vaatlerde bulunmuştur (Kaya, 2018, s. 593). Seçim mitinglerinde sık sık ekonomik sıkıntılara da değinen İnönü, bu buhrandan en fazla köylünün etkilendiğini vurgulamıştır. CMP ise ülkedeki ekonomik ve sosyal sorunlar üzerinde durmuş, ağır koşulların rejim davası hâline geldiğini, özgürlüklerin kısıtlandığını ve anayasal güvencenin kalmadığını vurgulayarak, seçimlerin nispi sisteme göre düzenlenmesi gerektiği fikrini savunmuştur (Temizgüney, 2019, s. 176). DP’den ayrılanlar tarafından yeni kurulan HP de ekonomik krizi önlemek için alacağı tedbirler ve CHP gibi nispi temsil sistemini kabul edip seçimin yenileneceği üzerinde durmuştur. Görüldüğü gibi muhalefetin eleştirilerinin odak noktasını; kısıtlanan özgürlük ortamı, ekonomik sıkıntılar ve DP’ye Mecliste milletvekili çoğunluğu sağlayan seçim sistemi oluşturmuştur. Bir seçim beyannamesi yayınlamayacağını belirten DP’nin seçim propagandalarını ise bu eleştirilere karşılık verilen cevaplar oluşturmuştur. Muhalefetin işaret ettiği ekonomik darboğazı, “*Kalkınan Türkiye*” ve “*Gelişen ve Büyüyen Türkiye*” vurgusuyla aşmaya çalışmıştır. Ayrıca halkın özellikle de köylünün refah seviyesini yükseltmek için iktidarları döneminde yapılan çalışmaları ve sanayideki kalkınma hamlelerini propagandasına dâhil etmiştir. Muhalefetin baskı diktatoryası göndermesine ise geçmiş dönemin anti demokratik uygulama örneklerini hatırlatarak cevap ver-

miştir. Hatta bununla da yetinmeyen DP'liler, ülkeye özgürlüğü kendilerinin getirdiğini iddia etmiştir. Muhalefetin, DP'yi iki seçimde iktidara taşıyan seçim sistemi yerine önerdiği nispi temsil sisteminin ise ülke için zararlı sonuçlar doğurabileceği konusunda propaganda yapmıştır (Kaya, 2018, s. 593-594).

Türk siyasi tarihinin ikinci erken seçimleri olan 1957 seçimleri sonrasında ortaya çıkan tabloya göre, DP'nin oyları gerilemiş, başta CHP olmak üzere muhalif kanadın oyları yükselmiştir. Bu sonuçlar, muhalefetin daha sert bir politika takip etmesine sebep olurken, DP'nin de muhalefete karşı öfkesini arttırmıştır. Dolayısıyla 1957 seçimleri, iktidar-muhalefet ilişkilerinde karşılıklı restleşmenin başladığı önemli bir dönüm noktası olmuştur

2. 1957 SEÇİMLERİNİN GAZİANTEP'TEKİ YANSIMASILARI

DP döneminin son genel seçimi olan 1957 seçimleri, yolsuzluk iddiaları ve partiler arası gerginliklerin gölgesinde geçti. Seçimlerin öncesinde yaşanan gelişmeler, seçimler ve sonraki süreçte meydana gelecek endişe verici olayların habercisi oldu. Seçmen kütüklerinin 25 Eylül 1957'de askıya çıkarılması ile başlayan şaibe, yerini iktidar lehine yapılan yolsuzluk iddialarına bıraktı. Aslında kütüklere dair itirazlar yeni değildi. CHP ileri gelenleri, haziran ayından itibaren seçmen listelerinde mükerrer isim tespit edildiğini, itiraz süresi dolmasına ve kanunen yasak olmasına rağmen muhtarlarca listelere eklemeler olduğunu, seçmen kütüklerindeki bu usulsüzlüklerle seçimin dürüst yapılamayacağını iddia etmişlerdi. Muhalif partilerin işbirliği görüşmeleri devam ederken temmuz ayında CHP tarafından yayınlanan bir tebliğde de seçmen kütüklerinin hazırlanmasında yapılan hukuksuzluklara dikkat çekilmişti. 9 Eylül 1957'de, CHP 13. Büyük Kurultayı'nda konuşan İnönü seçmen kütükleri konusuna vurgu yaparak; mühürsüz listelere, mükerrer yazımalara, yer değiştirmelere ve seyyar seçmenlere dikkat çekmiş, kütüklerin yeniden düzenlenmesi gerektiğini söylemiştir (Atayakul, 2007, s. 346). Bu bağlamda Cumhuriyet gazetesi de CHP'nin iddialarını desteklemiş; seçmen kütükleri hakkında parti genel merkezlerine geldiği söylenen haberleri örnek olaylar üzerinden sayfalarına taşıyarak, CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ve Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Nadir Nadi'nin kütüklerde kayıtlarını bulamadıkları için oy kullanamadıkları bilgisine yer vermiştir (Cumhuriyet, 28 Ekim 1957, s. 1, 5).

Türkiye, 27 Ekim 1957'de sandık başına gitmiştir. Seçimlere, iktidar partisi DP, ana muhalefet olarak CHP'nin yanı sıra HP, CMP ve Vatan Partisi katılmıştır. Muhalefetin yolsuzluk iddiaları sebebiyle seçimlerin kesin sonuçları 30 Ekim'de açıklanabilmiştir. Buna göre; DP oyların % 47,7'sini alarak 424 milletvekili, CHP % 40.82'siyle 178 milletvekili, CMP % 7.19'la 4 milletvekili ve HP ise % 3.85'le 4 milletvekili kazanmıştır. Seçimlerde 2 de bağımsız aday Meclise girmeyi başarmıştır (Kaya, 2018, s. 594). Seçimlerin ardından TBMM 1 Kasım 1957'de toplanmış, milletvekillerinin yemin etmelerinden

sonra yapılan seçimde Cumhurbaşkanlığına Celal Bayar, Meclis Başkanlığına ise Refik Koraltan yeniden seçilmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar'ın, hükûmeti kurmakla görevlendirdiği Adnan Menderes yeni kabinesini 25 gün sonra açıklayabilmiştir.

Meclis açılmış ve Menderes Hükûmeti görevine başlamışsa da 1957 seçimleri, gerek seçim sonuçları gerek sonrasında yaşanan olaylarla pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Nitekim CHP, az oy farkıyla kaybettiği başta İstanbul olmak üzere birçok vilayette seçim sonuçlarına itiraz etmiştir (Vatan, 29 Ekim 1957, s. 1, 3).¹ Muhalefetin istifade edemediği, buna karşılık iktidarın siyasi ve baskı aracı hâline gelen radyo, daha seçim devam ederken saat 14.00'dan itibaren DP'nin kazandığı yerleri yayınlamaya başlamıştır. Bu durum seçimde endişe ve paniğe yol açtığı gerekçesiyle başta CHP olmak üzere muhalefetin itirazlarına sebep olmuştur (Kaya, 2018, s. 595). İnönü, Menderes'e gönderdiği telgrafında seçim sonuçlarının henüz netlik kazanmadan radyodan açıklanmasını kanuna aykırı bir suç olarak değerlendirmiş, "Seçimde ve neticelerinin ilanındaki ciddi usulsüzlükler vatandaş huzurunu kaçırmış bulunmaktadır... Seçilip seçilmedikleri henüz nihai karara bağlanmış bulunmayan bazı DP adaylarının silahlı teşviki ile ciddi hadiseler cereyan etmektedir. Memleket huzurunun sürüklendiği akıbete nazarı dikkatinizi celp ederim" sözleriyle duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir (Ulus, 30 Ekim 1957, s. 1, 4).

Seçmen kütükleri ve seçimler devam ederken sonuçların radyodan ilan edilmesiyle başlayan tartışmalar, seçimler sonrasında da devam etmiştir. İktidar-muhalefet gerginliği, Kayseri, Çanakkale, Samsun, Giresun gibi yerlerde gösterilere ve kavgalara sebep olmuştur. Seçim sonrasında olayların yaşandığı şehirlerden biri de çoğalan seçmen nüfusuyla milletvekili sayısını sürekli artıran Gaziantep'tir. DP, liste usulü çoğunluk sistemine göre yapılan 1950 seçimlerinde, Gaziantep'te birinci parti olması sebebiyle 7 milletvekilinin tamamını almayı başarmıştı. Halkın seçime gösterdiği ilgi; % 90,9'luk katılım oranıyla Türkiye ortalamasının üzerinde olmuştur (Yurter, 2017, s. 10). DP, hızlı yükselişini devam ettirdiği ve en çok oy aldığı 1954 seçimlerinde de Gaziantep'te birinci parti olma özelliğini korumuş; 8 milletvekilinin tamamını almıştı. Seçmenlerin yaklaşık % 93'ü oy kullanmış, seçime katılım oranı yine Türkiye ortalamasının üzerinde olmuştur (Saygın, 2022, s. 239). Türkiye genelinde bir önceki seçime göre katılım oranının düştüğü 1957 seçimlerinde DP, birinci parti olmasına rağmen oy oranı düşmüş ve Meclisteki toplam milletvekili sayısı da azalmıştır. Gaziantep'te ise seçimlere katılım oranı düşmesine rağmen 176.236 kayıtlı seçmenden 150.075'inin oy kullanması sonucunda bu oran, % 85,2 ile yine Türkiye ortalamasının üzerinde olmuştur (Tuncer, 2012, s. 84). Bu seçimlerde Gaziantep'in milletvekili sayısı ise 10'a yükselmiştir.

1 Muhalefetin seçim sonuçlarına itirazlarına karşılık DP de Çankırı, Elazığ, Niğde, Urfa, Adana, Ankara ve Tokat'ta seçimlere itiraz etmiştir (Atayakul, 2007, s. 418-419). Ancak bu itirazların tamamı YSK tarafından sonrasında reddedilmiştir.

Seçimlere 67 vilayetin tamamında 605 adayla katılan iktidar partisi DP, Gaziantep'te Ekrem Cenani, Bahadır Dülger, Mustafa Samih İnal, Süleyman Kuranel, Ali Ocak, Cevdet San, Selahattin Ünlü, İhsan Dai, Nedim Ökmen ve Ali Şahin olmak üzere 10 aday göstermiştir. Ana muhalefet partisi CHP de 592 adayla tüm vilayetlerde seçime katılmış, Gaziantep'te Ali İhsan Gögüş, Cemil Sait Barlas (İstanbul-Gaziantep), Mahmut Atay, Osman Bilen, Muzaffer Canbolat, Refik Daniş, Zeki İslam, Zihni Kutlar, Mustafa Sarı ve Mazlum Sayın'a aday listesinde yer vermiştir. HP, 56 ilde seçime girmiş bu vilayetler için toplam milletvekilliğinin 528'i için aday göstermiştir. Adayların 43'ü iki ayrı seçim çevresinden seçime girdiğinden gerçek aday sayısı 485'tir. Asım Okur (Antalya-Gaziantep), Hayri Elbeyli, Mahmut Kozanlı, Hikmet Serim, Tevfik Öğüt, Hasan Kâmil Demirbaş, Mehmet Münir Gürgen, Cemalettin Güçdemir, Ali Ekrem Gökçek, Fuat Kutlar partinin Gaziantep adaylarıdır. CMP 65 ilde seçime katılmış, toplamda 606 milletvekilliği için aday göstermiş, bunlardan 40'i iki ayrı seçim çevresinden seçime girdiği için partinin gerçek aday sayısı 566 olmuştur. Saadettin Tokbey (Adana ve Gaziantep), Yasin Gögüş, Altay Gereççi, Halil Yüksekbilgili, Osman Göksu, Hüseyin İlhan Yazgan, Mehmet Kafadar, İbrahim Muratoğlu, Kadri Ünsal, Ahmet Gökçek, CMP'nin Gaziantep adaylarıdır (Milliyet, 8 Ekim 1957, s. 1, 5).

27 Ekim 1957'de yapılacak olan seçimlerin gergin bir ortamda ve çetin bir mücadele ile geçeceği anlaşıyordu. Halkın desteğini kısmen kaybetmeye başlayan ve oylarında düşüş yaşayacak olan DP'ye karşı güç birliği sağlayamasa da muhalefetin ağırlığının arttığı hissediliyordu. Bu minvalde Gaziantep'te 10 milletvekilliği için yapılacak seçim yarışının büyük bir rekabet doğuracağı ortadaydı. Seçim tarihinin açıklanmasıyla birlikte partiler seçim kampanyalarına başladı. Halka ulaşma noktasında mitingler, partiler için büyük önem taşıyordu. DP'nin 16 Ekim 1957'de Gaziantep'te düzenlediği miting, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın katılımıyla ve büyük bir kalabalık eşliğinde güç gösterisine dönüştü. Bayar yaptığı konuşmasında, önemli bir vazife olarak gördüğü ülkenin imarı ve refaha kavuşması hususunda azimle çalıştıklarını ve çalışmaya da devam edeceklerini belirtti. İktidarın ekonomi politikalarından övgüyle bahseden Bayar, köy kalkınmasına dikkat çektiği gibi köylü ile şehirli arasındaki her türlü farkı kaldırdıklarını da ifade etti. Gaziantep için yapılan çalışmalardan ve yatırımlardan karşılaştırmalı rakamlar vererek bahseden Bayar, 1949'da köy okullarına 89.000 lira sarf edilirken 1956-1957 yıllarında bu miktarın yıllık 825.000 liraya çıktığını, ayrıca şehrin gelişmesine 4.875.000 liralık bütçe tahsis edildiğini belirtti. Gaziantep'linin bir kez daha desteğini istedi (Zafer, 17 Ekim 1957, s. 1, 4; Milliyet, 17 Ekim 1957, s. 1, 5). Bayar'ın Gaziantep konuşması, muhalif partilerin iktidarın baskı politikalarını eleştiren tutumlarına karşı hürriyet ve istiklal vurgusu ile son buldu.

DP, iktidara geldiği 1950 ve ardından yapılan 1954 seçimlerinde Gaziantep'te milletvekilliklerinin tamamını almayı başarmıştı. Bayar'ın işaret ettiği

ekonomik büyüme çok geride kalsa da DP, 1957 seçimlerinde de Gaziantep'te yine birinci parti olarak çıkıp 10 milletvekilliğinin tamamını almayı hedeflemişti. Önceki seçim başarıları Gaziantep'i DP'nin kalesi konumuna taşıırken, bu güven duygusu siyasetin tepe noktasındaki Bayar'da, emin ellerde olduğu hissini uyandırmıştı. Mitingin kalabalığı ve coşkusu da bu hissi destekler nitelikteydi. Buna karşılık muhalefetin oylarını arttırdığını ve DP'nin kendini güçlü gördüğü vilayetlerde dahi seçimi kazanamayacağını düşünenler de vardı. Bir zamanlar DP'nin kalelerinden en ufak bir ümit ışığı sızmazken, bugün durumun değiştiğini belirten Vatan Gazetesi Yazarı Rahmi Berksoy, DP'nin bir önceki seçimde 25.000 oy farkı ile 8 milletvekili aldığı Gaziantep kalesinin yerinde yeller estiğini ifade ediyordu. Gözlemlerine dayanarak kısmen HP, ama çoğunlukta CHP'nin kaleyi fethettiğini söyleyen Berksoy, vilayette muhalefetin güç kazandığının altını çiziyordu (Vatan, 3 Ekim 1957, s. 1, 5). Berksoy her ne kadar Gaziantep'te CHP ve HP'nin oylarını arttırdığını ve DP'nin kazanma şansının olmadığını iddia etse de iki muhalefet parti liderinin seçim kampanyalarının yolu vilayetten geçmemişti. Seçim mitinglerine memleketi Malatya'dan başlayan İnönü'nün Elazığ'la devam eden gezisi, Gaziantep'e uğramadan son bulmuştu. İlk seçim konuşmasını İzmir'de gerçekleştiren HP Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu da Gaziantep'te miting yapmazken bir diğer muhalefet partisi CMP ise lideri Osman Bölükbaşı'nın seçim öncesinde Meclise hakaret ettiği gerekçesiyle tutuklandığından seçim sürecine buruk girmişti.

Seçim çalışmalarında DP'nin ön plana çıktığı Gaziantep'te, seçim sonuçları büyük tartışma yaratmıştır. Daha seçimler yapılmadan iktidar yanlısı yerel basında DP'nin seçimi kazanacağı algısı oluşturulmaya başlanmıştır. Yeni Ülkü gazetesi 23 Ekim 1957 tarihli nüshasında, DP ileri gelenleri ile yapılan görüşmeler neticesinde partinin Gaziantep'te 27 bin farkla seçimi kazanacağını düşünüldüğünü kaydetmiştir (Yeni Ülkü, 23 Ekim 1957, s. 1). Oluşturulmaya çalışılan bu algıya rağmen iktidarın işi oldukça zordu. Nitekim 27 Ekim'de yapılan seçimlerin ardından DP'nin kalesi olarak kabul edilen Gaziantep'te CHP'nin 700 oy farkıyla kazandığı ilan edilmiştir. Ancak sabaha doğru köylerden gelen oyların eklenmesiyle seçimi DP'nin kazandığı duyurulmuştur. Bu durum CHP'lilerin itirazına sebep olmuş, Gaziantep seçim sonuçlarına gölge düşmüştür. CHP'liler, kendi seçmenlerinin isimlerinin kütüklerden silindiğini ve DP'lilerin son dakikada binlerce kişiyi listelere kaydedip oy vermesini sağlayarak yolsuzluk yaptıklarını iddia etmişlerdir. İsmet İnönü de yaptığı açıklamasında fesat karıştırıldığını belirttiği Gaziantep seçimlerini “*kütük rezaleti*” olarak nitelendirmiş (Saygın, 2022, s. 244), yapılan usulsüzlüklere değinmiştir (Cumhuriyet, 28 Ekim 1957, s. 1, 5):

“Seçim günü seçmen kütükleri büyük ölçüde zararlı olmuştur. Binlerce CHP’li adlarını kütüklerde bulamamıştır. Kütükler kanuni müddetinde tespit ve tashih olunduktan sonra seçim sandıkları başına konan cetveller başka ol-

muştur. Meçhul kalemler birçok isimleri “gitti” hatta “öldü” diyerek silmiştir. Sağ vatandaşın oy vermemiş olduğu bile söylenmiştir... Bundan başka seçim günü DP birçok vatandaşa asliye mahkemesinden seçmen kartı çıkarmak için geniş teşebbüse geçmiştir. Muhalefetin itirazı üzerine bazı mahkemeler teşebbüsü reddetmiş bazı yerlerde binlerce vatandaşa açıktan oy verme hakkı verilmiştir.”

Gaziantep'te önce CHP'nin ardından da DP'nin kazandığı açıklanan seçim sonuçları ve seçmen kütükleri üzerinden başlayan yolsuzluk ve usulsüzlük iddiaları, her iki tarafın seçmenleri arasında şiddetli tartışmalara sebep olmuştur. Çıkan olaylar sokağa da yansımış, taraflar arasında arbede yaşanmıştır. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenlerinde kütüklerde ismini bulamadığı için oy kullanmadığını iddia eden bazı CHP'liler duruma tepki olarak belediye ve DP binasını taşlamış, olaylarda bir komiser yardımcısı ve bir çocuk hayatını kaybetmiştir. Seçim sonuçlarına itiraz eden CHP'lilerin saldırıları üzerine DP'liler de karşı harekete geçerek bir miting düzenlemişler, miting esnasında DP İlçe Başkanı'nın CHP bayrağını yırttığı iddiaları olayları yeniden alevlendirmiştir. Olayların giderek büyümesinin önüne geçmek için Cumhurbaşkanı Celal Bayar başkanlığında olağanüstü bir kabine toplantısı düzenlenmiş ve silahlı kuvvet kullanımı da dâhil olmak üzere bir dizi önlemler alınmıştır (Karpat, 2004, s. 96). Ayrıca 29 Ekim olayları ile ilgili tahkikat başlatılmış, Gaziantep Cumhuriyet Savcılığı yapılan incelemelerin sağlıklı bir şekilde sonuçlandırılabilmesi için konuyla ilgili her türlü yayın yasağı getirmiştir (Cumhuriyet, 30 Ekim 1957, s. 1).

Ali Fuat Başgil Gaziantep olaylarını, DP'liler ile CHP'liler arasında arbede yaşandığı, CHP'lilerin valilik konağına ve bazı kamu kurumlarına saldırdığı, kolluk kuvvetlerinin müdahalesiyle olayların yatıştırıldığı şeklinde yorumlamıştır (Kaya, 2018, s. 595). Olaylar büyümeden önlense de Başgil'in ifade ettiğinin çok ötesinde ve uzun süre gündemden düşmemiştir. Nitekim çıkan olaylar sebebiyle CHP Gaziantep milletvekili adayları Sait Cemil Barlas² (Vatan, 2 Kasım 1957, s. 1; Akis, 7 Kasım 1957, s. 7), Osman Bilen, Refik Daniş ve Ali İhsan Göğüş'ün de aralarında bulunduğu çok sayıda partili, hükümetin manevi şahsiyetine ve Türk bayrağına hakaret ile Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun'a muhalefetten tutuklanmıştır. Gaziantep 2 Barlas, Gaziantep seçim sonuçlarına yüksek sesle itiraz edenlerdendir. Çok az oy farkı ile kaybedildiğini belirten Gaziantep için Barlas; seçmen kütüklerinde olup seçim listelerinde yer almayan 9.000 vatandaşa oy kullanılmadığı iddiasında bulunmuş, DP'nin köylerde halka paranın yanı sıra bez ve buğday gibi ürünler dağıtarak seçimleri kazanmaya çalıştığını belirtmiştir. CHP'nin Gaziantep seçimlerine itiraz ettiğini hatırlatan Barlas, “Gaziantep'lilere minnetimiz sonsuzdur. Çünkü hakikatte onlar bizi seçmiş ve seçmek istemiştir” sözleriyle seçimlerin usulsüzlükle kazanıldığı vurgusu yapmıştır (Cumhuriyet, 30 Ekim 1957, s. 1, 6). Barlas'ın itirazları, iktidar tarafından seçimlere gölge düşürmek olarak algılanmıştır. Polis tarafından 1 Kasım'da Ankara Selanik Caddesi'ndeki evinden alınan Barlas, Savcı Ziya Ülgener tarafından verilen tutuklama kararından sonra Adana'ya götürülmüştür. Ankara'da cezaevindeyken kendisini ziyarete gelen İsmet İnönü'nün “Geçmiş olsun Cemil Sait üzülmeye” sözüne, “Üzülmiyorum Paşam, bunlar geçer” cevabını vermiştir (Vatan, 2 Kasım 1957, s. 1; Cihan, 4 Kasım 1957, s. 1).

seçim sonuçları ise bir süre daha netlik kazanmamıştır. CHP, Gaziantep seçimlerini 237 oy farkıyla kaybettiğini ve 30.000 seçmenin oy kullanmasının DP yönetimince engellendiğini savunmuş, seçim sonuçlarına itiraz etmiştir. Bu suçlamalar karşısında DP ise 237 değil, 1136 oy farkı ile seçimi kazandığını, CHP'nin seçim sonuçlarına mazbatalar verildikten sonra itiraz ettiğini belirtmiştir. Ayrıca seçimlerin Gaziantep'linin gözleri önünde büyük bir olgunluk içinde gerçekleştiğini ve tek bir olayın dahi çıkmadığını ifade eden DP temsilcileri (Cumhuriyet, 12 Kasım 1957, s. 1, 5), vilayette meydana gelen tatsız hadiselerin ise seçim yenilgisini kabul etmeyen CHP'nin telkinleri doğrultusunda yaşandığı imasında bulunmuştur. Nihayetinde 30 Ekim 1957'de ülke genelinde açıklanan sonuçlara göre Gaziantep'te DP 70848 (% 48), CHP 69762 (% 47, 3), HP 4613 (% 3, 1), CMP 2294 (1, 6) oy almış, 10 milletvekilliğinin tamamını DP kazanmıştır.

Gaziantep seçim sonuçları ve sonrasında yaşanan olaylar birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Tartışma konularından biri, 29 Ekim olayları sırasında iki askeri uçağın vilayet üzerinde gözdağı vermek amacıyla alçaktan uçuş yapması olmuştur. İnönü, Menderes'e telgraf çekerek, *“Başlıca mesulü hükümet olan hâdiselerin mesuliyetim âdetiniz veçhile mağdurlara atfetmek teşebbüsünüzün münakaşasını ve hesabını ilerde Büyük Meclis'te yaparız, şimdi acele olan şudur: Bütün dünyaya gazi adlarını tanıtmış olan bir vatandaşa kitlesine karşı kendi evlatlarının tayyare ve silahlarını kullanmak şiddetini derhal durdurmanızı talep ederim”* (Ulus, 30 Ekim 1957, s. 1, 4) sözleriyle hükümetin olaylar karşısındaki tutumunu eleştirmiştir.

İnönü, Meclisteki konuşmasında ise *“Tayyare, harb zamanında bile düşman halkı aleyhine kullanılmaz. Tayyare askerî hedef aleyhine kullanılır”* diyerek Gaziantep halkının yedisinden yetmişine adeta askeri hedef sayılacak bir düşman muamelesi görmesini, hükümetin haksız ve adaletsiz politikası olarak değerlendirmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM. ZC.), 4 Aralık 1957, s. 76). İnönü'nün bu iddialarına DP grup toplantısında cevap veren Menderes, *“Hangi masum vatandaşlar? Onlar, o silah atanlar mı? Onlar belediyeye hücum edenler mi? Onlar mı masum vatandaş? Göğüslerine rozetlerini takıp, yürüyüş yapanlar, komiseri öldürülenler mi masum vatandaş? İşte, bunları himayesine alıyor.”* sözleriyle İnönü'yü gerekli tahkikat yapılmadan olayların çıkışına yol açanları himaye etmekle suçlamıştır. Menderes, Gaziantep olayları sebebiyle İnönü'nün kendisine gönderdiği telgrafı ise bir ihtilal çağrısı olarak nitelendirmiştir (Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları (DP. MGMZ.), 9 Kasım 1957; Gök, 2020, s. 240). Yaşanan olaylardan CHP'li göstericileri sorumlu tutan dönemin İçişleri Bakanı Namık Gedik ise, üç beş uçağın gidip dönmüş olmasının İnönü'nün konuşmalarıyla sanki *“Gaziantep'te yüzlerce, binlerce vatandaş öldürülmüş, tayyareler bombardıman etmişler”* gibi haberlere dönüştüğünü, oysaki hükümetin çıkan olaylar karşısında her türlü tedbiri aldığını ifade etmiştir (TBMM. ZC., 4 Aralık 1957, s. 112).

Gaziantep olayları ile ilgili ilerleyen günlerde karşılıklı suçlamalar şiddetlenince hükümet, bölgede inceleme yapmak üzere Şemi Ergin ve Ethem Yetkiner ile üç adliye müfettişini Gaziantep'e göndermiştir (Gök, 2020, s. 240). Aynı şekilde CHP adına da Parti Genel Sekreteri ve Adana Milletvekili Kasım Gülek, Ankara Milletvekilleri Fuat Börekçi, Bülent Ecevit ve Muammer Akpınar, Ordu Milletvekili Zeki Kumrulu, Malatya Milletvekili Kâmil Sürenkök ve Maraş Milletvekili Hilmi Soydan gibi isimlerden oluşan bir heyet, Mersin ve Gaziantep olaylarını yerinde incelemek ve partililerle görüşmek üzere yola çıkmıştır (Ulus, 2 Kasım 1957, s. 1, 3; Ulus, 4 Kasım 1957, s. 1).

İktidar tarafından bir isyan olarak nitelendiren Gaziantep olayları, 1957 seçim sonuçlarını ve seçimler esnasında meydana gelen olayları değerlendirmek üzere DP grubunun 9 Kasım 1957 tarihli toplantısında da gündeme gelmiştir (DP. MGMZ., 9 Kasım 1957). 1957 seçimleriyle Gaziantep'ten milletvekili seçilen Süleyman Kuranel, Ali Ocak, Cevdet San ve İhsan Dai'nin olaylarla ilgili açıklamalarda bulunduğu toplantıda, Menderes de bir konuşma yapmıştır. Seçimler esnasında birçok vilayette istenmeyen olayların yaşandığını ancak Gaziantep olaylarının daha fazla ses getirdiğini belirten Kuranel, olayların çıkışından CHP'lileri sorumlu tutmuştur. İhsan Dai ve Ali Ocak da olayların CHP'lilerin tahrikleri sonucu çıktığını ifade ederken, Cevdet San ise bu durumun sadece Gaziantep meselesi olarak düşünülmemesi gerektiğine ve önüne geçilmediği takdirde ilerleyen günlerde farklı vilayetlerde çok daha büyük olayların yaşanabileceğine dikkat çekmiştir. Gaziantep milletvekillerinin açıklamalarından sonra konuşan Menderes, *"Gaziantep'te bir isyan hareketi cereyan etmiştir. Büyüyecek diye ödüm koptu. Allah'a çok şükür bastırıldı, büyüyebilirdi, binlerce kişi ölebilirdi ve vatan sathına dağılabilirdi."* sözleriyle endişelerini dile getirmiş, *"İnönü olmazsa hiç kimse ayaklanma cesaretini gösteremez"* diyerek olayların çıkışıyla ilgili muhalefet liderini suçlamıştır.

Gaziantep olayları, yükselen siyasi tansiyonla birlikte Mecliste de çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. İktidar tarafından olayların sorumlusu görülen CHP'liler adına söz alan İsmet İnönü, 29 Ekim olaylarında, partizan tavırlarıyla ve seçmen kütüklerindeki usulsüzlükleriyle Gaziantep'ilerin seçime katılmasını engelleyen Vali Hıfzı Ege'nin tahriklerinin önemli bir payı olduğunu iddia etmiştir. Şuursuz bir kalabalık hâline getirilen halka karşı sükûnetini kaybeden idari makamların orduya müracaat edip uçaklar gönderdiğini ve olayları çıkaranların CHP'li olduklarını ileri sürerek adli takibata başladığını ifade etmiştir (TBMM. ZC., 4 Aralık 1957, s. 76). Gaziantep halkının gördüğü muameleden büyük üzüntü duyduğunu da belirten İnönü'nün konuşmasından sonra İçişleri Bakanı Namık Gedik söz almıştır. Yayın yasağından dolayı daha önce konuyla ilgili açıklama yapmadığını belirten Gedik, olayların çıkışından, seçim sonuçlarını kabullenemeyen CHP'li *"nümayişçileri"* sorumlu tutmuştur. Gedik'in açıklamasından sonra CHP Adana

Milletvekili Suphi Baykam söz almış, CHP mensuplarına nümayişçiler ithamında bulunulmasını eleştirerek olaylarla ilgili bilgi vermiştir (TBMM. ZC., 4 Aralık 1957, s. 115). Mecliste seçimler üzerindeki tartışmalar dönem boyunca eksik olmamıştır.

Gaziantep seçimleriyle ilgili yayın yasağı bir süre daha devam etmişse de bu yasağa uymayıp yayın yapan gazeteler iktidara yakınlığı veya karşıtlığı noktasında farklı uygulamalara tabi tutulmuştur. Gaziantep'in yerel gazetesi Yeni Ülkü, seçim sonuçlarının resmîyet kazanmasından bir gün önce "*Türk milletinin her iki bayramı kutlu olsun*" başlığıyla "*Yurtta iktidara gelen DP'ye on milletvekili de biz kattık*" şeklinde yaptığı haberle (Yeni Ülkü, 29 Ekim 1957, s. 1) hem DP'yi yeniden iktidara taşımış, hem de şaibe ve tartışmaların gölgesindeki Gaziantep seçim sonuçlarına netlik kazandırmıştı. Muhalefetin yakındığı tutum, yaratılmaya çalışılan bu algıydı. Daha seçimler açıklanmadan ülke genelinde ve yerelde seçim sonuçlarını DP'den yana bir tavırla ilan eden³ Yeni Ülkü, seçimler sonrasında yaşanan Gaziantep olayları ile ilgili yayın yasağına uymamasına rağmen Gaziantep Cumhuriyet Savcılığınca herhangi bir engellemeyle karşılaşmamıştı. İşte bu durum yayın yasağı sonrasında sayfalarında konuya dair haberlere yer vermeyen Gaziantep'in bir diğer gazetesi Cihan'ın tepkisine sebep olmuştu. Muhalefet tarafında yer alan Cihan gazetesi, yayın yasağı devam etmesine rağmen Yeni Ülkü'de Gaziantep olaylarını ele alan bir baş makaleye işaret etmiş; "*Yasak kalktı ise diyeceğimiz yok, eğer kanuni yasak devam ediyorsa Yeni Ülkü neden dinlemiyor?*" diyerek gazete hakkında nasıl bir muamele yapılacağını merakla takip edildiğini belirtmiştir (Cihan, 6 Kasım 1957, s. 1).

Yerel basında bile belirgin bir şekilde hissedilen bu ayrıcalıklı durum ulusal basın için de geçerli olmuştur. DP döneminin ılımlı muhalifi olarak bilinen Vatan gazetesi, İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığınca, Basın Kanunu'nun 30. maddesine göre yayın yasağı getirilen Gaziantep, Mersin ve Giresun olaylarıyla ilgili haber yapmanın suç olduğu, uymayan gazeteler hakkında kanuni takibat yapılacağından hareketle gazetenin toplattırılacağı belirtilerek uyarılmıştır (Vatan, 30 Ekim 1957, s. 1). Bununla birlikte iktidar yanlısı tutumunu açıkça belli eden bazı gazetelerin yayın yasağına rağmen Gaziantep olayları ile ilgili haber yapmaya devam etmesi Mecliste de şikâyet konusu olmuştur. CHP Ankara Milletvekili Bülent Ecevit verdiği soru önergesinde, hakkında yayın yasağı olmasına rağmen Gaziantep olayları ile ilgili iktidar sözcüsü gazetelerin tek taraflı iddia ve isnatlarla yaptığı haberler karşısında Adalet Bakanlığının ne gibi bir muamelede bulunacağını sormuştur. Ecevit'in DP'nin sözcülüğünü yapmakla suçladığı gazeteler Zafer ve Havadis'tir. Bunlardan özellikle Havadis gazetesi, Gaziantep olaylarıyla ilgili haberlerine devam etmiştir. Adalet Bakanı Esat Budakoğlu bu soru karşısında, yayın ya-

3 Muhalefet yanlısı yerel gazeteler de benzer bir tutuma sahipti. Işık gazetesi 29 Ekim tarihli sayısında, muhalefetin seçim kazandığı 22 vilayetten 20'sini CHP'nin aldığını bildiriyordu (Işık, 29 Ekim 1957, s. 1).

sağına uymayan Havadis gazetesi yazı işleri müdürü hakkında dava açıldığını söylemiştir (Milliyet, 19 Şubat 1958, s. 1).

Gaziantep seçimleri ve meydana gelen olaylar gerek siyasilerin açıklamaları gerek yaşanan yeni gelişmeler ve basında çıkan haberlerle birlikte uzun süre gündemdeki yerini korumuştur. Başbakan Menderes, 18 Ekim 1958'deki Afyon gezisi sırasında yaptığı konuşmasında Gaziantep olaylarına değinmiş, halkın CHP'liler tarafından tahrik edilmesiyle çıkan olayların daha da büyümeden önlendiğini belirtmiştir. İnönü'nün olaylar nedeniyle kendisine çektiği telgrafları da hatırlatan Menderes, DP'nin Mecliste çoğunluğu sağlayıp yeniden iktidara gelmesiyle muhalefete gereken cevabın verildiğine işaret etmiştir (Milliyet, 19 Ekim 1958, s. 1, 5). DP grup toplantısındaki bir başka konuşmasında Gaziantep olaylarına yeniden değinen Menderes, olayların büyümesini *tipik bir isyanın başlangıcı* olarak nitelendirmiş, *“Bunun, hiç söz götürür tarafı yoktu. Antep'te atılan taşların kasti mahsusla, müsemman olarak iki saatlik mesafeden getirilmiş taşlar olduğu sabit olunmuştur. Atılan tüm fişeklerin kapçıkları silahlı kuvvetlerimizin taşıdığı silahlara değil, halkın taşıdığı silahlara aitti... Vali orada, mebus arkadaşlarımız orada... Elleri tabanca halk, kapıyı zorluyor. Halk değil, mütecavizler. Bütün bunların manası ne?”* (Gök, 2020, s. 239) sözleriyle yine CHP'lileri itham etmiştir.

Buna karşılık İnönü de beyan ve mesajlarında Gaziantep olaylarına değinmeyi sürdürmüştür. CHP Gaziantep Merkez İlçe Kongresi'ne gönderdiği mesajında, *“Gaziantep'lilerin dürüst olmayan seçim kampanyalarına dayanacakları tecrübe edilmiştir. Gaziantep'lilerin 1957 seçim mücadelesi, siyasi hayatımızın daima gururla hatırlayacağı bir destandır. Gaziantep 1957'de şeref kazandı. 1960'da bütün memlekete imtihan numunesi olacaktır.”* sözleriyle Gaziantep seçimleri ve sonuçları konusundaki usulsüzlük iddialarını devam ettirmiş, çıkan olayları ise Gaziantep'lilerin bu usulsüzlüklere karşı haklı mücadelesi olarak nitelendirmiştir. İnönü'nün bu sözleri, DP Gaziantep İl İdare Kurulu Başkanı Lütfi Söylemez'in tepkisine sebep olmuştur. Söylemez, Gaziantep seçimlerinin yargı denetimi ve siyasi parti temsilcilerinin gözetimi altında gerçekleştiğini ve DP'nin seçimi dürüst bir şekilde kazandığını belirtmiş, İnönü'yü seçimlere gölge düşürmekle suçlamıştır. Söylemez için İnönü'nün gururla hatırlanacak *destan* olarak nitelendirdiği; devletin kanunlarına başkaldırılması, devlet dairelerinin taşlanması, belediye binasına saldırılıp Türk bayrağının indirilerek CHP bayrağının çekilmesi şeklinde gelişen Gaziantep olayları, utanılacak yüz karası hadiselerdir. İnönü'nün *modası geçmiş ihtilal metotlarına başvuran politikacıların niyet ve arzusunu taşıdığını* belirten Söylemez, (TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 030.01/45.273.10.) sadece seçimlere değil, aynı zamanda ihtilal söylentilerine de göndermede bulunmaktadır. Zira DP nazarında Gaziantep olayları, yayılmak istenilen ihtilal havasının bir işaretidir. Çok tehlikeli ve vahim görülen bu olayların

çıkmasından ve büyümesinden sorumlu olan İnönü, böylece halkın nabzını yoklamış, ülkenin ihtilale hazır olup olmadığını ölçmüştür (BCA. Yassıada Mahkemesi Kararları, 010.09/10.30.3.). DP'nin Gaziantep olayları ile birlikte başlayan ihtilal kaygıları, 1958 Irak İhtilali sonrası daha da artmış, Menderes bir kez daha İnönü'yü darbe çıkırtkanlığı yapmakla suçlamıştır.

Menderes'in tepkisine rağmen CHP'liler için Gaziantep olayları sonrasında da demokrasi adına halkın haklı mücadelesi olarak örnek gösterilmeye devam etmiştir. CHP Kars Milletvekili Sırrı Atalay Kadıköy'de yaptığı konuşmasında, *"Bu bataklık zihniyetten kurtulmak için icap ederse vatanın her yeri bir Gaziantep olacaktır."* (Naskali, 2019, s. 65) sözleriyle muhalefetin iktidara karşı itiraz sesinin Gaziantep'teki gibi çıkacağı sinyali verirken, bu durum gelecekte iktidar-muhalefet ilişkilerinin daha da gerginleşeceğini göstermiştir.

Gaziantep olayları, siyasi karşıtlıklar ve yaşanan yeni gelişmelerle birlikte gündemdeki yerini korumuştur. Bu arada seçim sonuçları netleşmiş, Meclis açılmış ve hükümeti kurmakla görevli Menderes yeni kabinesini açıklamak üzereyken, seçim evraklarının korunduğu Gaziantep Adliye Binası'nda çıkan yangın, Gaziantep seçimlerindeki şaibeyi yeniden hatırlatmıştır. 24 Kasım Pazar gecesi Adliyenin evrak kalemi ve baro kısmının tavanından iki taraflı başlayan yangınla binanın tamamı küle dönmüştür (Cihan, 26 Kasım 1957, s. 1). Toptancı haline sıçrayıp bazı dükkanların da hasar görmesine sebep olan yangında gece bekçisi⁴ hayatını kaybetmiştir (Işık, 26 Kasım 1957, s. 1). İcra dairelerindeki kayıt ve paralar ile bütün mahkeme dava dosyalarının kurtarılmadığı yangınla ilgili soruşturma başlatılmıştır. Ankara'dan Adliye Başmüfettişi Ömer Yüce, Yüksek Elektrik Mühendisi Ertuğrul Hergül, Ankara Polis Enstitüsü Kriminoloji Uzmanı Emin Güven ve İstanbul Emniyet Müdürlüğü İkinci Şube Müdürü Adil Darıcalı'dan oluşan dört kişilik inceleme heyeti Gaziantep'e gönderilmiştir (Yeni Ülkü, 27 Kasım 1957, s. 1, 2). Ayrıca dönemin İçişleri Bakanı Namık Gedik de incelemelerde bulunmak üzere 27 Kasım'da Gaziantep'e gitmiştir (Yeni Ülkü, 28 Kasım 1958, s. 1). Gedik'in ziyareti yerel basında, iktidar-muhalefet karşıtlığı üzerinden değerlendirilmiştir. İktidar yanlısı Yeni Ülkü gazetesi Gedik'in Gaziantep'i şereflendirdiğini ve çeşitli temaslarda bulunduğunu yazarken muhalif Cihan gazetesi sayfalarında bu ziyarete yer vermemiştir.⁵

4 Ölen bekçinin cesedi, Gaziantep Devlet Hastanesi'ndeki vücudunda darp ve yaranma izi bulunmadığına dair ön tetkikin ardından, yangından önce mi sonra mı öldüğünün anlaşılması için İstanbul Adli Tıp Kurumuna gönderilmiştir (Yeni Ülkü, 28 Kasım 1957, s. 3). Bu durum yangında bir sabotaj iddiasını ortaya koyarken, yapılacak otopsi ile şüphelerin giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

5 Cihan gazetesi Gedik'in ziyaretine yer vermezken 10 Aralık tarihli sayısında, Mecliste Gaziantep'lilerle ilgili yaptığı bir konuşmasından dolayı Şehir Meclisinin Gedik'i protesto için fevkalade toplantıya çağrıldığı bilgisini paylaşmıştır (Cihan, 10 Aralık 1957, s. 1). Ancak gazetenin iki gün sonraki sayısında bu haber, Belediye Başkan Vekili Muhlis Karslı'nın asılsız haber olduğuna dair gönderdiği tepkiz yazısıyla yalanlanmıştır (Cihan, 12 Aralık 1957, s. 1).

Geçici olarak Hükûmet Konağı içinde hizmet vermeye devam eden Adliye çıkan yangınla ilgili yapılan tahkikat neticesinde elde edilen bilgileri bir basın toplantısı yaparak kamuoyu ile paylaşan Gaziantep Cumhuriyet Başsavcısı İsmail Oktay, yangının çıkış nedenine dair uzun bir açıklamada bulunmuştur. *Tüm dedikoduları dikkate alarak* önce ihtimaller üzerinde durulduğunu belirten Oktay'ın dedikodu diye dikkat çektiği husus, seçim evraklarının Adliye bulunması olmuştur. Zira yangının seçim evraklarının yok edilmesi için çıkarıldığı iddiaları kulaktan kulağa yayılmaya başlamıştır. Oktay, Adliye yangının, DP'li ya da CHP'li biri tarafından çıkarılma ihtimalinin gerçekçi bulunmadığını ve elektrik kontağından kaynaklandığını dile getirse de (Yeni Ülkü, 3 Aralık 1957, s. 1, 2; Işık, 3 Aralık 1957, s. 1; Cihan 4 Aralık 1957, s. 1) bir komplo olarak değerlendirilmesinin önüne geçememiştir.

Adliye yangını, CHP'nin Gaziantep seçim sonuçlarına itirazını da yeniden gündeme taşımıştır. CHP'nin Gaziantep İl Seçim Kuruluna yaptığı itiraz, yetkisizlik gerekçesiyle YSK'na gönderilmiştir. Ancak YSK yetkisizlik iddiasını reddetmiş, dosyayı yeniden İl Seçim Kuruluna iade etmiştir (Milliyet, 12 Kasım 1957, s. 1; Yeni Ülkü, 21 Kasım 1957, s. 2). Seçim evraklarının tamamının yandığı Adliye yangını sonrasında ise seçime dair henüz sonuçlanmamış itirazın nasıl tetkik edileceği merak konusu olmuştur. CHP'li Cemil Sait Barlas Adliye yangınına da değindiği basında toplantısında, Gaziantep seçimlerinin geçersiz kabul edilmemesi için hiçbir sebep olmadığını belirtirken, seçim evraklarının yanmasıyla birlikte itirazın ne şekilde değerlendirileceğine dair İçişleri Bakanı Namık Gedik'in bir açıklamada bulunmasını istemiştir (Cumhuriyet, 12 Ocak 1958, s. 1). Yangın sonrasında yeniden YSK'na intikal eden ve sonuçlanamayan dosyanın gerçekten de nasıl değerlendirileceği konusunda belirsizlik çok uzun süre devam etmiştir. Öyle ki YSK, bir sonraki yerel ya da genel seçim yapıncaya kadar aktif görev süresinin sona erdiği 17 Şubat 1958'de, Gaziantep seçim sonuçlarına yapılan itirazı nihayet karara bağlamıştır. Buna göre Adliye yangını sonrası yeniden tanzim edilen tutanak ve evraktaki dayanağın seçim sonucuna etki edecek güçte olmadığı gerekçeyle itirazı reddetmiştir.⁶ Böylece Adliye yangını ile yeniden alevlenen Gaziantep seçimlerine dair tartışmalar, YSK'nun CHP'nin Gaziantep seçimlerinin yenilenmesine dair itirazını reddetmesinden sonra da usulsüzlük iddiaları ile devam etmiştir. Bu algı ise 27 Mayıs Darbesi sonrasında DP'lilere duyulan öfkenin, 1957 seçimlerini yeniden tartışma konusu yapması ile daha da güçlenmiştir.

Gaziantep seçimleri ve olayları, üzerinden zaman geçmesine rağmen basında haber olma niteliğini kaybetmemiş, birçok köşe yazısına konu olmuştur. DP iktidarının devam ettiği süreçte dikkat çekici eleştirel yazılardan biri

6 Gaziantep seçimleriyle ilgili itirazın sonuçlanmasıyla birlikte 1957 seçimlerinde gerek iktidar gerek muhalefet tarafından yapılan itirazların hiçbiri kabul görmemiştir (Cumhuriyet, 18 Şubat 1958, s. 1).

Bülent Ecevit'e aittir. Ulus gazetesinin 27 Ocak 1960 tarihli sayısında "Günün Işığında" adlı köşede "Milletvekili ve Gaziantep Milletvekili" başlıklı bir yazı kaleme alan Ecevit, 1957 seçimlerinin halk nazarında iki farklı milletvekili anlayışı doğurduğunu şu sözlerle belirtmiştir (Ulus, 27 Ocak 1960, s. 1, 5): "Nazariyatta, Milletvekilliği bir türdür. Ama 1957 seçimlerinden beri Türkiye'de vatandaş vicdanı iki türlü Milletvekili tanır: «Milletvekili» ve «Gaziantep Milletvekili!...» Vatandaş vicdanı, 1957 seçimlerinden beri bu ikisini ayırmakta, birbirine karıştırmamaktadır...". Ecevit'in bu ayrımı yapmasının temel sebebi; iktidar-muhalefet ilişkilerinde artan siyasi gerginliklerin bir örneği olarak Gaziantep Milletvekili Bahadır Dülger'in Zafer gazetesinde, "Gaziantep'lilere Mesaj" başlıklı yazısıdır (Zafer, 16 Ocak 1960, s. 1, 4). İnönü'nün, Gaziantep'te 1957 seçimlerinin dürüst bir şekilde yapılmadığına, çıkan olayların ise seçimi protesto etmek amacı taşıdığına dair CHP Gaziantep Merkez İlçe Kongresi'ne gönderdiği mesajını değerlendiren Dülger, bunun çirkin bir iftira olduğunu söylemiştir. Dülger, şayet CHP'nin Gaziantep seçim sonuçlarına ilişkin şüpheleri varsa, seçim kurulundaki parti temsilcilerinin seçim mazbatalarını imzalamaması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca seçimlerde iki partinin birbirine çok yakın sonuçlar almasının ve birinin diğerini küçük bir farkla geçmesinin her zaman mümkün olabileceğini ifade etmiştir. CHP'nin seçimleri kazandığı Gümüşhane, Hatay, Elâzığ, Çankırı gibi vilayetlerde de oy oranları birbirine çok yakındır. Dolayısıyla Gaziantep'te iki partinin aldıkları oyların birbirine çok yakın olması seçimlerde hile yapıldığı anlamına gelmemelidir. Çıkan olaylardan büyük bir üzüntü duyan Gaziantep'lilerin bilerek kışkırtıldığını belirten Dülger, bu olayların failleri olarak İsmet İnönü'yü ve CHP'yi siyaset, siyasi meşruluk ve dürüst mücadele üzerinden eleştirmiştir.

Ecevit, Dülger'in yazısındaki eleştirilere cevap vermiş; "Gaziantep'te 1957 seçimlerinin nasıl yapıldığını, Demokrat Parti adaylarının nasıl seçildiğini yakından bilenler için" Gaziantep seçim sonuçlarına tahammül etmenin mümkün olmadığını söylemiştir. İnönü'nün Gaziantep seçimleri ile ilgili sözlerini ve şehrin üstünde uçan uçakları hatırlatmış, oy kullandırılmayan Gaziantep halkının haklı mücadelesini "Kurtuluş Savaşında bağımsızlıklarını nasıl korudularsa şimdi hürriyetlerini ve hürriyetlerinin teminatı olan oylarını da öylesine korumağa kararlı idiler" ifadeleriyle takdir etmiştir. Ecevit, Gaziantep seçimlerini haksızlığın simgesi, çıkan olayları da halkın adalet arayışının göstergesi olarak değerlendirdiği yazısında Dülger'e yönelik de ağır eleştirilerde bulunmuştur:

"Siz, "Gaziantep Milletvekili", bunlar unutulacak, hazmedilecek mi sanıyordunuz? Hazmedilebilmesi, unutulabilmesi için ne yaptınız? Sizlere oy vermeğe niyetli bulunmadıkları besbelli, iki parti arasındaki açığı fazlasıyla kapatacak sayıda Gaziantep'inin, oyu namusla bir tutan o mert ve uyanık insanların, seçim günü esirgenen haklarını iade mi ettiniz? Adana, Yozgat cezaevlerinde aylarca en ağır ithamlar altında boşu boşuna yatırılan Gaziantep'in şerefli

evlâtlarından, masum oldukları tescil edilince, özür mü dilediniz? Gaziantep'lilere hakaret etme cüretini bir Vali'nin nasıl bulabildiğini ve o cüreti bulmuş bir Vali'nin nasıl ve niçin hâlâ Gaziantep'te tutulduğunu izah mı ettiniz? Seçim ertesi hâdiselerde Demokrat Parti İl binasından atılan -karşıdaki dükkânların camekânlarında yukarıdan aşağıya doğru izlerini gözlerimizle gördüğümüz-kurşunların ve o yerde kurşunla öldürülenlerin hesabını mı verdiniz? Gaziantep seçimlerinin nasıl yapıldığını, Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubunun 2 yıldır tekrarlanan ısrarları üzerine, Mecliste görüşmeğe razı olup da Millet vicdanında, Gaziantepli seçmenlerin vicdanında ibra mı edildiniz? Gaziantep Adliyesinin seçimler ertesinde nasıl yandığını, o yangında seçim evrakınızın nasıl kül olduğunu mu anlattınız? Hiç birini yapmadınız, yapamadınız, "Gaziantep Milletvekili!..." Siz sadece, seçim evrakınızın külleri arasından anka kuşları gibi var olup havalandınız ve gelip Meclis sıralarına oturdunuz. Bari susunuz!"

Ecevit yazısında 1957 seçimlerini; Gaziantep'teki seçim usulsüzlükleri, çıkan olaylar, bu sebeple tutuklanan CHP'liler ve Adliye yangını üzerinden hatırlatmış, DP iktidarının sorgulanması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu haksızlığın 1957 seçimlerini şaibeli kıldığını belirtmiş, yolsuzluk yapılan bir seçimle milletvekili olan Dülger'in milletvekilliğini tanımadığını da beyan etmiştir.

Gaziantep olaylarını gündemde tutan bir başka husus da Cemil Sait Barlas ve Ali İhsan Göğüş gibi CHP'nin önemli isimlerinin yer aldığı partililerin idam talebiyle yargılanma süreçleri olmuştur. Ankara'da tutuklanıp Adana'ya getirilen Barlas'ın, Başbakan Menderes ve İnönü'ye avukatı aracılığıyla gönderdiği telgraf, tutukluluk sürecinin sancılı geçtiğini göstermiştir. Adana Cezaevinde 25 arkadaşıyla dört gün boyunca tutuklanma sebebi açıklanmadan, sorgusuz sualsiz, insan hakları çiğnenerek hürriyetlerinden yoksun bırakıldıklarını "*bunun hangi tertiple ilgili olduğunu hâlâ öğrenemedim*" sözleriyle dile getiren Barlas, usulsüz sürdürülen bu mahkûmiyet sürecine sitem etmiştir (Vatan, 5 Kasım 1957, s. 1). Adana Cezaevinden Yozgat'a nakledilen (Milliyet, 9 Kasım 1957, s. 1) tutuklulara yapılan ziyaretler,⁷ bunların yargılanmaları ve cezaevinden çıkış süreçleri basına yansırken, Gaziantep olayları uzunca bir süre gündemden düşmemiştir. Yozgat Ağır Ceza Mahkemesinde yargılanan ve daha önce tahliye talebi reddedilen (Vatan 27 Kasım 1957, s. 1) Barlas, 31 Aralık 1957'de tutuksuz yargılanmak üzere (Cumhuriyet, 1 Ocak 1958, s. 1), Ali İhsan Göğüş'ün de aralarında bulunduğu diğer sanıklar ise 17 Mart 1958'de tahliye edilmiştir (Cumhuriyet, 17 Mart, 1957, s. 1, 5). Ancak tahliyeden kısa bir süre sonra 10 sanığın yeniden tutuklanmasına karar

7 Yozgat Cezaevinde bulunan Gaziantep sanıklarının ziyaret için CHP tarafından Parti Genel Sekreter Yardımcısı Turgut Göle'nin başkanlığında oluşturulan heyette, Turhan Feyzioğlu ve Necati İlter gibi isimler de bulunuyordu (Milliyet, 7 Ocak 1958, s. 3).

verilmiştir.⁸ Dava bir süre daha devam ederken⁹ Gaziantep olayları, 27 Mayıs Darbesi sonrası Yassıada duruşmalarına da yansımıştır.

3. YASSIADA DURUŞMALARINDA GAZİANTEP OLAYLARI

27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra DP kapatılıp Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes başta olmak üzere milletvekilleri ve hükûmet üyeleri tutuklanmış, parti mensuplarını yargılamak üzere Yüksek Adalet Divanı kurulmuştur. Divanın, Bakanlar Kurulunun teklifi ile Millî Birlik Komitesince seçilecek 1 başkan, 8 asıl ve 6 yedek üyeden oluşturulması kararlaştırılmıştır. Başkanlığına, Yargıtay 1. Ceza Dairesi Başkanı Salim Başol'un, Başsavcılığına ise Yüksek Soruşturma Kurulu Üyesi Altay Ömer Egesel'in getirildiği Yüksek Adalet Divanı, Yassıada yargılamalarına başlamıştır.

Yargılamalarda, eski demokratlara karşı duyulan öfke üzerinden askerî darbe meşrulaştırılmaya çalışılırken, DP dönemi uygulamaları, suçlayıcı bir unsur olarak kullanılmıştır. Vatan Cephesi, 6-7 Eylül Olayları, Üniversite Olayları, Çanakkale, Geyikli ve Kayseri Olayları ve Radyo Davaları geçmiş dönem uygulamaları üzerinden açılan davalardan bir kaçıdır. Geçmişin suç unsuru olarak delil gösterilmesi noktasında gündeme getirilen bir diğer konu da Gaziantep olayları olmuştur.

Yassıada duruşmaları devam ederken savcılık tarafından DP milletvekillerinin evlerinde ve işyerlerinde ele geçirilen hatırat ve günlükler parti mensuplarının suçlanması için kanıt olarak kullanılmıştır. Bunlar arasında eski Ulaştırma Bakanı Şemi Ergin ve Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes'e ait olan günlük ve hatıratlar, Yüksek Adalet Divanı için gerçekleri açığa çıkarmalarına imkân tanıyan birer geçerli belge niteliğine dönüşmüştür. Adnan Menderes'i diktatörlükle suçlayan Ergin'in hatıra defteri mahkeme için önemli bir delil kaynağı olmuştur. Gaziantep olayları sırasında Millî Savunma Bakanı olan ve Gaziantep'e giderek olaylarla ilgili inceleme yapan Ergin'in hatıra defterinde bazı kayıtlara rastlanılmıştır. Bu kayıtlardan yola çıkarak Adliye yangınının sorumlusunun Namık Gedik¹⁰ olduğu iddia edilmiş, olayda kasıt olup olmadığının araştırılması için kurulacak bir komisyonun olay yerine giderek görgü tanıklarının dinlemesi ve tahkikatın genişletilmesi istenilmiştir (Cumhuriyet, 12 Ekim 1960, s. 1, 5).

8 Tahliye edildikten kısa bir süre sonra sanıklardan Abdullah Karasu, Ahmet Keklik, Cuma Balaban, Ahmet Büyümüş, Ahmet Kanlı, Âkil Yalım, Hasan İnce, Kâmil Bozoğlan, Mehmet Sefil ve Osman Şahin için yeniden tutuklama kararı verilmiştir (Milliyet, 11 Nisan 1958, s. 1, 5). Sanıklardan 8'i 30 Mayıs 1958'de (Cumhuriyet, 31 Mayıs 1958, s. 1, 5.) geri kalanlar da 18 Haziran 1958'de tahliye edilmiş (Milliyet, 19 Haziran 1958, s. 3), böylece Gaziantep sanıklarından tutuklu olan kalmamıştır.

9 Gaziantep olayları davası Yozgat Ağır Ceza Mahkemesinin, sanıkların 14 Mayıs 1959 tarihli beraat kararı ile son bulmuştur (Milliyet, 15 Mayıs 1959, s. 1).

10 27 Mayıs 1960 Darbesine kadar İçişleri Bakanlığı görevini sürdüren Namık Gedik, 29 Mayıs 1960'ta gözaltındayken hayatını kaybetmiştir. İntihar ettiği söylenen Gedik'ten, Yassıada yargılamaları sırasında "müntehir" olarak bahsedilmiştir.

Ergin'in istifasından sonra Millî Savunma Bakanlığına getirilen Ethem Menderes'in günlükleri (BCA. Yassıada Mahkemesi Kararları, 010.09/10.30.3.) de Gaziantep olayları için delil kabul edilmiştir. Darbe sonrasında bir kısmı yayımlanan günlükte, 29 Ekim 1957 tarihli ve Gaziantep olayları ile ilgili; *"Gaziantep'te hadise olmuş, merasim esnasında Halkçılar askere sataşmışlar, dört beş bin kişi Belediye binasına hücumla tahrip etmiş. Vali, savcı ve diğer ilgililer vilayet binasına sığınmışlar. Bir komiser muavini öldürülmüş..."* şeklindeki ifadeler delil mahiyetinde değerlendirilmiştir. Ethem Menderes, olayların büyümesi üzerine Koraltan'ın odasında Celal Bayar, Adnan Menderes ve Feyzi Mengüç Paşa'nın endişeli bir şekilde tedbir düşündüklerini kaydettiği gibi, bölgeye jet uçaklarının gönderilmesini de eleştirmiştir. Bu tedbiri manasız ve hatalı bulan Menderes, örfi idare ilan etme düşüncelerini ise *"Tetkik ve müzakere edilebilir."* olarak yorumlamıştır (Yetkin, 2018, s. 143). Şemi Ergin'in Müsteşar Ethem Yetkiner ve 3 adliye müfettişi ile birlikte olayları incelemek üzere Gaziantep'e gönderildiğini belirten ve *"Az sonra Samet'in makamına gittim. Odada Yırcalı ve Necmi İnanç da vardı. Nümayişleri tenkit ediyorlar, hatalarımızı sayıyorlardı. İnhidam başladı dedim. Bunun önlenmesi ve telafisi çok müşküldür. Belki de mümkün olmaz. Bu zihniyet devam ederse, iktidarda tutunamayız. Onlar da bu fikre iştirak ettiler."* şeklinde bilgiler veren Ethem Menderes, olaylara karşı hükümetin attığı adımların yanlış olduğu imasında bulunmuştur. Ethem Menderes'in Millî Savunma Bakanı olarak mensubu bulunduğu iktidarı suçlayan ifadeleri, cuntacıları harekete geçirmiştir. Zira Gaziantep olayları, DP'ye karşı duyulan öfke üzerinden darbeyi meşrulaştırmak ve sorumlu görülenlerin yeni bir idam talebi ile yargılanması için güçlü bir suç unsuru olarak kullanılmalıydı. Nitekim öyle de yapıldı.

DP iktidarının her hücresiyle sorgulanacağı bir süreç başlamıştı. Bu amaç doğrultusunda Gaziantep'te de DP'lilerin ev ve iş yerlerinde aramalar yapılmış, çok sayıda kişi tutuklanmıştı (Milliyet, 14 Eylül 1960, s. 1; 30 Ocak 1961, s. 1). Darbeyi hukuki bir çerçevede şekillendirmek adına geçmişin uygulamaları sorgulanırken, 1957 seçimleri ve sonuçları, seçimler esnasında çıkan olaylarla yeniden gündeme gelmiştir. Bu minvalde Gaziantep olayları da araştırılmaya değer bulunmuştur. Zira darbenin hemen akabinde basında dönemin konjonktürüne uygun olarak Gaziantep olayları ile ilgili DP iktidarını suçlayan haberler çıkmaya başlamıştır. Milliyet gazetesi yazarı Halit Kıvanç, 16 Haziran 1960 tarihli "Yazamadıklarımız" adlı köşesinin, *"Gaziantep Hadiseleri"* başlıklı yazısında, Gaziantep olaylarını, halkın *seçimin garip sonucuna* itirazı olarak değerlendirmiştir (Milliyet, 16 Haziran 1960, s. 4). Kıvanç bir gün sonraki *Gaziantep'te Dehşet* başlıklı yazısında da *"Polis gaz bombası atarak hadiseyi bastıramayınca ateşe başlamıştı. Semada da jetler uçuyordu"* diyerek hükümetin halka karşı oransız güç kullandığını belirtmiş, olaylardan Gaziantep Valisi ile Belediye Başkanını sorumlu tutmuştur (Milliyet, 17 Haziran 1960, s. 4). Milliyet gazetesi bir başka haberinde ise dönemin

Valisi, Belediye Başkanı, DP Gaziantep teşkilatı ve seçilen milletvekillerinin suçlu olduklarının anlaşıldığı bilgisini vermiştir (Milliyet, 6 Ağustos 1960, s. 1).

Çıkan bu haberlerle birlikte Adalet Bakanlığının isteği üzerine 1957 seçimleri esnasında Gaziantep'te ve Mersin'de meydana gelen olayları yerinde incelemek için 5'er kişilik tahkik heyetleri kurulmuştur. İstanbul Savcı Yardımcısının başkanlığında ve askerî-sivil hâkimlerden oluşan heyet, 8 Ağustos 1960'ta Gaziantep'e gönderilmiştir (Milliyet, 9 Ağustos 1960, s. 1). Yapılan ön incelemenin ardından Yüksek Adalet Divanında yargılanacak sanıkları belirlemek üzere, Bakanlar Kurulu teklifiyle MBK tarafından seçilecek 1 başkan ve 30 üyeden oluşan Yüksek Soruşturma Kuruluna, Gaziantep ve Mersin ile İnönü'nün Kayseri gezisi sırasında meydana gelen olayları araştırmak için 12 üye daha ilave edilmiştir (Milliyet, 20 Ağustos 1960, s. 1, 5; Cumhuriyet, 20 Ağustos 1960, s. 1, 5): Yargıtay Altıncı Hukuk Dairesi Üyesi Suphi Örs, Yargıtay İkinci Hukuk Dairesi Üyesi Bülent Erten, Yargıtay İcra ve İflas Dairesi Üyesi Sıtkı Akyazan, Yargıtay İkinci Ceza Dairesi Üyesi Cevdet Menteş, Yargıtay Altıncı Ceza Dairesi Üyesi Kâni Virana, Ankara Cumhuriyet Savcısı Yardımcısı Orhan Erdoğan, Amasya Hukuk Hâkimi Hilmi Aydın, Askerî Adli Müfettişi Hâkim Binbaşı Mehmet Ünüulu, Denizli Er Eğitim Tugayında Hakim Yzb. Necdet Arıcıoğlu, Kara Kuvvetleri Askerî Mahkemesinde Hâkim Yzb. Servet Tüzün, İslahiye'de Tümen Hâkimi Yüzbaşı Remzi Şirin.

1957 seçimleri üzerindeki şaibeyi arttıracak bir delil olarak kullanılan Gaziantep olayları yeniden soruşturulurken, DP'lileri suçlamak için Yassıada yargılamalarına da konu edilmiştir. Anayasayı İhlal Davası duruşmalarının 22 Mayıs 1961 tarihli 7. oturumunda mahkeme başkanı Salim Başol'un Adnan Menderes'e Gaziantep olaylarıyla ilgili tutuklanan sanıkların beraati ve bunun üzerine savcılığın beraat aleyhine temyiz yoluna başvurup vurmadığı hakkındaki sorusu, olayları Yassıada gündemine taşımıştır. Menderes'e DP grup toplantısında *"Adliye işlemiyor... Adalet mekanizması mensupları Yeşilhisar ve benzeri hadiseler, isyanın ta kendisi olduğu halde bunu isyan olarak kabul etmemek içtihadında buldukları, Yeşilhisar hadisesini adliyecilerin Gaziantep hadisesi gibi dejenere edecekleri..."* şeklindeki konuşmasını hatırlatan Başol, Gaziantep sanıklarının beraat kararını, neden yargının işini yapmaması olarak değerlendirdiğini sormuştur. Menderes, ölen ve yaralananların olduğu, Belediye binasının basılıp Türk bayrağının indirilerek çok tepki yaratan Gaziantep olaylarının vahim sonuçlar doğurduğunu belirtmesine rağmen sanıkların beraati ile ilgili yorum yapmaktan kaçınmıştır. Başol'un Gaziantep davaları dejenere olmuştur sözlerini hatırlatmasına ve iktidarın yargı denetimi konusundaki suçlamalarına karşılık Menderes, Gaziantep olayları ile ilgilenmediğini ve yargı sürecine hiçbir tesirde bulunmadığını belirtmiştir (Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası, 1985, C. 1, s. 480-481, 491).

Başol'un Gaziantep olaylarını, tutuklanan sanıkların mahkeme süreci ile gündeme getirmesi tesadüf değildir. Gaziantep olaylarında tutuklanan sanıkların beraat etmesi ve savcılığın temyize gitmemesi CHP'lilerin masumiyeti için yeterli görülmüştür. Bir ceza verilmediğine göre ortada suç da yoktur; DP'ye karşı öfkenin arttığı bir dönemde Gaziantep olaylarının suçlusu bellidir. İlginç olan ise daha az ceza almak ümidiyle birbirlerini suçlayan DP'lilerin de bu düşünceyi haklı çıkararak tutumlarıdır. Gaziantep olayları konusunda hükûmete itidalli olma tavsiyesinde bulunduğunu söyleyen DP Bursa Milletvekili Ağâh Erozan, Yozgat'ta yargılanan sanıkların beraat etmesini, *"Öyle ise suç unsuru yok. Hükümet basiretli hareket ederek suç unsuru var mı, yok mu diye bunu tetkik etmesi lazımdı. Böyle bir şey olmadığına göre hükümetten basiret isterim dedim."* şeklinde yorumlamış, Başol'un tavrı ile benzer bir tutum sergilemiştir (Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası, 1985, C. 2, s. 928). Bununla birlikte olaylarda CHP'lilerin suçlu olduğu kanaatini koruyup bunu ifade etmekten çekinmeyenler de vardır. DP listesinden üç dönem Gaziantep milletvekili seçilen Ali Ocak'ın, Gaziantep olaylarının CHP'lilerin tahriki ile çıktığına dair ifadesi Başol tarafından kendisine hatırlatılmış, Ocak ise hâlâ aynı kanaati taşıdığını söylemiştir (Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası, 1985, C. 3, s. 1262).

DP grup toplantı zabıtlarının okunmasıyla devam eden Anayasayı İhlal Davası'nın 25 Mayıs 1961 tarihli 10. oturumunda (Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası, 1985, C. 2, s. 683-686) sanıklardan Şemi Ergin'in ifadeleri ve hatıratından okunan pasajlar, Gaziantep olaylarını duruşmalarda yeniden gündeme getirmiştir. Olaylar esnasında Milli Savunma Bakanı olarak bölgeye gittiğini ve şehrin adeta istila edilmiş gibi görüldüğünü belirten Ergin, adliyeye intikal eden olaylara valinin tarafgir ve yanlış politikalarının sebep olduğunu söylemiştir. Yaptığı incelemenin sonucunu Başbakan'a bir raporla bildirip valinin derhal görevinden alınarak yerine yeni biri atanıncaya kadar Jandarma Tümen Komutanı Tümgeneral Alaattin Kırıl'ın göreve vekâleten bakması konusunda gerekli uyarılarda bulunduğunu ifade etmiştir. Başol'un, valinin akıbetini sorması üzerine Ergin, Başbakan ve İçişleri Bakanı ile görüşmesine rağmen Cumhurbaşkanı tarafından korunan valinin 27 Mayıs'a kadar görevinde kaldığını belirtmiştir. Bu açıklamalarla birlikte Gaziantep olayları, sanıkların birbirlerini suçlamak için kullandıkları bir argümana dönüşmüştür. Zira Menderes, Ergin'in raporunu doğrulamakla birlikte valinin görevden alınması için harekete geçmek istediğini ancak bunun hemen olmaması konusunda gerek DP grubundan gerek İçişleri Bakanı (Namık Gedik) tarafından baskılara maruz kaldığını, sonra da konunun unutulup gittiğini ifade etmiştir. Suçlamaların diğer muhatabı Bayar ise valiyi koruduğuna dair iddiaları kabul etmemiştir. Bayar'a göre Gaziantep olayları, valinin tavrından öte daha derin bir soruna

işaret etmektedir.¹¹ Nitekim vali Gaziantep'te uzun süredir görev yapmaktadır ve bu süreçte buna benzer bir olay yaşanmadığı gibi hakkında herhangi bir olumsuz düşünce de yoktur. Valinin aleyhine bu tavrın gelişmesinin temel sebebi CHP'nin seçimi kaybetmesidir. Olayın diğer ayrıntılarını hatırlamadığını söyleyen Bayar, “*Benim bu dakikada dahi kanaatim Gaziantep meselesinin çok mühim bir mesele olduğudur. Binlerce kişi ayaklanmış, belediyeyi basmış...*” sözleriyle de Gaziantep olaylarının basit bir seçim itirazı olmadığına, ayrıca ordunun olaylara müdahale emrinin Ergin tarafından verildiğine dikkat çekmiştir.

Görüldüğü gibi Ergin'in hatıratında yazdığı ve Gaziantep olayları özelinde hazırladığı raporla üzerindeki sorumluluğu atmaya çalışan tavrı, darbe sonrası kurulan askerî rejimin DP dönemi uygulamalarını anti demokratik göstermek için kullandığı bir silaha dönüşmüştür. Oysaki Ergin'in sözünü ettiği rapor daha önce de gündeme gelmiştir. 1957 seçimlerinde CHP Gaziantep Milletvekili adayı Ali İhsan Göğüş'ün genel yayın müdürlüğünü yaptığı haftalık Kim dergisi, 31 Ekim 1958 tarihli ve *DP Mutedillerinin Ümidi* başlıklı sayısında bu raporu örnek göstererek Ergin'i üyesi bulunduğu iktidar politikalarını eleştiren bir mutedil olarak nitelendirmiştir (Kim, 31 Ekim 1958, S. 23). 1957 seçimleri sonrasında DP Manisa Milletvekili olarak Meclise giren Ergin, iktidarın hâlâ gücünü koruduğu bir süreçte, parti içindeki konumunu sıkıntıya düşüreceğinden bu iddiayı şiddetle reddetmiştir. Gaziantep olayları sonrasında bölgede yaptığı incelemelere dair hazırladığı rapora dayanarak, o dönemde hükümetçe alınan tedbirlere muhalif gösterilmeye çalışıldığını söyleyen Ergin, bu iddianın doğru olmadığını, Bakan olarak görev yaptığı hükümetin Gaziantep olayları hakkındaki düşüncelerine, aldığı tedbirlere ve sorumluluklara bütünüyle katıldığını ve katılmaya da devam ettiğini belirtmiştir (Milliyet, 31 Ekim 1958, s. 1). Ergin'in iktidarı destekleyen bu tavrı karşılıksız kalamamış, 25 Kasım 1957'de kurulan V. Menderes Hükümetinde Millî Savunma Bakanlığı koltuğunu koruduğu gibi 19 Ocak 1958'de bu görevinden istifasından sonra da Ulaştırma Bakanlığına getirilmiştir. Millî Savunma Bakanlığı görevinden ayrılırken yazdığı veda mektubunda Menderes'e aşırıya kaçan iltifatlarda bulunan Ergin, minnet hisleriyle birlikte kendisiyle çalışmış olmaktan duyduğu şerefi de ifade etmiştir. Nitekim Ergin, darbeye kadar Menderes Hükümetinde Bakanlık görevini sürdürmüş, muhalefetin yoğun eleştirilerine uğrayan ve DP'nin diktatörlüğe gittiğine kanıt olarak gösterilen Basın Kanunu, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun ve Seçim Kanunu gibi hükümetin icraatlarına ortak olmuş, Meclise verilen kanun tekliflerine de imza atmıştır (Temür, Atatürk Ansiklopedisi).

11 Bayar'ın bu düşüncesine rağmen dönemin basınında Vali Hıfzı Ege'nin Gaziantep olaylarının baş sorumlusu olduğuna dair çok sayıda haber çıkmıştır. Hatta Hıfzı Ege'nin İçişleri Bakanı Namık Gedik'in emriyle seçim evraklarının saklandığı Adliye Binası yangınına çıkardığı iddia edilmiştir. Üstelik Vali sadece Adliye yangını ile ilgili değil, 1957 seçimlerinde DP lehine yolsuzluk yapmakla da suçlanmıştır (Cumhuriyet, 12 Ekim 1960, s. 1, 5).

Ancak gelinen noktada devran dönmüş, DP iktidarı tarih olurken askerî rejimin de hedefi hâline gelmiştir. Dolayısıyla Ergin, bu yeni ve kabul gören siyasi konjonktüre uyum sağlamış, bir zamanlar üyesi bulunduğu ve onayladığı DP iktidarının uygulamalarından rahatsızlık duyduğunu suçlayıcı ifadelerle dile getirmekten çekinmemiştir.

Yassıda duruşmalarında sıklıkla gündeme gelen Gaziantep olayları, Yüksek Adalet Divanı Başsavcısı Egesel'in iddianamesinde de yer almıştır. Egesel, on yıllık DP iktidarının antidemokratik ve Anayasaya aykırı uygulamalarını, basında çıkan haberler/basın sansürü, muhalefeti engelleme çabaları ile Bayar ve Menderes'in konuşmalarından pasajlar aktararak özetlediği iddianamesinde, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'ndaki hükümlerin iktidar ile muhalefete farklı uygulanışından hareketle 1957 seçimlerini de değerlendirmiştir. Bu süreçte radyonun partizan maksatlarla kullanıldığını ve muhalefeti bir sindirme aracı hâline getirildiğini belirten Egesel, Gaziantep olaylarını ise Gaziantep halkının CHP'ye oy verdiği için cezalandırılması olarak görmüştür. DP grup toplantı tutanaklarından 1957 seçim sonuçlarının konuşulduğu kısımlarını okuyan Başsavcı, iktidarın bir isyan ve ihtilal olarak değerlendirdiği Gaziantep olayları için ağır tedbirler aldığını, halkın üzerine ateş açılması emri ile jetler gönderdiğini, fakat ordunun halka müdahale etmemesi sayesinde doğabilecek daha vahim sonuçların önüne geçildiğini belirtmiştir. Egesel, Gaziantep olayları sebebiyle tutuklananlara da değinmiş, Menderes'i DP grup toplantısında (DP. MGMZ., 9 Kasım 1957) yaptığı "*Gaziantep'te bir isyan hareketi cereyan etmiştir. Büyüyecek diye ödüm koptu. Allah'a çok şükür bastırdık. Şimdi Gaziantep hadisesi Yozgat mahkemesinde rüyet edilecektir. Fakat bu bizim mahkemelerimizin seviyesinin üstünde bir iş. Bizim mahkemelerimiz, 22 kişiyi idam edemez*" şeklindeki konuşmaları üzerinden yargıya etki etmeye çalışmakla suçlamıştır. Egesel sanıkları "*İhtilalci diye mahkemelere sevk edilen vatan evlatları*", beraat kararı veren hâkimleri ise "*Baskıya boyun eğmeyen kahraman Türk hâkimleri*" olarak nitelendirmiş, onların cesur duruşları sayesinde tutukluların serbest kaldığını ifade etmiştir. Egesel'e göre Anayasayı rafa kaldıran antidemokratik uygulamalarla ülkeyi yönetip *ihtilalle neticelenen bütün hareketlerin tek amili Bayar ve onun yanında tam bir icracısı* olarak faaliyette bulunan Menderes'ti. Basit bir seçim hadisesiyken iktidarın kendi çıkarları doğrultusunda isyan olarak değerlendirilip önlemler aldığı Gaziantep olayları için suçlamaların odak noktasında da bu iki isim vardı.

Gaziantep olayları, Yassıada yargılamalarının gündemi doğrultusunda DP'yi suçlayıcı bir unsur olarak kullanılırken iddialar, 1957 seçim sonuçlarının meşruluğunu yeniden tartışmaya açmıştır. Milliyet gazetesi 17 Temmuz 1961 tarihli sayısında, Yüksek Soruşturma Kurulunun çalışmaları kapsamında Gaziantep seçimleri için dava açıldığını, yolsuzluk olaylarında adı geçenlerin ifadesinin alındığını duyurmuştur (Milliyet, 17 Temmuz 1961, s. 1). Cumhuriyet gazetesinin 11 Ağustos 1960 tarihli "*1957'de Gaziantep'te se-*

çimleri CHP'nin kazandığı anlaşılıyor" başlıklı haberinde ise 1957 seçimlerinin aslında CHP tarafından kazanıldığı, ancak iktidarın çeşitli hilelerle seçim sonucunu kendi lehine çevirdiği iddia edilmiştir. Gaziantep Valisi Hıfzı Ege'nin Ankara'yla (muhtemelen İçişleri Bakanı Namık Gedik ile) konuştuğu ve konuşma sırasında CHP'nin Gaziantep seçimlerini 633 farkla kazandığı bilgisini verdiği, görüşmeyi sağlayan bir santral memurunun bu sonuçtan CHP'lileri haberdar ettiği bildirilmiştir. Sonuç itibarıyla çok sayıda CHP'liye oy kullandırılmamasına ve CHP'nin kazandığının anlaşılmasına rağmen, İl Seçim Kurulunca seçimin DP tarafından kazanıldığı ilân edilmesi üzerine Gaziantep olaylarının yaşandığı belirtilmiştir. Hileli seçmen kütükleri ile gayri meşru bu seçime dair evrakların korunduğu Adliye Binası'nın, delilleri ortadan kaldırmak amacıyla iktidar tarafından bilerek yakıtıldığı da diğer iddialar arasındadır (Cumhuriyet, 11 Ağustos 1960, s. 1, 5).

Görüldüğü gibi Gaziantep olayları, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında gerek Yassıada duruşmaları gerek basında çıkan haberlerle dönemin konjonktürüne uygun olarak DP'ye karşı duyulan nefret söylemi üzerinden değerlendirilmiştir. DP dönemi antidemokratik uygulamaların bir örneği ve buna karşı haksızlığa uğrayan halkın haklı itirazı olarak gösterilmiştir.

4. SONUÇ

27 Ekim 1957'de yapılan genel seçimler, Türk demokrasisi açısından çok tartışılacak bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu seçimler, CHP'yi son kez iktidara getiren 1946 seçimleri ile sadece erkene alınması noktasında değil, yolsuzluk yapıldığı iddialarıyla da ortaklık göstermiştir. Başta CHP olmak üzere muhalefet partileri, DP'nin seçime hile karıştırdığı ve oy verme işlemleri tamamlanmadan sonuçları radyodan ilân ederek seçimi etkilediği iddiasında bulunmuşlardır. Seçim sürecinde giderek sertleşen iktidar-muhalefet ilişkileri seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından birçok yerde gösterilere ve kavgalara dönüşmüştür. Seçim tansiyonunun yüksek geçtiği şehirlerden biri de Gaziantep olmuştur. Önce CHP'nin ardından DP'nin kazandığının ilân edildiği Gaziantep'te, Cumhuriyet Bayramı törenleri sırasında olaylar çıkmıştır. Kütüklerde ismini bulamadığı için oy kullanmadığını iddia eden bazı CHP'liler duruma tepki olarak belediye ve DP binasını taşlamış, olaylarda biri çocuk iki kişi ölmüştür. Olayların büyümemesi için hükümet bir dizi önlemler almış, ayrıca olaylar ile ilgili yayın yasağı getirilmiştir.

Gaziantep olayları, gerginleşen iktidar-muhalefet ilişkilerinde karşılıklı suçlamalarla farklı yorumlanmıştır. İktidarın, muhalefetin özellikle de İnönü'nün sebep olduğu bir isyan olarak nitelendirdiği olayları, muhalefet ise haksızlığa uğrayan Gaziantep halkının hakkını arama mücadelesi şeklinde değerlendirmiştir. Öyle ki bu hak arama, Millî Mücadele sırasında işgale uğrayan şehir halkının Fransızlara karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi ile eşdeğer görülmüştür.

DP iktidarına duyulan öfke, bu dönemin uygulamalarını suçlayıcı bir yaklaşımla yeniden tartışmaya açmıştır. Darbeyi meşrulaştırmak adına geliştirilen siyasal karşıtlıklar, yargılamalara da yansımıştır. Yassıada duruşmaları, DP üyelerinin cezalandırılması gerektiğine duyulan inançla ve geçmişle hesaplaşma güdüsüyle motive olmuştur. Suçun ağırlığı verilecek cezalar ölçüsünde değerlendirilmiş, bu cezaları arttıracak deliller bulunmaya çalışılmıştır. Darbe sonrası tutuklanan DP'lilerin ev ve işyerlerinde bulunan her türlü evraka el konulmuş, bunlar arasında yer alan hatırat ve günlükler, parti mensuplarının mahkûmiyeti için kanıt olarak kullanılmıştır. DP grup toplantı kayıtları didik didik edilmiş, parti mensuplarının konuşmaları zaman zaman kısaltılmış, kelimeler ya çıkartılmış ya da farklı anlamlar yüklenmeye çalışılarak zorlama suç unsurları oluşturulmuştur. Gaziantep olayları, işte bu bakış açısıyla yargılamalara konu edilmiştir. Mahkemenin başsavcısı Egesel iddianamesinde, DP grup toplantılarında Gaziantep olaylarını isyan olarak değerlendiren ve bu esnada tutuklananların idamını istediği gibi algılanan konuşmaları üzerinden Menderes'i köşeye sıkıştırmaya çalışırken, onun aynı konuşmasında, *"Allah'a çok şükür bastırdık, büyüyebilirdi, binlerce kişi ölebilirdi ve vatan sathına dağılabilirdi."* şeklindeki sözleriyle dile getirdiği endişelerini görmezden gelmiştir.

Gaziantep olayları, darbe sonrası siyasi karşıtlıklarla birlikte 1957 seçimlerinin meşruluğunu da yeniden tartışmaya açmıştır. 27 Ekim 1957'de yapılan seçimlerin sonuçları biraz gecikmeli de olsa 30 Ekim'de resmileşmiştir. CHP, seçim döneminde az oy farkı ile kaybettiği Gaziantep'te, CHP'lilere oy kullandırılmadığı iddiasıyla itirazda bulunmuştur. Yassıada yargılamaları işte bu şaibeden beslenmiş, CHP'nin Gaziantep seçimlerine dair iddiaları, darbe sonrası kurulan askeri rejim tarafından bir nevi onaylanmıştır. Ayrıca seçimlerden yaklaşık bir ay sonra çıkan Adliye yangını da Gaziantep seçimleriyle ilişkilendirilmiştir. Oy pusulaları, tutanaklar ve gerekli tüm seçim evrakının muhafaza edildiği Adliye Binası'nın, CHP'lilerin Gaziantep seçimlerine itirazlarının kabulü ve hemen ardından inceleme başlatılıp oyların yeniden sayılmasına karar verildiği günün gecesinde şüpheli bir şekilde yanmış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. 1957 seçimlerinde çok sayıda vilayet için hem DP hem de muhalefet tarafından seçim itirazında bulunulmuştu. Bu itirazların bir kısmı İl Seçim Kurullarınca reddedilirken, kabul edilip seçimlerin yenilenmesi gerektiğine karar verilen bazı vilayetler için ise YSK tarafından itiraz gerekçeleri uygun ve seçim sonucunu değiştirecek yeterlilikte görülmediğinden reddedilmişti. Örneğin CHP'nin itiraz ettiği Diyarbakır seçimleri için İl Seçim Kurulunca alınan seçimlerin yenilenmesi kararı, YSK tarafından uygulanmamış, seçim sonuçları geçerli sayılmıştır. Aynı şekilde CHP'nin kazandığı Adana'da DP'nin seçim sonuçlarına itirazı, İl Seçim Kurulunca kabul edilip seçimlerin yeniden yapılması kararı YSK'nca uygun görülmemiş, seçim sonuçları tasdik edilmiştir. Ayrıca DP için büyük bir prestij kaybı olarak

görülen ve itirazına sebebiyet veren Ankara seçimlerinin yenilenmesi isteği de YSK tarafından kabul edilmemiştir.

CHP'nin Gaziantep seçimleri için İl Seçim Kuruluna yaptığı itirazda ise ne seçimlerin yenilenmesi ne de itirazın reddine dair bir karara varılmış, yetkisizlik sebebiyle dosya YSK'na gönderilmiştir. YSK tarafından yeniden İl Seçim Kuruluna iade edilen dosya, Adliye yangını sonrası yine YSK'nca değerlendirilmiş ve itirazın reddine karar verilmiştir. Dolayısıyla Gaziantep seçimleri için İl Seçim Kurulu ya da YSK tarafından seçimlerin yenilenmesine dair bir karar hiçbir zaman alınmamıştır. Adliye yangınının, YSK'nun inceleme yapmasını zorlaştırdığı muhakkaktır. Nitekim yapılan seçim itirazları içinde sonucu en son açıklanan Gaziantep seçimleridir. Ancak bu itirazın reddinin ve seçimlerin yenilenmemesinin tek gerekçesi olarak Adliye yangınının göstermek, YSK tarafından çok sayıda vilayet için yapılan itirazların tamamının reddedildiği gerçeğini unutturmamalıdır. Bununla birlikte *“seçimler için itiraz kabul edildi, inceleme başlatılacakken seçim evraklarının tutulduğu adliye binası yandı”* şaibesi ve yangının suçlusunun seçim evraklarını yok etmek isteyen iktidar olduğu algısı, 27 Mayıs sonrasında güçlenmiştir. Dönemin basınının önemli bir kısmı da askeri rejimin yanında yer almış, Yassıada duruşmalarındaki kanaate uygun olarak iktidarı suçlayıcı haberlere yer vermiştir. Gaziantep olaylarının valinin tavrı sebebiyle yaşandığı, Adliye yangınının seçim evraklarının yok edilmesi için İçişleri Bakanı Namık Gedik'in emriyle vali tarafından çıkarıldığı ve valinin iktidar tarafından korunduğu gibi başlıklar bunlardan sadece bir kaçıdır. DP aleyhine suç kanıtı toplamakla görevli Yüksek Soruşturma Kurulunun Gaziantep olaylarıyla ilgili incelemesi devam ederken, Gaziantep seçimlerini aslında CHP'nin kazandığı basın tarafından halka ilan edilmiştir.

Sonuç olarak 27 Mayıs'ı gerçekleştirenler, DP iktidarını daha ağır suçlamalarla itham ederek darbeyi haklı göstermek ve askerî rejimin meşruiyet krizini aşmak istemiştir. Dolayısıyla Yassıada yargılamalarının Anayasayı İhlal Davası duruşmalarına konu olan Gaziantep olaylarını, iktidar ve iktidarın yerel yöneticilerinin antidemokratik uygulamalarının bir örneği olarak değerlendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü 030.01/45.273.10
Yassıada Mahkemesi Kararları, 010.09/10.30.3.

Sürelî Yayınlar

Akis
Cihan
Cumhuriyet
Işık
Kim
Milliyet
Ulus
Vatan
Yeni Ülkü
Zafer

Resmî Yayınlar

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Araştırma Eserleri

- Albayrak, M. (2008). Hürriyet Partisi'nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24 (71), 341-379.
- Atayakul, F. A. (2007). *Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Burğaç, M. (2013). 1946 Genel Seçimlerinde Propaganda. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13 (26), 163-184.
- Chitlaoarporn, C. (2015). The Relationship between the Election and the Democracy. *PSAKUIJIR*, 4 (2), 12-16.
- Demirel, A. (2000). 50. Yıldönümünde 1950 Seçimleri, *Tarih ve Toplum*, 33 (197), 13-24.
- Erdoğan, H., & Pişkin, Ç. (2020). Demokrat Parti Dönemi İktidar-Muhalefet Çekişmesinin Bir Ürünü: Nevşehir'in İl, Kırşehir'in İlçe Olması. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10 (2), 577-590.
- Gök, H. V. (2020). *Demokrat Parti Döneminin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Si-*

yasi Faaliyetleri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul.

- Hofmeister, W. (2022). *Political Parties Shape Democracy*. Singapore: Konrad Adenauer Stiftung.
- Karpat, K. H. (2004). The Turkish Elections of 1957. *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Boston: BRILL, 71-103.
- Kaya, Y. (2018). 1957 Genel Seçimlerinin Türk Siyasi Yaşamına Yansımaları. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20 (20), 585-600.
- Köker, L. (2006). Seçim Sistemleri ve Siyasî Çoğulculuk Demokratik Meşruluk Açısından Bir Değerlendirme. *Anayasa Yargısı*, 22 (1), 199-210.
- Lyubomyr, S. (2022). Elections And Democracy: From Theory To Practice. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*, 1, 229-237.
- Olgun, K. (2011). Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27 (79), 1-36.
- Saygın, S. (2022). Demokrat Parti Dönemi Genel Seçimleri: Gaziantep Örneği, *Tarih Araştırmaları-I*, İksad: Ankara, 223-252.
- Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Uygulamalar*. (1982). Ankara: TBMM Basımevi.
- Temizgüney, F. (2019). *Üç Devirde Bir Muhalif: Fuat Arna*. Ankara: Hitabevi Yayınevi.
- Temür, H. Şemi Ergin (Hasan Şemi Ergin) (1913-1996). *Atatürk Ansiklopedisi*.
- Tosun, H. (2002). “Türkiye’de Demokrasinin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18 (52), 187-234.
- Tuncer, E. (2012). *1957 Seçimleri*, Ankara: Tesav Yayınları.
- Yassıada Müvekkil Savunmaları*. (2019). (Yay. Haz. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi.
- Yetkin, B. (2018). *İbrahim Ethem Menderes (Siyasi Hayatının Demokrat Partili Yılları)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya
- Yılmaz, E. (2010). 1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları. *Humanities Sciences*, 5(4), 541-551.
- Yurter, M. (2017). *Demokrat Parti Dönemi Gaziantep Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri (1950-1960)*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde.
- Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası*. (1985). 1, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), 1985-4501.
- Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası*, 1985, 2, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), 1985-4501.
- Yüksek Adalet Divanı Kararları: Anayasayı İhlal Davası*, 1985, 3, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), 1985-4501.

Bölüm 19

AŞİRETEN DEVLETE: KAÇARLARIN SİYASAL DÖNÜŞÜMÜ (1796-1925)¹

Alper YILDIRIM²

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU³

1 Bu çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 201819069 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

2 Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, <https://orcid.org/0000-0001-9803-0766>, alper.tae@gmail.com

3 Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, <https://orcid.org/0000-0003-2977-6657>, hhadali@ogu.edu.tr

1. Giriş

İran'ın siyasi tarihinde Kaçar Hanedanının hüküm sürdüğü dönem, 1796 ile 1925 yılları arasında kapsamaktadır ve Kaçarlar İran'da yaklaşık bin yıl süren Türk hâkimiyetinin son aşamasını temsil etmiştir. Bu zaman diliminde İran'da önemli değişimler yaşanmış, ülke modernleşme sürecine girerken, aynı zamanda bölgedeki güç dengeleri de değişmiştir.

Türk soylu Kaçarların siyaset sahnesine çıkışı, Safevi Hanedanı dönemine kadar uzanmaktadır. Safevilerin son dönemlerinde önemli bir güç haline gelen Kaçar aşireti, 1796 yılında Ağa Muhammed Han Kaçar'ın yönetimi ele geçirip kendini şah ilan etmesiyle, Kaçar Hanedanı'na dönüşmüştür. Böylece Kaçarlar, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar İran'ı yönetmiş ve bu dönemde ülkede önemli siyasi ve kültürel değişimlere imza atmışlardır. Ancak, Kaçar Hanedanının hüküm sürdüğü dönemde (1796-1925) İran, yoğun iç ve dış baskılarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Avrupa emperyalizminin etkisi ve Rusya'nın bölgedeki artan nüfuzu, İran'ın siyasi yapısını zorlayarak ülkeyi büyük bir değişim sürecine sokmuştur. Bu dönemde İran'da modernleşme çabaları hız kazanmış, ancak bu süreç toplumun farklı kesimlerinde tepkiyle karşılanarak birtakım karışıklık ve çatışmalara yol açmıştır.

Kaçar Hanedanının otoritesi, 20. yüzyılın başlarında ciddi şekilde zayıflamış, emperyal güçlerin müdahaleleri bu zayıflamayı daha da hızlandırmıştır. Sonuç olarak, 1925 yılında Kaçar Hanedanının sona ermesiyle modern İran tarihinde yeni bir dönem başlamış ve bu durum, İran halkının geleceği üzerinde belirleyici etkilere sahip olmuştur.

Bu çalışma Kaçarların, aşiretten devlete geçiş sürecinde etkili olan amilleri incelemeyi ve devlet haline geldikten sonra dönemi şekillendiren siyasal dinamikleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. “Kaçarların Menşei”, “Devletleşme Yolundaki Siyasi-Askeri Mücadeleler” ve “Kaçar Devleti” başlıkları altında kronolojik olarak ele alınan bu çalışma, Kaçarların İran tarihindeki siyasi-askeri konumlarını daha iyi kavramamıza yardımcı olacaktır.

2. Kaçarların Menşei

Tarih boyunca Türklerin İran'da ve Anadolu'da çeşitli yönetimler oluşturdukları bilinmektedir. Bunlardan biri de Kaçarlardır. Fraylıç ve Raulig'in ifadesine göre; Türkiye'de bulunan Kaçar Aşireti ile İran'dakiler aynı aşiretlerdir. Ancak bu aşiret Türkiye'den daha ziyade İran'da meşhurdur ve (hatta) orada yönetimi ele geçirmişlerdir (Fraylıç ve Raulig, 2008, 5, 46).

Kaçarlar, 14. asrın ortalarında, Akkoyunlu Devleti'nin kuruluş aşamasında devletin gerçek kurucularından Tur Ali Bey'in etrafında toplanan boylardandır. Akkoyunlu Devleti'nin merkezi Diyarbakır'dan Tebriz'e taşındığı vakit, Türk boylarının çoğu Anadolu'dan İran topraklarına göç etmiştir. Kaçarların bir kısmı da bu göçler esnasında İran'a gitmiştir (Güngör, 1997, 144, 145).

15. asrın sonlarında Orta Anadolu'dan (Bozok'tan) hareketle Azerbaycan'ın kuzeyine giderek Gence yöresine yerleşen Akça Koyunlu Oymağı, Akçalı, Şambaytı gibi Türkmen boylarından teşkil olmuştur. Akkoyunlu Yakub Bey'in vefatının ardından oymakta taht kavgaları baş göstermiş ve bu mücadeleden galip çıkan Rüstem Bey (Uzun Hasan'ın torunu) tahta oturmuştur. Şah İsmail döneminde adından söz ettirmeye başlayan Kaçarlar, Şah Tahmasb döneminde büyük oymaklar seviyesine yükselmişlerdir. Bu dönemde devlet hizmetinde birçok Kaçar Beyi yer almıştır. Bunlardan Karabağ Hâkimi Şahverdi Sultan, Budak Han, Şahkulu Ağa, Gökçe Sultan ve Toykun Bey bunların en meşhurlarındandır. Aralarından bazıları Osmanlı Devleti'ne elçi olarak görevlendirilmiştir (Sümer, 2008, C. 24, 51).

Kaçar aşireti mensupları, Safevi Devleti'nin kuruluş sürecinde de belirli katkılarda bulunmuşlardır (Soofizadeh, 2007, 51). Kaçar aşireti, Safevi Şahı I. Abbas döneminde, savaşçı yapıları nedeniyle Azerbaycan bölgesinden farklı bölgelere yerleştirilmiştir. Bu durum, Safevilerin düşmanlarına karşı bir önlem olarak görülmüştür. Dolayısıyla, Kaçar aşireti mensupları Gence-Erivan'a, Esterebad'a ve Merv dolaylarına gelmiştir. Daha sonra Afşarların yönetimi ele almasıyla Esterebad Kaçarları zamanla güçlenerek kendilerini Aşağı-Baş ve Yukarı-Baş olarak ikiye ayırmışlardır (Musâhib, 1381, C. 2, 1983). Kaçarlar Devleti'nin kurucusu olan Ağa Muhammed Han işte bu Aşağıbaş Aşiretine mensuptur (Soofizadeh, 2007, 51).

Aşağı-Baş ve Yukarı-Baş olmak üzere ikiye ayrılan Kaçar Oymağı birçok farklı boyun bir araya gelmesinden oluşmaktaydı. Kaçarların nüfusu çok büyük değildi ve diğer kabileler gibi yüksek mevkilere geldiklerinde genellikle halk tarafından sevilmezlerdi. Kavallu (Kovanlı), Develü, Kikyalu, Dabanlu, Suçanlı, Kerlü, İzzeddünlü obalarından oluşan Kaçarlardan bir kol ana oymaktan ayrılarak Afşarlara katılıp Kaçar-Afşar adını aldı. Bunlar Mazenderan ile Erivan dolaylarında yaşamaktaydılar (Sümer, 1992, 355).

Kaçarların milliyeti ile alakalı çeşitli iddialar mevcuttur. Lochart, Safevî ordusunda görev yapan Türk boylarının Afşarlardan başka diğer 6 Türk boyundan oluştuğunu (Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Takallu, Dhu'l Qadar (Zul Kadir) ve Kaçarlar) ifade etmiş ve bu altı boyu Türk yahut Türk-Moğol olarak nitelendirmiştir (Lockhart, 1938, 17). Kaçar reislerinin, Cengiz Han'ın başarılarıyla övünerek kendilerini de Moğol soyuna bağlama çabalarının bilindiğini ifade eden Yılmaz Karadeniz, İran'ın önemli tarihçilerinden Mirza Muhammed Taki Han Sipih'r'in, Kaçarları Moğol saymasının sebebini Moğolları da Türk olarak kabul etmesine bağlamaktadır. Sipih'r, Kaçarlar ile Moğollar arasındaki ilişkiyi, Hülagü Han'ın komutanlarından Sertak Noyan'ın oğlu Kacar Noyan'a bağlayarak kurmak istemiştir. Ancak bazı İranlı tarihçiler bu duruma karşı çıkararak onu tenkit etmişlerdir (Karadeniz, 2004, 33, 34).

Muhammed Ali Furuği, Kaçarların Türk taifelerinden olduğunu ifade eder. Ona göre Kaçarlar, Moğol sultanları ümerâsından Kaçar Noyan'a nisbetleri sebebiyle bu ismi almışlardır. Bu taife, Türkmenlerden Akkoyunlu Hanedanına hasım olup Safevilere hizmet etmişlerdir. Kaçarlar, birkaç şubeden oluşmuş ve bunlardan birisi Astrabad'da ikamet etmiştir (Furuği, 1926, 36).

Faruk Sümer ise Kaçarları, kavmiyetçi ve Türklük şuuruna sahip bir Türk hanedanı olarak zikreder. Onların eski Türkmen hanedanları gibi mahsusen Oğuz eline ve Oğuz bölgelerine ilgi duyduklarını ve Türkçe konuşan Oymaklar arasında bulduklarını belirtir (Sümer, 1992, 223, 353).

Safeviler döneminde devlet yöneticileri, Kaçar aşireti mensuplarından oldukça istifade etmiştir. Kaçar Türkmenleri İran'ın sınır bölgelerini korumak amacıyla Gürgen ve Atrek Nehri'nin kenarlarında ikamet ettirilmişlerdir. Bu sayede aşiret mensupları bu nehirlerin etrafındaki mera ve arazilerden yararlanma fırsatı bulmuştur. Gürgen Nehrinin üst kısımlarına yerleşen kabileler Yukarı-Baş, alt kısımlarına yerleşen kabileler ise Aşağı-Baş olarak isimlendirilmiştir. Yukarı-Başlardan Dulu, Aşağı-Başlardan ise Koyunlu oymakları zaman içerisinde adlarından söz ettirmiştir (Şemim, 1387, 21; Hambly, 2007, 106).

3. Devletleşme Yolundaki Siyasi-Askeri Mücadeleler

Kaçarların İran ordusundaki varlığı, ülkedeki iç ve dış karışıklıklarla yakından alakalıdır. Afganların Safevi tahtına yönelik tehditleri bu durumu daha da arttırmıştır. 1721 yılında Afganların İsfahan'ı kuşatması üzerine Safevi Şahı III. Abbas, Tahran'a kaçmak zorunda kalmıştır. O dönemin Meşhed Valisi olan Feth Ali Han Kaçar, Şah'a yaranmak amacıyla onu takip edenlerle mücadele etmiş ve bu nedenle Şah tarafından "İtimadü'd Devle" unvanı ile ödüllendirilmiştir (Soofizadeh, 2007, 55). Sonrasında Feth Ali Han Kaçar, Safevi Devleti'nin başkenti İsfahan'ı Afgan işgalinden kurtarmak için de ordusuyla birlikte önemli mücadeleler vermiştir. (Mervî, 1364, C. 1, 27). Ancak Safevi merkezi yönetiminin zamanla zayıflaması, başta Kaçar hanları olmak üzere diğer yerel hanlıkların güçlenmesine sebep olmuştur (Arunova, Eşrefyan, 124). Bu sayede Nadir Afşar, Safevilerin zayıflamasını fırsat bilerek Mugan Kurultay'ında kendini şah ilan etmiş ve 24 Şevval 1148/8 Mart 1736 Perşembe günü İran'ın yeni şahı olarak tahta oturmuştur (Esterâbâdî, BTY, 751; Esterâbâdî, 1394, 260; Mervî, 1364, C. 2, 447, 448; Lockhart, 1938, 102; Hanway, 1365, 158).

Nadir Şah dönemi büyük ölçüde dış mücadelelerle geçmiştir. Sonraları ise savaşların neden olduğu zararlar ve ekonomik sıkıntılar ülkeyi zor bir duruma sokmuştur (Yıldırım, 2019, 148). İran'ın içinde bulunduğu sıkıntılı durum ve Nadir Şah'ın tutumu, halkın ve ordunun memnuniyetsizliğine yol açmıştır. Bu da Nadir Şah'ın daha fazla tahtta kalmasına imkân vermemiştir.

Zamanla Nadir'e karşı tepkiler giderek artmış ve sonunda, 11 Cemaziyelahir 1160 Pazar günü (20 Haziran 1747), Fethabad bölgesinde Nadir Şah'ın yeğeni Ali Kulu Han'ın talimatıyla, Nadir Şah'a suikast düzenlenmiştir. Muhammed Han Kaçar İrevanî, Musa Bey İrlevî-i Efşar Koca Bey Gündüzlü, Tahmasb Muhammed Kulu Han Efşarî, Salih Han ve diğer birkaç görevli, gece yarısı Nadir Şah'ın çadırına girerek onu öldürmüşlerdir (Esterâbâdi, 1394, 395; Hanway, 1365, 314, 315).

Nadir Şah'ın öldürülmesiyle birlikte İran'da bir otorite boşluğu ortaya çıkmış, Ali Kulu Han, amcası Nadir'in ölüm haberini aldıktan hemen sonra, onun hazinelerine el koydu ve çocuklarını öldürtmüştür (Yıldırım, 2019, 148). Artık önünde hükümdarlık için engel kalmadığını düşünen Ali Kulu Han (Adil Şah), 27 Cemaziyelahir 1160 (6 Temmuz 1747) tarihinde kendisini şah ilan etti ve kendi adına hutbe okutup, sikke bastırmıştır (Mervî, 1364, C. 3, 1198). Nadir Şah'ın ölümünden sonra, devlet sürekli olarak birbirleriyle çatışan küçük feodal eyaletlere bölünmüş ve bu çatışmalar, Kerim Han döneminde de devam etti ve 18. asrın sonuna kadar sürmüştür (Arunova, Eşrefyan, 297).

Görüldüğü üzere Anadolu ve İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Kaçar boyları, Safevi Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynamış ve devletin zayıfladığı dönemlerde yönetimde daha fazla etkili olmuştur. Öyle ki, Nadir Şah'ın suikastine bile etki etmişlerdir. Bu durum, Kaçarların yönetimi ele geçirmeden önce (başta askeri kanat olmak üzere) devletin çeşitli kademelerinde ne denli rol oynadıklarını gözler önüne sermektedir.

Safevilerin sonlarına doğru Aşağı Baş taifesinden Feth Ali Han Kaçar sonraları, II. Tahmasb'ın birliklerine katılmış ancak tahrikler sebebiyle Şah tarafından idam edilmişti (1139 h/k) (Musâhib, 1381, C. 2, 1983). Feth Ali Han'ın öldürülmesinin ardından, oğlu Muhammed Hasan Han Mazenderan civarında bağımsızlığını ilan etti ve Horasan ile İsfahan'ı ele geçirerek kendisine tâbi kıldı (Soofizadeh, 2007, 56). Muhammed Hasan Han'ın ölümüyle 5 yaşındaki oğlu Ağa Muhammed Han, Ali Goli Han (Adil Şah) tarafından 1748'de esir alınıp hadım edildi (Sümer, 2008, C. 1, 455). Ağa Muhammed'in hadım edilmesindeki amaç, onu gelecekte muhtemel bir güçlü soydan mahrum bırakmaktı. Ancak daha sonra Ağa Muhammed, Adil Şah'ın elinden kaçarak babasının yanına sığındı (Malcom, 1829, 264). Muhammed Hasan Han (Ağa Muhammed'in babası), Kerim Han'ın orduları tarafından öldürüldüğünde Ağa Muhammed de Kerim Han'a teslim oldu ve Şiraz'a götürüldü. Ancak daha sonra Ağa Muhammed, Şiraz'dan kaçmayı başararak Mazenderan'a gitti (Markham, 1367, 20).

Birçok zorlukla karşılaşmasına rağmen Ağa Muhammed, yeni bir hanedan kurma amacıyla Zendleri mağlup etti ve Horasan'da Afşarlara son verdi. İran'ın Gürcistan üzerindeki egemenliğini yeniden sağladı ve Safevi döne-

mindeki birliği yeniden tesis etti. Tahran'ı başkent olarak belirledi ve zamanla büyüyen Tahran, büyük bir şehir haline dönüştü (Garthwaite, 2018, 176). Ardından (Kaçar Hanedanının kurucusu olarak bilinen) Ağa Muhammed 1796 senesinde şahlığını ilan etti (Azer, 1942, 8).

4. Kaçar Devleti

4. 1. Ağa Muhammed Şan Dönemi (1796-1797)

Babası Esterâbâd'ın önde gelen beylerinden Muhammed Hasan Kaçar olan Ağa Muhammed Kaçar, 26 Ekim 1741'de dünyaya gelmiştir. Türkmen kökenli Kaçarlar, 16. yüzyılın sonlarında Şah Abbas tarafından Esterâbâd bölgesine yerleştirilmiştir. Nadir Şah'ın ölümünün ardından, Afşar beyleri arasında ülkenin yönetimini ele geçirmek amacıyla bir iç mücadele başlamış ve bu mücadelede önde gelen beyler birbirlerini saf dışı bırakmıştır. Bu karmaşa içinde Kerim Han Zend ve Muhammed Hasan Han tarih sahnesine çıkmıştır. İki lider arasındaki çatışmalarda Muhammed Hasan Han önemli başarılar elde etmiş ve 1757 yılında dokuz yaşındaki oğlu Ağa Muhammed Han'ı Azerbaycan valisi olarak atamıştır. Ancak kısa bir süre sonra, Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han'ı öldürmüştür (Sümer, 2008, C. 1, 455).

Muhammed Hasan Han'ın ölümünden sonra, kız kardeşi Hatice Begüm, Kerim Han'ın eşi olmuştur. Kerim Han, daha sonra Ağa Muhammed Han'ı Şiraz'a kaçırarak esir almıştır. Ancak, Ağa Muhammed Han, halası Hatice Begüm Hanım'ın yardımıyla Şiraz'dan kaçmayı başarmıştır. Sonrasında, Ağa Muhammed Han, kardeşleriyle yaptığı mücadeleden galip geldikten sonra Mazenderan, Gilan, Zencan ve Kazvin bölgelerini ele geçirmiş ve Kaçar Türkmenlerinin gücünü artırmıştır (Watson, 1866, 50, 51).

Ağa Muhammed, bir süre sonra gözünü Irak-ı Acem bölgesine dikmiş ve bölgenin savunmasını güçlendirmiştir. Ardından, kendisine itaatsizlik ettiği gerekçesiyle kardeşi Cafer Kuli Han'ı öldürtmüştür. Bu olaydan sonra, Lorları ve Talişleri kontrolü altına alarak Azerbaycan'a yönelmiştir. İran'ı, Şah İsmail dönemindeki sınırlarına kadar genişletme hedefiyle hareket eden Ağa Muhammed, bu amacı gerçekleştirmek için Horasan'a doğru ilerlemiştir. Ancak, Rusların Azerbaycan'a saldırması nedeniyle Erdebil'e geri dönmek zorunda kalmıştır (Sümer, 2008, C. 1, 466).

Feth Ali Han ile başlayan hükümdarlık yolculuğu, Ağa Muhammed Han tarafından devam ettirilmiş ve nihayetinde Kaçarlar, İran tahtına hâkim olmuştur (Karadeniz, 2004, 61). Ağa Muhammed Han, Mogan Ovası'nda Zend ordularını mağlup ettikten sonra 1796 yılında kendini Şah ilan etmiştir (Markham, 1367, 29). Daha sonra devletin resmi mezhebini Şia olarak belirlemiş ve başkentini Tahran olarak ilan etmiştir (Soofizadeh, 2007, 57).

Ağa Muhammed Şah döneminde, Ruslarla mücadele önemli bir konu haline gelmişti. II. Katerina yönetimindeki Ruslar, Gürcistan'ı himaye etme

bahanesiyle zamanla İran topraklarına saldırmaya başladı (Karadeniz, 2004, 65, 66). Bu durum, Ağa Muhammed’i rahatsız etmiş ve Ruslara karşı harekete geçmesine neden olmuştur. Gürcistan’ı tekrar ele geçirmek amacıyla sefere hazırlanan Ağa Muhammed, bu sırada idam cezasına çarptırıldığı bir hizmetçisi tarafından 1797 yılında öldürülmüştür (Perry, “Āgā Moḥammad Khan Qājār”).

Ağa Muhammed Han, İran’da siyasi birliği sağlaması, ele geçirdiği bölgelerde huzur ve düzeni temin etmesi ve adil bir yönetici olmasıyla tanınmıştır. Ancak, tüm bu özelliklerine rağmen, işlenen suçlara karşı oldukça katı bir ceza politikası uyguladığı da bilinmektedir (Sümer, 2008, 456).

4. 2. Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834)

Ağa Muhammed Han’ın Kaçar Devleti’nin temellerini atmasının ardından, İran uluslararası mücadelelerin odağı haline gelmiş ve önemli kayıplar yaşamıştır. İngiltere ve Fransa’nın Hindistan’daki egemenlik çabaları, geçiş güzergahındaki İran topraklarını bir mücadele alanı haline getirmiş ve Kaçar hükümdarları bu mücadelede etkisiz kalmışlardır. Ayrıca, Kaçar hükümdarlarının çevresindeki bilgisiz devlet adamları, İngiltere, Rusya ve Fransa’nın sömürgeci faaliyetlerine karşı etkili bir politika izlenmesini engelleyerek İran’ı dış müdahalelere açık hale getirmiştir (Watson, 1866, 104, 112).

Amcası Ağa Muhammed Han tarafından Kirman, Yezd ve Fars eyaletlerinin yöneticisi olarak atanan Feth Ali Han, amcasının ölümüyle Tahran’a gelmiştir. Burada çeşitli etkinliklere katılan Feth Ali Han, Ağa Muhammed Han’ın çocuğu olmaması sebebiyle, onun mirasçısı olarak Nevruz Bayramı döneminde Kaçarların başına geçmiştir (H. 1212/M. 1797) (Watson, 1866, 104, 112; Kâdyânî, 1376, 579, 580).

Feth Ali Şah, öncelikle 1801’de Horasan Hanlarını kendine bağlayarak hükümdarlığını güçlendirmiş ve ardından İngiltere, Fransa ve Rusya arasında denge politikaları geliştirerek ayakta kalmaya çalışmıştır. Feth Ali Şah, 1801’de İngiltere ve İran arasında yapılan anlaşma ile Afganların İngiliz hâkimiyetinde bulunan İran topraklarına saldırmasını engellemeyi ve karşılığında İngilizlerden askeri yardım almayı planlamıştı. Ancak, bu esnada Ruslarla Gürcistan için mücadeleye giren Şah, zor duruma düşmüş ve İngilizlerden yardım istemiştir. O dönemde Napolyon tehdidine karşı Ruslarla iş birliği yapan İngilizler, İran’ın bu teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine İran, Fransa’ya yönelmiş ve İngilizlerle yapılan anlaşmayı bozmuştur. Sonrasında, İngiliz temsilci Sir John Malcom’un etkisiyle İngiltere ve İran tekrar anlaşmaya varmış ve Fransızlar İran topraklarından çıkarılmıştır (Yazıcı, 2008, 451).

Bu süreçte, 1807 yılında Rusya ve Fransa arasında Tilsit Anlaşması gerçekleşmiş ve bu anlaşma İran’ı daha da zor bir duruma sokmuştur. Fransızlar artık İran ordusunu eğitmeyecek ve kısmen Ruslarla iş birliği içinde olacak-

lardı (Karadeniz, 2004, 87). İran'ın sergilediği denge politikası nedeniyle güveni sarsılan Napolyon, Ruslarla yakınlaşmayı tercih etmişti. Ancak Fransa, İran ile sağlanacak iyi ilişkilerin daima kendi lehine olacağına da farkındaydı (Algar, 1970, 276, 277).

İngilizlerle bir anlaşma hazırlığındayken Aras civarında Rusların saldırısına uğrayan İran ordusu (Yazıcı, 2008, 451), Ruslarla 1813'te Gülistan 1828'de de Türkmençay Anlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmalarla birlikte İran sadece bugünkü sınırlarına çekilmekle kalmamış, onlara Hazar Denizi'nde Ruslardan başka bir ülkenin donanma bulunduramayacağı sözünü ve kendi iç işlerine müdahale hakkını vermiştir (Bala, 1977, 36; Çay, 2009, 2). Bu anlaşmalar sonucunda Rusların elde ettiği ayrıcalıklar, İran'daki yabancıların ekonomik ve siyasi etkisini artırmıştır. Bu durum, kötüye giden İran ekonomisini daha da zora sokmuştur (Şemîm, 1387, 117).

Uygulanan denge politikaları ve verilen tavizler sonucunda İran hem kuzeyden hem de güneyden ciddi tehdit altında girmişti. İran, büyük devletlerle başa çıkamayacağı için doğal olarak kendine bir müttefik arayışına girdi. Zira diğer büyük devletler İran'ın sonunu hazırlayabilecek çeşitli riskleri içermektedir (Süleymanov, 2014, 3, 4).

4. 3. Muhammed Şah Dönemi (1834-1848)

Feth Ali Şah, Eylül 1834'ün (1250 Cemaziyelevvel) başlarında Tahran'dan Şiraz'a doğru hareket etmişti. Ancak 23 Ekim 1834 (19 Cemaziyelsani 1250) tarihinde öğleyin vefat etti (Bâybürdî, 1349, 66; Curzon, 1892, 48). Feth Ali Şah'ın vefatıyla birlikte, ülkenin çeşitli yerlerinde yönetici olan birçok şehzade tahta oturmak için harekete geçti. Ancak bu şehzadelerden sadece Muhammed Şah, İran tahtına oturmayı başarabildi (Markham, 1367, 118). O, babası Herat seferinde vefat ettiğinde, dedesi Feth Ali Şah'ın emriyle veliyaht ilan edilmiş ve Azerbaycan yöneticiliği görevine getirilmişti. Feth Ali Şah'ın ölümüyle birlikte, 8 Kasım 1834'te Tebriz'de tahta çıktı (Özgüdenli, 2008, C. 30, 571). Feth Ali Şah'ın oğulları, Muhammed Şah'ın başa geçmesinden memnun olmadıkları için tahta oturma arzusuyla harekete geçtiler. Ancak önce birbirleriyle mücadele etmeye başladılar. Bu süreçte, şehzadelerden savaş taraftarı olmayanlar ve ilimle uğraşanlar İran'ı terk ederek başka ülkelere sığındılar (Bâybürdî, 1349, 67).

Muhammed Şah, tahta geçtikten sonra ilk olarak Kabil ve Kandahar'a saldırdı ve Afgan kabilelerini itaate zorladı (Bala, 1977, 37). Dört yıl süren saltanatı boyunca Muhammed Şah, ulema ile olan ilişkileri hariç, İran'ın yönetiminde önemli bir değişiklik sağlayamadı. Onun hedeflerinden biri, Hindistan'a giden yolda stratejik öneme sahip olan Herat'ı İran topraklarına katmaktı. Bu amaçla, 1836'da Herat'a saldırdı (Hambly, 2007, 169). Aslında, Herat kısmen İran toprağı olmasına rağmen, İran-Afganistan mücadeleleri sırasında İngilizlerin kontrolüne geçmişti. Ancak, İran'ın burayı kendi top-

raklarına katma fırsatı olmamıştır. Tarihi ve kültürel bağları bulunan Herat'ı kaybetmek istemeyen Kaçarlar, İngiltere engeline takılarak bir türlü başarılı olamamışlardır (Karadeniz, 2004, 155). Çünkü İngilizler Afganistan'ı, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge olarak görüyordu ve bu bölgenin tehlikeye düşmesini istemiyordu. Bu sebeplerle ve İngilizlerin çeşitli baskıları sonucunda İran, Herat kuşatmasını terk etmek zorunda kalmıştır (Özgüdenli, 2008, C. 30, 571).

Feth Ali Şah'ın İngiltere yanlısı bir politika izlemesinin ardından, Muhammed Şah'ın Rus yanlısı politikası, İngilizleri endişelendirmiştir. Bu nedenle Muhammed Şah döneminde İngilizler, bölgedeki etkilerini tamamen kaybetmemek adına büyük çaba sarf etmişlerdir (Sykes, 1915, 429).

Bu dönemde İran ile Osmanlı Devleti arasında birtakım sınır meseleleri de gündeme gelmiştir. Bu meselelerin çözümü için 1847'de Ruslar ve İngilizlerin de yer aldığı bir komisyon eşliğinde II. Erzurum Antlaşması imzalanmıştır (Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, 2010, 76-80). Yine bu dönemde, Şiilerin Vahhabilerce katledilmesi meselesi Osmanlı-İran ilişkilerini gerse de taraflar arasında herhangi bir savaşa sebep olmamıştır. Netice olarak Muhammed Şah dönemi daha çok İran ile Avrupa arasında siyasi ve ticari ilişkilerin kurulduğu, İngiltere'nin Ruslarla güç mücadelesine girdiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu süreçte, İran Batı'ya açılmayı başarmış ve modernleşme konusunda zemin hazırlanmıştır (Özgüdenli, 2008, C. 30, 571).

4. 4. Nasırüddin Şah Dönemi (1848-1896)

Muhammed Şah, 5 Eylül 1848 (6 Şevval 1264) tarihinde Tecriş'in batısındaki Muhammediye Sarayı'nda vefat etti (Özgüdenli, 2008, C. 30, 571). Vefatı sırasında Tebriz'de bulunan veliaht Nasırüddin Mirza, Mirza Taki Han'ın himayesi altında Tebriz'de tahta geçti. Horasan'da yaşanan ayaklanmalar nedeniyle endişe duyan Mirza Taki Han, güvenlik için Azerbaycan'daki askerleri topladı ve Nasırüddin Mirza'yı bir an önce tahta çıkardı. Daha sonra Ruslar ve İngilizlerin harekete geçtiğini öğrenen yeni Şah, hızla başkent Tahran'a giderek 22 Zilkade 1264 (20 Ekim 1848) tarihinde şahlık tacını giydi (Şemîm, 1387, 143).

Nasırüddin Şah, henüz on altı yaşında olmasına rağmen zihinsel olarak son derece olgun ve kararlı bir hükümdardı. Tahta geçtiği ilk günlerde, kendisine yardım eden Mirza Taki Han'ı (Emir Kebir) Tebriz'deki sadaret makamına atadı. İran ordusuna büyük katkıları olan Taki Han (Watson, 1866, 364, 365), ülkedeki karışıklıkları ve isyanları bastırarak merkezi otoriteyi güçlendirdi. Ancak bu durumdan rahatsız olan İngilizler ve Ruslar, Taki Han'ı önce görevden aldılar, ardından ise onu öldürttüler. Onun yerine Mirza Aka Han getirildi ancak Nasırüddin Şah, 1858'de onu da görevden aldı ve devlet işlerini kendi kontrolü altına alarak bir dizi reformlar gerçekleştirdi (Pîra ve Özgüdenli, 2008, 405). Fakat Taki Han'ın (Emir Kebir) 1851'deki ölümünden

sonra Nasirüddin Şah'ın yönetim stratejisi değişti ve otoriter bir yapıya dönüştü (Sarıkcıoğlu, 2013, 398).

Nasirüddin Şah, çeşitli alanlarda yenilikçi ve hayırsever birçok projeye imza attı. Bu projeler şunlardır: Tahran'da bir darülfünun medresesi, postane, darphane, telgrafhane ve ilmi eserlerin yayınlanması için altyapı oluşturulması; hastaneler ve eczanelerin kurulması; Meşhed-i Mukaddes'teki türbenin bakımı; buharlı endüstriyel fabrikaların kurulması; gaz lambası üretimi, top dökümhanesi ve buharlı sanayi ile silah üretimi gibi savunma sanayi projelerinin başlatılması; mermi fabrikalarının kurulması; polis teşkilatının yeniden yapılandırılması; sınırlarda kalelerin inşası ve güvenliği sağlamak amacıyla karakolların kurulması; yeni bir ordu düzeninin oluşturulması; dokümacılık alanında yeniliklerin yapılması; Mecmu'ül Sanayi binasının açılması; yeni yolların yapılması; bazı madenlerin keşfedilmesi; devlet meclis şurasının kurulması ve ilim şurasının oluşturulması; ayrıca, gazete yayıncılığının başlatılması gibi bir dizi yenilik gerçekleştirilmiştir (Kîrmânî, 1357, 128).

Şah'ın dini liderlerle olan yakın ilişkileri, diğer saray görevlilerini rahatsız etmişti. Din adamları ise Şah'ın reformist tutumundan rahatsızlık duyuyor, mevcut reformları Batı'nın İslam'a karşı bir saldırısı olarak görüyordu. Bu nedenle, din adamları zaman zaman yönetimde söz sahibi olmaya çalışıyordu. Bu müdahalelerden bazıları olumlu sonuçlar doğurmuş, özellikle yabancılara tanınan ayrıcalıkların kaldırılması ve milli kaynakların korunması konusunda faydalı olmuştur (Türk, 2017, 394).

İç ve dış etkenlerin tesiriyle İran'da bazı bölgelerde isyanlar patlak verdi. Özellikle İngilizlerin ve Rusların Asya'daki genişleme politikaları İran'a büyük zarar veriyordu. İki güç arasında sıkışan İran, kendisini korumak adına çeşitli imtiyazlar vermeye razı oldu. Ancak bu imtiyazlar ağır mali yükler getirerek ekonomik bağımsızlığın kaybedilmesine yol açtı ve milli kaynakların yabancılara peşkeş çekilmesi, halkın tepkisini daha da artırdı. Bunun yanı sıra, Nasirüddin Şah'ın 1873'ten itibaren Avrupa'ya yaptığı seyahatler ve bu seyahatlerin beraberinde getirdiği mali yük, ülkeyi içinden çıkılmaz bir duruma sürükledi (İşimtekin, 2010, 173-175).

19. asır boyunca Rusya ve İngiltere'nin İran'ı açık pazarı haline getirmesi, İran'ın toplumsal yapısını da etkiledi. Avrupalı devletlere verilen imtiyazlar, ucuz malların İran'a girişi ve alınan borçların farklı amaçlarla kullanılması, bir dizi olumsuz ekonomik sonucu beraberinde getirdi. Bu durum, ilerleyen süreçte İran'daki etnik ve mezhebi ayrılıkların göz ardı edilmesine ve halkın Şah'a karşı isyan etmesine neden oldu (Uncu, 2016, 48).

Nasirüddin Şah, neredeyse yarım yüzyıl boyunca tahtta kalmıştı. Sene-yi devriye törenlerinin başlamasından önce, geleneksel olarak sadrazamı ve birkaç saray görevlisiyle birlikte, Hz. Şehzade Abdülazim'in kabrini ziyaret etmek üzere 30 Nisan 1896/17 Zilkade 1313 tarihinde Rey şehrine geldi. Halkın

sorunlarını dinlemek amacıyla onları huzurunda kabul etmek istedi. Ancak Şah, ziyaretgâha girdiği sırada Mirza Rızâ-yi Kirmanî adlı bir kişi tarafından aniden ve hiç kimsenin anlayamadığı bir şekilde öldürüldü. Kirmanî çabucak yakalandı ve zindana atıldı, ardından ise idam edildi (Şemîm, 1387, 184).

Nasrüddin Şah döneminde, iç ve dış ilişkilerde önemli gelişmeler yaşandı. Özellikle Osmanlı Devleti ile ortaya çıkan sınır sorunları barışçıl yollarla çözülmeye çalışıldı (Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, 2010, 158-161). Ayrıca İran'ın Avrupa ile yakın ilişkileri, Avrupa'nın İran üzerindeki etkisini artırdı ve bu durum İran'da meşrutiyet hareketine zemin hazırladı (Pîra ve Özgüdenli, 2008, 406; Musâhib, 1381, C. 2, 1984).

4. 5. Muzafferüddin Şah Dönemi (1896-1907)

Nasrüddin Şah'ın oğlu Muzafferüddin, babasının hükümdarlığı döneminde Azerbaycan Valisi olarak görev yapıyordu. Babasının ölümünden sonra, Rus ve İngiliz elçilerle birlikte Tahran'a gelerek (Kâdyânî, 1376, 706) 8 Haziran 1896'da tahta çıktı (Özcan, 2008, 420). Muzafferüddin, Tebriz'de vali olarak görev yaptığı sırada, kardeşlerinin kendisine muhalefet edeceğinden endişe ettiği için babasının ölüm haberini Tahran'a ulaşana kadar kimseye duyurmadı (Garthwaite, 2018, 192).

Onun hakkındaki genel görüş, uzun bir bekleyişin ardından iktidara geçen şahın zayıf ve uyuşuk bir karakteri olduğu idi (Kâdyânî, 1376, 706). O, her ne kadar başlangıçta ülke içinde birtakım reformlara yönelmiş olsa da bir süre sonra bu konudaki fikrini değiştirmiştir. Aynı zamanda, Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetin artmasıyla hangi tarafı tercih edeceği konusunda da kararsız kalmıştır (Garthwaite, 2018, 192).

Muzafferüddin Şah dönemi, sadece İran'da değil, tüm İslam dünyasında sömürgeci devletlerin baskısının hissedildiği bir dönem olarak tanımlanabilir. İran, bir yandan Rusya ve İngiltere'nin siyaseti arasında denge sağlamaya çalışırken diğer yandan iç meselelerle uğraşmaktaydı. Ancak Şah, bu problemlerle başa çıkabilecek durumda değildi ve sağlığı da bozulmuştu (Özcan, 2008, 420). Bu nedenle 1902-1905 yılları arasında tedavi amacıyla üç kez Avrupa'ya seyahat etti. Hükümet, bu seyahatlerin masraflarını karşılamak için Rusya'dan borç almak zorunda kaldı. Ancak bu borçlar karşılığında Ruslara bazı ekonomik tavizler verildi. Onun döneminde hanedan üyelerinin israfı, halkın yöneticilerden memnun olmaması ve Avrupa'nın İran gümrüğü ile ekonomisi üzerindeki hâkimiyeti, özellikle İranlı tüccarları kızdırdı. Bu durum, ülke içinde bir nevi krize yol açtı. Böylece yönetsel anlamda köklü değişikliklere gidilme kararı alındı. Yoğun talepler karşısında daha fazla direnemeyen Muzafferüddin Şah, ölüm döşegindeyken meclis anayasa taslağını imzalamak zorunda kaldı. Ek maddeler ise halef Muhammed Ali Şah tarafından imzalandı (Ekim 1907) ve böylece Meşrutî yönetim devreye girdi (Garthwaite, 2018, 193; Curtis ve Hooglund, 2008, 25).

Muzafferüddin Şah, Kanun-ı Esasi'yi imzaladıktan kısa bir süre sonra sağlık durumu kötüleşerek ve 9 Ocak 1907'de gece yarısı yaşamını yitirdi (Şemîm, 1387, 451; Özcan, 2008, 421).

4. 6. Muhammed Ali Şah Dönemi (1907-1909)

Muzafferüddin Şah'ın oğlu Muhammed Ali Şah, 21 Haziran 1872'de Tebriz'de doğdu. On yaşında iken "İ'tidâdüs Saltana" unvanını aldı ve yirmi yaşında Azerbaycan kumandanı olarak göreve başladı. İlerleyen süreçte Muzafferüddin Şah tarafından veliht olarak tayin edilerek, babasının yokluğunda saltanat vekili sıfatıyla görevine devam etti. Babasının vefatıyla beraber 9 Ocak 1907 tarihinde tahta oturan Muhammed Ali Şah, o dönemden sonra hem karmaşık iç meselelerle hem de İngilizlerle Rusların siyasi rekabetleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır (Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", 502, 503).

Muhammed Ali Şah, babasının ilan ettiği meşrutiyet fermanına sadık kalacağına dair yemin etmesine rağmen, meşrutiyet karşıtları tarafından istibdat yönetimine geri dönüşün umut ışığı olarak görülüyordu (Karadeniz, 2004, 289, 290).

Muhammed Ali Şah, İngiliz-Rus rekabetinde Rusların yanında yer almıştı ve taraflar arasında 31 Ağustos 1907'de yapılan anlaşmayla (Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", 503) İran iki kısım halinde taksim edildi. Bu taksimat sonucunda, İran, Rus ve Afgan sınırlarının birleştiği kuzeydoğu bölgesinden İsfahan ve Kirmanşah'a doğru uzanan İran toprakları Rus nüfuzu altında kalan bölgeyi; kuzeydoğudan Kirman'a ve oradan da Bender Abbas'a uzanan hattın doğusundaki bölge ise İngiliz nüfuzu altında kalan bölgeyi içeriyordu. Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Esterabad, Horasan ve Irak-ı Acem gibi Rus mıntikasına yakın ve nüfusça yoğun bölgeler Rusların kontrolüne bırakılmıştı. İngilizler ise Hint deniz yollarının güvenliği açısından önemli olan bölgelere hâkim olmuştu (Şevket, 2017, 93).

Muhammed Ali Şah döneminde Şura-yi Meclis-i Millî üyeleri, yabancıların İran devlet dairelerinden çekilmelerini, dışarıdan borç para alınmamasını ve yeni rejimin tüm her yerde uygulanmasını talep ettiler (Karadeniz, 2014, 290). Ancak yeni hükümdar, 1907 Ekim'inde ek anayasaya onay verse de meşrutiyet yanlısı değildi. Bazı devlet adamlarının sadrazamlığa getirilmesi halk arasında kargaşalara neden oldu ve bu durum sadrazamın öldürülmesine yol açtı. Bu karmaşada Şah'a yönelik bir suikast girişimi başarısız olunca, Muhammed Ali Şah (Garthwaite, 2018, 196) 23 Haziran 1908'de meclise top ateşi açtırdı. Bunun ardından muhalefetin ve milliyetçi cephenin tanınmış isimlerinden bazıları tutuklandı, bazıları ise öldürüldü. Şah birkaç gün sonra meclisi feshederek anayasayı askıya aldı. Ancak bu eylem durumu daha da kötüleştirdi. Tebriz'de başlayan ayaklanmalar kısa sürede ülke geneline yayıldı ve muhalifler Tahran'a girdi. Şah, Rus sefaret binasına kaçarak canını kurtarabildi ve daha sonra oğlu Ahmed Mirza adına tahttan feragat etti (Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", 503).

4. 7. Ahmed Şah Dönemi (1909-1925)

Muhammed Ali Şah'ın hükümdarlığı döneminde İran hem İngilizler hem de Ruslar tarafından işgal edilmişti. Ayrıca bu dönemde iç müdahaleler de doruğa ulaşmıştı. Bu zorlu süreçte Tahran'ın meşrutiyetçilerin eline geçmesiyle Muhammed Ali Şah, canını Rus Sefaretine sığınarak kurtarabildi. Bu aşamada birinci meclisin üyeleri, komutanlar, şehzadeler, ayanlar, esnaf ve tüccarlar gibi çeşitli kesimlerden oluşan geçici meclis, Muhammed Ali Şah'ı resmen tahttan indirdiler (Karadeniz, 2014, 309, 310).

1909'da Ahmed Şah, saltanat meclisi tarafından Muhammed Ali Şah'ın yerine tahta oturtuldu (Musâhib, 1381, C 1, 64). Ahmed Şah henüz genç yaşta olduğu için kendisine naibler atandı ve "Şura-yı Müdüriyet" adlı bir heyet kurularak geçici bir hükümet oluşturuldu. Bu hükümet ülkenin yönetimine el konuldu (Karadeniz, 2014, 310).

Ahmed Şah'ın tahta geçmesinden birkaç sene sonra Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. İran, tarafsız kalmayı planladıysa da İngiltere ve Rusya'nın baskısı sebebiyle bunu başaramadı. Ayrıca İngiltere ve Rusya, İran'ı işgal etmeyi meşrulaştırmak için de çeşitli girişimlerde bulundular (Garthwaite, 2018, 197).

1907'deki İngiliz-Rus anlaşmasıyla Avrupa siyaseti farklı bir döneme girdi ve İran, İngiltere ve Rusya arasında bölünerek bağımsızlığını yitirdi. İngilizlerin Hindistan yollarının güvenliğini sağlama ve Almanya'nın yayılmacı politikasına karşı bir güvenlik önlemi alma amacıyla yapılan bu anlaşma, sonrasında patlak veren Birinci Dünya Savaşı ve Rusya'nın savaşta yenilmesiyle, İran'ın tamamen İngiliz hakimiyetine girmesine sebep oldu. Özellikle İran'ın petrol rezervlerinin sömürülmesi konusu, uzun bir süre boyunca İngilizlerin gündemini meşgul etti (Atuk, 2018, 100, 101).

Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında İranlılar birçok problemle karşı karşıya kalmıştı. Memleketteki başıboşluk, iaşe sıkıntısı, hastalıklar vb. durumlar İran'ı oldukça zora sokmuştu. Bunlara ilaveten bir de otorite problemleri baş gösterdi. Gilan'da Mirza Küçük Han liderliğindeki Cengeliler Hareketi, bölgenin kontrolünü ele geçirdi. 1920'de Hıyabani liderliğinde Tebriz Özerk Cumhuriyeti ilan edildi ancak daha sonra Kazak Tugayı tarafından merkezi hükümetin kontrolü yeniden sağlandı. Fakat Seyyid Ziyaeddin Tabataba ve Kazak Tugayı komutanı Rıza Han'ın Şubat 1921'deki darbesiyle Kaçar Hanedanı dönemi fiilen sona erdi. 1925'te Rıza Han'ın meclis tarafından Şah olarak seçilmesi ve 1926'da tahta çıkmasıyla birlikte Kaçar Hanedanı resmen sona ermiş oldu (Garthwaite, 2018, 198).

Sonuç

Türk tarihinde belirgin ve önemli bir rolü olan Kaçarlar tarihsel süreç içerisinde hem İran'da hem de Anadolu'da etkili olmuşlardır. Kaçarların mil-

liyete ve kökeni üzerine farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bazı tarihçiler Kaçarları Moğol soyuna bağlamaya çalışsa da genel kanı olarak Türk kökenli oldukları vurgulanmıştır. Kaçar aşiretinin, çeşitli yönetimler altında İran'ın farklı bölgelerine yerleştirilerek stratejik bir konumda tutuldukları ve bu sayede devletin güvenliğinde önemli bir role sahip oldukları göze çarpmaktadır.

Kaçarların İran tarihindeki önemi, 1796 ile 1925 yılları arasındaki dönemde belirginleşmiştir. Bu süre zarfında Kaçarlar, İran'da siyasi bir yapılanma içinde devletleşerek hüküm sürmüş, ülkede çeşitli siyasi ve kültürel değişimlere öncülük etmişlerdir. Ancak bu süreçte iç ve dış etkenler, Kaçar Devleti'nin devamlılığı üzerinde belirleyici olmuştur. Büyük bir coğrafyaya ve farklı etnik gruplara hâkim olan Kaçarlar, zaman zaman içeride ve dışarıda otoritelerini koruma konusunda zorluklar yaşamışlardır. Bu durum, onların siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarına yönelik bir tehdit oluşturmuştur.

Merkezi yönetimin otoritesini kaybetmesi, halka adaletli bir gelir temin edilememesi ve mevcut yeraltı kaynaklarının değerlendirilememesi, İran'da çeşitli iç ve dış problemlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bunların başında emperyal güçlere verilen imtiyazlar gelir. Söz konusu imtiyazlar İran'ı ekonomik olarak sömürmekle beraber, zamanla devletin bütünlüğünü de tehdit eder hale gelmiştir. Süreç içerisinde İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki emelleri, bölgenin taraflar arasında taksim edilmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece İran, İngilizlerle Ruslar arasında bir çekişme sahasına dönüşmüştür.

İran'ın modernleşme çabaları, Kaçar Hanedanı döneminde önemli bir ivme kazanmıştır. Özellikle askeri alanda Batı etkisi altında kalan İran, bu süreçte yeni yönetim sistemlerini benimsemeye çalışmış ancak bu durum toplumda birtakım karışıklık ve direnişlere neden olmuştur. Ayrıca, Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki artan nüfuzu da İran'ın iç ve dış politikalarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Özellikle Kaçar İran'ının bu iki devletin siyasi çıkarlarının etkisinde şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda yabancılara verilen imtiyazlar, bunun beraberinde getirdiği ekonomik sorunlar ve otorite problemleri İran içinde çeşitli fraksiyonların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid. (1970), "An Introduction to the History of Freemasonry in Iran", Vol. 6. No. 3. *Middle Eastern Studies*. 276-296.
- Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri. (2010). Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 111.
- Arunova, M. R., Eşrefyan, K. Z. (BTY). *Devlet-i Nâdir Şâh-i Afşâr*. Farsçaya terc. Hamid Emin. Tahran: Şebgir Neşriyat.
- Atuk, M. Volkan. (2018). "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti"; C. 15., S. 57. *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 99 – 109.
- Azer, Sa'ân. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Bala, Mirza. (1977). "Kaçar". *İslam Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: MEB Yayınları. 33-38.
- Bâybürdî, Hüseyin. (1349). *Târîh-i Penâhendegân-i Îrân*. Tahran: Vâhid Neşriyât.
- Curtis, Gelell E. and Hooglund, Eric. (2008). *Iran: A Country Study*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. USA.
- Curzon, George Nathaniel M. P. (1892). *Persia and the Persian Questions*. C. 2. London: Longmans, Green, and Co.
- Çay, Abdulhaluk Mehmet. (2009). "Türkiye Dışı Türk Tarihi-Kaçarlar (1779-1925)", Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Esterâbâdî, Mirzâ Mehdî Hân. (1394). *Dürre-i Nâdirî: Târîh-i Asr-i Nâdir Şâh*. İsfahan: Naşir-i Çapî: Vezaret-i Ferheng ve Amuzeş-i Âlî Neşriyat, Naşir-i Dicitâlî: Merkez-i Tahkikat-i Rayane-yi Kaimiye.
- Esterâbâdî, Muhammed Mehdi bin Muhammed Nâsir. (1394). *Târîh-i Cihângûşâ-yi Nâdirî*. Kaşmer: İntişarat-i Âlem-i Efruz.
- Fraylıç, Raulig. (2008). *Türkmen Aşiretleri*. Ter. Çiğdem Önal, Ankara: Aşina Kitaplar.
- Furuği: Muhammed Ali. (1926). *Büyük İran Tarihi*. Terc. Bıyıkhoğullarından Ömer Halis. İstanbul: Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye T'elim ve Terbiye Dairesi.
- Garthwaite, Gene R. (2018). *İran Tarihi*. Terc. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Güngör, Erol. (1997). *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hambly, Gavin R.G. (2007). "Agha Muhammad Khan And The Establishment of The Qajar Dynasty", *The Cambridge History Of Iran*. Vol. 7. UK: Cambridge University Press.
- Hambly, Gavin R.G. (2007). "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah". *The Cambridge History of Iran*. Vol. 7. UK: Cambridge University Press.
- Hanway, Jonas. (1365). *Zendeği-yi Nâdirî Şâh*. Farsçaya terc. İsmail Devletşahi. Tahran: Şirket-i İntişarat-i İlmî ve Ferhengî.

- İşimtekin, Soner. (2010). “Nâsırüddin Şâh Kâcâr’ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları”, Ankara: *Nüşa*. S. 31. YIL 10. 173-190.
- Kâdyânî, Abbâs. (1376). *Ferheng-i Feşorde-yi Târih-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*. Tahran: Câvidân-i Hired Neşriyyât.
- Karadeniz, Yılmaz. (2004). *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kirmânî, Nâzımü’l İslâm. (1357). *Târih-i Bidâri-yi Îrâniyân*. C. 1. Tahran: İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i Îrân; Âgâh ve Levh.
- Lockhart, L. (1938). *Nadir Shah*, London: Luzac and Co.
- Malcom, John. (1829). *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*. Vol. 2. London: Murray Collection.
- Markham, Celement. (1367). *Târih-i Îrân der Devre-yi Kâcâr*, Farsçaya trc. Mîrzâ Rahîm Ferzâne, Ferheng-i Îrân Neşriyyât.
- Mervî, Muhammed Kâzım. (1364). *Alâm-ı Ara-yi Nâdiri*, C. I-II-III. İsfahan: Nakş-i Cihân Neşriyyat.
- Musâhib, Gulâmhüseyin. (1381), “Ahmed Şah Kacar”. C. I. *Dâiretü’l Maârif-i Fârsî*. Tahran: Emîr-i Kebîr Neşriyyât.
- Musâhib, Gulâmhüseyin. (1381), “Kâcâriyye”, *Dâiretü’l Maârif-i Fârsî*, C. II. Tahran: Emîr-i Kebîr Neşriyyât.
- Nasırüddin Şah’ın Avrupa seyahati ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Nâsırüddin Şâh Kâcâr, *Sefernâme-yi Nâsırüddin Şâh be Freng*, Meşâl-Gâzel Neşriyyât, yyy., 1362 h.ş.
- Özcan, Azmi. (2008). “Muzafferüddin Şah”, *DİA*, C. 31. İstanbul: TDV Yayınları. 420-421.
- Özgüdenli, Osman Gazi. (2008). “Muhammed Ali Şah”. *DİA*, C. 30. İstanbul: TDV Yayınları. 502-503.
- Özgüdenli, Osman Gazi. (2008). “Muhammed Şah”. *DİA*, C. 30. İstanbul: TDV Yayınları. 571-572.
- Perry, J. R. “Āgā Moḥammad Khan Qājār”. *Encyclopedia Iranica*. <http://www.iranica-online.org/articles/aga-mohammad-khan> (Çevrimiçi: 25. 4. 2024).
- Pîrâ, Suâd., Özgüdenli, Osman Gazi. (2008). “Nâsırüddin Şah”. *DİA*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları. 405-406.
- Sarıçioğlu, Melike. (2013). “İran’da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi’nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa’ya Verilen İmtiyazlar”. *History Studies*. Vol. 5. Issue 2. A Tribute to Prof. Dr. Halil İNALCIK. 397-410.
- Soofizadeh, Abdolvahid. (2007). “Kaçar Hanedanı’nın Menşei ve İran’da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Donemi”. *Türk Tarihine Dair Yazılar (Dede Korkut’un İzinde 30 Yıl, Prof. Dr. Üçler Bulduka Armağan)*. Ankara: Gece Kitaplığı. 51-64.

- Süleymanov, Mehman. (2014). *Gülüstan Müqaviləsi*. C. 2. Bakı: Elm və Təhsil Neşriyat.
- Sümer, Faruk. (1992). *Oğuzlar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, Faruk. (2008). “Ağa Muhammed Şah”. *DİA*. C. I. İstanbul: TDV Yayınları. 455-456.
- Sümer, Faruk. (2008). “Kaçarlar”. *DİA*, C. 24. İstanbul: TDV Yayınları. 51-54.
- Sykes, P. M. (1915). *A History of Persia*. Vol. 2. London: Macmillan and CO., Limited.
- Şemîm, Ali Asgar. (1387). *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*. Tahran: Behzâd Neşriyât.
- Şevket, Fahreddin. (2017). *Îrân*. Haz. Derya Örs, Ankara: TTK Yayınları.
- Türk, İbrahim Caner., Yiğit, Duygu. (2017). “Nasıreddin Şah Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi”. C. 4. S. 12. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 12-18.
- Uncu, Cem. (2016). “İrân'daki Son Türk İktidarı (Kaçar Hanedanı) Üzerine Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme”. *The 1st International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2016)*. October, 14 – 16, 2016, Barcelona-SPAIN. 41-54.
- Watson, Robert Grant. (1866). *History of Persia: from The Beginning of The Nineteenth Century to The Year 1858*. London: Smith, Elder And Co.
- Yazıcı, Tahsin. (2008). “Feth Ali Şah”, *DİA*. C. XII. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldırım, Alper. (2019). *Siyasî ve Mezhebî Açından Osmanlı-İran İlişkileri*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Bölüm 20

DARBOĞAZ ÇEŞMESİ'NDEKİ FİGÜRLÜ KOMPOZİSYON ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

Türkan ACAR¹

¹ Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. turkan.acar@usak.edu.tr Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4357-8411>.

Darboğaz Çeşmesi, Uşak ilinin merkez köylerinden biri olan Ulucak Köyü'ndedir. Köy, il merkezine yaklaşık 45 km mesafede, Uşak-İzmir karayolunun 5 km kuzeyinde, Çatal Tep'e'nin yamacına konumlanmıştır. Kullanıcılar tarafından çeşitli müdahalelerle özgünlüğünü kaybetmeye başlayan Darboğaz Çeşmesi, tek cepheli ve bağımsız çeşmeler tipindedir¹. Ana cephenin ortasına çimento içerikli sıva ile mermer blok bir taş yerleştirilmiştir². Bu taş üzerine dini içerikli yazılar, insan ve yılan figürleri, ay-yıldız motifi ile meyveli bir ağaç motifi işlenmiştir. Lülenin üst kısmında yer alan ağaç motifi kompozisyonun ortasındadır. Birbirine dolanmış iki yılan figürü, ağacının sağından başlayıp üst tarafından dolanarak insan figürüne yönelmiştir. Ağacın solunda yer alan erkek figürü, çekik badem gözlüdür. Ağzı, açık şekildedir. Başında takke tarzında bir başlık yer almaktadır. Başlık enlemesini bir, dikine üç silme ile sekiz bölüme ayrılmıştır. Profilden betimlenen figürde saç ve sakal belirtilmemiştir. Figür hemen lülenin üst kısmında yer alan ağaç ve yılan ile bir kompozisyon oluşturmuş, bu bölümün üst kısmına da ay-yıldız motifi, kitabe panosunun içinde Arapça harflerle "Kelime-i Tevhit", alt kısmında da "Besmele", "Maşallah" ve tarih yazılmıştır³. Mermer blok taş üzerindeki süsleme öğeleri ve yazılar kabartma tekniğinde verilmiştir. Kare şeklindeki kitabe panosunun üst kısmında da bir balık figürü yer almaktadır. Sola dökük şekilde verilen balık figürü, profilden ve alçak kabartma tekniğindedir. Yüzgeçleri kuşkanadı gibi abartılı olarak büyük işlenmiştir. Ağız ve göz belirgindir. Gövdesinin ortasında ve yüzgeçlerde dikdörtgene yakın birer çökertme bulunmaktadır. Kuyruk iki bölümlüdür. Çeşme kitabesine göre H 1248/M 1832-33 yılına tarihlenmektedir.

1 Çeşmenin detayları için bkz. Acar, 2018a: 166, 168, 170, Tablo 1.

2 Devşirme bir malzeme olan bu taş, aslında Lidya dönemi bir mezar stelidir. Üçgen alınlıklı stel sonradan tıraşlanarak üzerine bugün mevcut bezeme ve yazılar yapılmış ve bu çeşmede yeniden kullanılmıştır. Lidya dönemi mezar stellerinde bu tarzda insan, balık, yılan ve ağaç figürlerinin bir araya geldiği kompozisyonlarından oluşan bir sahne bulunmamaktadır. Uşak Arkeoloji Müzesi arkeologlarından Sayın Muradiye Küçükcan Lidya dönemi mezar stelleri ile ilgili bir doktora tezi hazırlamaktadır. Sayın Küçükcan'a, Lidya dönemi mezar stelleri hakkında verdiği bilgiler için teşekkür ederim. Hellenistik ve Roma dönemi üçgen alınlıklı mezar stelleri ve bu stellerdeki bezemeler için bkz. Aydın, 2020: 5-9, Res. 1, 3, 5-7, 23, 25-27; Aytakin, 2017: 30, 32, Res. 1-2; Dinç-Küçükcan, 2019: 109, Fig. 9; Sonkaya, 2019: 64-73, 364, Çiz. 1-2; Res. 5-6, 15-17, 22, 26, 28, 37, 44, 51, 58, 61-64; Yıldırım, 2021: 9-11, Lev. 3, 5-6, 10, 12.

3 Yazılar oldukça kötü bir işçilikle yazılmıştır. Kitabe panosundaki Kelime-i Tevhit'te -muhtemelen unutulduğu için- "Resul" kelimesi olması gereken kelimedden sonra değil bir alt satırda verilmiştir. Bazı kelimeler de okunamayacak kadar kötü durumdadır.

Fotoğraf ve Çizim. Ulucak Köyü Darboğaz Çeşmesi (Çizim ve Fotoğraflar Yazara Aittir).

Darboğaz Çeşmesi'ndeki Motiflerin Simgesel Anlamı

İlk çağlardan modern zamanlara birer gösterge olan semboller, insan zihninin dış dünyayı algılama ve yorumlamasını sağlamaktadır. Araştırmacılar tarafından simge, efsane ve imgenin manevi hayatın özüne ait oldukları; bunları gizlemenin, sakatlamının, geriletmenin mümkün olduğu, ancak asla yok edilemeyeceği öne sürülmektedir (Eliade, 1992: XVIII).

Sembollerin kendisini gösterdiği zihni etkinlik alanları sanat ve edebiyattır. Her toplumun edebiyatında ve sanatında semboller duygu ve düşünce-

lerin birer ifade yöntemi olarak kullanılmıştır (Andı, 1999: 9-10). “İnsanoğlu erken devirlerden beri bazı bitki, su ve hayvanları ölümsüzlük veya gençleştirici sembol olarak algılamış ve mitolojilerinde buna yer vermiştir. Su ile beslenen ve yılan tarafından korunan “hayat ağacı” motifi bunun en güzel örneğidir” (Kılıç-Eser, 2017: 129).

Geçmişten günümüze hayvanların çeşitli özellikleri, simge ya da sembol olarak, hem Türk topluluklarında, hem de pek çok coğrafya ve kültürde kullanılmıştır. Hayvanların genel özelliklerine yüklenen ikonografik anlamlarla doğada görebileğimiz hayvanlar birer sembol haline getirilmiştir.

Genellikle gösteriştenden uzak, sade bir cephe tasarımına sahip olan Uşak çeşmelerinin süsleme programı değerlendirildiğinde⁴; İslam sanatında diğer süsleme türlerine göre daha az kullanılan figürlü süslemenin, Uşak çeşmelerinde de pek tercih edilmediği görülmüştür. Kentteki çeşmelerde kullanılan hayvan betimlemeleri, aslan, boğa⁵, geyik⁶, yılan, balık ve kuş⁷ gibi doğada görebileğimiz hayvanlardır. Bu hayvan figürleri dışında sadece bir çeşmede insan tasvir edilmiştir. Uşak’taki hayvan figürleri genellikle başka figür ya da nesnelere beraber bir kompozisyon oluşturmaktadır. Ancak bu kompozisyonlarda figürler arasında bir mücadele verilmemiştir. Adeta buldukları kompozisyonda simgesel anlamlarıyla doğal yerlerini almış durumdadırlar. Sadece Sivaslı Hacım Köyü’nde yer alan Aslanlı Çeşme’de pençelerinden birinde bir boğa başı ile tasvir edilmiş aslan figürü hayvan mücadele sahnelerinin ilginç bir örneğidir. Aslanın galibiyeti ile biten mücadelenin son sahnesi kompozisyonu oluşturmaktadır⁸.

Darboğaz Çeşmesi’ndeki kompozisyon insan, hayvan ve doğa betimlemeleri olmak üzere üç ana tema içermektedir. Çeşmedeki insan tasviri, ba-

4 Uşak çeşmelerinin plan, mimari ve süsleme özellikleri için bkz. Acar, 2018b: 33-34, Şek. 13-14, Foto. 10-12; Acar, 2018c: 607-640, Acar, 2023a: 137-175; Acar, 2023b: 1061-1075.

5 Aslan ve boğa figürü Sivaslı İlçesi Hacım Köyü’nde yer alan Aslanlı Çeşmedir. Bkz. Acar, 2018b: 33-34, Şek. 13-14, Foto. 10-12; Acar, 2023b: 1061-1075.

6 Geyik figürü merkez köylerden Kayaağıl Köyü Karabol Mahallesi’nin meydanında yer alan dört çeşmeden “Çeşme 2” olarak adlandırdığımız çeşmedir. Köy, Uşak il merkezinin güneybatısında, kent merkezine 15 km uzaklıktadır. Çeşmenin ayna taşındaki figürün gövdesi sağa dönük şekilde profilden verilmiştir. Süsleme alçak kabartma tekniğindedir. Bkz. Acar, 2018a: 165, 168-169, Tablo 1; Acar, 2018c: Foto. 13.

7 Kuş figürü Ulubey ilçesindeki Hasköy Daldırıcı Çeşmesi’nde ayna taşında, lüenin iki yanında yer almaktadır. Uşak’ın güneyinde yer alan Ulubey ilçesi, kent merkezine yaklaşık 30 km uzaklıktadır. Hasköy Köyü Ulubey’in güneydoğusunda, ilçe merkezine yaklaşık 22 km. mesafededir. 25.09.2014-1988 tarih ve karar ile Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescil edilen Daldırıcı Çeşmesi, Hasköy Asar yolu üzerindedir. Kuş figürünün görüldüğü diğer çeşme, Karahallı ilçesinin Karbasan Köyü’ndeki Koca Çeşme’dir. Karahallı ilçesi kent merkezinin yaklaşık 64 km güneydoğusunda, Karbasan Köyü ise Karahallı ilçe merkezinin yaklaşık 6 km güneyindedir. Fevzi Çakmak Mahallesi’ndeki çeşmenin ayna taşında, lüenin iki yanında, alçak kabartma olarak işlenen kuş figürlerine servi, kase, tabanca ve kılıç da eşlik etmektedir. Bkz. Acar, 2017: 144, Çiz. 15-16, Res. 18-20; Acar, 2019: 425-427, Çiz. 15-16, Foto. 14, 18.

8 Acar, 2023b: 1061-1075.

şında başlığı ile profilden verilmiştir. Uzun başlı, tüysüz⁹ ve çekik gözlüdür. Figürün ağzı açıktır¹⁰. Tarih boyunca çeşitli sanat eserlerinde insan, çeşitli tanrıları, bazı inançları, din ile ilgili unsurları ya da burçları simgelemiştir (Mülayim, 1989: 91; Çoruhlu, 1991: 118; Turan, 2014: 52). Simgesel anlamlar yüklenen insan tasviri, İslam dini ile geri planda kalmış ya da çok az kullanılmıştır. Kuran-ı Kerim’de canlı tasvirinin kesin şekilde yasaklandığı bir ayet bulunmamakla birlikte, yaratma ve biçim verme eylemlerinin Allah’a özgü bir özellik olması, Allah’ı taklit sayılmış ve hadislerde bu duruma karşı çeşitli veriler yer almıştır (Karamağralı, 1971: 14; Öney, 1970: 187).

Darboğaz Çeşmesi’nin hayvan figürleri içeren betimlemelerinde ise balık ve yılan bulunmaktadır. Dünya milletlerinin mitolojilerini incelediğimizde hemen hemen hepsinde balıkla ilgili çeşitli mitler bulunmaktadır. Örneğin, Mezopotamya, Hint, Türk mitolojilerinde balık, koruyucu-kurtarıcı, bereket, refah, bolluk (Ögel, 2010: 472- 475; Ögel, 2010: 534-535; Kayalı, 2016: 255-264; Black-Green, 2017: 43; Kaplan, 2021: 131-133), Yunan mitolojisinde insanların günahlarından dolayı balığa dönüşmesi ile cezalandırıcı bir fonksiyon olarak görülmektedir (Grimal, 1997: 415; Kaplan, 2021: 133). Balık, Altay Yaradılış Destanı’nda önemli öğelerden biridir. Türk kozmolojisinde gök gürültüsünü simgelemektedir. Türk toplulukları tarafından altın balık; bereket, bolluk ve talihi simgelemektedir. Bunun dışında evlikte mutluluk ve üreme anlamları ile birlikte, dünyayı taşıyan öge olarak da görülmüştür (Öney, 1968b: 159; Çoruhlu, 2000: 144). Yunan mitolojisindeki cezalandırıcı rolünün benzer bir hikayesi Kur’an-ı Kerim’de Hz. Yunus (a.s.) ile ilgili ayetlerde de görülmek-

9 Eski Türklerde saç, sakal, bıyık tiplerinin değerlendirildiği çalışmalarda, İslamiyet öncesi eski Türk toplumlarında erkeklerin saç, sakal ve bıyıklı olarak tasvir edildikleri belirtilmektedir. Uzun saçlı, sakallı ve bıyıklı olan Türkler çeşitli görsel ve yazılı belgelerle tasvir edilmiştir. Örgülü ya da açık saçlar genellikle uzundur (Aslanapa, 2004: 59-62; Donuk, 2004: 3-11; Gorelik, 2004: 55-58; Şen, 2004: 12-38; Vasilyev, 2004: 51-54). Türkler arasında az sayıda da olsa saçsız (tok, tokluk, sokar kelimeleri ile ifade edilmektedir) ya da tepe kısmı tıraşlı şekilde olanlar da bulunmaktadır (Şen, 2004: 16). Köktürk heykellerinin çoğunda figür sakalsızdır, ama bıyıklarının uçları yukarı doğru büküktür (Şen, 2004: 37; Vasilyev, 2004: 53). Altay ve Minusinsk havzasından çıkan taş kabartma resimlerinde, figürlerin çok azı bıyıklı şekilde tasvir edilmişken, sakalın hiçbir kabartmada verilmediği tespit edilmiştir (Gorelik, 2004: 56). Uygurlardan kalan duvar resimleri ve minyatürlerde Budist rahipleri başları çıplak, sakalsız ve bıyıksız şekilde verilirken, vakıfçılar çeşitli saç, sakal ve bıyık tasvirleriyle verilmiştir (Aslanapa, 2004: 60; Çoruhlu, 2004: 65). Kitabü’l Agani’deki (Musul, 1218-19) minyatürlerde erkeklerde saçlar uzun ve örgülü iken sakal ve bıyık yoktur (Aslanapa, 2004: 62). Selçuklu döneminde kadınların yanında erkeklerde uzun saçlı olabilmektedir. Kubadabad Sarayı çinilerinde erkek figürleri sakalsız ve bıyıksızdır (Mülayim, 2004: 71). XV. yüzyıl başlarında Osmanlılarda erkeklerde uzun saç modasının terk edildiği görülmektedir (Aslanapa, 2004: 62).

Bektaşilikte de salikin tarikata girme töreninde başının tıraş edilmesi ve tac takılması bir gelenektir. Bektaşi olan dervişin saçını sadece tören sırasında değil her zaman tıraş etmesi gerektiği yine yazılı kaynaklardan öğrenilmektedir (Sabuncu, 2004: 74-75, dipnot 5-10). Tıraş, “dünya nimetlerinden el çekerek Allah’a ulaşma yolunda bir araç, bir tür sembol olarak görüldüğü, velinin keramet gücünü artırıcı bir etken olarak kabul edildiği” düşünülmektedir (Sabuncu, 2004: 76). İslamiyet öncesi Türklerde de görülen saçın tıraş edilmesi geleneği İslamiyetten sonra da devam etmiştir (Sabuncu, 2004: 82-83).

10 İnsan tasvirlerindeki insan tipleri ile ilgili bkz. Esin, 1972: 186; Esin, 1978: 75-82; Çoruhlu, 1991: 126.

tedir (Kaplan, 2021: 133-134). Kur'an-ı Kerim'deki bazı surelerde balık ayrıca hikmet ve hakikate ulaşmak isteyen peygamberlere yol gösteren bir işarettir. Örneğin, Kehf suresinde belirtildiği üzere Hz. Musa'nın (a.s.) ilim öğrenmek için Hz. Hızır'ı (a.s.) bulmasına balık vesile kılınmıştır (Kehf Suresi 60-61. Ayetler).(Açıkgöz, 2022: 358).

Paleolitik dönem mağara resimlerinde, Anadolu ve Anadolu dışındaki pek çok uygarlığa ait petrogliflerde, MS 3-6. yüzyıl erken Hıristiyan sanatında balık betimlemelerine rastlanmaktadır. Musevilikte, Katolik ve Ortodoks inançlarında da balık önemli simgelerden biri olmuştur. Özellikle Hıristiyanlıkta balık Hz. İsa'yı (a.s.) ve ona inananları sembolize etmektedir. Ortaçağ'da balık astronomlar için ayı, simyacılar için suyu, tıpçılar için soğukkanlı bir mizacı, sıradan insanlar için ise dini perhizi simgelemektedir. 17. yüzyılla beraber balığın kutsal sembolik anlamının yerini yemekle ilişkili bir anlam kazanmış, çeşitli betimlemelerle verilmiştir (Ferguson, 1959: 6; Demir, 2009: 24-26, Res. 23-26; Dora-Yılmaz, 2022: 158-162).

Darboğaz Çeşmesi'ndeki balık motifi, bulunduğu çeşmenin kitabe panosunun üst kısmında yer almaktadır. Ağız ve gözü dışında vücut hatları detaylı değildir, sadece yüzgeçler gövde ile orantılandığında abartılı şekilde verilmiştir. Bu haliyle kırlangıç balığına benzemektedir¹¹. Gövdesinin ortalarında kareye yakın bir çöktürme vardır. Kuyruğu iki parçalıdır. Bereket sembolü olarak, bir su yapısı olan çeşmede betimlenmiştir. Anadolu'da çeşmede balık motifinin kullanıldığı ilginç örneklerden biri Kayseri Güpgüpoğlu Konağında bulunan çeşmedir. Yıldızlarla bezenmiş bir zemin üzerinde birbirine dolanmış iki balık figürü, yüz hatları, pulları, kuyruklarının verilmesiyle oldukça detaylıdır. Taş malzeme üzerinde kabartma tekniğindedir (Tali, 2005: 72, 85, Res. 20). Tokat Niksar Narlı Çeşme'de (Belediye Çeşmesi/Çarşı Çeşmesi) (tamirat 19-20. yüzyıl başları) ise alçak kabartma tekniğindeki balık figürü, stilizedir (Kaşıkeman, 2005: 259-260, 264, Foto. 125; Tuncer, 2012: 205-206, Foto. 134).

Darboğaz Çeşmesi'ndeki bir diğer figür olan yılan figürü de tıpkı balık figürü gibi mağara resimleri, ilk yazılı metinler, mitolojiler, kutsal kitaplar, efsaneler, destanlar, masallar ve halk hikayeleri gibi insanoğlunun en eski kültür kaynaklarında yer almıştır (Seyidoğlu, 1998: 86). Dünya kültürlerinde farklı kavramları sembolize eden yılan, “*hem kötü yahut kötülüğe yakın zaaf noktaları olan kurnazlık, hilekarlık, düzenbazlık, yalan, vefasızlık, ihanet, şehvet, cinsellik, çift cinsiyetlik, şeytan, aldatma ve korkuyu sembolize etmekte, hem de sonsuzluk, ölümsüzlük, hayatın yenilenmesi, akıl, dirayet gibi iyi kavramları sembolize etmektedir*” (Andı, 1999: 10-11).

11 Kırlangıç balığının betimlemeleri için bkz. Dora-Yılmaz, 2022: 155-199, Görsel 1-39. Farklı malzeme ve yüzeylerdeki balık motifleri için bkz. Öney, 1968b: 142-159, Res.1-20; Sevgen Abacı, 2018: 65-74; Özgül, 2021: 786, 792, 796-797, 812, Foto. 6-8, Çiz. 9; Onur-Dalkıran, 2022: 1025-1028, Res. 5-8.

Yılan/ejderha¹², Türk mitolojisinde yer altı tanrısı Erlik ile ilgili bir semboldür. Şamanın yardımcı ruhlarından biri olduğuna inanılmakta, ayrıca ölümü, yeri ve kuzeyi sembolize etmektedir. Bazı şamanlar yılan biçimine girerek onun hareketlerini taklit etmiştir. Türklerde genellikle olumsuz anlamlar içeren bu sembol diğer kültürlerin etkisiyle kimi zaman olumlu anlamlarda kullanılan bir sembol olmuştur. İslamiyet'ten sonra Anadolu ve Mezopotamya mitolojilerinin Asya ile birleşen etkileriyle yılan, kötülüğün sembolü olarak görülmemiştir. Mısır ve Anadolu mitolojisinde ise koruyucu özelliğinden dolayı sağlık alanında günümüze dek gelen bir sembol olmuştur. Grek mitolojisinde yılan, Sağlık Tanrısı Asklepios'un simgesidir. Figür yaşam ve ölüm arasındaki döngüyü temsil etmektedir. Simgede yılan çift başlıdır, bir başı hayatı diğer başı ise ölümü simgelemektedir. Motif, günümüzde de tıp ve sağlık ile ilgili kurumların simgesidir (Seyidoğlu, 1998: 86-87; Güner, Şeker, & İzmir Güner, 2019: 97-103). Yılan figürü ayrıca Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembolüdür. Ejder/dev yılan figürü eski Türk inancında evren modelini oluşturmakta ve gök çarkının en alttaki çarkını döndürmektedir (Ögel, 1995: 568; Gündoğdu, 2004: 71; Çatalbaş, 2011: 52; Akarsu- Akarsu, 2022: 32-33, 43). Yılan, deri değiştirme özelliği ile ölümsüzlüğü de temsil etmektedir (Ceylan, 2016: 414).

Ulucak Köyü Darboğaz Çeşmesi'ndeki iki yılan figürü birbirine dolanmış şekilde ve ağızları açıktır¹³. Yüzeyden alçak kabartma tekniğinde verilen figürler, meyveli bir ağacı ve bir insan tasviri ile birlikte verilmiştir. Yılanların ikisi de insan figürüne yönelmiş şekilde işlenmiştir¹⁴.

Çeşmedeki bitkisel motif, meyveli bir ağaçtır. Yılan ve insan figürünün ortasında yer alan ve hayat ağacı¹⁵ olarak da tanımlanabilecek olan ağaç, kompozisyonun ana temalarından biridir. Hayat ağacı motifi tarihin hemen her döneminde hemen her inanışta sonsuzluğu simgeleyen, dallarıyla gökyüzüne doğru uzanan ve kökleriyle yerin derinliklerine inen bir ağaçtır. Yukarıda da

12 Yılan motifinin farklı yüzey ve malzemelerdeki örnekleri için bkz. Ögel, 2010: 35, 455, 475-476, 490, 541; Ölmez, 2010: 1-21; Akpınarlı-Üner, 2017: 633, 635, 637, 639, Tablo 1, 3, Görsel 14; Güner-Şeker-İzmir Güner, 2019: 97-104; Domurcaklı, 2021: 147-159, Fig.1-13; Ceylan, 2016: 409-415; Gedik, 2020: 420-427; Selçuk-Yurttaş, 2020: 562, Görsel 9; Sipahioğlu, 2020: 917-947; Akarsu-Akarsu, 2022: 36-44, şek. 12-15.

Adem-Havva ve yaradılış destanında yılan sembolizmi için bkz. Ögel, 2010: 455, 475-476. Bektaşî inancında ikinci defa dünyaya gelişte kötü insanların tavşan ya da yılan şeklinde görülebileceğine inanılmaktadır bkz. Ögel, 2010: 490. Orta Asya inanışlarında hayat ağacının altında bekçi olarak yılan bulunurdu. Buryatlar bu yılanı "Abırğa" derlerdi. Bkz. Ögel, 2010: 541.

13 Önceki dönemlerde, sabırlı, merhametli, misafirperver, dost canlısı olarak karşımıza çıkan birbirine sarılmış yılan figürü, Orta Asya Türkleri arasında sağlık, saadet, talih, şifa ve bilge sembolü olarak görülmüştür. Bkz. Biray 2013: 96 vd.

14 Yılan figürü içeren çeşitli betimlemeler için bkz. (Nahcivan'daki Gemikaya kaya panolarında geyik ve yılan tasviri birlikte yer almaktadır. Diğer bir Gemikaya kaya panosunda ise elinde yılan tutan insan figürü bulunmaktadır. Bakhshaliyev-Marro 2009: 1 vdd.; Niksar'daki Leylekli Köprü'nün kilit taşında ağzında yılan olan bir leylek figürü bulunmaktadır. Köprü Roma döneminde inşa edilmiş Türk döneminde onarılmıştır. Gündoğdu, 2004: 70-71, Foto.6).

15 Hayat ağacı için bkz. Öney, 1968a: 25-36; Kılıç-Eser, 2017: 122-156; Öz, 2018: 213-223.

belirtildiği üzere hayat ağacı, koruyucusu olan yılanlar ve ona elini uzatmış bir insan ile birlikte verilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda kısaca tek tek simgesel anlamlarıyla değerlendirilen figürler Darboğaz Çeşmesi'nde de görüldüğü üzere, bazı kompozisyonda beraber kullanılarak simgesel anlamları farklı bir bütünlüğe eşlik etmektedir. Örneğin, hat sanatında evreni simgeleyen kompozisyonlar, ortada insan formunda melek, meleğin omuzlarının iki yanında kanatlı melekler, alt kısımda aslan, meleğin bacakları arasında yılan, meleğin ayaklarının altında balık figürü ile oluşturulmuştur. İnsan evreni simgelerken, aslan yeryüzünü, balık denizi, yılanında şehveti temsil ettiği düşünülebilir. Geç dönem cam altı örneklerinde görülen ortada insan, üstte aslan figürlerinden oluşan kompozisyonda altta kuş, balık, saray ve cami figürleri hat sanatında görülen sembolizmle benzerlik gösterir (Aksel, 2010: 97-100; Tuncer, 2012: 599-600, Res. 367-369);¹⁶. Uşak'taki örneğimizde de insan, ağaç¹⁷, yılan ve üst tarafta verilen balık figürleri ile meydana getirilen sahnede, belki de bir evren, İnsan-ı Kamil, yaradılış ya da cenneteki yasak meyveye ulaşmak isteyen insanla cennetten kovuluş sahnesi oluşturulmaya çalışılmış olabileceği akla getirmektedir.

16 İnsan-ı Kamil örnekleri için ayrıca bkz. Harman, 2014: 97-119.

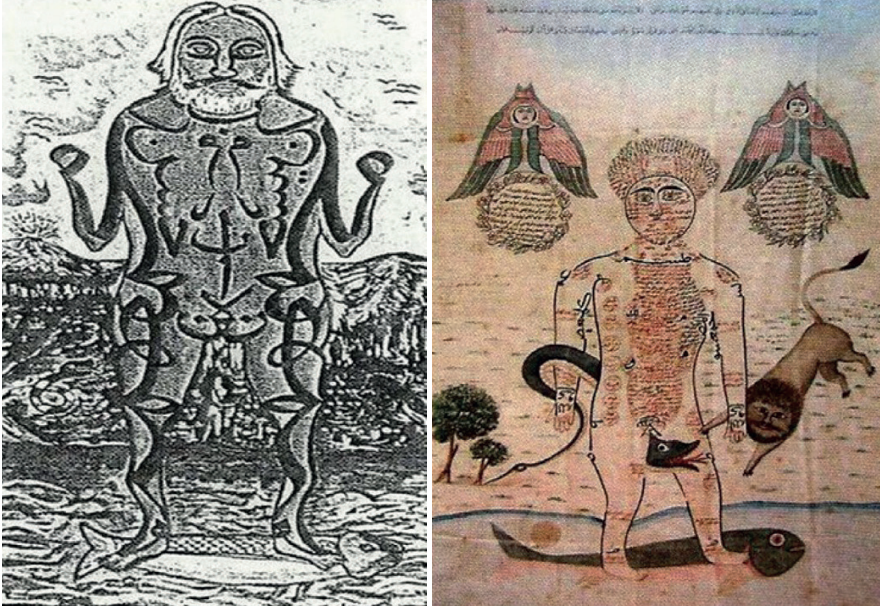
Paleolitik dönem mağara resimlerinde görülmeye başlayan insan figürünün farklı malzeme ve yüzeylerdeki örnekleri için bkz. Yalçınkaya, 1979: 67-82; Bilgi, 1980: 1-11; Erman, 2008: 48-63, Görsel 4, 13-21; İskenderzade, 2010: 258-263, Foto. 1-3, Şek. 1-6; İlden, 2011: 1268-1279, Res.1-10; Uysal, 2011: 34-47; Okumuş, 2014: 40-42, Res. 2, 14-16; Bingöl, 2016: 350, Res. 2-3; Önder, 2016: 404-408, Res. 3-12; Akpınarlı-Üner, 2017: 644-645, Görsel 27; Selçuk-Yurttaş, 2020: 565-566, Görsel 6; Malekzadeh Barough-Parlak, 2022: 1281-1296, Görsel 1-18; Yılmaz, 2022: 103-111, Res. 3-4, 6, 8-9.

17 Darboğaz Çeşmesi'ndeki ağaç motifi içinde bulunduğu kompozisyonunda hayat ağacı olarak tanımlanabilir. "Ağacın Türk folklorunda yaşam gücü taşıdığı, insan ruhunun dünyaya gelmeden önce minik kuşlar şeklinde kozmik ağacın dallarında tünedikleri" belirtilmektedir. Bkz. Roux, 2005: 360. Benzer bir kompozisyon için bkz. Baş, 2013: 315, 420-421, foto.597, çiz.86 (Diyarbakır Dağ Kapı'nın solundaki burç üzerinde ortada hayat ağacı iki yanında kuşlar, altta karşılıklı 2 aslan figüründen oluşan kompozisyon, alçak kabartma tekniğindedir. Taş süsleme devşirmedir).

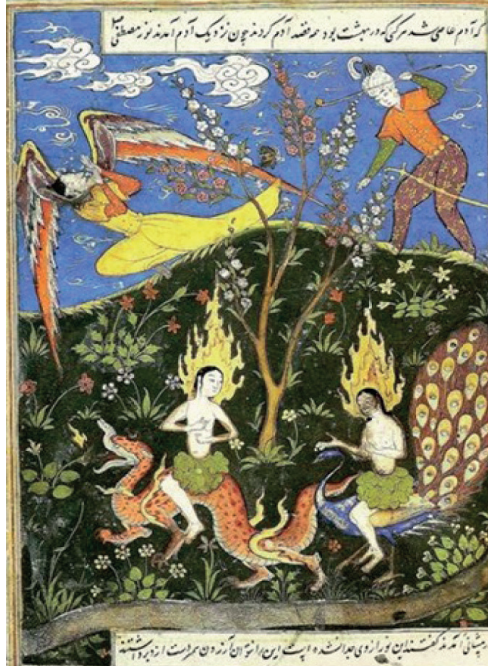
Hayat Ağacı mitleri için bkz. Roux, 2005: 342-364; Baş, 2013: 420-21; Kılıç-Eser, 2017: 136.

Resim 1-2: İnsan-ı Kamil, Özel Koleksiyon (Aksel, 2010: 98, 114).

Resim 3: İnsan-ı Kamil, Özel Koleksiyon (Harman, 2014: Res.3) Resim 4: İnsan-ı Kamil, Özel Koleksiyon (Raya Shani, 2012)

Resim 5: Adem ve Havva'nın Cennetten Kovuluşu, Kıyas-ı Enbiya, 16.yy. TSM, H.1228, f.3b. (Serpil Bağcı M. Farhad, 2009)

Darboğaz Çeşmesi'ndeki insan figürü elini meyveli ağaca doğru uzatmış şekilde betimlenmiştir. Kutsal ağacı korumakla yükümlü olan yılanlar da bu görev güdüsü ile ağızları açık şekilde insan figürüne doğru yönelmiştir. Hayat ağacı motifi tarihin hemen her döneminde hemen her inanışta sonsuzluğu simgeleyen, dallarıyla gökyüzüne doğru uzanan ve köküyle yerin derinliklerine inen bir ağaçtır. Yukarıda da belirtildiği üzere, sonsuzluğu arayan insan, ağaç ve ağacın koruyucusu yilandan (canavar ya da ejderha) oluşan üçlü betimleme birçok toplumun mitolojilerinde, halk edebiyatında, çeşitli yüzeylerde sanat eserlerinde uygulanmıştır (Kılıç-Eser, 2017: 136). Farklı coğrafya ve kültürlerde görülen bu gelenek, Uşak'taki merkez köylerden birinde yer alan Darboğaz Çeşmesi'nde de hayat bulmuştur. Bu da benzer inanç ve kültür etkilerinin ortak simgesel anlamlar oluşturduğunu göstermektedir. Bu eserlerde sanatçı ya da nakkaş, ilahi dinler ve kutsal kitaplardan edinilen bilgileri, kendi iç dünyası ve hayal gücü ile yorumlamıştır. Bu bağlamda cennetten kovuluş ya da yasak olan meyveli ağaç sahnelerinde çeşitli yorum farkları, sanatçının bakış açısı ve yorumun özgünlüğü ile ifade edilebilir. Bu çeşmede sanatçı kutsal kitaplarda geçen ve anlatılmak istenen hikayeyi, yaptığı betimlemeyle yazıya-söze dönüştürmüştür. Bu betimlemeler de görsel bir sahne ile istenilen "temsil" alıcısına söze ya da yazıya gerek duyulmadan, ikonik bir maddesellikle sunulmuştur.

KAYNAKLAR

- Acar, Türkan. (2017). Ulubey'deki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri. *Vakıflar Dergisi*, 47, 133-168.
- Acar, Türkan. (2018a). Uşak Merkez Köylerinde Yer Alan Çeşmelerin Tipolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27 (1), 163-179.
- Acar, Türkan. (2018b). Uşak/Sivaslı Çeşmeleri. *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, 5/26, 27-54.
- Acar Türkan. (2018c). Uşak Çeşmeleri. *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/1, 607-640.
- Acar, Türkan. (2019). Uşak/Karahallı Çeşmeleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/2, 419-436.
- Acar, Türkan. (2023a). Uşak Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri I: Bitkisel, Geometrik, Mimari ve Çeşitli Nesnelere İçeren Örnekler, *Sosyal & Beşeri Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar* (Ed. Prof.Dr. Fevzi Çakmak), C.II, Ankara: Gece Kitaplığı, 137-175.
- Acar, Türkan. (2023b). An Interesting Description of the Lion-Bull Fight Scenes: Uşak Aslanlı Çeşme. *Sanat Tarihi Dergisi*, 32/2, 1061-1077.
- Açıkgöz, Cenk. (2022). Tasavvufi Bir Remiz Olarak Balık: Menkıbelerde Balık ve Tekke Şiirinde Balık Metaforu. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 356-385.
- Akarsu, Babür Mehmet-Seda Akarsu. (2022). Afyonkarahisar Figürlü Türkmen Mezar Taşlarında Dini Motifler. *XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018*, Ankara, cilt: I, 31-54.
- Akpınarlı, Hatice Feriha-Üner, İbrahim, (2017). İç Anadolu Bölgesi Halılarında Görülen Figüratif Sembol ve Motifler. *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 10/20, 630-651.
- Aksel, Malik. (2010). *Türklerde Dini Resimler*. Ankara: Kapı Yayınları.
- Andı, M. Fatih. (1999). Cahit Zarifoğlu'nun Şiirlerinde Bir Kötülük Ögesi Olarak Yılan Sembolü. *İlmî Araştırmalar*, 8, 9-24.
- Aslanapa, Oktay. (2004). Türk Tarihinde Saç Biçimleri. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 59-62.
- Aydın, Hatice. (2020). *Bursa Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Figürlü Mezar Steli'nin Değerlendirilmesi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Aytekin, Fatma. (2017). *Stratonikeia Kökenli Kabartmalı Mezar Stelleri*. Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

- Bağcı, Serpil-Massumeh, Farhad. (2009). *Falnama The Book of Omens*. Washington: Smithsonian Institution.
- Bakhshaliyev, Veli-Marro, Catherine. (2009). *The Archaeology of Nakhichevan Ten Years of New Discoveries*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Baş, Gülsen. (2013). *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bilgi, Önder. (1980). Yeni Bulunmuş Eserlerin Işığı Altında Anadolu'da Bronz Çağı Öncesi İnsan Figürleri Hakkında Yeni Gözlemler. *Belleten*, XLIV/173, 1-12.
- Bingöl, Akın. (2016). Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 347-355.
- Biray, Nergis. (2013). Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam ve Yapı Bakımından. *Avrasya Terim Dergisi* I/2, 95-113.
- Black, Jeremy-Green, Anthony. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller*, İstanbul: Köprü Yayınları.
- Ceylan, Nezahat. (2016). Yağlıca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 409-421.
- Çatalbaş, Resul. (2011). Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi, *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 3/12, 49-60.
- Çoruhlu, Yaşar. (1991). Kültigin'in Baş Heykeli'nin İkonografik Bakımdan Tahlili. *MSÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 118-138.
- Çoruhlu, Yaşar. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çoruhlu, Yaşar. (2004). Uygur Sanatında Saçın İkonografik Tertibi. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 63-69.
- Dinç, Münteha-Küçükcan, Muradiye. (2019). Akmonia Antik Kenti'nden Mezar Stelleri ve Bomoslar Işığında Ölü Gömme Gelenekleri. *Antik Phrygia'nın Merkezinde Bir Kent AKMONIA 2014-2017 yılları arasındaki Arkeolojik Yüzey Araştırmalarının Sonuçları*, Ed.ler. Dinç Münteha, Taştemür Emre, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 91-110.
- Domurcaklı, Canan. (2021). Göbekli Tepe Betimlemelerinde İyinin ve Kötünün Ötesinde Bir Hayvan: Yılan. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/14, 146-166.
- Donuk, Abdülkadir. (2004). Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 3-11.
- Dora, Yasemin-Yılmaz, Evren. (2022). Avrupa ve Türk Resim Sanatında Kırlangıç Balığı Temalı Natürmortlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31, 155-202.
- Eliade, Mircea. (1992). *İmgeler ve Simgeler*. (Terc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- Erman, Deniz Onur. (2008). Türk Seramik Sanatında İnsan Figürü Kullanımının Gelişim Süreci. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1/1, 48-63.

- Esin, Emel. (1972). İslamiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı. *Türk Kültürü El Kitabı, İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar*, cilt: 2, İstanbul: MEB, 186-243.
- Esin, Emel. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı. II. Cild İbden ayrı basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ferguson, George. (1959). *Signs & Symbols in Christian Art*. Oxford University Press-New York.
- Gedik, Seda. (2020). İnanç Dünyasında Yılanın Ele Alınışı. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Human and Social Sciences*, 3/1, 420-430.
- Gorelik, Mihail. (2004). Moğol Öncesi Dönemde Türklerin Saç Şekilleri. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 55-58.
- Grimal, Pierre. (1997). *Mitoloji Sözlüğü (Yunan ve Roma)*. (Çev. Sevgi Tamgüç), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gündoğdu, Hamza. (2004). Tokat'tan Bir Kaç Figürlü Kabartma Hakkında. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 13, 65-93.
- Güner, Ekrem, Şeker, Kamil Gökhan & İzmir Güner, Şebnem. (2019). Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 9/1, 97-104.
- Harman, Mürüvet. (2014). İnsan-ı Kamil Yazı Resimlerinin İkonografik ve Sembolik Anlamlarına Dair Bir Çözümleme. *Türk Kültürü ve HacıBektaş Veli Araştırma Dergisi*, 70, 97-119.
- İlden, Serkan. (2011). Levni İmzalı İnsan Resimlerinde Figür Anlayışı. *Turkish Studies*, 6/1, 1268-1280.
- İskenderzade, Lale Avşar. (2010). Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24: 255-269.
- Kaplan, Haktan. (2021). Mitolojik İnançlarda ve Anlatılarda Yer Alan Balık Motifi ve Balık Motifinin Günümüz Efsanelerine Yansımaları, *International Journal of Filologia*, 4/6, 129-137.
- Karamağralı, Beyhan. (1971). İslam'da Tasvir Meselesi. *Önasya*, VII, 76, 3-5.
- Kaşıkeman, Özlem. (2005). *Tokat İli ve Niksar İlçesi Çeşme ile Şadırvanları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kayalı, Yalçın. (2016). Hint ve Türk Mitolojilerinde Balık Motifi. *Akademik Bakış Dergisi*, 58, 252-265.
- Kılıç, Yusuf-Eser, Elvan. (2017). Eskiçağ Toplumlarının Mitolojisinde Ölümsüzlük Arayışı (Ölümsüzlük Sembolü Olarak Bazı Bitki, Su ve Hayvanlar). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4/13, 122-156.
- Malekzadeh Barough, Pari & Parlak, Sevgi. (2022). 16-17. Yüzyıl İran Çini Sanatında Görülen İnsan Figürleri ve Üslupsal Açından Rıza Abbasi'nin Rolü ve Önemi. *Sanat Tarihi Dergisi*, 31/2, 1281-1313.

- Mülayim, Selçuk. (1989). Selçuklu Sanatında İnsan Figürünün İkonografik Kaynağı. *Antalya 3. Selçuklu Semineri "Bildiriler"*, (10-11 Şubat 1989), İstanbul: Antalya Valiliği Yayınları, 91-103.
- Mülayim, Selçuk. (2004). Selçuklu İkonografisinde Saç. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 70-73.
- Okumuş, Sevgi. (2014). *Türkiye'de Prehistorik Dönem İnsan Betimlemeleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeoloisi) ABD, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Onur, Ömer Oytun-Ahmet Dalkıran. (2022). Çağdaş Türk Resminde Balık Temasına Dair Bir Örnek: Eren Eyüboğlu. *İdil*, 95, 1021-1030.
- Ögel, Bahaeddin. (1995). *Türk Mitolojisi II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. (2010). *Türk Mitolojisi I. Cilt*, 5. Baskı (Tıpkı Basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Filiz Nurhan. (2010). Dokumalarda Yılan Motifi. *Art-e Sanat Dergisi*, 3/6, 1-21.
- Önder, Azize Melek. (2016). Klasik Osmanlı Döneminde Ortaya Çıkan İnsan Figürlü İznik Seramikleri. *IMCOFE International Multidisciplinary Congress of Eurasia July 11-13, 2016 Vol-1*, Odessa, 402-408.
- Öney, Gönül. (1968a). Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. *Belleten*, XXXII/ 125, 25-36.
- Öney, Gönül. (1968b). Anadolu Selçuklu Sanatında Balık Figürü. *Sanat Tarihi Yıllığı*, II, 142-159.
- Öney, Gönül. (1970). Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar. *Selçuklu Sanatı Araştırmalar*, I (1969'dan ayrı basım), Ankara, 187-191.
- Öz, Cüneyt. (2018). Kültürel Süreklilik Bağlamında Antikçağdan Günümüze Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/56, 213-223.
- Özgül, Oktay. (2021). Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri. *Belleten*, 85/304, 781-818.
- Roux, Jean-Paul. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Shani, Raya. (2012). Calligraphic Lions Symbolising The Esoteric Dimension of 'Ali's Nature. *The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism Iconography and Religious Devotion in Shi'i Islam*. Ed. Pedram Khosronejad. New York.
- Sabuncu, Zeynep. (2004). Bektaşî Geleneğinde Saç. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 74-86.
- Selçuk, Keziban-Yurttaş, Hüseyin. (2020). Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Tespit Edilen Figürlü (Hayvan/İnsan) Motifler Üzerine Bir Deneme. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 26/45, 558-569.

- Sevgen Abacı, Hilal. (2018). Baskı Resminde Anlatımcı İfadeciliği ile Güler Akalan, *Ulakbilge*, 6/25, 63-75.
- Seyidoğlu, Bilge. (1998). Kültürel Bir Sembol: Yılan. *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 86-92.
- Sipahioğlu, Mukadder. (2020). Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, 913-947.
- Sonkaya, Abdullah Kasım. (2019). *Lydia Bölgesi Hellenistik Dönem Mezar Stelleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Şen, Metin. (2004). Tarihi Metinlerde Saç ve Sakal Kültürü. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 12-44.
- Tali, Şerife. (2005). Geleneksel Kayseri Evlerinde Süsleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2, 61-85.
- Tuncer, Akın. (2012). *Anadolu Türk Sanatı Döneminde Aslan Figürü*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, İstanbul.
- Turan, Çimen, (2014). *Artuklu Dönemi Tarihi Yapılarındaki Figürlü Süslemeler ve Orta Asya Kültürünün Etkileri*. Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Batman.
- Uysal, Gülfem. (2011). Mağara Sanatı. *V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu 18-20 Mart 2011*, İstanbul, 34-47.
- Vasilyev, Dmitriy. D. (2004). Güney Sibiryada Göktürk Taş Heykellerinde Saç, Bıyık ve Sakal Şekilleri. *Saç Kitabı* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi, 51-54.
- Yalçınkaya, Işın. (1979). Taş Devri Sanatında Teknik ve Stil. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, 67-82.
- Yıldıran, Hüseyin. (2021). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bir Grup Mezar Steli*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- Yılmaz, Nurullah. (2022). Emeviler Dönemi Sanatında İnsan ve Hayvan Figürleri. *Van İlahiyat Dergisi*, 10/16, 97-112.

Bölüm 21

BITLİS-MUTKİ'DEKİ AHŞAP BEŞİKLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Güler YILMAZ ÇALIŞKAN²

Çiller KARDAŞ³

1 Bu çalışma Çiller KARDAŞ tarafından 2022 yılında tamamlanan “Bitlis-Mutki’de Doğum Kültürü Ve Ahşap Beşikler”, adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü).

2 Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü e-posta: guleryilmaz@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4986-7281

3 Araştırma Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü e-posta: cillerkardas@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0003-3850-4151

GİRİŞ

Bu çalışmanın konusunu, Mutki'de (Bitlis) bulunan ve daha önce kaleme alınmayan ahşap beşikler oluşturmaktadır. Çalışmada modern gelişmele- re rağmen ahşap beşiklerin neden hâlâ kırsal kesimlerde işlevselliğini devam ettirdikleri irdelenerek kullanımlarını maddi yetersizliğe mi yoksa geçmişe olan bağlılığa mı borçlu olduklarını tespit etmek amaçlanmıştır. Ayrıca ko- nuyla bağlantılı olarak doğum evresinde gerçekleştirilen gelenek ve uygula- maları saptamak da amaçlarımız arasında yer almaktadır. Çalışmadaki eser- ler; malzeme, beşiğin bölümleri ve yapılışı, form, yapım teknikleri, bezeme teknikleri, bezeme çeşitleri ve beşiklerde kullanılan aparatlar başlığı altında değerlendirilerek Anadolu ve Anadolu dışındaki örneklerle karşılaştırılmış- tır.

El sanatları, bir milletin kültürel kimliğini en canlı ve anlamlı tutan ve bu kimliği gelecek nesillere aktaran maddi ve manevi belgelerdir. Kullanım alanı oldukça geniş olan ahşap sanatının içerisinde değerlendirilen beşikler ise geçmişle gelecek arasındaki kültürel ilişkiyi sürdüren birer etnografik eserlerdir. Beşiklerle ilişkili olarak değinilmesi gereken doğum kültüründe uygulanan işlemlere, kapalı bir toplum yapısına sahip olan Mutki'de de ol- dukça önem verilmekte ve gelenek haline getirilen bu işlemler sürdürülme- ye devam edilmektedir. Geçiş evrelerinin ilki olan doğumun gerçekleşme- si sonucu dünyaya gelen çocuk, kültürünü bir sonraki nesle aktarmaktadır. Doğum ile kadının toplumdaki saygınlığının artmasıyla birlikte babaya da özgüven hissinin geldiği ifade edilmektedir. Doğumla ilgili, bölgeden bölge- ye benzerlik ve farklılık gösteren çeşitli inanç ve gelenekler uygulanmaktadır (Örnek, 1995: 131- 132). Bu uygulamalar genellikle çocuk sahibi olmak, kolay doğum yapmak ve çocuğun sağlıklı olmasını sağlamak amacı taşımaktadır (Ergöz, 2019: 82-83).

Doğum olayını hamilelik öncesi, hamilelik dönemi, doğum anı ve do- ğum sonrası olmak üzere dört evrede ele almak mümkündür. Hamilelik ön- cesi evrede kadını bir takım zorluklar beklemektedir. Evli kadının gittiği yer- de hoş karşılanması, analık duygusunu yaşaması ve soyunun devam etmesi için doğurması gerektiği düşünülmektedir. Bu sebeple kadın hem toplumla kaynaşması hem de kendini eksik hissetmemesi için birçok uygulamalara başvurmaktadır (Örnek, 1995: 132). Bu düşünceden hareketle Mutki'de ka- dınlar hamile kalmak için Güvenli köyündeki Şeyh Ömer ve Şeyh Ali'nin mez- zarını ziyaret etmekte ve de hocalara giderek kendilerine şifa içerikli ayetlerin yazılı olduğu muskalar hazırlatılmaktadırlar (Kemal Kardeş ile kişisel iletişim, 20 Kasım 2023).

Hamilelik evresinde toplumdan topluma değişen gelenek ve inançların uygulandığı bilinmektedir. Bunlardan bazıları; cinsiyet tayini, gebe kadını kötü ruhlardan korumak, sağlıklı ve güzel bebek dünyaya getirmek şeklinde

sıralanabilir. Mutki’de yaygın olarak cinsiyet tayini kadının aşermiş olduğu yiyeceğe göre yapılmaktadır. Gebe, ekşi aşerdiği vakit kız, tatlı aşerdiği vakit ise erkek doğuracağına itimat edilmektedir (Vesile Kardaş, kişisel görüşme, 21 Aralık 2020). Kadın hamile kaldıktan sonra ise ona kötü ruhların musallat olabileceğine inanılmaktadır. Bu kötü ruhlardan korunmak için de üzerlerinde çengelli iğne gibi metalden nesnelere taşımaya özen göstermektedirler (Hanımşah Demir ile kişisel iletişim, 20 Aralık 2020). Bu evrede kadın her ne kadar yeme içmesine ve de dinlenmesine dikkat etmesi gerekse de (Sökmen, 2015: 369) Mutki’deki kadınlar için -iş yoğunluğundan dolayı- bu durum pek mümkün olamamaktadır.

Doğum anında da diğer evrelerde olduğu gibi birçok uygulama ortaya çıkmaktadır. Başvurulan uygulamalar biri kadının kolay bir doğum yapması üzerinedir ki, bu aşamada sureler okunup, dualar edilirmiş (Makbule Kılıçaslan ile kişisel iletişim, 18 Aralık 2020).

Doğum sonrasında hem kadının hem de bebeğin üzerinde uygulanan çeşitli inançlar ve gelenekler bulunmaktadır. Bunlar; lohusalık döneminde, tuzlama, kırklama ve beşik toyunda gerçekleştirilmektedir.

Mutki’deki halk lohusa dönemindeki kadını ve bebeği al karasından sakınmak için muska, çengelli iğne ve demir kaşık gibi çeşitli objeler kullanılmaktadır. Bu dönemde bebeğin sağlıklı olması için tuzlama işlemine başvurulmaktadır. Tuzlama, genellikle tuzlu suyla ya da bebeğin vücudunun tuzlanmasıyla gerçekleştirilmektedir (Hanımşah Demir, kişisel görüşme, 20 Aralık 2020). Lohusalık döneminin sona ermesi için kırklama yapılır. Mutki’de kırklama işlemi, bir kaba kırk adet arpa ve kırk kaşık suyun bırakılmasıyla sağlanmaktadır. Doğum sonrasındaki bir diğer uygulama olan beşik toyunda, Mutki’deki kadınlar şeker veya bisküvi gibi yiyecekler dağıttıklarını dile getirmişlerdir. Bu tür gıdaların dağıtılmasıyla gerçekleştirilen beşik toyu hem kız hem de erkek çocuğu için düzenlenmektedir (Fener Barlık ile kişisel iletişim, 19 Aralık 2020).

1. BEŞİĞİN TANIMI VE TARİHİ

Beşik, süt çocuklarını sallayarak uyutmaya yarayan küçük bir karyola çeşididir. Mecazi anlamda “bir şeyin doğup geliştiği” yerdir. Beşi- (sallamak) fiil köküne “k” harfi getirilerek fiilden isim yapılmıştır (Eren, 1999: 48). Beşik kelimesi eski Türkçeden beri kullanılmagelmıştır. Beşiğin her dilde farklı adlandırmaları mevcuttur. Orta Türkçe, Eski Kıpçakça, Balkarca, Kazakça, Özbekçe, Azerice ve Kırgızca’da “beşik”, Bulgarcada “besi”, Sırpçada “besika”, Türkmençe ve Tatarca’da ise “bişik” olarak adlandırılmaktadır (Eren, 1999: 48).

Beşik, Türklere çok eskiden beri kullanılmaktadır. Küçük el sanatları olarak değerlendirilen beşik, bebeğe rahat bir uyku ortamı sağlamakla be-

raber bebeklik dönemi boyunca güvenilir bir yuvada büyümesine de imkân tanımaktadır. Gelenek, görenek ve yaşam şartları, beşiklerin üretim türleri üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Genel olarak ahşap ve demirden yapılan beşiklerle birlikte özellikle Yörüklerin tercih ettiği dokuma beşiklerin varlığı da bilinmektedir.

Çok uzun bir geçmişe sahip olan beşiğin Türklerdeki ilk örneği Orta Asya'da, Yedisu sahasında yapılan kazılarda, Hun dönemine ait bir kurganda bulunmuştur. Bu kurganın Miladi I. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir (Anonim, 1953: 243). Kazılarda tespit edilen beşik, tipoloji bakımından günümüz Kırgız beşikleriyle benzerlik göstermektedir (Anonim, 1969: 327). Bu benzerliğin ortaya çıkmasında Kırgızların Hunlarla aynı coğrafyada yaşamış olmaları etkili olmuştur.

2. BEŞİK TÜRLERİ

Beşiklerin ahşap, demir ve dokuma olmak üzere üç farklı çeşidi bulunmaktadır. Ahşap beşiklerin yapımında genellikle ceviz, elma, armut ve sedir gibi ağaçların yanında söğüt de kullanılmaktadır. Yaşanılan coğrafyanın sunmuş olduğu olanaklar ve dayanıklılık özellikleri göz önünde bulundurulurken bu ağaç cinsleri tercih edilmektedir (Koshenova, 2014: 158; Yılmaz vd., 2019: 326).

Ahşap beşikler form bakımından; asma, alt destekli ve yekpare olarak ayrılmaktadır. En eski beşik formunun asma beşikler olduğu düşünülmektedir. Yaygın kullanılan tür ise yekpare formu beşiklerdir (Fotoğraf 1-3) (Veselovsky ve Bad'ura 2017: 156-159).

Yekpare beşiklerin düz ve oval olmak üzere iki farklı ayak formları mevcuttur. Oval ayaklı beşikler sallanmaya daha elverişli olduğundan düz ayaklı beşiklere oranla kullanımı daha yaygındır (Yılmaz vd., 2019: 327). Beşiklerin biçimleri ülkelere göre farklılık göstermektedir (Fotoğraf 4). Kuzey Amerika ve Kanada'da beşikler yanları hilal şeklinde oyulmuş küfe görünümünde üretilirdi. Avrupa ve Asya'nın birçok bölgesinde ise kasa biçiminde beşikler kullanılmıştır.

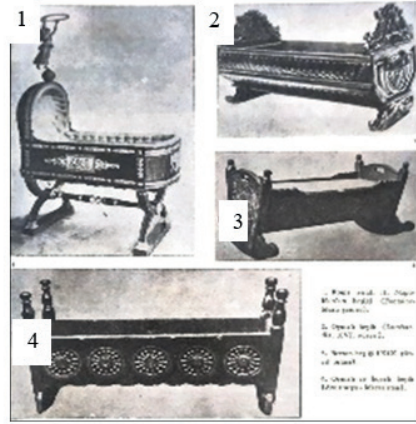
Fotoğraf 1: Asmalı beşikler (Veselovsky-Bad'ura 2017: 158).

Fotoğraf 2: Yekpare formu beşik (Veselovsky-Bad'ura 2017: 163).

Fotoğraf 3: Alt destekli beşik (Veselovsky-Bad'ura 2017: 159).

Fotoğraf 4: 1. Roma Kralı II. Napolyon'un Beşığı, 2.Oymalı Beşik (Lombardia, XVI. yüzyıl), 3. Breton Beşığı (XIX yüzyıl ortası), 4.Oymalı ve Boyalı Beşik (Avusturya-Macaristan) (Anonim, 1953: 241-244).

XV. yüzyıldan sonra altın, gümüş ve bronzdan üretilen metal beşikler görülmeye başlanmıştır. Bunların en güzelleri Osmanlı Dönemi saraylarında yapılmıştır. Şehzadeler için üretilen bu beşiklerin yapımında altın gibi değerli madenler kullanılmıştır (Koshenova, 2014: 158-159).

Metal beşikler form bakımından ahşap beşiklerle benzer özelliklere sahiptir. Metal beşiklerin ham maddesinin daha dayanıklı olması günümüzde hem Anadolu hem de Anadolu dışındaki coğrafyalarda ahşap beşiklere oranla daha yaygın bulunmasını sağlamıştır.

Dokuma beşikler, Ahşap ve demir beşiklere kıyasla taşınması kolay olduğundan dolayı genellikle Yörükler tarafından tercih edilmektedir (Başaran-Yarmacı, 2012: 99). Göçebeler geçimlerini genellikle keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliğiyle sağlamaktadırlar. Sürülerini otlatılmak için verimli otlak alanlarına mevsimlik göçler yapan Yörükler, yanlarına kolay taşınabilir ve hafif eşyalar almaktadırlar. Bu eşyalar arasında dokuma beşikler de yer almaktadır. Yörükler bu beşikleri bakmakta oldukları hayvanların yününden veya kılından yapmaktadırlar. Metal ve ahşap beşiklerden farklı tasarlanmış olan bu beşikler kilim, cicim, sumak ve zili teknikleriyle dokunmaktadır (Acar, 1982: 9).

Boyutlarına göre özel olarak kesilen düz dokumalardan hazırlanan bu beşiklerin yapımında, zaman zaman farklı amaçlar için üretilmiş düz dokumalardan artakalan parçaların da bir araya getirilerek kullanıldığı bilinmektedir. Üç veya beş parçalı olarak yapılan beşiklerde ağırlıklı olarak kırmızı, beyaz, sarı, pembe, krem, siyah, turuncu, bordo, yeşil, açık yeşil, mavi, kahve-

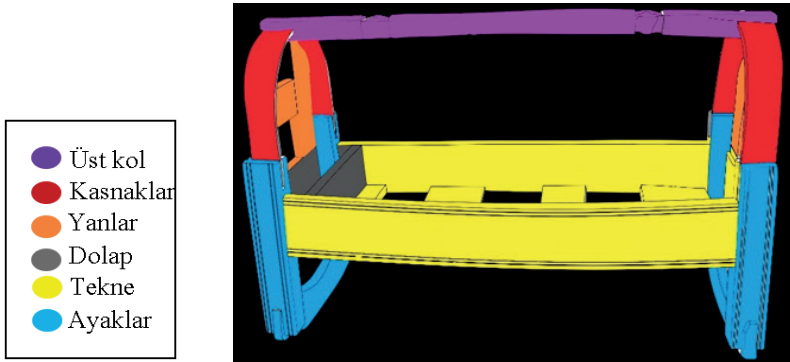
rengi, lacivert ve gri renkler tercih edilmiştir. Bezemelerde çengel, kertik, göz, akrep, kurbağa, eli belinde, dörtgen, sekizgen, baklava motiflerinin yanında “x” ve “+” gibi imler de görülmektedir (Başaran-Yarmacı, 2012:100-104). Dokuma ve mezar taşları başta olmak üzere birçok kullanım alanı bulunan imler, işlendikleri eşyanın kime veya hangi topluluğa ait olduğunu belirleyerek neslin devamlılığını sağlamaktadır (Erbek, 2002: 180).

3. DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Mutki’deki durumları daha iyi ve özellikle zengin bir süsleme repertuvarına sahip olan 17 adet ahşap beşik değerlendirilmiştir. Beşikler; malzeme, beşiğin bölümleri ve yapılışı, form, yapım teknikleri, bezeme teknikleri, bezeme çeşitleri ve beşiklerde kullanılan aparatlar bakımından irdelenmiştir.

İncelenen beşiklerin üretiminde hem bölgede yaygın bulunmaları hem de dayanıklı olmaları bakımından; ceviz, kavak, meşe, söğüt, akçaağaç ve dut gibi ağaçların kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ahşap beşik; iki yan kasnak, bu kasnakları birbirine bağlayan üst kol, bebeğin uyuyacağı bir tekne ve ayaklardan meydana gelmektedir. Ayrıca çalışmada ele alınan çoğu beşikte, bebeğe ait eşyaların konulması için yapılmış küçük bir dolap da bulunmaktadır. Mutki’deki Arapça konuşan halk, yöresel dilde üst kola “tar” adını vermektedir (Çizim 1).

Çizim 1: Beşiğin ana kısımları (Semih Bayer).

Ele alınan beşikler, yöredeki insanlar tarafından herhangi bir maddi kaygı gütmeden yalnızca ihtiyaca yönelik yapılmışlardır. Ceviz, kavak, meşe, söğüt, akçaağaç ve dut gibi ağaçlar kesildikten sonra tomruk haline getirilmektedir. Akabinde bu tomruklardan, yapılacak beşiğin ebatlarına göre keresteler hazırlanmaktadır. Beşiğin kasnaklarında kullanılacak ahşap parçalar, esneklik kazanması için bir süre suda bekletilmektedir. Yapım aşamasına geçilince keresteler rende ile pürüzsüzleştirilmektedir. Kasnak, üst kol ve ayak formuna getirilen keresteler, geçme tekniği ve çivilerle birleştirilmektedir. Tüm kısım-

lar bir araya getirildikten sonra yekpare bir hâl alan eser, dış etkenlerden korunmak için verniklenmektedir (Rıza İlter, kişisel görüşme, 1 Nisan 2021).

Ahşap beşikler gövde düzenlenişi bakımından asma, alt destekli ve yekpare olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır (Veselovsky ve Bad'ura 2017: 156-159). Ele alınan beşikler ise yekpare bir gövde formuna ve oval ayaklara sahiptir. İncelenen beşikler yekpare gövdeleri ve oval ayakları bakımından Trabzon, Düzce, Çorum, Şanlıurfa, Kastamonu, Hakkâri ve Kahramanmaraş beşikleri ile benzerlik teşkil etmektedirler. İtalya ve Kazakistan'daki beşiklerle de yekpare gövde ve oval ayak kullanımı bakımından benzerlikler söz konusudur (Fotoğraf 5) (Yıldırımış, 2017: 429; Taş, 2016: 1908; Kaya, 2014: 157; Koshenova, 2014: 156-158; Yılmaz vd., 2019: 334-336; Dalkılıç, 2018: 559; Özköse, 2001: 41).

Fotoğraf 5: *Yekpare formulu beşik (Mutki-Dağlık Köyü).*

Ele alınan beşiklerin yapımında geçme ve çakma teknikleri birlikte görülmektedir. Tekne, kasnak, üst kol ve ayaklarda geçme ve çivilerle çakma tekniği bir arada kullanılmıştır. Özellikle üst kol ve ayaklara metal ve ahşap çivilerin çakılmasıyla beşiklerin dayanıklılıkları arttırılmıştır. Bu çalışmada ele alınan beşikler üst kol ve ayakların geçme tekniği ve metal çiviler yardımıyla kasnaklara tutturulması bakımından Hakkâri, Çorum, Şanlıurfa ve Kastamonu; üst kolda geçme tekniğiyle birlikte ahşap çivilerin tercih edilmesi bakımından da Trabzon ve Düzce'de yapılmış olan beşiklerle benzer özelliktedirler. Ayrıca bu beşikler Anadolu dışında Kazakistan örnekleriyle de yapım tekniği bakımından benzerlik göstermektedir (Yılmaz vd., 2019: 334-336; Koshenova, 2014: 156-158; Yıldırımış, 2017: 429; Taş, 2016: 1908).

Çalışmadaki ahşap beşiklerin bezemelerinde; oyma, kazıma, ajur, kafes ve boyama tekniği kullanılmıştır. Oyma tekniğinin; düz satırlı oyma, yuvarlak satırlı oyma, oluklu oyma, çift katlı oyma ve eğri kesim tekniği gibi birçok

çeşidi bulunmaktadır (Bozer, 1992: 22-25). Yüzeyin boşaltılması sonucunda çeşitli bezemeler elde edilmektedir. Çalışmadaki beşiklerin üst kol, ayak ve kasnak kısımları bu teknikle hareketlendirilmiştir. Oyma tekniğindeki eserler; bezeme tekniği ve bu tekniğin üst kolda uygulanışı bakımından Düzce, Trabzon, Şanlıurfa, Hakkâri ve Osmanlı saraylarındaki şehzade beşikleriyle benzerlik teşkil etmektedir. Ayrıca Anadolu dışında Kazakistan örnekleriyle de süsleme tekniği bakımından benzerdir (Fotoğraf 6-7) (Kaya, 2014: 157; Taş, 2016: 1908; Yıldırımış, 2017: 429; Koshenova, 2014: 156-158; Yılmaz vd., 2019: 334).

Fotoğraf 6: Oyma tekniğiyle bezenmiş bir beşik (Mutki-Ekizler Köyü).

Fotoğraf 7: Kazakistan'dan oymalı bir beşik (Koshenova, 2014, 158).

Kazıma tekniğinde motif yüzeye ince ve sivri uçlu bir aletle kazınarak işlenir. Ancak söz konusu tekniğin ahşap eserlerdeki kullanımının geri planında kaldığı belirtilmektedir (Bozer, 1992: 25). Fakat bu çalışmada ele alınan beşikler için böyle bir durum söz konusu değildir. Hatta kazıma tekniğiyle beşiklerin üst kol, kasnak ve tekne kısımları oldukça zengin bir şekilde bezenmiştir. Mutki'deki örnekler, bezeme tekniği bakımından Hakkâri'deki bir beşik benzer özelliktedir (Fotoğraf 8-9) (Yılmaz vd., 2019: 334).

Fotoğraf 8: Beşiğin yan kısmındaki kazıma tekniğinden görünüm (Mutki-Ekizler Köyü).

Fotoğraf 9: Hakkâri'deki beşiğin yan kısmındaki kazıma tekniğinden görünüm (Yılmaz vd., 2019: 334).

Ahşap beşiklerde gözüken bir başka bezeme tekniği ise ajurdur. Ajur ahşap yüzeylerde istenilen motife göre zeminin oyularak boşaltılması işlemidir. Bu teknikle oluşturulan bezeme, yüzeye dantel gibi bir görüntü kazandırmaktadır (Öney, 1992: 141). Ajur tekniği çalışmadaki örneklerin kasnak, yan ve tekne kısımlarında uygulanmıştır. Ajur tekniğindeki örnekler Hakkâri, Şanlıurfa ve Kahramanmaraş beşikleriyle süsleme tekniği bakımından benzerlik göstermektedir (Fotoğraf 10-11) (Yılmaz vd., 2019: 335-336; Koshenova, 2014: 158; Dalkılıç, 2018: 566).

Fotoğraf 10: Kasnaklardaki ajur tekniğinden görünüm (Mutki-Yalıntaş Köyü).

Fotoğraf 11: Tekne kısmındaki ajur tekniğinden görünüm (Mutki-Özenli Köyü).

Fotoğraf 12: Beşiğin yan kısmındaki kafes tekniğinden görünüm.

Bu çalışmada ele alınan ahşap beşiklerin bezemesinde görülen bir başka teknik ise kafestir. Kafes tekniği ahşap çitaların kare, üçgen, yıldız ve çokgen gibi birçok geometrik bezemeyi oluşturacak şekilde çakılmasıyla oluşturulmaktadır (Öney, 1992: 141). Söz konusu çalışmada, bir örneğin yan kısımlarında bu teknik görülmüştür (Fotoğraf 12).

Çalışmada ele alınan ahşap beşiklerde boyama tekniği de görülmektedir. Ahşap yüzeyin boyalarla hareketlendirilmesi işlemidir (Aktemur, 2002: 149). Bu işlem, uygulandığı esere hem estetik bir görüntü kazandırmakta hem de deformasyona karşı koruyucu bir tabaka oluşturmaktadır.

Çalışmada değerlendirilen eserler sarı, mavi, kobalt mavisi, kırmızı, yeşil, beyaz ve kahverengi ile boyanmıştır (Fotoğraf 13-14). İncelenen eserlerin yüzeyleri genellikle oyma, boyama ve kazıma tekniği ile hareketlendirilmiştir. Bu üç teknik, ahşap yüzeylerde rahatlıkla uygulanabildiği için fazlaca tercih edilmiştir. Özellikle boyama tekniğinin koruyucu özelliğinin bulunması, yaygın bir şekilde kullanılmasında önemli rol oynamıştır. Bu tekniklere ek olarak ajur ve kafes tekniğine de başvurulmuştur.

Mutki'deki beşikler sarı ve kırmızı boyalı olması bakımından Düzce ve Trabzon; yeşil ve beyaz renkli olmaları bakımından da Hakkâri beşikleriyle benzerlik göstermektedir (Taş, 2016: 1908; Yıldırım, 2017: 429; Yılmaz vd., 2019: 335). Sarı, kırmızı ve yeşil renklerle boyanmış olan beşikler, Kazakistan'daki örneklerle de benzerlik teşkil etmektedir (Koshenova, 2014: 156-157).

Fotoğraf 13: Yeşil renkli bir beşik (Mutki-Akçağaç Köyü).

Fotoğraf 14: Kırmızı renkli bir beşik (Mutki-Ekizler Köyü).

Çalışmadaki eserler, yalnızca geometrik motiflerle bezenmiştir. Süslemeler çoğunlukla beşiklerin üst kol, ayak, kasnak ve teknenin ön yüzeyini zenginleştirmektedir. Geometri biliminin konusu olan düz, kırık ve eğri çizgilerin birleşimiyle üçgen, dörtgen ve sekizgen gibi çeşitli motifler elde edilmektedir. Geometrik motiflerin İslam sanatında yaygın olarak tercih edilmelerinin en önemli etkeni, “tasvir yasağı” olduğu söylenmektedir (Mülayim, 1982: 68-70). Geometrik bezemelerin özellikle küçük el sanatlarının yüzeylerinde işlenmesi oldukça kolaydır. Bu sebeple ahşap beşiklerin neredeyse tüm kısımlarında bu bezeme çeşidi işlenmiştir. Çalışmada ele alınan beşikler; daire, üçgen, kare, zikzak, dendan, küpe ve “x” gibi geometrik motiflerle süslenmiştir.

Beşiklerin bezemelerinde çokça görülen daire motifi sonsuzluğu simgelemektedir. Ayrıca evrendeki düzenin ve evrenin içindeki canlı ve cansız varlıkların birlik ve beraberliğinin de temsilcisidir (Ögel, 1994: 95). Değerlendirilen beşiklerde daire motifi, bazen yarım bazen de iç içe geçmiş şekilde iş-

lenmiştir. Daire düzenlemeleri oyma, kazıma, ajur ve boyama tekniği ile elde edilmiştir. Üst kolu bezeyen daireler, çoğunlukla yana yana sıralanmakta ve birbirlerini tekrarlamaktadır. Yoğun olarak eserlerin üst kol ve kasnaklarını süsleyen bu motif, tekne ve ayak kısımlarında da tercih edilmiştir. Daire motifinin beşiklerde bu denli yoğun tercih edilmesinde, dairenin sonsuzluğun simgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan bebeğin uzun ömürlü olması temennisi ile ilişkilendirilebilir (Fotoğraf 15-17).

Fotoğraf 15: Boyama tekniğiyle oluşturulmuş daire düzenlemeleri (Mutki-Akçaağaç Köyü).

Fotoğraf 16: Oyma tekniğiyle oluşturulmuş daire düzenlemeleri (Mutki-İkizler Köyü).

Fotoğraf 17: Teknenin ön yüzüne kazıma tekniğiyle işlenmiş daire düzenlemeleri (Mutki-Yalıntaş Köyü).

Beşiklerde görülen bir diğer geometrik motif ise üçgendir. Üçgen, düz çizgilerin birleştirilmesiyle elde edilen üç açılı bir motiftir (Çaycı, 2017: 65-66). Motif, örneklerden birinin iki yan kısımlarında ajur tekniğiyle oluşturulmuştur (Fotoğraf 18-19).

Fotoğraf 18: Ajur tekniğiyle oluşturulmuş üçgen düzenlemeleri (Mutki-Yalıntaş Köyü).

Fotoğraf 19: Ajur tekniğiyle oluşturulmuş üçgen düzenlemeleri (Mutki-Yalıntaş Köyü).

Beşiklerde görülen diğer bir motif olan karenin 4 köşesi, yeryüzü ve doğa ile ilgili 4 temel unsuru sembolize etmektedir. Evrenin 4 temel elementi; ateş, hava, su ve toprak, 4 ana yön; doğu, batı, kuzey ve güney, tabiatın 4 ürünü; insan, hayvan, bitki ve metal gibi unsurların 4 rakamı üzerinde şekillenmiş olması, bu rakamın dolayısıyla karenin yeryüzü ile ayrılmaz bir bağlantıda olduğunu kanıtlamaktadır (Ögel, 1994: 95-96). Çalışmada kare motifi, tek bir örneğin yan kısmına kafes tekniğiyle işlenmiştir (Çizim 2).

Kırık çizgi sistemlerinden oluşan zikzak, çalışmadaki beşiklerin birçok kısmında boyama, oyma ve kazıma teknikleriyle uygulanmıştır (Fotoğraf 20).

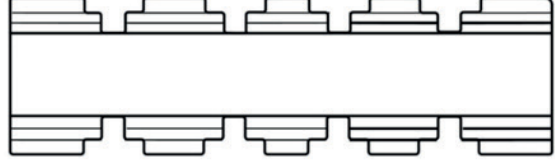

Çizim 2: Kare bezemelerin çizimi (Mustafa Demir).

Fotoğraf 20: Beşiğin tekne kısmındaki zikzaklar (Mutki-Özenli Köyü).

Koruma ve dekoratif özelliği bulunan dendan (Bayburtluoğlu, 1976: 85-86), beşiklerin genellikle bebeğin başucu ve ayakucuna denk gelen kısımlarında işlendiği görülmüştür. Bebeği dış etkenlerden korumak amacıyla dendan motiflerinin kullanılmış olma ihtimali yüksektir (Fotoğraf 21; Çizim 3).

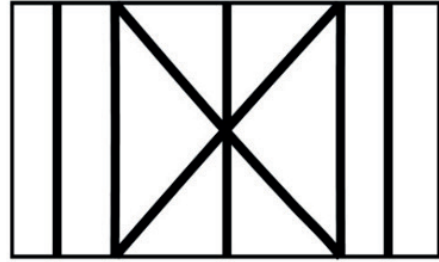
Çizim 3: *Dendanların çizimi (Mustafa Demir).*

Fotoğraf 21: *Beşiğin yan kısmındaki dendanlar (Mutki-Yalıntaş Köyü).*

Beşiklerde görülen bir diğer geometrik motif ise küpedir. Küpe, Latince de “küçük ağız” anlamı taşımaktadır. Ayrıca kadının cinsel organını simglediği için doğum ve çoğalma ile ilgili motifler arasında da ele alınmaktadır (Erbek, 2002: 70). Bu motif, incelenen beşiklerden yalnızca bir tanesinde tespit edilmiştir. Küpe motifi, beşikteki dolabın ön yüzeyine kazıma tekniğiyle işlenmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki küpe motifinin buradaki kullanımı, beşiklerin doğum sonrası evrenin birer parçası olmasından ve de çoğalma arzusundan kaynaklanmaktadır (Fotoğraf 22; Çizim 4).

Fotoğraf 22: *Küpe motifi (Mutki-Özenli Köyü).*

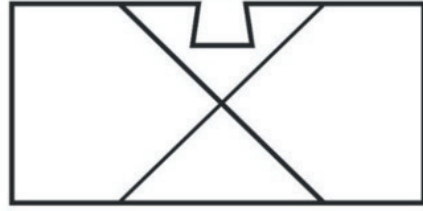

Çizim 4: *Küpe motifinin çizimi (Mustafa Demir).*

Beşikleri bezeyen diğer bir geometrik motif olan “x”, genellikle bilinmeyen, belirsizliği, yok etmeyi, iptal etmeyi ve devre dışı bırakmayı belirtmektedir (Kırzioğlu, 1995: 30). Bu motif bir eserin aparat oyuğunun alt kısmına kazıma tekniğiyle bezenmiştir. (Fotoğraf 23; Çizim 5).

Fotoğraf 23: “X” motifinden detay (Mutki-Özenli Köyü).

Çizim 5: “X” motifinin çizimi (Mustafa Demir).

Zengin bir süsleme repertuarına sahip olan beşiklerin yüzeyini daire, üçgen, kare, zikzak, dendan, küpe ve “x” motifi bezemektedir. Bu geometrik motifler arasında en çok tercih edilen ise dairedir. Dairenin özellikle üst kol- da yaygın olarak kullanılması kol formunun daire oluşumuna yatkınlığından kaynaklanmaktadır. Daire haricinde çok fazla görülen diğer düzenlemeler ise dendan ve zikzaklardır.

Çalışma kapsamındaki geometrik düzenlemeler, kazıma tekniğindeki daire bezemeleri bakımından Düzce ve Trabzon beşikleri ile; kazıma tekniğindeki zikzak ve ajur tekniğindeki üçgen motifleri bakımından Hakkâri beşikleri ile; boyama tekniğiyle elde edilmiş daire motifleri bakımından da Düzce beşikleri ile benzerlik oluşturmaktadır (Kaya, 2014: 70; Yıldırım, 2017: 429; Yılmaz vd., 2019: 35-36; Taş, 2016: 1908). Anadolu dışında Kazakistan’daki beşiklerle de benzerlik söz konusudur (Koshenova, 2014: 156-158).

4. BEŞİKLERDE KULLANILAN APARATLAR

Mutki yöresinde bebek doğduktan iki gün ya da bir hafta sonra beşiğe koyulmakta ve 2- 2,5 yaşına kadar orada tutulmaktadır. Bebeği beşiğe bağlamak ve düşmesini engellemek için bağlama bezleri ve kolanları kullanılmaktadır.

Yöredeki kadınlar bağlama bezlerini çoğunlukla çiçek ve kıvrık dallarla bezemeli olan yorgan ve döşek üretiminde kullanılan nevresimlerden yapmışlardır. Evlerinde nevresim ya da çarşaf bulunmayan kadınlar ise ellerine geçen herhangi bir bez parçasından da bu ihtiyaçlarını giderebilmişlerdir (Fotoğraf 24-26).

Bağlama bezleriyle kullanılan kolanlar ise yün, keten, keçi kılı ve pamuktan elde edilerek çözü ve atkı ipliklerinin yer tezgâhında dokunan çözü yüzlü şerit dokumalardır (Aytaç, 2006: 78). Kolanların beşik ve bebek bağı, giysilerde kuşak, çuvaların tutamacı, Kur’an bağı ve kılıç askısı gibi yaygın kullanım alanı bulunmaktadır (Erbek, 1984: 15). Çalışmadaki kolanlar ise düz dokuma tekniğiyle üretilmişlerdir. Bu örnekler, hazır olarak satın alınan renkli ipliklerle dokunmuşlardır. Mutki’de bağlama takımları Arapça “omit”

veya “orızgâf; (H. Altunkaya, kişisel görüşme, 20 Aralık 2020), Zazaca “bı-nüt”; (R. İlder, kişisel görüşme, 1 Nisan 2021), Kürtçe’de ise “dezbendik” (N. Kaçmaz, kişisel görüşme, 20 Kasım 2021) olarak adlandırılmaktadır.

Çalışma kapsamında ele alınan kolanlara göz, çizgi-şerit, tarak ve balıksırtı motifleri işlenmiştir. Görsel algı organı olan göz, iyi niyetli bakışlar sergileyebileceği gibi kötü niyetler de taşıyabilmektedir. Dokumalarda kem gözlerden korunmak için göz motifi tercih edilmiştir (Erbek, 2002:128). Saha çalışmasında, göz motifiyle bezeli kolan örnekleriyle karşılaşılmıştır (Fotoğraf 24).

Ele alınan kolanlarda görülen bir diğer motif çizgidir. Bir süsleme unsuru olan bu çizgilerin birleşimiyle çeşitli kompozisyonlar elde edilmektedir. Kare ve üçgen gibi birçok geometrik şekiller çizgiler yardımıyla oluşturulmaktadır (Mülayim, 1982: 7- 10). Ana ve ara motif şeklinde bir kullanımı bulunan çizgi, saha çalışmasındaki bir örneğe ana motif olarak işlendiği görülmektedir.

Kolanlara işlenen el ve parmağa benzeyen tarak motifi, doğumu ve evliliği simgelemektedir (Erbek, 2002: 114). Ayrıca nazara karşı önleyici bir özelliğinin olduğu da bilinmektedir (Akpınarlı ve Ortaç, 2006: 235). Saha çalışması esnasında, tarak motifiyle bezeli bir tane kolana rastlanılmıştır. Büyük ihtimalle motifin hem doğumla ilgili olması hem de nazardan koruması onun burada tercih edilmesinde önemli rol oynamıştır (Fotoğraf 25). Kolanları bezeyen diğer bir motif olan balıksırtı, örneklere baştan aşağı püsküllerin başlangıç noktasına kadar uzanır şekilde işlenmiştir. Örneklerde ana motif olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 26).

Söz konusu çalışmada ele alınan kolanlar; bezeme çeşitleri bakımından Ordu ve Konya kolanları ile benzerlik göstermektedir (Altuntaş, 2014: 109-115; Büber, 2013: 46).

Fotoğraf 24: Göz motifli kolan (Mutki-Oluklu Köyü).

Fotoğraf 25: Tarak motifli kolan (Mutki-Yalıntaş Köyü).

Fotoğraf 26: Balıksırtı motifli kolan (Mutki-Ekizler Köyü).

Ahşap beşiklerde bağlama takımları haricinde bulunan bir başka aparat ise bebeğin tuvalet ihtiyacını gidermede kullandıkları araçlardır. Bazı beşik-

lerin tekne kısımlarının ortasında bir tane delik yer almaktadır. Bu deliğe lazımlıklar bırakılmaktadır. Lazımlık, bebek tuvaletinin boşaldığı bir haznedir. Lazımlıklı beşikler Kazaklar “tübekli”, Özbekler ise “tüvekli” şeklinde adlandırmışlardır (Koshenova, 2014:156; Eraslan, 2016: 39-51).

Mutki’de bulunan beşikler düz formlu olup, teknelerinin ortasında herhangi bir deliğe rastlanılmamıştır. Fakat bebeklerin tuvalet ihtiyacını gidermek için ceviz ağacından ya da plastik borudan yapılmış olan “şibbove”, “billore” ve “lüle” şeklinde adlandırılan aparatlar kullanılmıştır (V. Kardaş, kişisel görüşme, 21 Aralık 2020). Lakin hem değişen yaşam koşulları hem de yeni çıkan bebek bezlerinin yaygınlaşmasından dolayı saha çalışmasındaki hiçbir köyde bu aparatlarla karşılaşılammıştır. Ele alınan beşiklerde, aparatların konulabilmesi için bebeğin ayak hizasına yapılmış bir oyuğa yer verilmiştir (Fotoğraf 27-28). Bu aparatların önüne, bebeğin ayaklarının denk geldiği kasağın dış tarafına teneke ya da kovanın bağlanması ile lazımlık ihtiyacı giderildiği söylenmektedir. Aparatların uç kısımlarına balmumu sürülerek ya da bir bez parçası bağlanarak yumuşatma işlemi sağlandığı belirtilmiştir (Hanımşah, Demir, kişisel görüşme, 20 Aralık 2020). Bu aparatlar yalnızca erkek çocuklarının idrar ihtiyaçlarında tercih edilmiştir. Kız çocuklarında topraklama işlemi uygulanmıştır. Topraklamada kullanılan kum, iki bez arasına yerleştirildikten sonra bebek üzerine yatırılıp kundaklanır. Bu işlemin bebekte oluşabilecek pişiklere karşı önleyici özelliği olduğu bilinir. Günümüzde bebek bezlerinin üretilmesiyle hem topraklama hem de aparat kullanımı arka planda kalmış, hatta tamamen terkedilmiştir.

Fotoğraf 27: Aparatın oyduğundan detay (Mutki-Uran Köyü).

Fotoğraf 28: Aparatın oyduğundan detay (Mutki-Akçağaç Köyü).

Mutki’deki halkın bebekler için tercih ettiği aparatlar, Hakkâri halkı tarafından da kullanılmıştır. Hakkâri halkı bu aparatlara “bülük” adını vermiştir (Yılmaz vd., 2019: 329). Asya’daki Türk boylarında ve topluluklarında da ahşap ve kemikten yapılmış “sumak” veya “sümek” olarak adlandırılan aparatlardan yararlanılmıştır (Koshenova, 2014:156; Eraslan, 2016: 44).

Çalışmaya dâhil edilen beşiklerde nazarlık, hamail, boncuk ve “kinner” gibi çeşitli objenin asılı olduğu tespit edilmiştir. Bebeği her türlü kem göz ve kötü ruhlardan korumak düşüncesiyle beşiklere çeşitli nazarlıklar ve hamailer asılmıştır. İlçede yaşamakta olan Arap halkı tarafından “kinner” veya “norkôni” olarak adlandırılan küçük bir ahşap parçasının da nazarlık mahiyetinde kullanıldığı görülmüştür. Oyularak küçük çubuk formuna getirilen “kinner” hem beşiklere hem de bebeklerin üzerine takılmaktadır. Beşiklerin üst koluna asılan boncuklar, hem dekor görevi üstlenmekte hem de bebeğin dikkatini çekerek oyalanmasını sağlamaktadır (Fotoğraf 29-30).

SONUÇ

Mutki’deki ahşap beşikleri içeren bu çalışmadaki örneklerin hammadde-sini yoğun olarak ceviz ve kavak ağacı oluşturmasının yanında söğüt, meşe, dut ve akçaağacı da tercih edilmiştir.

Çalışmadaki beşikler gövde düzenlenişi bakımından yekpare; ayak şekli bakımından ise oval formlu olduğu gözlemlenmiştir. Form bakımından çeşitlilik göstermeyen beşikler, bezeme tekniği ve motif bakımından zengin bir repertuvara sahiptir. Oyma, kazıma, ajur, kafes ve boyama tekniği ile oluşturulmuş bezemeler, eserlerin yüzeyini hareketlendirmektedir. Bezemelerde daire, üçgen, kare, zikzak, dendan, küpe ve “x” gibi geometrik motifler öne çıkmaktadır. Bu bezemelerin yöredeki zanaatkârlar tarafından adlarının ve anlamlarının bilinmemesine rağmen motiflerin anlamlarının beşiklerle olan bağlantısı dikkat çekmektedir. Yapılan incelemelerde ustaların daha önce üretilmiş olan beşiklere bakarak ve onları model alarak bu beşikleri yaptıkları anlaşılmaktadır.

Beşikler, form ve bezeme bakımından Anadolu ve farklı coğrafyalardaki beşiklerle benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler bizlere coğrafyalar arasındaki etkileşimin varlığını göstermektedir. İlk olarak Asya’da görülen beşik örneklerinin Anadolu’ya gelmesinde bu etkileşimin etkisi oldukça büyüktür. Etkileşimin yanı sıra kültürel sürekliliğin de devam ettiğini göstermektedir.

Sonuç olarak; Mutki’deki ahşap beşiklerin hâlâ var oluşu, hem maddi yetersizlikten hem de kültürel değerlere gösterilen saygıdan kaynaklandığı kanısına varılmıştır. Bunun yanı sıra yörenin kapalı bir toplum yapısına sahip oluşu da beşiklerin kullanımına ve korunmasına etki etmiştir. Özellikle sanayi tipi üretimin seri ve daha hızlı olması nedeniyle el sanatları ürünlerinin üretimi sekteye uğramıştır. Bu durumdan beşikler de etkilenmiştir. Nitekim halkın büyük çoğunluğunun modern beşiklere yönelmesi ve artık ahşap beşik üretiminin devam etmemesi onları büyük bir yok oluşla karşı karşıya bırakmıştır. Bu sebeple, her biri tarihi birer obje olan bu etnografik beşiklerin müzelere verilerek koruma altına alınması ve doğum kültürünün de sonraki nesillere aktarılabilmesi için zaman kaybedilmeden yazılı hale getirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar Balpınar, B. (1982). *Kilim, Cicim, Zili, Sumak, Türk Düz Dokuma Yaygıları*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Aktemur, A. M. (2002). *Türk Ahşap İşçiliği*. Ankara: Yeni Türkler Yayınları.
- Altuntaş, M. E. (2014). *Çarpanalı Kolan ve Yer Tezgâhında Kolan Dokumaların Teknik ve Geleneksel Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Aytaç, A. (2006). *Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı*. Konya: Anka Basım Yayın Ltd. Şti.
- Başaran, F. N., Yarmacı, H. (2012). Ağrı-Doğubayazıt Yöresi Dokuma Örnekleri, Süleyman Demirel Üniversitesi, *Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 5 (9), 97-99.
- Bayburtluoğlu, Z.(1976). Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Önyüz Düzeni, *Vakıflar Dergisi*, 11 (11), 85-86.
- Bozer, R. (1992). *15. Yüzyılın Ortasına Kadar Anadolu Türk Sanatında Ahşap Kapılar*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büber, S. (2013). *Konya Bozkır İlçesinde Bulunan Kolan Dokumaları ve Bazı Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çaycı, A. (2017) *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*. Konya: Palet Yayınları.
- Dalkılıç, Y. (2018). Türk Beşik Sanatı ve Kahramanmaraşlı Ahşap Beşik Ustası Fatih Akkök, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 71, 533-571.
- Eraslan, A. (2016). Antakya'da Yaşayan Özbeklerde Tüvekli Beşik Geleneği, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 39-51.
- Erbek, G. (1984) *Çarpana "Dokumaları", Türk Dokuma Sanatından Örnekler*. İstanbul: Ak Yayınları.
- Erbek, M. (2002). *Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri*. Ankara: T. C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergöz, R. (2019). *Bitlis'te Geçiş Dönemleri*, Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, S. (2014). *Düzce İli Kaynaşlı İlçesi Ahşap El Sanatları*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Kırzioğlu Görgünay, N. (1995). *Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Koshenova, G. (2014) Kazakistan ve Türkiye'deki Ahşap Beşiklerin Tarihi Sanatsal Özellikleri, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (2), 156-159.
- Meydan Larousse. (1969). "Beşik", II. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.327.

- Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler "Selçuklu Çağı"*. Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimarisi, Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Örnek, S. V. (1995). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özköse, A. (2001). *Ahşap Kültürü/Anadolu'nun Ahşap Evleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sökmen, S. (2015). Mutki (Bitlis) Yöresinde Doğum Evlenme ve Ölümüne İlişkin Gelenek, Görenek ve İnançlar. III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumunda Sunulan Bildiri İçinde, (367-375), Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Taş, H. (2016). Düzce'de Tahta Beşik Yapma Sanatı, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (4), 1897-1911.
- Türk Ansiklopedisi. (1953). "Beşik", VI. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.243-244.
- Veselovsky, J., René, B. (2017). Slovakian Folk Wooden Cradle Design, Construction, Typology and Kinematics, *Zvolen Acta Facultatis Xylogiae*, 59 (2), 156-159.
- Yıldırım, F. (2017). Trabzon'da Kaybolan Bir Kültür Ögesi: Geleneksel Ahşap Beşik. *Mavi Atlas*, 5 (2), 424-437.
- Yılmaz, G., Buğrul H, Al Haddar M.(2019). Hakkari Yöresi'nde Doğum Kültürü ve Ahşap Beşikler. *Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*.

Kaynak Kişiler

- Fener Barlık ile kişisel iletişim, 19 Aralık 2020, 70 yaşında, Uran Köyü, Mutki/Bitlis
- Hanımşah Demir ile kişisel iletişim, 20 Aralık 2020, 50 yaşında, Yalıntaş Köyü, Mutki/Bitlis
- Herdem Altunkaya ile kişisel iletişim, 20 Aralık 2020, 53 yaşında, Yalıntaş Köyü, Mutki/Bitlis
- Kemal Kardaş ile kişisel iletişim, 20 Kasım 2023, 65 yaşında, Uran Köyü, Mutki/Bitlis
- Makbule Kılıçaslan ile kişisel iletişim, 18 Aralık 2020, 70 yaşında, Ekizler Köyü, Mutki/Bitlis
- Rıza İltter ile kişisel iletişim, 1 Nisan 2021, 48 yaşında Kovanlı Köyü, , Mutki/Bitlis
- Vesile Kardaş ile kişisel iletişim, 21 Aralık 2020, 83 yaşında, Uran Köyü, Mutki/Bitlis